АКАДЕМІЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
АКАДЕМІЯ «УКРАЇНСЬКА ПОЛІТІЯ»

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

Випуск 23-24

АКАДЕМІЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

АКАДЕМІЯ "УКРАЇНСЬКА ПОЛІТЕЯ"
ACADEMY
UKRAINIAN POLITEIA

АКАДЕМІЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
АКАДЕМІЯ «УКРАЇНСЬКА ПОЛІТІЯ»

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

Наукове видання

Випуск 23-24

Видавництво Політія
Київ – 2025

ISSN 2518 – 7546

Суспільно-політичні процеси. Наукове видання Академії «Українська Політія». Випуск 23-24. Київ: Видавництво Політія, 2025. 552 с.

Веб-сайт журналу: http://spp.kyiv.ua/index.php/spp/index

Журнал публікує оригінальні роботи, які висвітлюють фундаментальні й прикладні політико-правові наукові дослідження та відповідні навчально-методичні матеріали, а також друкує рецензії на книги у галузях політичної і правової наук, що вийшли друком упродовж останнього та поточного років. Аудиторія журналу включає науковців, викладачів, аспірантів, студентів, які цікавляться проблемами і перспективами політико-правового розвитку. Формат журналу відповідає міжнародним стандартам.

До Редакції (у складі Редакційної колегії) входять фахівці, що представляють Академію політико-правових наук України та Академію «Українська Політія». До Редакційної колегії входять також відомі українські науковці в галузях політології і правознавства та провідні закордонні фахівці.

Усі статті проходять обов'язкову процедуру сліпого рецензування незалежними експертами, яких призначає Редакційна колегія з числа фахівців у відповідній науковій галузі. Остаточне рішення щодо публікації чи відхилення статті приймає Редакція, яка керується висновками рецензентів. Редакція інформує автора про зауваження експертів та рішення про прийняття матеріалу до друку або відмову в публікації. У разі позитивного рішення Редакційної колегії, автор вносить відповідні правки та надсилає до Редакції остаточний варіант матеріалу. При затвердженні змісту номеру журналу Редакційна колегія керується датою надходження останнього варіанту статті, яка вказується в її тексті.

Журнал «Суспільно-політичні процеси» керується етичними нормами, рекомендованими «Комітетом з етики публікацій». Автори повинні керуватися вимогами щодо наукової доброчесності та несуть відповідальність за оригінальність поданих ними рукописів. Останні не повинні містити плагіату та бути опублікованими раніше в інших виданнях. Редакція журналу гарантує, що кожен рукопис розглядається неупереджено, незалежно від статі автора, його раси, національності, віросповідання, громадянства тощо.

Усі права застережено. Посилання на матеріали видання під час їх цитування обов'язкові.

Журнал включено до міжнародних наукометричних баз:

Index Copernicus
World Cat
ROAD, the Directory of Open Access Scholarly Resources
ROAR, Registry of Open Access Repositories
ResearchBib, Academic Resources Index.

Статті журналу прирівнюються до публікацій
у зарубіжних фахових виданнях.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Наукової установи «Академія «Українська Політія»
(Протокол № 3/2025 від 26 лютого 2025 року)

Журнал видається за сприяння
Юрія Павловича Бишовця

Державна реєстрація наукового видання
«Суспільно-політичні процеси»
Ідентифікатор медіа – R30-01263 Рішення No 871
від 14 вересня 2023 року Національної ради
України з питань телебачення і радіомовлення.

© Академія політико-правових наук України, 2025
© Академія «Українська політія», 2025
© Редакційна колегія, 2025
© Автори статей, 2025

Держава, котра не дбає про розвиток гуманітарної освіти і науки, втрачає шанс сформувати громадянське суспільство та врешті отримує індиферентну масу, якій вже все одно де жити, на кого працювати, кому служити. У кінцевому підсумку держава втрачає саму себе – припиняє своє існування.

Петро Мироненко

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Петро Мироненко – **шеф-редактор,** доктор політичних наук, Президент Академії політико-правових наук України, Академія «Українська Політія» (Київ)
Володимир Горбатенко – **головний редактор,** доктор політичних наук, професор, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Академія «Українська Політія» (Київ)
Оксана Кукуруз – **заступник головного редактора,** доктор політичних наук, Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Академія «Українська Політія» (Київ)
Віктор Лоза **– відповідальний секретар,** науковий співробітник, Академія «Українська Політія» (Київ)
Ірина Алєксєєнко **–** доктор політичних наук, професор, Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка; Академія «Українська Політія» (Київ)
Анжела Бойко **–** доктор філософських наук, професор, Черкаський державний технологічний університет (Черкаси)
Сергій Дерев'янко **–** доктор політичних наук, професор, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ)
Яцек Залєсни **–** доктор юридичних наук, Варшавський університет (Варшава, Республіка Польща)
Марія Кармазіна – доктор політичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України (Київ)
Ігор Корж – доктор юридичних наук, професор, Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України» (Київ)
Ірина Кресіна – доктор політичних наук, професор, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ)
Валентин Малиновський – доктор політичних наук, професор, Волинський національний університет імені Лесі Українки (Луцьк)
Ганна Малкіна – доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ)

Віталій Мироненко – кандидат політичних наук, Академія «Українська Політія» (Київ)
Микола Палінчак – доктор політичних наук, професор, Ужгородський національний університет (Ужгород)
Ігор Петренко – доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ)
Олег Рудакевич – доктор політичних наук, професор, Тернопільський національний університет (Тернопіль)
Олександр Сачко – доктор юридичних наук, професор, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро)
Володимир Смолянюк – доктор політичних наук, професор, Воєнна академія імені Євгенія Березняка (Київ)
Ойрас Спарітіс – доктор мистецтвознавства, професор, Латвійська академія наук (Рига, Латвійська Республіка)
Олена Стойко – доктор політичних наук. Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Академія «Українська Політія» (Київ)
Володимир Тертишник – доктор юридичних наук, професор, Університет митної справи і фінансів (Київ)
Олег Тупиця – доктор політичних наук, професор, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро)
Костянтин Чаплинський – доктор юридичних наук, професор, Дніпровський державний університет внутрішніх справ (Дніпро)
Олександр Чорний – доктор філософських наук, професор, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (Чернігів)
Лілія Шевцова – доктор історичних наук, професор, Університет Каліфорнії (Берклі, США)

ACADEMY OF POLITICAL AND LEGAL SCIENCES
OF UKRAINE
ACADEMY «UKRAINIAN POLITEIA»

SOCIO-POLITICAL PROCESSES

Scientific edition

Issue 23–24

Politeia Publishing House
Kyiv – 2025

ISSN 2518-7546

Socio-political processes. Scientific publication of the Academy «Ukrainian Politeia». Issue 23–24. Kyiv: Politeia Publishing House, 2025. 552 p.

Journal homepage: http://spp.kyiv.ua/index.php/spp/index

The journal publishes original works that highlight fundamental and applied political and legal scientific research and relevant educational and methodological materials, and also publishes reviews of books in the fields of political and legal sciences published in the last and current years. The audience of the journal includes scientists, teachers, graduate students, students who are interested in the problems and prospects of political and legal development. The format of the journal meets international standards. The Editorial Board includes specialists representing the Academy of Political and Legal Sciences of Ukraine and the Academy «Ukrainian Politeia».

The Editorial Board includes well-known scientists in the fields of political science and jurisprudence, including leading foreign experts.

All articles undergo a mandatory procedure of blind peer review by independent experts appointed by the Editorial Board from among specialists in the relevant scientific field. The final decision on the publication or rejection of the article is made by the Editorial Board, which is guided by the conclusions of the reviewers. The editors inform the author about the comments of experts and the decision to accept the material for publication or refuse publication. In the event of a positive decision by the Editorial Board, the author makes appropriate corrections and sends the final version of the material to the Editorial Board. When approving the content of a journal issue, the Editorial Board is guided by the date of receipt of the latest version of the article, which is indicated in its text.

The journal «Socio-Political Processes» is governed by ethical norms recommended by the «Committee on Publication Ethics». Authors must adhere to the requirements of scientific integrity and are responsible for the originality of their submitted manuscripts. The latter should not contain plagiarism and be published previously in other publications. The editors of the journal ensure that each manuscript is considered impartially, regardless of the author's gender, race, nationality, religion, citizenship, etc. All rights reserved. References to publication materials are mandatory when citing them.

The journal is included in international scientometric databases:
Index Copernicus International
WorldCat
ROAD, the Directory of Open Access Scholarly Resources
ROAR, Registry of Open Access Repositories
ResearchBib
Academic Resources Index

Recommended for publication by the
Academic Council of the Scientific Institution
«Academy «Ukrainian Politics»»
(Minutes No. 3/2025 dated February 26, 2025)

The journal is published with the assistance of
Yuriy Byshovets

State registration of a scientific publication
«Socio-political processes»
The media identifier is R30-01263
Decision No. 871 of September 14, 2023.
National Council of Ukraine on Television
and Radio Broadcasting

© Academy of Political and Legal Sciences of Ukraine, 2025
© Academy «Ukrainian Politeia», 2025
© Editorial Board, 2025
© Authors of articles, 2025

EDITORIAL BOARD

Petro Myronenko – Chief editor, doctor of political sciences, President of the Academy of Political and Legal Sciences of Ukraine, Academy «Ukrainian Politeia» (Kyiv)
Volodymyr Horbatenko – Editor in Chief doctor of political sciences, professor, Volodymyr Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine; Academy «Ukrainian Politeia» (Kyiv)
Oksana Kukuruz – Deputy editor, doctor of political sciences, Volodymyr Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine; Academy «Ukrainian Politeia» (Kyiv)
Victor Loza – Responsible secretary, researcher, Academy «Ukrainian Politeia» (Kyiv)
Iryna Alekseenko – Doctor of political sciences, Professor, Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service of Taras Shevchenko Kyiv National University; Academy «Ukrainian Politeia» (Kyiv)
Angela Boyko – Doctor of Philosophy, Professor, Cherkasy State Technological University (Cherkasy)
Serhij Derevianko – Doctor of political sciences, Professor, Vasyl Stefanyk Prykarpattia National University (Ivano-Frankivsk)
Jacek Zaleśny – Doctor of Law, University of Warsaw (Warsaw, Republic of Poland)
Maria Karmazina – Doctor of political sciences, Professor, Ivan Kuras Institute of Political and Ethnonational Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)
Ihor Korzh – Doctor of Law, Professor, State Scientific Institution «Institute of Information, Security and Law of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine» (Kyiv)
Iryna Kresina – Doctor of political sciences, Professor, Volodymyr Koretsky Institute of State and Law of the Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)

Valentyn Malynovsky – Doctor of political sciences, Professor, Lesia Ukrainka Volyn National University (Lutsk)
Hanna Malkina – Doctor of political sciences, Professor, Taras Shevchenko Kyiv National University (Kyiv)
Vitaly Myronenko – Candidate of Political Sciences, Academy «Ukrainian Politeia» (Kyiv)
Mykola Palinchak – Doctor of political sciences, Professor, Uzhhorod National University (Uzhhorod)
Ihor Petrenko – Doctor of political sciences, Professor, Taras Shevchenko Kyiv National University (Kyiv)
Oleg Rudakevych – Doctor of political sciences, Professor, Ternopil National University (Ternopil)
Oleksandr Sachko – Doctor of Law, Professor, Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro)
Volodymyr Smolianiuk – Doctor of political sciences, Professor, Yevgeny Bereznyak Military Academy (Kyiv)
Oiras Sparitis – Doctor of art history, Professor, Latvian Academy of Sciences (Ryga, Republic of Latvia)
Olena Stoiko – Doctor of political sciences, Volodymyr Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine; «Ukrainian Police» Academy (Kyiv)
Volodymyr Tertyshnyk – Doctor of Law, Professor, University of Customs and Finance (Kyiv)
Oleg Tupytsia – Doctor of political sciences, Professor, Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro)
Kostyantyn Chaplynskyi – Doctor of Law, Professor, Dnipro State University of Internal Affairs (Dnipro)
Oleksandr Chorny – Doctor of philosophy, Professor, Taras Shevchenko Chernihiv Collegium National University (Chernihiv)
Liliya Shevtsova – Doctor of historical sciences, Professor, University of California (Berkeley, USA)

ЗМІСТ

Розділ І. ТРЕТЯ СВІТОВА ВІЙНА

Володимир ТИМОШЕНКО, Роман АЛІЄВ. Нові форми та методи ведення терористичної війни російської федерації проти України 18

Василь ТКАЧЕНКО. Фашизація росії: окреслення проблеми 36

Розділ ІІ. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПРОЦЕСИ

Олександр БАТАНОВ. Генетичні витоки парламентаризму як політико-правового феномену 59

Борис ДЕМ'ЯНЕНКО, Віра ДЕМ'ЯНЕНКО. Зовнішні (позасистемні) фактори кризи ліберальної демократії в сучасному світі 93

Олександр ДЕРЖАЛЮК. Доказова політика в Україні: ключові особливості та перспективи 126

Розділ ІІІ. ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ

Олег МЕДВЕДЄВ. Томос 1924 року про автокефалію православної церкви Польщі в контексті гібридної війни росії проти України 152

Микола ДЕРЖАЛЮК. Окупаційна політика Угорщини на Закарпатті у 1939 – 1944 рр. та її наслідки для сьогодення 179

Розділ IV. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

Полілог про українську ідентичність: політико-культурологічний дискурс вітчизняних інтелектуалів 342

Розділ V. ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

Михайло КОВАЛЬ, Олександр ЛЕВЧЕНКО, Віталій ФЕДОРІЄНКО, Олег Медведєв. Організація ведення операцій в інформаційному середовищі: осмислення досвіду США 388

Віктор ЛОЗА. Перспективи протидії ідеології рашизму під час російсько-української війни та в поствоєнний період 411

Розділ VI. ПОЛІТИЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ

Василь ТКАЧЕНКО. Хто, коли і з чим сяде за стіл переговорів 467

Микола МИХАЛЬЧЕНКО. Майбутнє української цивілізації 482

Розділ VII. РЕЦЕНЗІЇ

Віра ГАПОНЕНКО. Політичні детермінанти планетарних зрушень. Рецензія на колективну монографію «Геополітика потоків» 534

Наталя ВЕРЛОС. Парламентаризм в Україні: сучасний стан, виклики та перспективи розвитку. Рецензія на колективну монографію «Конституційно-правові засади модернізації українського парламентаризму в умовах реалізації європейського вибору» 538

Дмитро ДУБОВ. Протистояння минулого і майбутнього. Рецензія на колективну монографію «Грані агресії: деякі узагальнення досвіду російсько-української війни 2014–2024 років» 544

CONTENT

Section I. THE THIRD WORLD WAR

Volodymyr TYMOSHENKO, Roman ALIYEV. New forms and methods of waging the terrorist war of the Russian Federation against Ukraine 18

Vasil TKACHENKO. Fascism of Russia: outlining the problem 36

Section II. POLITICAL AND LEGAL PROCESSES

Olexandr BATANOV. Genetic origins of parliamentarism as a political and legal phenomenon 59

Boris DEMYANENKO, Vira DEMYANENKO. External (extra-systemic) factors of the crisis of liberal democracy in the modern world 93

Olexandr DERZHALYUK. Evidence-based politics in Ukraine: key features and prospects 125

Section III. POLITICAL HISTORY

Oleg MEDVEDEV. The 1924 Tomos on the Autocephaly of the Orthodox Church of Poland in the Context of Russia's Hybrid War against Ukraine 152

Mykola DERZHALYUK. Hungary's Occupation Policy in Transcarpathia in 1939-1944 and Its Consequences for the Present 179

Section IV. POLITICAL CULTURE

Polylogue on Ukrainian Identity: Political and Culturological Discourse of Domestic Intellectuals 342

Section V. INFORMATION TECHNOLOGIES

Mykhailo KOVAL, Oleksandr LEVCHENKO, Vitalii FEDORIENKO, Oleg MEDVEDIEV. Organization of Operations in the Information Environment: Understanding the Experience of the USA 388

Viktor LOZA. Prospects for Counteracting the Ideology of Racism during the Russian-Ukrainian War and in the Postwar Period 411

Section VI. POLITICAL PROSPECTS

Vasyl TKACHENKO. Who, When and With What Will Sit at the Negotiating Table 467

Mykola MYKHALCHENKO. The Future of Ukrainian Civilization 482

Section VII. REVIEWS

Vira GAPONENKO. Political Determinants of Planetary Shifts. Review of the Collective Monograph “Geopolitics of Flows” 534

Natalya VERLOS. Parliamentarism in Ukraine: Current State, Challenges and Prospects for Development. Review of the Collective Monograph “Constitutional and Legal Principles of Modernizing Ukrainian Parliamentarism in the Conditions of Realizing the European Choice” 538

Dmytro DUBOV. Confrontation of the Past and the Future. Review of the Collective Monograph “Faces of Aggression: Some Generalizations of the Experience of the Russian-Ukrainian War of 2014–2024” 544

Розділ І

ТРЕТЯ СВІТОВА ВІЙНА

DOI:10.59553/2518-7546-2025-23-24-1
УДК: 323.28

Володимир ТИМОШЕНКО
Доктор юридичних наук, професор,
Національний університет оборони України (Київ)
E-mail: v.tymoshenko@ukr.net
ORCID: 0000-0003-3184-5738

Роман АЛІЄВ
Кандидат юридичних наук, доцент,
Національний університет оборони України (Київ)
E-mail: roman-aliev76@ukr.net
ORCID: 0000-0002-4309-3652

НОВІ ФОРМИ ТА МЕТОДИ ВЕДЕННЯ ТЕРОРИСТИЧНОЇ ВІЙНИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

***Анотація**. У запропонованій статті автори роблять спробу донести до українського суспільства та органів державної влади загальну концепцію організації протидії спробам ворога методом дистанційного вербування через соціальні мережі формуванню в тилу України бази з прихильників «русского мира» та маргінальних верств населення для здійснення терористичних актів та проведення розвідувально-диверсійної діяльності.*

У статті здійснено аналіз нових форм ведення терористичної війни, які застосовують спецслужби РФ проти громадян України (іноземних громадян), що зі свого боку породжує небезпечні виклики національній безпеці України. Надані рекомендації щодо протидії виявленим формам та методам ведення терористичної війни, які застосовує держава-агресор на території України.

Ключові слова: *диверсія, диверсійно-розвідувальна діяльність, дистанційні агенти, дистанційне вербування, дистанційне маніпулювання на кредитних зобов'язаннях, тероризм, терористичний акт, форми і методи ведення терористичної війни.*

Вступ. Прагнучи зміцнити заснований на демократичних нормах і цінностях міжнародний правопорядок та з огляду на існуючі сучасні терористичні загрози світовій безпеці, Україна бере активну участь у протидії тероризму та різного роду терористичним і диверсійним проявам.

Гібридна агресія Російської Федерації проти України вже реалізується із застосуванням широкого комплексу нових форм та методів ведення терористичної війни, наприклад: *«дистанційне вербування»*, *«дистанційне маніпулювання на кредитних зобов'язаннях»* тощо, метою яких є підрив обороноздатності держави, її економічного потенціалу, стабільності політичної системи, дієздатності банківської системи, морально-психологічної та духовної стійкості українського суспільства, і саме в такий спосіб ворог намагається схилити українську державу до прийняття миру на умовах агресора, а по суті, заморожування конфлікту.

Спеціальні служби Російської Федерації продовжують здійснювати розвідувально-підривну діяльність проти України, намагаються підживлювати колабораційні настрої, використовують організовані злочинні угруповання, маргінальні прошарки населення, осіб, які потрапили у боргову залежність через мікрокредити, а також корумпованих посадових осіб з метою зміцнення інфраструктури ворожого впливу в державі як на регіональному, так і місцевому рівнях. Таким чином, неналежне реагування органів державної влади в Україні може спровокувати подальше поширення вищезазначених нових форм і методів тероризму з боку держави-агресора, зі свого боку загрожує правам і свободам, законним інтересам громадян України, суспільству та державі, кінцевою метою яких є вчинення диверсійних актів як елемента терористичної війни.

У запропонованій статті автори спробують донести до українського суспільства та органів державної влади загальну концепцію організації протидії спецслужбам ворога методом дистанційного вербування через соціальні мережі формуванню в тилу України бази з громадян України та іноземців для здійснення терористичних актів та розвідувально-диверсійної діяльності.

Таким чином, всі вищезазначені припущення і утворюють гіпотезу нашої наукової розвідки, обґрунтування якої надаємо у змісті статті.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. У нових доктринальних підходах забезпечення державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів України передбачена низка заходів щодо захисту від невоєнних, а скоріше терористичних загроз з боку РФ та інших держав, зокрема спроб спровокувати внутрішні суперечності та конфлікти в країні. У такому разі пріоритетними завданнями правоохоронних, спеціальних, розвідувальних та інших державних органів відповідно до їх компетенції є: 1) активна та ефективна протидія розвідувально-підривній діяльності, спеціальним інформаційним операціям та кібератакам, російській та іншій підривній пропаганді; 2) запобігання, виявлення та припинення проявів сепаратизму, тероризму, екстремізму, припинення діяльності незаконних збройних формувань, політично мотивованого насильства та інших зазіхань на конституційний лад; 3) отримання повної і достовірної упереджувальної інформації про ситуацію в Україні та світі, протидія зовнішнім загрозам національній безпеці України, сприяння реалізації національних інтересів України [1].

Останнім часом шляхам розв'язання проблемних питань з протидії тероризму, зокрема воєнному тероризму, вивченню нових форм та методів ведення диверсійно-розвідувальної діяльності російських спецслужб приділили увагу такі науковці: Р. В. Алієв, В. Ф. Антипенко, В. М. Гребенюк, І. В. Гора, С. В. Дремов, В. П. Ємельянов, В. А. Колесник, В. В. Крутов,

В. В. Малюк, В. А. Ліпкан, О. С. Старенький, В. А. Тимошенко, Є. В. Тищенко, В. О. Ходанович, А. М. Черняк, Л. І. Щербина та ін. Слід зауважити, що деяким вже існуючим формам та методам ведення терористичної війни, які застосовує РФ проти України, науковці вже приділили належну увагу та надали кримінально-правову кваліфікацію діянням, наприклад, таким як підрівні акції з дестабілізації соціально-економічної ситуації в країні, залякування та маніпуляція населення, а також координація діяльності незаконних збройних формувань для підриву суверенітету та територіальної цілісності України як одних з основних елементів диверсійної роботи [2, с. 18].

Однак, враховуючи фактор «еволюції збройної агресії» та абстрагуючись від «традиційних» форм та методів диверсійно-розвідувальної діяльності, автори статті вважають за доцільне дослідити нові методи диверсійно-розвідувальної діяльності, такі як «дистанційне вербування» та «дистанційне маніпулювання на кредитних зобов'язаннях», які останнім чином взяла на озброєння РФ відносно цивільного населення України.

Метою статті є, по-перше, проаналізувати новітні форми ведення терористичної війни, які застосовує РФ проти України, що зі свого боку породжує небезпечні виклики національній безпеці України. По-друге, здійснити детальне уточнення у правильному розумінні чинних підходів до розмежування кваліфікуючих ознак таких діянь як «диверсія» та «тероризм», передбачених кримінальним законознавством України, під ознаки яких поряд з іншими діяннями підпадають також і терористичні злочини. По-третє, розкрити новітні методи та етапи вербування населення на певній території України, до яких належать «дистанційне вербування» та «дистанційне маніпулювання на кредитних зобов'язаннях» в умовах збройної агресії РФ проти України.

Виклад основного матеріалу. В умовах російсько-української війни з метою поширення свого впливу в Україні спеціальні служби держави-агресора застосовують не тільки воєнні, економічні, ідеологічні, політичні, кібер– та інформаційно-психологічні засоби та прийоми, а й також нові медіа-

формати, в яких інформація постійно доступна на цифрових пристроях, а користувачі активно залучені в процес створення і поширення контенту використовуючи при цьому різні форми та методи (останні зі свого боку поділяються на етапи) ведення терористичної війни.

Отже, завдання й тактика диверсійно-розвідувальної діяльності російських спецслужб значно урізноманітнилась (удосконалилась), стала складнішою, ніж це практикувалося в класичній моделі диверсії, зафіксованій у Кримінальному кодексі України (далі – КК України) [2, с. 15]. Так, наприклад, Служба безпеки України неодноразово зафіксовувала тактичний прийом дистанційного вербування спецслужбами РФ диверсантів, який полягає у вербуванні потенційних «дистанційних агентів», так би мовити активних «коментаторів» у виправдовуванні збройної агресії РФ проти України у чатах прокремлівських Телеграм-каналів. Після дистанційного вербування за вказівкою російського «спецслужбіста» агенти збирали координати для вогневого ураження Сил оборони України та об'єктів критичної інфраструктури [3].

Ще один приклад з цієї ж категорії – викрито настоятеля УПЦ (МП), який публічно вихваляв окупантів і очікував їх приходу на Вінниччину. Йдеться про протоієрея храму Калинівського благочиння, який у спілкуванні з вірянами вихваляв Путіна та закликав до підтримки рашистів, виправдовуючи збройну агресію РФ. Крім цього, він поширював прокремлівські наративи серед парафіян релігійної громади через Телеграм. Ініційована Службою безпеки експертиза підтвердила факти злочинних дій, спрямованих на розхитування суспільно-політичної обстановки в регіоні [4]. На жаль, зазначені факти непоодинокі.

Зараз, у спектрі завдань терористичної діяльності диверсантів правоохоронні органи України фіксують факти переплетіння та розчинення граней кримінально-правової кваліфікації двох видів кримінально-протиправних діянь, що вчиняються ***«дистанційними агентами»***, під ознаки яких поряд з диверсійними діяннями підпадають також і терористичні злочини. У першому випадку під час виконання ролі

диверсанта, передбаченої статтею 113 КК України, який підриває, підпалює, руйнує, затоплює та скоює інші дії, у другому випадку до вищезазначених діянь додається ще збір розвідувальної інформації для спецслужб РФ у ході виконання терористичного акту. Отже, відбувається процес зрощення тероризму з диверсійною діяльністю.

Для більш детального уточнення чинних підходів до розмежування кваліфікуючих ознак таких діянь, як «диверсія» та «тероризм», передбачених кримінальним законознавством України, пропонуємо проаналізувати їх об'єктивну (зовнішню) сторону складу кримінального правопорушення.

Кримінально-правовий аналіз об'єктивної сторони складу кримінальних правопорушень (ст. ст. 113, 258 КК України).

Таблиця

Кримінально-правовий аналіз об'єктивної сторони складу кримінальних правопорушень, передбачених статтями Кримінального кодексу України	
Стаття 113. Диверсія	**Стаття 258. Терористичний акт**
1. Вчинення з метою ослаблення держави: – вибухів; – підпалів або інших дій, спрямованих на масове знищення людей, заподіяння тілесних ушкоджень чи іншої шкоди їхньому здоров'ю, – на зруйнування або пошкодження об'єктів, які мають важливе народногосподарське чи оборонне значення, а також вчинення з тією самою метою дій, спрямованих на радіоактивне забруднення; – масове отруєння; – поширення епідемій, епізоотій чи епіфітотій; – *ка-*	1. Терористичний акт, тобто: – застосування зброї; – вчинення вибуху; – підпалу чи інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії були вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення, або з метою впливу на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами, міжнародними організаціями, або привернення уваги громадськості до

рається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або без такої;	певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста), а також погроза вчинення зазначених дій з тією самою метою – *караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років з конфіскацією майна або без такої.*
2. Ті самі діяння, вчинені в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту, – *караються позбавленням волі на строк п'ятнадцять років або довічним позбавленням волі з конфіскацією майна.*	2. Ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, або якщо вони призвели до заподіяння значної майнової шкоди чи інших тяжких наслідків, – *караються позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років з конфіскацією майна або без такої.*
	3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, що призвели до загибелі людини, – *караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі з конфіскацією майна або без такої.*
	6. Особа звільняється від кримінальної відповідальності за діяння, передбачене частиною першою цієї статті в частині погрози вчинення терористичного акту, якщо вона до повідомлення їй про підозру у вчиненні нею злочину добровільно повідомила право-охоронний орган про цей злочин, сприяла його припиненню або розкриттю, у разі якщо внаслідок цього і вжитих заходів було відвернено небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, якщо в її діях немає складу іншого злочину.

Слід зауважити, що як застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, які створюють небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків або залякування населення, провокації воєнного конфлікту, маніпулювання населенням в Україні тощо загальнонебезпечні діяння стали одними з основних елементів диверсійно-розвідувальної діяльності російських спецслужб.

20 серпня 2024 року Служба безпеки України повідомила, що з метою пошуку «роботи» громадяни країни звернулись за допомогою до різних Телеграм-каналів. Пропонуючи отримати «легкі гроші», представники країни-агресора Росії дистанційно завербували чоловіків, обіцяючи грошову винагороду. За вказівкою спецслужб РФ фігуранти спочатку розвідували локації потенційних цілей, а потім робили підпали та знімали злочини на телефони. Під «прицілом» ворога були службові авто та приватні помешкання військовослужбовців Сил оборони України [5].

Показово в контексті демонстрації прикладів так званого «дистанційного вербування» є інформація, яку надав заступник начальника Національної поліції України, відповідно до якої з початку року та станом на 16 липня 2024 року за фактами підпалу транспортних засобів кримінальна поліція затримала 132 особи [6]. Так, на кінець липня 2024 року лише у Харківській області було зафіксовано близько 40 випадків підпалів авто військових.

У зв'язку із вищезазначеним, на наш погляд, у практиці Служби безпеки України та інших правоохоронних органів мають бути актуалізовані завдання із припинення можливостей застосування «дистанційного вербування» цивільного населення країни як методу здійснення диверсійно-розвідувальної діяльності російських спецслужб.

Аналіз наукової літератури, міжнародних документів, чинного законодавства та правозастосовної практики надав можливість визначити сучасний тероризм у трьох рівнях: 1) тероризм у вузькому розумінні; 2) тероризм у широкому розумінні; 3) тероризм у більш широкому розумінні. Під тероризмом у вузькому

розумінні визнаються загальнонебезпечні діяння (вибухи, підпали, затоплення тощо) або погрози такими, що спрямовані на залякування населення з метою спонукання органу державної влади, міжнародної організації, фізичної чи юридичної особи до здійснення або відмови від здійснення якихось дій чи прийняття якихось рішень. Учинення в реальній дійсності будь-якого діяння, що підпадає під ознаки тероризму у вузькому розумінні, позначається поняттям «терористичний акт» [7, с. 672].

Тероризм у широкому розумінні охоплює тероризм у вузькому розумінні, тобто терористичний акт, а також усі інші злочини терористичної спрямованості, наприклад, посягання на життя державного чи громадського діяча або представника іноземної держави, захоплення заручників, викрадення людини тощо. Учинення в реальній дійсності будь-якого діяння, що підпадає під ознаки тероризму в широкому розумінні, позначається поняттям «акт тероризму». Тероризм у найбільш широкому розумінні охоплює тероризм у широкому розумінні, а також будь-які інші види терористичної діяльності у вигляді сприяння підготовці або вчиненню злочинів терористичної спрямованості (створення терористичної групи чи терористичної організації, підготовка терористів, фінансування тероризму, пропаганда й поширення ідеології тероризму тощо). Учинення в реальній дійсності будь-якого діяння, що підпадає під ознаки тероризму, в найбільш широкому розумінні позначається поняттям «терористична акція» [7, с. 673].

Отже, саме у вузькому розумінні автори статті детально уточнюють підходи до злиття (зникнення граней відмежування) кваліфікуючих ознак таких протиправних діянь, як: «тероризм» та «диверсія», оскільки в умовах «дистанційного вербування», предметами вищезазначених кримінальних правопорушень можуть бути: цивільні автомобілі з ознаками військової належності, будівлі, споруди та інші об'єкти, які мають важливе народногосподарське чи оборонне значення, від діяльності яких залежить життєдіяльність певних регіонів чи інших великих територій, належне функціонування певних галузей економіки, структур державного управління (електростанції, водо-, нафто-, газо-, нафтопродуктопроводи, мости, дамби, греблі, системи ін-

формаційних комунікацій, вокзали, аеропорти, морські чи річкові порти, метрополітени тощо).

Тобто виходить так, що диверсанти спочатку ведуть розвідку локацій або потенційних цілей, а потім роблять підпали, підриви, підтоплення тощо. При цьому спочатку можуть отримати завдання по підпалах або підрив (диверсія), а потім створити небезпечні умови для життя чи здоров'я військовослужбовця ЗС України (терористичний акт).

Друга частина мети нашої наукової розвідки полягає у здійсненні аналізу новітніх форм ведення терористичної війни, які застосовує Російська Федерація проти України. У контексті уточнення «дистанційними агентами» диверсійно-розвідувальних завдань слід зазначити, що на сьогоднішній день за допомогою диверсантів противник зосереджує увагу на розвідці місцезнаходження (встановлення координат) службових авто та об'єктів Сил оборони, Укрзалізниці тощо з подальшим виконання диверсій та терористичних актів.

Як приклади новітніх форм ведення державою-агресором терористичної війни можна навести такі факти:

у серпні 2024 року Служба безпеки України та Національна поліція нейтралізували злочинну групу, яка на «замовлення» РФ палила службові авто Сил оборони на заході України. У результаті комплексних заходів на Хмельниччині затримано лідера банди, що працював на розвідку країни-агресора. Ним виявився місцевий житель, який сам вийшов на окупантів, щоб налагодити з ними співпрацю в обмін на гроші. Для цього він розмістив у даркнеті своє «резюме», де запропонував «послуги» з підпалів автомобілів ТЦК.

На «оголошення» фігуранта відповів представник РФ, який дав йому завдання на знищення військових авто у Хмельницькому. Для вчинення злочинів молодик залучив ще декількох жителів регіону. Фігуранти підпалили два транспортні засоби місцевого військкомату за допомогою «коктейлів Молотова». Зловмисники знімали загоряння авто на камери власних телефонів для надсилання потім «звіту» окупантам [8].

Наступний приклад, Служба безпеки України затримала агента ворожої ФСБ, що діяв на Одещині, його основними за-

ваннями було вчинення підпалів на об'єктах Сил оборони та «Укрзалізниці». Щоб встановити їхні локації та знищити, російська спецслужба за гроші дистанційно завербувала 26-річного жителя Ізмаїльського району. Щоб виявити військові об'єкти, зловмисник об'їжджав територію району, де фіксував місця базування Сил оборони. Після виявлення потенційної цілі агент мав прибути за її адресою та спалити за допомогою легкозаймистої речовини. Водночас він готував підпали релейних шаф біля магістральних ліній залізничного сполучення. Служба безпеки України затримала ворожого агента, коли він проводив дорозвідку поблизу ТЦК.

За даними слідства, у поле зору окупантів молодик потрапив через свої антиукраїнські коментарі у чатах прокремлівських Телеграм-каналів. Після вербування комунікація з агентом відбувалась через популярний месенджер, де він отримував інструкції щодо пріоритетних «цілей» та способів їх підпалу [9].

Служба безпеки України та Національна поліція затримали у Києві двох диверсантів, які за вказівкою російської розвідки готували серію підпалів на об'єктах Укрзалізниці. Основними цілями ворога були релейні шафи сигнальних установок на стратегічно важливих напрямках залізничного сполучення регіону. Для вчинення диверсій окупанти залучили місцевого 22-річного рецидивіста, який потрапив «до уваги» агресора через судимості за хуліганство та шахрайство. Наприкінці липня цього року на молодика у месенджері Телеграм вийшов представник спецслужби РФ та запропонував йому співпрацю. За гроші агресора його поплічник спочатку мав спалити релейну шафу поблизу однієї з вантажних станцій Укрзалізниці на території Києва.

Для виконання ворожого завдання киянин залучив свого 17-річного знайомого. Відповідно до інструкції з РФ диверсанти вночі провели дорозвідку поблизу потенційної цілі, сфотографували її та відправили на «погодження» своєму російському куратору. Потім вони придбали інструменти, щоб зламати захисну панель електрообладнання, та легкозаймисту суміш. Дочекавшись сутінок, диверсанти зламали дверцята релейної шафи та підпалили її технологічну частину. Далі фігуранти відзняли за-

горяння на камеру мобільного телефону для «звітності» перед окупантами [10].

Отже, все вищезазначене свідчить про появу нових форм ведення терористичної війни, які застосовує РФ проти України, одночасно поєднуючи як диверсійні прояви, так і терористичні акти, а саме:

1) підпалів транспортних засобів з ознаки військової належності;

2) підпалів службових автомобілей підрозділів ЗС України, які були задіяні на фронті, а зараз проходять техобслуговування в різних містах України;

3) підпалів релейних шаф поблизу магістральних ліній залізничного сполучення;

4) підпалів приватних помешкань військовослужбовців Сил оборони України;

5) диверсії відносно об'єктів територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки.

Слід зазначити, що спільна диверсійно-розвідувальна діяльність російських спецслужб з «дистанційними агентами» має не хаотичний характер, а налагоджену конструктивну співпрацю. Це пояснюється тим, що перед виконанням завдань «спецслужбіст» проводить інструктаж агента, доводить йому порядок виконання підпалу (підриву) тощо. За результатом виконання завдання агент звітує перед «спецслужбістом» про виконання терористичного акту, що, по суті, є формою контролю виконання протиправного діяння. Таким чином, відбувається селекція, тобто відбір агентурного апарату шляхом перевірки якості виконання диверсійних завдань, наприклад, від простих до більш складних, що в подальшому дає змогу вивести «дистанційного агента» на вищий рівень підготовки.

Метою запровадження нових форм ведення терористичної війни, які застосовує РФ проти України, є: 1) розбалансування суспільно-політичної обстановки в Україні; 2) поширення наративів, що підпали в Україні здійснюються не за гроші ФСБ, а нібито в нашій державі існує проросійське «підпілля», яке таким чином намагається зірвати мобілізацію і допомогти РФ; 3) зрив перевезення зброї та боєприпасів для Збройних Сил України на

схід країни; 4) для проведення інформаційно-психологічних спецоперацій проти України тощо.

Третя і остання складова мети нашого дослідження полягає у вивченні нових методів та етапів вербування населення шляхом «дистанційного вербування», а також дослідження такого феномену, як «дистанційне маніпулювання на кредитних зобов'язаннях» в умовах збройної агресії РФ проти України.

Про вже існуючий метод «дистанційного вербування» в умовах російсько-української війни ми вже згадували в нашій статті. Але зробимо лише невелике уточнення. У тому, що у більшості завербованих громадян України (іноземних громадян) ті, які затримані за вчинення диверсій або терористичних акцій, однією з причин «вербування» був пошук «легкого заробітку» у Телеграм-каналах, чим саме й скористалися спецслужби держави-агресора. Так, з упевненістю можна стверджувати, що одним із методів вербування довірених осіб або агентів можна вважати «дистанційне вербування» з урахуванням того, що «спецслужбіст» взагалі немає ніяких ризиків або застережень щодо виконання або невиконання «дистанційним агентом» диверсійно-розвідувального завдання.

Щодо етапів «дистанційного вербування» агентів слід зазначити, що воно здійснюється у більшості випадків у два етапи. Перший етап випробування або виконання тестового завдання, другий етап власне саме завдання і як результат «спецслужбістом» за різними критеріями здійснюється прихований від «дистанційного агента» селекційний відбір «найкращих агентів» для майбутньої диверсійно-розвідувальної діяльності на території України.

Моніторинг та аналіз інформаційного простору дав нам змогу виявити такий терористичний феномен, як «дистанційне маніпулювання на кредитних зобов'язаннях» в умовах російсько-української війни.

«Швидкі» гроші пропонують українцям десятки мікрокредитних організацій. Але нерідко захмарні відсотки приводять клієнтів до боргової ями. І вони стають «фінансово вразливими». Цими фінансовими негараздами українців не гребують скористатися спецслужби Російської Федерації. Дані про тисячі борж-

ників можуть потрапити до рук російських спецслужб. З новин все частіше ми чуємо про підпали авто військовослужбовців ЗС України. І нерідко клієнти таких мікропозикових організацій, маючи борги, погоджуються на це за відносно невеликі суми.

Журналістським розслідуванням встановлено одну з мереж мікрокредитних організацій, яка працює по всій Україні. І з'ясовано, що її власниками є подружжя Андрія та Наталії Манучарових, громадян з Російської Федерації, а їхній син – депутат від «Єдиної Росії» в окупованому Криму, який підтримує вторгнення Росії в Україну. Йдеться про мікрокредитну організацію «Просто Позика» – фірма, заснована у 2014-му році, з більше ніж 30 філіями по всій Україні – від Волині до Дніпропетровської області з мільйонними доходами. «Просто Позика» пропонує кредити від 2 до 50 тисяч гривень. Процентна ставка може сягати аж до півтора мільйона відсотків (1 597 820,85%) річних, залежно від суми кредиту та терміну його погашення. Через це в українця, який позичатиме у компанії гроші, – високі шанси стати боржником, якщо він вчасно не зможе погасити кредит [11].

Національний банк України підтвердив наявність у вищевказаних фізичних осіб громадянства та податкового резидентства РФ, зокрема є підтвердження від державних органів спеціального призначення з правоохоронними функціями.

Впевнені в тому, що факти маніпулювання спецслужбами РФ на кредитних зобов'язаннях громадян України загрожують національним інтересам України, оскільки мікрокредити, через які українці нерідко стають боржниками, в цьому статусі – легкою здобиччю для російських вербувальників.

Висновки та рекомендації. Підсумовуючи, слід зазначити, що в сьогоденних реаліях, реаліях російсько-української війни за умови *«дистанційного вербування»* такі протиправні діяння, як «тероризм» та «диверсія» мають спільні кваліфікуючі ознаки, зникають грані відмежування та відбувається зрощення тероризму з диверсією.

Збройна агресія Російської Федерації проти України виявила нові форми ведення терористичної війни, які одночасно поєднують в собі як диверсійні прояви, так і терористичні акти, наприклад: 1) підпали транспортних засобів, що мають ознаки вій-

ськової належності; 2) підпали службових автомобілей підрозділів ЗС України, які були задіяні на фронті, а зараз проходять техобслуговування в різних містах України; 3) підпали релейних шаф поблизу магістральних ліній залізничного сполучення; 4) підпали приватних помешкань військовослужбовців Сил оборони України; 5) диверсії відносно об'єктів територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки тощо.

Метод «дистанційного вербування» громадян України (іноземних громадян) під час російсько-української війни розповсюджується з великою швидкістю, як і «маніпулювання спецслужбами РФ на кредитних зобов'язаннях громадян України». Обидва терористичні методи мають фінансову складову, бажання отримати «легкі гроші», «швидкі гроші» з подальшим вирішенням фінансових проблем.

Як рекомендації протидії новим формам та методам ведення терористичної війни, які застосовує Російська Федерація проти України, можемо запропонувати таке: 1) вважати пріоритетним завданням правоохоронних, спеціальних, розвідувальних та інших державних органів як контрзахід *«дистанційному вербуванню»* та «дистанційне маніпулювання на кредитних зобов'язаннях» «гру в підстави»; 2) запровадити ефективну профілактичну роботу серед населення України щодо запобігання потрапляння *«на гачок»* спецслужб Російської Федерації як *«дистанційного агента»* як спосіб ведення протидиверсійної роботи РФ проти України; 3) робота Служби безпеки України та інших правоохоронних органів ***«на довгу руку»***, тобто на перспективу.

Список посилань

1.Про Стратегію національної безпеки України. Введено в дію Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020

2.Гребенюк В. М. Диверсійно-розвідувальна діяльність російських спецслужб: інструмент агресії кремля : огляд. вид. Київ : НА СБУ, 2023. 176 с.

3.СБУ знешкодила агентурну мережу ФСБ, яка діяла у шести областях України. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3892096-sbu-zneskodila-agenturnu-merezu-fsb-aka-diala-u-sesti-oblastah-ukraini.html

4.СБУ викрила настоятеля храму УПЦ (МП), який вихваляв окупантів і очікував їх приходу на Вінниччину. URL: https://cripo.com.ua/news/crime/sbu-

vykryla-nastoyatelya-hramu-upts-mp-yakyj-vyhvalyav-okupantiv-i-ochikuvav-yih-pryhodu-na-vinnychchynu/

5.Підпалювали автівки військовослужбовців: СБУ й Нацполіція затримали ще три групи зловмисників у різних областях України. URL: https://incident.obozrevatel.com/ukr/crime/pidpalyuvali-avtivki-vijskovosluzhbovtsiv-sbu-j-natspolitsiya-zatrimali-sche-tri-grupi-zlovmisnikiv-u-riznih-oblastyah-ukraini-foto.htm#:~:text

6.За підпал автомобілів поліція з початку року затримала 132 особи. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3885683-za-pidpal-avtomobiliv-policia-z-pocatku-roku-zatrimala-132-osobi.html

7.Велика українська кримінологічна енциклопедія. У 2 т. Т. 2: М-Я / редкол.: В. В. Сокуренко (голова), О. М. Бандурка (співголова) та ін. ; наук. ред. О. М. Литвинов. – Харків : Факт, 2021. – 870 с.

8.СБУ та Нацполіція затримали лідера банди, яка на замовлення з рф підпалювала авто ТЦК на Хмельниччині. URL: https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-ta-natspolitsiia-zatrymaly-lidera-bandy-yaka-na-zamovlennia-z-rf-pidpaliuvala-avto-ttsk-na-khmelnychchyni

9.СБУ затримала ворожого агента, який готував підпали будівель ТЦК і релейних шаф «Укрзалізниці» на Одещині. URL: https://interfax.com.ua/news/general/1005095.html

10.СБУ та Нацполіція затримали диверсантів рф, які вчинили підпал біля вантажної станції Укрзалізниці у Києві. URL: https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-ta-natspolitsiia-zatrymaly-dyversantiv-rf-yaki-vchynyly-pidpal-bilia-vantazhnoi-stantsii-ukrzaliznytsi-u-kyievi

11.У власника мережі мікрокредитних організацій в Україні знайшли паспорт РФ URL: иhttps://expert.in.ua/ukrayina/30072024-u-eksderzhsluzhbovtsya-ta-vlasnyka-merezhi-mikrokredytnyh-organizatsij-v-ukrayini-znajshly-pasport-rf-shemy/

References

1.On the National Security Strategy of Ukraine. Enacted by the Decree of the President of Ukraine dated September 14, 2020 No. 392/2020

2.Hrebenyuk V. M. Subversive and intelligence activities of Russian special services: an instrument of Kremlin aggression: review. ed. Kyiv: NA SBU, 2023. 176 p.

3.SBU neutralized the FSB agent network that operated in six regions of Ukraine. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3892096-sbu-zneskodila-agenturnu-merezu-fsb-aka-diala-u-sesti-oblastah-ukraini.html

4.SBU exposed the rector of the UOC (MP) temple, who praised the occupiers and expected their arrival in Vinnytsia region. URL: https://cripo.com.ua/news/crime/sbu-vykryla-nastoyatelya-hramu-upts-mp-yakyj-vyhvalyav-okupantiv-i-ochikuvav-yih-pryhodu-na-vinnychchynu/

5.Military vehicles set on fire: SBU and National Police detained three more

groups of criminals in different regions of Ukraine. URL: https://incident.obozrevatel.com/ukr/crime/pidpalyuvali-avtivki-vijskovosluzhbovtsiv-sbu-j-natspolitsiya-zatrimali-sche-tri-grupi-zlovmisnikiv-u-riznih-oblastyah-ukraini-foto.htm#:~:text

6.Police have detained 132 people for setting cars on fire since the beginning of the year. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3885683-za-pidpal-avtomobiliv-policia-z-pocatku-roku-zatrimala-132-osobi.html

7.Great Ukrainian Criminological Encyclopedia. In 2 vols. Vol. 2: M-Ya / editors: V. V. Sokurenko (head), O. M. Bandurka (co-head) and others. ; scientific editor O. M. Lytvynov. – Kharkiv: Fact, 2021. – 870 p.

8.The Security Service of Ukraine and the National Police detained the leader of a gang that set fire to TCC cars in the Khmelnytskyi region on orders from the Russian Federation. URL: https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-ta-natspolitsiia-zatrymaly-lidera-bandy-yaka-na-zamovlennia-z-rf-pidpaliuvala-avto-ttsk-na-khmelnychchyni

9.The SBU detained an enemy agent who was preparing to set fire to the buildings of the Central Railways and relay cabinets of Ukrzaliznytsia in the Odessa region. URL: https://interfax.com.ua/news/general/1005095.html

10.The SBU and the National Police detained Russian saboteurs who committed arson near the Ukrzaliznytsia freight station in Kyiv. URL: https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-ta-natspolitsiia-zatrymaly-dyversantiv-rf-yaki-vchynyly-pidpal-biliavantazhnoi-stantsii-ukrzaliznytsi-u-kyievi

11.Russian passport found on owner of microcredit organization network in Ukraine URL: иhttps://expert.in.ua/ukrayina/30072024-u-eksderzhsluzhbovtsya-ta-vlasnyka-merezhi-mikrokredytnyh-organizatsij-v-ukrayini-znajshly-pasport-rf-shemy/

***Volodymyr TYMOSHENKO**, doctor of Law, professor, National Defense University of Ukraine (Kyiv).*
E-mail: v.tymoshenko@ukr.net
ORCID: 0000-0003-3184-5738

***Roman ALIYEV,** candidate of law, associate professor, National Defense University of Ukraine (Kyiv).*
E-mail: roman-aliev76@ukr.net
ORCID: 0000-0002-4309-3652

New forms and methods of waging terrorist war of the Russian federation against Ukraine

Abstract. *The authors of this article attempt to present to Ukrainian society and state authorities a general concept for countering the enemy's attempts to remotely recruit individuals through social media. This recruitment strategy aims to establish a support base within Ukraine's rear, consisting of «Russian World» sympathizers and marginalized groups, for the purpose of conducting terrorist acts and carrying out reconnaissance and sabotage activities.*

The article analyzes new forms of terrorist warfare employed by Russian special services against Ukrainian citizens (foreign nationals). These tactics create dangerous challenges to Ukraine's national security. The article also provides recommendations for countering the identified forms and methods of terrorist warfare employed by the aggressor state on Ukrainian territory.

Keywords: *sabotage, reconnaissance and sabotage activities, remote agents, remote recruitment, remote manipulation through credit obligations, terrorism, terrorist act, forms and methods of terrorist warfare.*

Стаття надійшла до редакції 25.12.2024 р.

© Володимир ТИМОШЕНКО, Роман АЛІЄВ, 2025 р.

DOI:10.59553/2518-7546-2025-23-24-2
УДК 323.15

Василь ТКАЧЕНКО
Доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент Національної
академії педагогічних наук України,
Інститут всесвітньої
історії НАН України (Київ)
E-mail: vasyl.tkachenko@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1953-1808

ФАШИЗАЦІЯ РОСІЇ: ОКРЕСЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Анотація. *Аналізується еволюція російського суспільно-політичного устрою в напрямі його фашизації. Росія пройшла основні стадії становлення фашистського корпоративізму: олігархічного, бюрократичного та авторитарного. У підсумку сформувалася ідеологія і практика «рашизму» – російського різновиду нацизму, що маскується під антифашизм. Практика рашизму – війна та масові репресії проти українців на тимчасово окупованих територіях України.*

У європейській традиції усталено чотири види відповідальності за скоєне: кримінальна, політична, моральна й метафізична. Не допускається звинувачення у колективній провині цілої нації. Однак, згідно з Карлом Ясперсом, за кримінальні злочини проти людяності застосовується «лише насилля», тому що ці люди «живуть лише насиллям».

Ключові слова: *фашизація, корпоративізм, рашизм, нацизм, гітлеризм, муссолінізм, путінізм, комплекс «маленького сержанта».*

Вступ. Положення про те, що «Росія – фашистська держава» після публікації колонки професора історії Єльського університету, доктора наук Тімоті Снайдера у The New York Times (19.05.2022. *«Ми маємо сказати вголос: Росія – фашистська держава»*) сприймається наразі уже як константа. Пропонована читачу стаття покликана з'ясувати важливий момент в еволюції російського суспільно-політичного устрою у напрямі його фашизації. Ще в далекому 2007 році двома авторами – Василем Кременем і Василем Ткаченком – було поставлено питання про ужорсточення корпоративної сутності російського режиму як визначальної риси його подальшої фашизації.

Зазначена трансформація Росії пройшла ряд стадій. Спершу, за часів Бориса Єльцина, в країні склалися відносини *олігархічного корпоративізму*. З приходом до влади Володимира Путіна окреслилася ідеологія і практика *бюрократичного корпоративізму*, яка викликала в 2012 р. протестні настрої. Реакцією на них став перехід путінського режиму в фазу *авторитарного корпоративізму*. Ця третя форма тотального державного політичного контролю над бізнесом і суспільним життям асоціюється із фашистською Італією, а потім – із нацистською Німеччиною. Ідеологія такого фашизованого держкапіталізму – «рашизм». Назагал під цією назвою у наш час сформувалася ідеологія і практика російського різновиду нацизму, що маскується під антифашизм. Практика «рашизму» – війна та масові репресії проти українців на тимчасово окупованих територіях півночі, півдня та сходу України.

Термін «рашизм» не сприймається російською стороною – як офіційною, так і псевдоліберальною. До останніх можна віднести В'ячеслава Іноземцева, відомого в світі економіста й громадського діяча, котрий у 2016 р. на форумі пам'яті Бориса Нємцова порушив питання про фашизацію Росії, однак звів його до розгляду «*м'якого варіанту фашистського режиму*». На перших порах цей науковець заперечував можливість нацизму в Росії, наголошував, що «*Путін абсолютно не Гітлер*», запевнював, що «*не буде жодних танкових колон, котрі підуть на Київ*». Згодом, змінивши місце проживання на США, Іноземцев визнав, що зупинити Путіна може лише «україн-

ська армія і українські добровольці». Однак від подальших коментарів цей автор утримався.

Що вже говорити про легіон кремлівських угодовців, а то й емігрантів? Деякі з них вдаються до казуїстики: мовляв, «може статися, що країною правлять фашисти, але країна від того не стає фашистською». Вони стверджують, що в Росії скоріше всього не фашизм і не нацизм, а така собі мафіозна структура. Цей контингент сподівається колись успадкувати Росію, а тому не хоче називати її фашистською чи нацистською. Вони воліли б колись виступати від імені такої собі «Святої Русі», що не має нічого спільного з нацизмом. Іноді в Росії трапляються й більш критичні оцінки, однак голос цих людей брутально заглушений репресивним апаратом Кремля.

У статті акцентується увага на появі у 2014 році в Україні статті Василя Кременя «Про винність і політичну відповідальність», де викладено усталені в Європі положення Карла Ясперса про чотири поняття провини і неминучу за них відповідальність: кримінальну, політичну, моральну й метафізичну. Апелюючи до німецького мислителя-антифашиста Теодора Адорно, Кремень закликав підходити до питання провини диференційовано: не слід допускати звинувачення у колективній провині цілої нації. Однак до тих, хто здійснив злочин проти людяності, може бути застосований лише один підхід. Вони не здатні розкаятися, а тому, згідно Ясперсу, «*стосовно таких залишається лише насилля, тому що вони живуть лише насиллям*».

У даній статті звертається увага на те, що фашизм виникає не лише внаслідок махінацій можновладців. За свідченням професора Вільгельма Райха, його витоки слід шукати так само і в психологічній структурі широких мас населення: «фашизм – це сержант армії глибоко хворої, промислово розвинутої цивілізації». Характер маленької «людини-сержанта» формується в дитинстві на тлі конфліктів і криз сімейного життя. Очевидно пітерське підворіття наклало свій відбиток й на стиль поведінки Володимира Путіна. Так само позначився на його життєдіяльності й подальший професійний шлях в органах КДБ. А у підсумку спрацював комплекс «маленького сер-

жанта» – підполковник Путін намагається перевершити генералісимуса Сталіна, довести, що він нічим не гірший «справжнього великого тирана».

Наразі нинішній кремлівський нацистський устрій може бути кваліфікований як *путінізм – цей режим спирається на Путіна* й, будемо сподіватися, завалиться разом з ним.

Про фашизацію Росії було сказано не раз – в тому числі й автором цієї публікації. Однак житейська мудрість доводить, що суспільний резонанс може викликати слово лише значимої постаті світового масштабу. Таким на сьогодні є Тімоті Снайдер. Тож його характеристика Росії зазвучала уже не як одне із оприлюднених наукових тверджень, а як вирок путінському режиму та його лідеру – воєнному злочинцю Володимиру Путіну особисто.

Про фашизацію Росії ми говорили ще в далекому 2007 році, коли Росія, як і Україна, перебували в точці біфуркації – на роздоріжжі шляхів подальшої суспільної еволюції [7]. Точка біфуркації створює ситуацію ймовірної багатоваріантності. Образно кажучи, амплітуда маятника Росії могла тоді колихнутися від моделі Південної Кореї до моделі Північної Кореї. Тим часом проблема фашизації Росії, тобто сповзання до рівня «авторитарного корпоративного режиму», характерного для фашистських держав, уже й тоді домінувала в суспільній думці як один із загрозливих варіантів.

Дволикий корпоративізм. Відтак наголошуємо: ще в далекому 2007 році ми поставили питання про чи не найбільш визначальну рису фашизації російського режиму – ужорсточення його корпоративної сутності. Сучасна політологія стверджує, що потяг до корпоративізму наростає за кризових умов. Тоді інструментарії влади й основні соціальні ресурси концентруються в руках вузького клану, що прагне підвищити ступінь свого впливу в суспільстві на шляхах закритості. Всередині еліти й субелітних груп практикуються відносини патронажу й клієнтельних звязків. Своєрідними «донами» виступають власники велетенських корпорацій, або ж верхівка правлячих партій. Завдяки широкому проникненню в органи державної влади впливові групи інтересів залуча-

ються не лише в процес формування, але й реалізації державної політики.

Сучасна політична наука дає приклади корпоративізму різних видів: олігархічного, бюрократичного, авторитарного та соцієтального (ліберального, або ж неокорпоративізму).

Наразі еволюція політичного режиму в Росії прослідковується в такій послідовності. Спершу, за часів *Бориса Єльцина,* в Росії складалися відносини *олігархічного корпоративізму*. Саме тоді правлячий клас країни прагнув примножувати власні матеріальні блага через канали політичної ренти, а держава перетворювалася на полонянку олігархічних сил економіко-політичних кланів. Відповідно переважна маса ресурсів власності концентрувалася в руках економічної олігархії, а владні повноваження здійснювала адміністративно-політична еліта. Між ними встановлювалися «сердечні стосунки» за допомогою механізму корупції. Власне корупція – явище усюдисуще. Однак за умов олігархічного корпоративізму корупція підноситься до рівня неодмінного й органічного елемента, пронизуючи собою всю систему соціальних відносин і перетворюється на щонайважливіший ресурс впливу.

З приходом до влади Володимира Путіна, широкого розвитку в Росії набула ідеологія й практика *бюрократичного корпоративізму*. Держава демонстративно жорстко взяла під контроль олігархів – одних не стало, а інші подались у далекі краї. Тим часом групи інтересів однозначно набувають рис неодмінної й складової частини державної машини, а їхня взаємодія й досягнення згоди вибудовуються на основі жорстких адміністративних зв'язків.

Влада зосередилася в адміністративній вертикалі, яка й формує мобілізаційну економіку задля досягнення значимих цілей – переважно воєнно-промислового комплексу та особистих вигід державних управлінців. Групи, які не мають стосунку до адміністрування, позбавлені й реальної можливості впливати на владу. При цьому в країні формально дотримуються демократичної процедури виборів. Однак ці формальні заходи не можуть зарадити подоланню розриву між елітою, корпоративними групами та позаелітною масою. В країні по-

ступово зріють протестні настрої. У 2012 р. заявили про себе маніфестації на Болотній площі. Щоб скинути соціальну напругу, Путін вдався у 2014 р. до насильної анексії Криму, і тим самим на певний час забезпечив у РФ *«кримський консенсус»* влади з широкими масами населення.

Наступною фазою метаморфоз політичного режиму в Росії став перехід до *авторитарного корпоративізму*. Ця форма режиму державного управління, як правило, асоціюється з фашистською Італією, а пізніше – з нацистською Німеччиною, де вона стала ефективним механізмом зміцнення влади панівної політичної еліти. Для цього різновиду корпоративізму характерна організація тотального державного політичного контролю над економікою і трудовими ресурсами на основі залякування представників бізнесу й промисловості, а також руйнування незалежних трудових та інших громадських об'єднань.

Цей тотальний контроль над бізнесом ще з часів італійського фашизму та німецького нацизму надовго скомпрометував теорію і практику корпоративізму, про що свідчить і стан справ із невдалими спробами модернізувати економіку сучасної Росії. У підсумку існуючий лад у Росії став різновидом державного капіталізму, де приватний сектор перетворюється на якийсь придаток державного, де одним дозволено все, а іншим – нічого. Ідеологія такого фашизованого держкапіталізму – «рашизм».

Феномен «рашизму». Апелюючи до поняття «рашизм», пошлемось ще раз на авторитетне судження Тімоті Снайдера: «*Назвати фашистами інших, будучи фашистом, – в цьому полягає основа путінського методу. Американський філософ Джейсон Стенлі називає його «підривною пропагандою». Я запропонував термін «шизофашизм». В українців є більш елегантне визначення – вони називають його* ***«рашизмом»***».

Тімоті Снайдер не претендує на першовідкривача терміну «рашизм» – він скоріше всього легітимізує його. Сам термін поєднує у собі слова «Russia» і «фашизм», у ньому асоціативно прослуховується співзвучність зі словами «фашизм» і «расизм». Тож привертає увагу щодалі ширше застосування по-

няття «рашизм» як у сучасному інформаційному полі загалом, так і в сфері науки.

Рашизм є серйозною загрозою для всього світу, його демократичних та прогресивних сил. І до цієї соціальної пошесті слід ставитися серйозно, незалежно від того як, коли і з якого приводу сам термін «рашизм» раптом набув широкого вжитку. Термін «рашизм» вперше заявив про себе на неофіційному рівні 2008 р. під час російсько-грузинської війни. Більш широке застосування самого терміну припало на період початку російсько-української війни 2014 р. В травні 2022 р. група київських активістів розпочала кампанію щодо внесення слова «рашизм» до Оксфордського і Кембриджського словників англійської мови. Врешті-решт 2 травня 2023 року Верховна Рада України прийняла Постанову «Про Заяву Верховної Ради України «Про використання політичним режимом Російської Федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких». Відтак поняття «рашизм» було офіційно легалізовано.

Отже, як на нашу думку, *під назвою «рашизм» у наш час сформувалася ідеологія і практика російського різновиду нацизму, що маскується під антифашизм.* Сутність рашизму стає очевидною у практичній реалізації російською владою масових репресій проти українців із жорстокою фільтрацією та знищенням усіх небажаних осіб на тимчасово окупованих територіях півдня, півночі та сходу України. Про це засвідчили численні факти масових злочинів і відвертих звірств російських загарбників, що з'ясувалися і були зафіксовані після звільнення наших земель Збройними Силами України.

Що найбільш не сприймається російською стороною – як офіційною, так і псевдоліберальною – визнання наявності в ідеології й практиці рашизму історично притаманного потягу російської влади до насилля й геноциду по відношенню до сусідніх народів. І не слід навішувати на сусідів ярлик «русофобії» – рано чи пізно злочини російської сторони стануть предметом прискіпливого розгляду у Міжнародному суді ООН – головному судовому органі Організації Об'єднаних Націй. Власне, коли на головного кремлівського очільника уже вида-

но ордер на арешт з боку Міжнародного кримінального суду в Гаазі, то по суті це означає, що на території інших країн Путіна можуть затримати для притягнення до відповідальності.

Затемнення свідомості. Звідки така одностайність росіян у протистоянні терміну «рашизм» як російського різновиду нацизму? Що стосується кремлівської гвардії, то тут справедливим є визначення міністра зовнішніх справ України Дмитра Кулеби: «*Росія – країна вбивць і відвертих брехунів*». Але як зрозуміти деградацію свідомості з боку представників російської науки? Є ж серед них ряд поважних й міжнародно визнаних дослідників. Наприклад, В'ячеслав Іноземцев – економіст, соціолог і громадський діяч у 2016 році на форумі пам'яті Бориса Нємцова порушив питання про фашизацію Росії. На превеликий жаль, проблема ним була зведена до розгляду «м'якого варіанту фашистського режиму».

На той час В'ячеслав Іноземцев ще мешкав у Росії, а відтак уникав радикальних оцінок: «Я не говорю про нацизм, в Росії нацизм неможливий, на мій погляд, тому що держава настільки багатонаціональна, що для просування якоїсь ідеї достоту російської, вона згубна – це розуміють усі, включаючи Путіна і його близьке коло… Расової ідеї немає й бути не може».

Тим більше на той час Іноземцев жодним чином не допускав уподібнення Гітлера і Путіна: «наразі у світі немає такої готовності йти на насилля, розв'язувати війну, немає її й у Путіна. Путін абсолютно не Гітлер, він не загарбник, він не прихильник переділу світового порядку». А що стосується агресії щодо України, то, мовляв, «Крим і Україна – це те, що підняло його [Путіна] популярність». І, врешті-решт, прогнози на майбутнє: «у нас країна імітацій, тому вона нікуди не просунеться, *не буде жодних танкових колон, котрі підуть на Київ. Це страшилки, якими західні політики лякають народ»*.

А час спливав, і після цих заяв багато що у світі змінилося. Наразі В'ячеслав Іноземцев став працювати у Вашингтоні, і бачення професора набула іншого формату. Зокрема він тепер вважає, що сподіватися на вирішальну силу російських людей у справі припинення агресії проти України було б марно: «Від них давно нічого не варто чекати. Від них варто очікувати

лише ще більшого терпіння й вигуків во славу президента». На запитання «Що може зупинити російську армію і Володимира Путіна?» Іноземцев нарешті відповів чітко й однозначно: «Українська армія й українські добровольці». І далі: «війна може закінчитися лише поразкою Путіна на полі бою, але з економічних причин вона не закінчиться ніколи».

Допускаючи тимчасове утримання Росією деяких окупованих районів України, В'ячеслав Іноземцев відкидає саму можливість відновлення в них ефективного суспільно-економічного життя чи навіть відбудови зруйнованих міст: «ніхто в міжнародній спільноті не визнає ці території російськими».

Виверти академічної схоластики. Людина ліберальних поглядів у сучасній Росії – далеко не масовий витвір. Ніхто не хотів би отримати 3-5 років за висловлювання симпатій до України [10]. Уникаючи переслідування з боку влади, дехто з науковців вдається до старого і заяложеного прийому угодовців та пристосуванців – вони апелюють до «чистої науки». Цураючись істини, вони, як правило, повертають дискурс у русло академічної схоластики: *«як розуміти те чи інше поняття», «як воно співвідноситься з іншим поняттям», «чи відповідає це поняття усім критеріям, а чи лише окремим із них»* тощо? В такий спосіб вони дистанціюються від суті проблеми, бо насправді їх лякає те, що «*Снайдер говорить про фашизм не лише правлячих кіл Росії, але він і Росію називає фашистською країною»*.

Тут позиція угодовців від науки незрушна. Їхню схоластику у свій час засуджувала Ганна Арендт – одна із фундаторів теорії тоталітаризму та людина надзвичайної принциповості. Зокрема вона звертала увагу на такий феномен: кожного разу, коли слід дати принципову оцінку, саме тоді угодовці й беруться нарікати на історичні закономірності. Іншими словами – ці люди силкуються покласти вину на якусь нібито загадкову об'єктивну неминучість, що діє за спинами політичних акторів, наділяючи історичний процес глибинним і незбагненним трансцендентним змістом.

На відміну від подібної суєти, позиція Ганни Арендт відзначається принциповістю. Аналізуючи стан суспільної думки

повоєнної Німеччини, вона писала: «Допоки ми відшукуємо корені того, що здійснив Гітлер, у філософії Платона, Іоахіма Флорського, Гегеля чи Ніцше, у сучасній науці і техніці або ж у нігілізмі й Великій французькій революції, всі задоволені. Але як тільки ми називаємо Гітлера масовим вбивцею, <…> суспільство в один голос починає заперечувати, що таке звучить вульгарно, що воно позбавлене необхідної вишуканості й тому непридатне для інтерпретації Історії». Так викручувалися вчорашні симпатики нацизму щоб уникнути політичної відповідальності за злочини гітлерівських посіпак [2].

Силкуючись із свого боку довести, що Росія не є фашистською країною, російські науковці вдаються до такої ж казуїстики: мовляв, може статися, що країною правлять фашисти, але ж країна від того не стає фашистською! Можливо слово правди не побоїться сказати емігрант з Росії а нині професор Ратгерського університету (США) Сергій Єрофеєв? Даремні сподівання: він теж бубнить, що путінізм можна асоціювати з фашизмом, однак «для того, щоб вести себе як фашист, не обов'язково бути за переконанням фашистом» [6].

Така позиція професора Сергія Єрофеєва, який уже змінив країну проживання, вражає своїм цинізмом. Зокрема він розраховує, що колись країна таки дійде точки кипіння, а тоді вже й настане час змінити правлячу верхівку, чи хоч би її модернізувати. А вже за цих умов, вважає він, сам дискурс про фашизм, порушений Тімоті Снайдером, є навіть шкідливим, бо яка ж тоді країна дістанеться у спадщину нинішнім емігрантам? Тож, зазначає Єрофеєв, хай собі Снайдер викликає в масах «*лют*ь *благородну*», а ми тим часом маємо пересидіти й зрозуміти як повести себе з мафіозною путінською структурою й порозумітися з нею.

За словами Єрофеєва, нині в Росії скоріше не фашизм і не нацизм, а така собі мафіозна структура: «*Там культ, скоріше, братви, там культ понять, там культ певних мафіозних цінностей. Звісно, там є центральна фігура. Якщо цю центральну фігуру вилучити, викинути із цієї системи, то дуже багато що відразу зміниться*». Тож виходить так, що назагал оцих самих претендентів на роль «сил добра», влаштовує та Росія, яку

вони збираються успадкувати, або ж поділитися з «силами зла». І їм не вигідно, щоб спадщина називалася фашистською чи нацистською. Вони б воліли успадкувати Святу Русь – чисту й непорочну.

Вести ґрунтовний науковий дискурс з подібною цинічною публікою – значить не поважати себе.

Паростки просвітлення. На щастя серед російської наукової громадськості іноді з'являються особи неконформістського складу. Один із них – викладач Вищої школи соціальних і економічних наук Ілля Будрайтскіс. На його думку, влада дбає про формування вигідної для себе мотивації російського населення. Тож народ і владу вони прагнуть об'єднати спільно пролитою кров'ю українців. За основу мотивації якраз і покладаються ідеї соціал-дарвінізму, коли принципи конкуренції й боротьби за існування підносяться на рівень глобального світопорядку», а міжнародне право і права людини трактуються лише як «*приховування тваринного/природного прагнення до домінування за рахунок інших*».

Будрайтскіс зазначає, що й за часів Гітлера світова політика трактувалася нацистами як боротьба рас: раси конкурують між собою, а існування кожної із них стає загрозою для існування іншої. Тож у нинішній Росії проголошена Путіним політика денацифікації України означає не що інше, як практику насильницького «*перевиховання*» аж до знищення опонентів. Боротьба з нацизмом трактується як боротьба росіян проти неросіян, які автоматично стають АНТИросіянами. В офіційній пропаганді «можна зустріти вказівки на те, що нацистами є не лише всі українці чи то носії особливої української державності, але і увесь Західний світ. «*Якщо ви не згодні з позицією Росії, якщо ви не згодні з поглядами її властей на те, що відбувається, ви є нацистом. Таким чином, нацизм являється не в якості злочинної ідеї, а в якості суті речей. Якщо ви українець чи виступаєте на підтримку України, ви нацист*» [4].

Будрайтскіс сподівається, що колись країна зіткнеться із серйозною кризою і люди не стануть більше жертвувати своїм життям во ім'я «*чогось більшого*», бо такого «*більшого*» в Росії наразі немає. Ми ж з свого боку змушені констатувати, що

нині оці російські люди прокладають шлях Путіну своїми тілами й загубленими душами, бо «*не відають що творять*».

Про провину й відповідальність. Уже давно стала афоризмом класична думка Георга Гегеля: «Якщо істина абстрактна – то вона не є істиною. Здоровий людський розум прагне до конкретного». Неодмінна умова для суспільствознавця – поставити проблему в конкретні координати простору і часу. Що не кажи, але вперше український парламент визнав Росію країною-агресором лише в січні 2015 року. А до того часу ЗМІ України рясніли посиланнями на «зону АТО». За цих умов науковці повинні були сказати своє слово. Мені довелося це слово оприлюднити в російському науковому виданні «Политическая концептология» у своєму зверненні до російських науковців: «Як же нам тепер вести науковий дискурс? Робити вигляд, що нічого не сталося? <…> Адже момент істини при аналізі полягає саме в цьому: хто є агресор, а хто жертва агресії?». Позаяк, було зауважено нами, якщо станемо на ту точку зору, що агресії «нібито не було, то наші суперечки будуть нікчемними з самого початку» [15].

Академік Василь Кремень поставив у 2014 році дискурс у ще практичніше русло [8]. У цій публікації конкретно зазначалося: «більшість населення країни розглядає збройне протистояння у східних областях як війну, розв'язану Росією проти України». За кожним злочином неминуче має прийти покарання: «Мова не йде про те, щоб у майбутньому про скоєне у південно-східних областях все «забути й простити». <…> Навпаки, стверджуємо ми, кат має отримати відплату за всю міру скоєного злочину. А інакше розповсюдженню зла в цьому світі не буде кінця».

Як засвідчив досвід історії двох світових війн XX століття, після кожного такого потрясіння неминуче виникало питання про винність і політичну відповідальність за скоєне. І його вирішення тягнуло за собою проблему «опрацювання минулого», колективного і особистісного переосмислення, внутрішнього очищення й духовного відродження. Тож інтегруючись в Європу, маємо засвоювати набутки усталених в європейській політичній філософії концептуальних засад. Саме тому у

2014 році ми привернули увагу української громадськості до положень відомого німецького філософа Карла Ясперса про *чотири поняття провини й неминучу за них відповідальність: кримінальну, політичну, моральну й метафізичну* [16].

Звернення до творчої спадщини Ясперса було умотивоване неминучістю відповідальності Росії за скоєні в Україні злочини проти людяності. На цьому шляху ми покликані порозумітися і знайти спільну мову із низкою країн, які ми нині називаємо «консолідованим Заходом». Зокрема ми наголошували: «У пошуках істини важливо не лише категорично щось стверджувати від свого «Я», але й навчитися послідовно розмірковувати й прислуховуватися до аргументів «Інших», що готові з тобою поглянути на стан справ по-іншому». Виходячи з того, що кат повинен отримати відплату за усю міру скоєного злочину, ми солідаризувалися й з іншим німецьким філософом Теодором Адорно, який відкидав заклик «усе забути й простити» щодо злочинів нацизму. Водночас, застерігав він, до питання провини слід підходити диференційовано: не слід допускати звинувачення у колективній провині цілої нації. Зловісна тінь минулого не має висіти над цілим поколінням, увергнутим у вирву війни, бо «якщо за провину й насилля завжди розплачуватися провиною й насиллям, то почуттю страху не буде кінця» [1].

Хто винуватий? Що робити? Після агресії 2014 р. порушена Ясперсом «проблема провини» набула особливої актуальності. Згідно його концепції, кожна провина має свій ступінь відповідальності.

По-перше, мова може йти про кримінальну відповідальність. Цей злочин полягає в об'єктивно доведених діях, що порушують недвозначні закони. В даному випадку інстанцією є суд, котрий із дотриманням усіх необхідних формальностей точно встановлює склад злочину й застосовує відповідні закони. Після Другої світової війни таким був Нюрнберзький процес, нині діє Міжнародний кримінальний суд (МКС), відомий як Гаазький трибунал.

По-друге, Ясперсом уводиться поняття політичної винуватості, що проявляє себе у діях державних органів. Так само і на

кожному громадянину держави-агресора, також лежить політична відповідальність. Це значить, що кожна людина разом з іншими несе відповідальність за те, хто і як ним править. Інстанцією тут є влада і воля переможців – як у внутрішній, так і в зовнішній політиці.

По-третє, світова громадськість апелює до моральної винуватості. Кожна людина має усвідомлювати, що за всі свої дії (в тому числі й політичні, і воєнні) вона несе персональну моральну відповідальність. Тут не можна посилатися на те, що «наказ є наказ», бо злочин залишається злочином навіть тоді, коли він здійснюється за наказом (хоча тут можуть бути пом'якшуючі обставини). Інстанцією тут є власна совість, а також оцінка з боку товаришів, колег, родичів і близьких людей.

По-четверте, Ясперсом вводиться категорія метафізичної відповідальності. Людська солідарність робить кожного відповідальним за всіляке зло, за будь-яку несправедливість. Особливо, коли поряд коїться зло, а людина нічого не зробила, щоб йому запобігти. В цьому й полягає наша всезагальна провинність. Інстанція тут – один Бог.

Отже, три останні види винуватості стосуються безпосередньо усіх громадян, хто не підлягає кримінальній відповідальності за злочини проти людяності. Навіть неучасть у формуванні устрою влади, неучасть в боротьбі за владу в розумінні утвердження права – є головною як політичною, так і моральною провиною. В сучасних державах бути поза суспільством не дано нікому. Що ж стосується першої провинності – тих хто здійснив злочин проти людяності, розв'язавши несправедливу війну, то до них може бути застосований лише один підхід: вони не здатні розкаятися й змінитися – вони такі, які є. Тут Ясперс дає однозначну відповідь: *«Стосовно таких людей залишається лише насилля, тому що вони самі живуть лише насиллям»* [16].

І тут ми виходимо на чи не на найбільш делікатний аспект проблеми – про загальну винуватість російського народу за скоєні злочини. Тим більше, коли за соціологічними даними агресивний курс Володимира Путіна підтримувало понад 80% опитуваних громадян РФ. З боку України відповідь з цього пи-

тання має бути такою: ніхто не збирається збоку огульно звинувачувати увесь російський народ. За Ясперсом, мова може йти лише про власне усвідомлення цим народом своєї колективної винуватості, якщо російський народ морально визріє для цього. При цьому народ повинен розуміти, що це подвійна провина: *«по-перше, назагал безумовна політична покірність будь-якому керівнику, а по-друге, сутність керівника, якому ти підпорядковуєшся»*.

Цей же принцип Ясперса стосується кожного народу, в тому числі й українського. Як засвідчує життя, принципова різниця між народами українським і російським народами полягає в ступені усвідомлення необхідності очищення, духовного відродження і підвищення політичної відповідальності за долю свою і долю всього світу. Приклад тому – три Майдани: 1) Майдан на граніті 1990 року; 2) Помаранчева революція 2004 року; 3) Революція гідності 2014 року. З боку ж Росії – низка агресій: проти Чечні, проти Грузії, проти Сирії й проти України. Хто буде наступний?

Феномен фашизму і нацизму. Проблема фашизації суспільного життя не сходить із порядку денного уже ціле століття. Хоча в Італії фашисти правили з жовтня 1922 р. до липня 1943 р., а в Німеччині від січня 1933 до травня 1945 р., однак феномени різного роду фашизмів і нацизмів ще й сьогодні є активним у словниках істориків і політологів.

За радянських часів ми були обмежені у своєму розумінні фашизму тим визначенням, яке дав *Георгій Димитров* у 1935 р. на VII Всесвітньому Конгресі Комінтерну, де фашистський режим описувався як відкрита терористична диктатура найбільш реакційних, найбільш шовіністичних, найбільш імперіалістичних елементів фінансового капіталу. Але коли йшлось про соціальну базу фашизму, деяке світло на соціальні витоки фашизму пролив А. Грамші. Він наголошував, що у фашистів є широка соціальна база у місті та селі: міський люмпен, а також озброєні латифундистами аграрії та ще десятки тисяч державних чиновників із органів безпеки, армії й міліції. Ідеологи фашизму запозичують соціалістичну й революційну ідеологію, маючи при тому на

меті затопити всю країну «смердючим морем брехні», агресивності й шовінізму [5].

Ще раніше, в результаті дебатів на IV Конгресі Комінтерну було проголошено, що фашизм становить небезпеку європейського й світового рівня. Так само один із засновників Італійської соціалістичної партії Філіппо Тураті написав у 1928 р. книгу «Фашизм, соціалізм і демократія», в котрій не лише детально описав витоки фашизму, але й вважав його загальною загрозою, оскільки за певних обставин фашизм здатен вводити «перманентний воєнний стан» як у окремих країнах, так і у всьому світі, замінюючи боротьбу класів боротьбою рас, утворюючи замкнуту касту панів, правлячу над мільйонами сучасних рабів. Всередині соціалістичного руху Ричард Ловенталь після закінченні Другої світової війни теж визначив нацизм як прояв «*нігілістичного повстання проти Європи*» і всієї гуманістичної традиції в її християнській, ліберальній і соціалістичній формах. Щоправда ця кровопролитна війна заслонила собою значно ширший образ більшості фашизмів 1919-1939 рр. На жаль, у досвіді мільйонів людей нацизм як німецький різновид фашизму віднині став переважним чином ототожнюватися лише з гітлеризмом [9].

А тим часом проблеми для вирішення залишалися: чи був фашизм виключно європейським чи всесвітнім феноменом? Зазнав він краху у 1945 р. чи живе й досі? А якщо так, то завдяки чому? Зокрема – наскільки німецький нацизм був справою Гітлера, а італійський – Муссоліні? Відповідно для наших часів – наскільки рашизм є породженням Путіна?

У перші повоєнні десятиліття набув поширення демонологічний підхід, що приписував відповідальність за масові вбивства лише Гітлеру й Муссоліні, а також низці дрібніших фюрерів на кшталт хорватського «поглавника» *Анте Павелича*. Втім нерозв'язаною залишалася проблема широкої соціальної бази фашизму. Частково для її вирішення доклав сил *Вільгельм Райх* – досить суперечливий дослідник, котрий, тим не менше, *«вніс вагомий вклад у розвиток світової психіатрії, психології й психоаналізу, збагативши їх найбільшими досяг-*

неннями». Зокрема ще за десять років до Еріха Фрома і за двадцять до «Авторитарної особистості» Теодора Адорно професор Райх стверджував, що «фашизм виник не просто в результаті махінацій німецьких капіталістів чи впливу на маси притаманної А. Гітлеру харизми. Його витоки слід шукати в психологічній структурі німецьких мас» [11].

Наразі з феноменом Гітлера і Муссоліні було більш-менш з'ясовано. Ще з 1920-х рр. Гітлер ставив перед собою чітко визначені цілі, однак цілком безрозсудні з точки зору засобів досягнення. Відповідно до гітлерівських особистих уподобань політичні мітинги нацистів уподібнювалися до постановки опер *Ріхарда Вагнера*. В цьому розумінні національний соціалізм Німеччини був і залишається *гітлеризмом*. Тож німецький націонал-соціалізм, що до останньої миті спирався на персону Гітлера, обрушився разом з фюрером. Однак з Муссоліні все сталося навпаки. Впродовж 1922-1945 рр. він двічі змінював модель розвитку Італії, намагавсь гнучко пристосовуватися до обставин. Культ дуче не був сакралізований – у 1943 р. проти нього виступила велика фашистська рада. Що вже говорити про широкий спротив італійського партизанського руху. Тож назагал домінує думка, що італійський фашизм навряд чи можна назвати *муссолінізмом*.

Рашизм маленького чоловічка. Залишається і нам визначитися із статусом *путінізму*. Як стверджує Вільгельм Райх, характер людини формується в дитинстві в результаті конфліктів і криз сімейного життя. Тому для розуміння політичних і моральних вчинків людини слід звернутися до типу сім'ї, до практики виховання, притаманної тій чи іншій культурі чи епосі. Повоєнне пітерське підворіття, судячи з усього, наклало свій відбиток на стиль поведінки Путіна. Чи не визначальну роль відіграв і його подальший професійний шлях в органах КДБ, де закони традиційно відігравали лише роль декорації для прикриття свавілля силовиків. Так і нині – політичний режим в країні встановлений переважним чином корпорацією ФСБ, ставлеником якої і є Володимир Путін. Звідси й наслідки: як зазначав у свій час святий Августин, держава без закону – лише зграя розбійників.

Коли ж йдеться про персону Путіна у системі координат фашизму і нацизму, то його неототалітарний режим, судячи з усього, більш нагадує гітлеризм Третього Рейху. Як наголошував той же Райх, для розуміння фашизму необхідне детальне й проникливе вивчення характеру звичайного маленького чоловічка: «Ця «маленька людина» досконало вивчила поведінку «великої людини» й тому відтворює його у спотвореному й гротескному вигляді. Фашизм – це сержант колосальної армії глибоко хворої, промислово розвинутої цивілізації. Висока політика перетворилася перед «маленькою людиною» в балаганну виставу. Маленький сержант перевершив генерал-імперіаліста у всьому: в маршовій музиці, в «гусячому кроці», у вмінні командувати й підкорятися; у здатності ціпеніти від страху перед ідеями; в дипломатії, стратегії й тактиці; у вмінні одягатися й провадити паради; у відзнаках і почесних нагородах. У всіх цих речах кайзер Вільгельм сприймається жалюгідним фальсифікатором порівняно з Гітлером, сином голодного чиновника» [14].

Характеристика Вільгельмом Райхом «маленького сержанта» є доречною у нашому випадку, лише з тим уточненням, що підполковник Путін намагається перевершити генералісимуса Сталіна. Тобто, «маленька людина» намагається довести, що вона нічим не гірша «справжнього великого тирана», посідаючи позицію «фюрера» по відношенню до всього російського суспільства. Тож нинішній кремлівський режим може бути кваліфікований і як *путінізм* – цей режим спирається на Путіна й, будемо сподіватися, обрушиться разом з ним.

Однак ми не можемо обійти увагою той факт, що після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року підтримка росіянами дій Путіна у березні місяці виросла до 83%. Яку ж частку населення на сьогодні становить те соціальне середовище, що створює ґрунт для зростання рядів нинішніх піхотинців путінізму з їхнім культом насилля? Опитування Національного центру дослідження громадської думки Чиказького університету наприкінці 2023 року показало, що 67% опитаних схвалюють зовнішню політику Путіна, 58% схвалюють внутрішню політику, а 66% планують прого-

лосувати за Путіна на президентських виборах у березні цього року [12].

Наростання войовничого радикалізму – проблема глобальна. Нинішня роботизація виробничих процесів призводить до масового безробіття. Відпадає потреба в індустріальному пролетаріаті, а його місце займають працівники з нестійкою й непостійною трудовою зайнятістю – так званий «*прекаріат*». При застосуванні високих технологій вони не становлять інтересу для міжнародних корпорацій ні як виробники, ні як споживачі. Не виключено, що цей сегмент населення спроможний влаштувати врешті-решт справжній «бунт проти машин». На заході занепокоєні, що прекаріат здатен навіть прокласти шлях до фашизації суспільства.

Росії, звісна річ, далеко до високих технологій. Більше того, тут суть справи полягає якраз у провалі модернізації країни та зависанні добробуту її громадян. Країна потрапила у залежність від видобутку й торгівлі нафтою та газом. Людей на ринку праці виявилося набагато більше, ніж того вимагає нафтова промисловість. Ще в 2013 році на урядовому рівні було визнано, що 38% населення «*незрозуміло де зайняті, чим зайняті, як зайняті*». Стала масовою непостійна робота, негарантована і невисока оплата, нерегламентований робочий час. А ще «*жодного навчання, жодного соціального пакета, жодної охорони праці. І, що найважливіше, жодної можливості захистити свої позиції й права*» [3].

Як зазначає російський соціолог Павло Пряніков, гострота проблеми полягає у тому, що на відміну від Заходу, Росія майже повністю самоусунулася від вирішення соціальних проблем: «*Прекаріат у нас не стільки наслідок постіндустріального світу, скільки «покинутості» державою, яка, зокрема, мляво регулює трудові відносини. Є ще одна причина масової появи такої страти в Росії – «здичавіння» населення, відсутність у нього базових знань, без яких немислимим є постіндустріальний світ – знання іноземних мов, поглибленого вивчення якоїсь професії, відсутність навички розбудови горизонтальних відносин*» [13].

Тож ніщо не заважає нинішньому керівництву Росії піти по

шляху «утилізації» цього «здичавілого» соціального матеріалу під час агресії проти України. Так, для повномасштабного вторгнення в Україну відбиралися насамперед солдати із російської периферії, тієї глибинки, де завжди панували злидні, а шансів вирватися з неї у людей практично не було. Саме цей контингент населення ставав реальною загрозою поповнення різноманітних кримінальних угруповань, соціальних протестів, заворушень. І тут, розв'язавши агресію проти України, з'явилася можливість відправити цих людей на війну й «утилізувати» їх з тим, щоб там вони могли знайти вихід своїй протестній енергії – убивати невинних людей, ґвалтувати жінок й мародерствувати. І, не в останню чергу, відчути себе переможцями й у такий спосіб підвищити свою самооцінку, чого вони ніколи б не змогли досягти у самій Росії.

Отже, нам слід докласти максимум сил, щоб увесь цей хаос, який Росія внесла у мирне життя України, рано чи пізно повернувся в Росію, де він і був створений.

Список посилань

1.Адорно Т. Что значит «проработка прошлого?» // Журнальный зал. Неприкосновенный запас. 2005. №2-3 (40-41). URL: http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ado4.html

2.Арендт Х. Ответственность и суждение. М.2013. С.50.

3.Бизюков П. Диктатура прекариата. URL: http://www.gazeta.ru/comments/2014/04/29_x_6013393.html

4.Будрайтскис И. Не стоит искать причины фашизации российского государства в уникальной судьбе страны. URL: https://vlast.kz/politika/49767-ila-budrajtskis-istorik-ne-stoit-iskat-priciny-fasizacii-rossijskogo-gosudarstva-v-unikalnoj-sudbe-strany.html

5.Грамши А. Избранные произведения в трех томах. Т.1. М. 1957. 506 С.

6.Какой режим построен в России? URL: https://www.svoboda.org/a/kakoy-rezhim-postroen-v-rossii/31871409.html

7.Див. Кремень В., Ткаченко В. Приреченість на корпоративізм? // Політичний менеджмент. №6(27).2007. С.3-21.

8.Див. Кремень В. О виновности и политической ответственности / В. Кремень // Теория и практика управления социальными процессами (Харьков). . 2014. №4. С.6-14.

9.Макаренко В.П. Традиционные и современные диктатуры: случай фашизма (введение в проблему) // Центр политической концептологии. Ин-

ститут философии и социально-политических наук ЮФУ (Ростов-на-Дону). URL: https://mail-attachment.googleusercontent.com/attachment/u/0/?ui-2&ik-cf29574ce8&view...

10.Останнє повідомлення агентства ТАСС із посиланням на сайт Мінюсту РФ: За «використання, демонстрацію та пропаганду» символіки ОУН, зокрема гасла «Слава Україні» та відповіді на нього «Героям слава» може загрожувати адміністративна відповідальність у вигляді штрафу до 2 тисяч рублів або арешту до 15 діб з конфіскацією. За повторну «пропаганду» загрожує вже кримінальна відповідальність.

11.Петрюк П.Т., Петрюк А.П. Вильгельм Райх: Биографические, научные и психиатрические аспекты (К 115-летию со дня рождения). URL: www.psychiatry.ua/articles/paper417.htm

12.Підсумки 10.01: Допомога Литви і рейтинг армій. URL: https://ua.korrespondent.net/ukraine/events/4654635-pidsumky-1001-dopomoha-lytvy-i-reitynh-armii

13.Пряников П. Чего желает молодежный прекариат России. URL:https://kasparov.ru/material.php?id=52E8D3F910245&section_id=50C1CC093B75E

14.Райх В. Психология масс и фашизм. СПбМ. 1997. С.14.

15.Ткаченко В. Сон Пилата: синдром «жертвы и палача» в контексте «гибридной войны» // Политическая концептология (Ростов-на-Дону). 2014.№4. С.217-229.

16.Ясперс К. Вопрос о виновности. О политической ответственности Германии. М. 1999. 111 С.

References

1.Adorno T. What does «working through the past» mean? // Magazine Hall. Inviolable stock. 2005. #2-3 (40-41). URL: http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ado4.html

2.Arendt H. Responsibility and judgment. M. 2013. P.50.

3.Bizyukov P. The dictatorship of the precariat. URL: http://www.gazeta.ru/comments/2014/04/29_x_6013393.html

4.Budraitskis I. One should not look for the reasons for the fascism of the Russian state in the country's unique destiny. URL: https://vlast.kz/politika/49767-ila-budrajtskis-istorik-ne-stoit-iskat-priciny-fasizacii-rossijskogo-gosudarstva-v-unikalnoj-sudbe-strany.html

5.Gramsci A. Selected works in three volumes. T.1. M. 1957. 506 p.

6.What kind of regime was built in Russia? URL: https://www.svoboda.org/a/kakoy-rezhim-postroen-v-rossii/31871409.html

7.See Kremen V., Tkachenko V. Doomed to corporatism? // Political management. No. 6(27). 2007. P.3-21.

8.See Kremen V. On guilt and political responsibility / V. Kremen // Theory and practice of managing social processes (Kharkiv). . 2014. No. 4. P.6-14.

9.Makarenko V.P. Traditional and modern dictatorships: the case of fascism (introduction to the problem) // Center for Political Conceptology. Institute of Philosophy and Socio-Political Sciences of the Southern Federal University (Rostov-on-Don). URL: https://mail-attachment.googleusercontent.com/attachment/u/0/?ui-2&ik-cf29574ce8&view...

10.The latest message from the TASS agency with a link to the website of the Ministry of Justice of the Russian Federation: For «use, demonstration and «propaganda» of OUN symbols, in particular the slogan «Glory to Ukraine» and the response to it «Glory to the Heroes» may be subject to administrative liability in the form of a fine of up to 2 thousand rubles or arrest for up to 15 days with confiscation. Repeated «propaganda» is already subject to criminal liability.

11.Petryuk P.T., Petryuk A.P. Wilhelm Reich: Biographical, scientific and psychiatric aspects (to the 115th anniversary of his birth). URL: www.psychiatry.ua/articles/paper417.htm

12.Results of 10.01: Lithuania's aid and army rating. URL: https://ua.korrespondent.net/ukraine/events/4654635-pidsumky-1001-dopomoha-lytvy-i-reitynh-armii

13.Pryanikov P. What does the youth precariat of Russia want. URL:https://kasparov.ru/material.php?id=52E8D3F910245&section_id=50C1CC093B75E

14.Reich V. Mass psychology and fascism. SPbM. 1997. P.14.

15.Tkachenko V. Pilate's dream: the «victim and executioner» syndrome in the context of «hybrid war» // Political Conceptology (Rostov-on-Don). 2014. No. 4. P.217-229.

16.Jaspers K. The question of guilt. On the political responsibility of Germany. M. 1999. 111 p.

Vasyl TKACHENKO, *doctor of historical sciences, professor, Corresponding member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Institute of the World of the history of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv).*

E-mail: vasyl.tkachenko@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1953-1808

Fascization of Russia: defining the problem

Abstract. *The evolution of the Russian socio-political system in the direction of its fascism is analyzed. Russia has gone through the main stages of the formation of fascist corporatism: oligarchic,*

bureaucratic and authoritarian. As a result, the ideology and practice of «racism» – a Russian variety of Nazism disguised as anti-fascism – was formed. The practice of racism is war and mass repressions against Ukrainians in the temporarily occupied territories of Ukraine.

In the European tradition, four types of responsibility for the deed are established: criminal, political, moral and metaphysical. Accusations of the collective guilt of an entire nation are not allowed. However, according to Karl Jaspers, «only violence» is used for criminal crimes against humanity, because these people «live only by violence».

Keywords: *fascism, corporatism, racism, Nazism, Hitlerism, Mussolinism, Putinism, the «little sergeant» complex.*

Стаття надійшла до редакції 28.11.2024 р.

© Василь ТКАЧЕНКО, 2025 р.

Розділ ІІ

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПРОЦЕСИ

DOI:10.59553/2518-7546-2025-23-24-3
УДК 340.12; 342.4; 342.53

Олександр БАТАНОВ
Доктор юридичних наук, професор,
Інститут держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
E-mail: batanov_olexandr@ukr.net
ORCID: 0000-0002-0239-4539

ҐЕНЕТИЧНІ ВИТОКИ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ ЯК ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО ФЕНОМЕНУ

Анотація. *Висвітлюються концептуальні проблеми формування вітчизняної доктрини парламентаризму. Констатуючи факт, що найбільш багатоаспектною і складною є проблема утвердження в Україні представницької демократії та оптимальної форми організації державної влади, пропонується посилити у вітчизняній конституційній науці та освіті доктринальні засади сучасного парламентаризму. Аналізуючи комплекс сутнісних та змістових характеристик парламентаризму як феномену сучасного конституційного права, окреслюються перспективні напрямки розвитку доктрини парламентського права та процесу. Показаний синергетичний зв'язок між теорією сучасного парламентаризму, принципами представницької демократії та фундаментальними інститутами конституційного ладу.*

Ключові слова: *парламентаризм, парламент, демократія, держава, політичний режим, народне представництво.*

Постановка проблеми. Однією з найактуальніших як з точки зору політико-правової науки та теорії демократії, так і практики конституційного будівництва та модернізації укра-

їнської державності є проблема становлення, сучасного існування та розвитку української моделі парламентаризму. Адже, прийняття Конституції України не тільки засвідчило правове оформлення нових політичних, економічних і духовних реалій держави і суспільства, а й обумовило приєднання України до європейських демократичних цінностей конституційного рівня, фундаментальне та системоутворююче значення серед яких займає доктрина та практика парламентаризму.

Незважаючи на активізацію дослідження феномену парламентаризму, в сучасній конституційно-правовій науці ми не знаходимо ні оптимальних дефінітивних визначень, ні єдності концептуальних підходів до з'ясування природи, змісту та сутності парламентаризму, його системи, інституційної та функціонально-телеологічної характеристики, співвідношення його елементів з правом, державою, демократією, політикою, громадянським суспільством, територіальними громадами, економікою, інформацією, культурою, національною безпекою та обороною тощо.

Широта та багатогранність феномену сучасного парламентаризму детермінує існування різних суджень та концепцій конституційного праворозуміння, коли деякі вважають його зміцненням конституційної державності за рахунок посилення інституційної та функціональної ролі парламенту, другі пов'язують парламентаризм з ідеалами представницької демократії та формами реалізації народного суверенітету, треті уявляють його у контексті генезису Конституції, конституційних цінностей та конституційних ідей, четверті – аналізують проблеми парламентаризації держави і суспільства у фокусі відповідального правління тощо. Іншими словами, багатовимірний характер сучасного парламентаризму та полярність думок, яка супроводжує становлення його доктрини, дозволяють будь-якій зацікавленій стороні знайти або привабливе, або відштовхуюче у тому, що вона хотіла б побачити у цьому складному та багатогранному феномені сучасної політики та права [17, с. 6-7].

У зв'язку з цим можна зробити висновок про обґрунтованість та безумовну актуальність вивчення проблематики ге-

незису українського парламентаризму як політико-правового феномену.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти теорії та практики сучасного парламентаризму, парламентського права та процесу досліджували такі вітчизняні вчені, як М. О. Баймуратов, Ю. Г. Барабаш, В. І. Борденюк, А. З. Георгіца, О. В. Городецький, В. А. Гошовська, Д. О. Гребенюк, В. П. Гробова, Ю. Д. Древаль, Г. С. Журавльова, В. С. Журавський, В. А. Звірковська, А. М. Колодій, Л. Т. Кривенко, А. Р. Крусян, Ю. В. Ломжець, М. І. Мілова, Н. М. Омельченко, М. П. Орзіх, Л. І. Павлова, В. Ф. Погорілко, О. В. Скребець, В. М. Скрипнюк, О. В. Скрипнюк, І. Є. Словська, Ю. М. Тодика, В. Л. Федоренко, Т. А. Француз-Яковець, В. М. Шаповал, Ю. С. Шемшученко та ін.

Формулювання мети статті. Метою даної публікації є дослідження концептуальних проблем ґенезису сучасного парламентаризму як політико-правового феномену.

Виклад основного матеріалу. Останні три десятиліття відбувається процес відновлення української державності як невіддільної частини європейського демократичного простору, орієнтованої на фундаментальні принципи Конституції України та соціально-політичні запити громадянського суспільства. Широкий спектр соціально-економічних проблем та суспільно-політичних викликів сьогодення неминуче породжує у процесі державотворення проблеми, що стосуються сутнісних, змістових, структурних та функціональних аспектів формування сучасної правової системи та динаміки конституційного будівництва, осторонь яких не може перебувати юридична наука.

Відповідний інтерес автора до обраної предметом цієї статті тематики обумовлений насамперед тим, що парламентаризм потребує додаткового дослідження не лише в аспекті переосмислення його сутності, змісту, принципів, функцій, зміцнення в контексті конституційної реформи тощо, а і рецепції зарубіжного досвіду парламентської демократії, формування парламентського права як іманентної складової системи інститутів національного конституційного права.

Сучасний парламентаризм як складне та багатогранне явище неможливо повноцінно зрозуміти, розглядаючи його лише під якимось одним – юридичним, історичним, політичним або іншим, механічно виокремленим кутом зору. Це неминуче буде доволі вузький та однобічний погляд як на саму парламентську демократію, так і обумовлені її природою, завданнями, функціями проблеми.

По-перше, для глибокого та різнобічного розуміння парламентаризму та успішного вирішення відповідних концептуальних проблем його формування та функціонування необхідний комплексний, різнобічний підхід. У практичному вимірі це означає, що при розгляді окремих конституційно-правових, політичних, управлінських, економічних, фінансових, інформаційних, національних та інших аспектів парламентської демократії завжди слід пам'ятати про синергетично пов'язані із ними сторони [6].

По-друге, вкрай важливо розглядати парламентаризм як конституційну цінність, принцип конституційного ладу і форму демократичної організації державної влади не тільки у статиці, а й у динаміці, постійному русі та розвитку. Адже будь-яка демократична держава, має свою унікальну історію парламентських інституцій та проходить відповідні фази «життя» – зародження, становлення, найвищий розквіт, занепад, відродження тощо. У цьому контексті парламентаризм є іманентною ознакою конституціоналізму, його концептуальною та інституційною основою. Як зазначає А. Шайо, «потреба у представницько-парламентському правління та ліберальний конституціоналізм має спільні коріння, переплітаючись одне з одним» [1, с. 106].

По-третє, актуальним є дослідження парламентаризму у порівняльній площині, у аспекті виявлення та вивчення загальних та особливих рис, властивих формам представницької демократії та методам організації та здійснення державної влади різних держав. Адже сутність сучасного українського парламентаризму зумовлена поряд із внутрішніми національними факторами характером парламентаризму як загальносвітового явища. Тому науковий та практичний інте-

рес становлять насамперед його найхарактерніші риси, властиві парламентам зарубіжних країн [43, с. 11]. Це сприятиме більш глибокому розумінню не лише причин виникнення, становлення та розвитку парламентаризму, а й проникненню у його природу, з'ясуванню його принципів, цілей, функцій, факторів, які сприяють або перешкоджають його еволюції тощо.

Парламентаризм як суспільно-політичне явище є одним з найвагоміших надбань цивілізації. Парламентаризм безпосередньо пов'язаний із визнанням та реалізацією принципів народного суверенітету, пріоритету прав людини, конституюванням інститутів представницької демократії та ідеєю верховенства парламенту в системі органів державної влади. Як зазначає М. В. Савчин, «конституційна держава ґрунтується на правовій традиції, засадами якої є гарантії прав людини й основоположних свобод та правові механізми обмеження влади. З інституційної точки зору, конституційна державність забезпечується через режим парламентаризму та судовий конституційний контроль (judicial review)» [36, с. 90].

У своєму генезисі парламентаризм сягає своїм корінням у середньовіччя та є «формою представництва народу у вигляді обраного або скликаного зібрання, яке володіє відповідними дорадчими правами або повноваженнями на прийняття рішень у рамках конкретної системи влади або державного ладу». У конституційній доктрині панує думка, що «тільки в умовах демократичного самовизначення народу на основі рівного виборчого права парламентська асамблея набуває характеру демократичного легітимованого народного зібрання. Саме принцип парламентського представництва відрізняє парламентаризм демократичної конституційної держави як від колегії радників феодального сюзерена або органу корпоративного станового представництва більш пізнього періоду, так і від представницьких корпорацій соціалістичної держави (у вигляді Рад)» [3, с. 44].

Отже, парламентаризм є складною та багатогранною політико-правовою та соціальною матерією. В ній мають свій прояв особливості історичного моменту, суспільного та держав-

ного буття кожної конкретної держави або їх груп, національних конституційних традицій, конституційної культури, менталітету та політичної волі народу. Парламентаризм пронизує всі аспекти конституційної життєдіяльності суспільства та держави, детермінуючи їх загальну логіку та вектор ліберально-демократичного розвитку, відображаючи при цьому стан суспільних відносин у контексті відповідної форми правління та політичного режиму у державі, акумулюючи та віддзеркалюючи їх особливості та ступінь реалізації демократичних свобод у суспільстві.

Саме тому існування та розвиток парламентаризму в політико-правовому житті необхідно розглядати однією з ключових умов демократичного розвитку держави і суспільства. Адже, як стверджується у вітчизняній політичній науці, «інститут парламентаризму є ключовим елементом сучасних політичних систем: ступінь демократизації суспільства залежить від рівня наукового осмислення сутності парламентаризму, його впровадження в політичну практику держави», а «унікальність парламенту як політичного інституту полягає в його ролі посередника між суспільством і органами виконавчої влади; системи, у якій формується владна воля нації на основі представництва структурованих груп інтересів на державному рівні» [38, с. 1].

Саме тому динамічність розвитку конституційного права та в цілому правової системи суспільства знаходиться у синергетичному зв'язку із станом політичних та щільно пов'язаних із ними (економічних, соціальних, інформаційних, культурних тощо) відносин, визначальне місце у системі яких займає діалог громадянського суспільства та держави. Важлива роль у цьому процесі відводиться саме парламентаризму.

Важливо й те, що тільки послідовне втілення цінностей конституціоналізму та конституційного ладу, їх охорона та захист, у тому числі й насамперед інструментами конституційного та парламентського контролю означатиме рух до реальної, а не фасадної демократії та, відповідно, реального, а не декоративного парламентаризму, де усі його атрибути, критерії та складові: народний суверенітет, верховенство права, по-

діл влади, сам парламент із функціонально дієвими та статутарно визначеними прерогативами, – працюють узгоджено, енергійно, на повну силу. З іншого боку, чим повнішим, досконалішим є парламентаризм, тим ширшим, ефективнішим є його вплив на формування істинного представницького мандату, виробленого в умовах реальної багатопартійності та політико-ідеологічного плюралізму; на забезпечення того, щоб у центрі уваги завжди були і залишались права людини як найвища конституційна цінність.

Саме тому, конституційною та політичною аксіомою є те, що «формування та зміцнення засад конституціоналізму є умовою і водночас процесом утвердження парламентаризму», а закріплення статусу та дефініції парламенту на конституційному рівні «сприятиме укоріненню на рівні масової політичної свідомості основних здобутків демократії, до яких відноситься і парламентаризм» [28, с. 10].

У цьому контексті важливе концептуальне значення мають зроблені у вітчизняній конституційній доктрині висновки щодо розуміння принципів конституційного права: вони є «основою, ідеологічною серцевиною всіх явищ конституційного буття», це ті «загальновизнані ідеї та ідеали конституціоналізму, які формують правосвідомість учасників конституційно-правових відносин і визначають сутність цих правовідносин» [39, с. 16, 17], «засадничі ідеї та ідеали, які визначають сутність, зміст, спрямованість і форми конституційно-правового регулювання» [44, с. 19], «певні універсалії, які забезпечуються які забезпечуються засобами правового захисту згідно із конституцією та визначають стандарти та вимоги до законодавства, публічної адміністрації та правосуддя» [36, с. 127].

Як зазначає А. В. Матат, «осмислення конституційного права як сукупності цінностей та принципів лежить в основі переосмислення застарілих підходів теоретичного та методологічного дослідження». Він не лише доводить, що «тема конституційних принципів має значення у пошуках відповідей на питання про статус конституційного права», а абсолютно справедливо вказує, що «конституційні принципи взаємо-

пов'язані з конституційними цінностями. Тому сучасні демократії, які розвиваються в русі реального конституціоналізму, де є гарантія людських прав та обмеження влади від свавільного втручання у ділянку прав людини, мають визнавати конституційно захищені принципи і дотримуватися їх» [23, с. 14-15].

Виходячи з цього, для того, що парламентаризм функціонував реально, ефективно та результативно, необхідно не лише сформувати, а й послідовно реалізовувати, систему конституційних цінностей, принципів та норм, функціонально-телеологічно спрямованих та структурно визначених і розрахованих на його матеріальне та процедурно-процесуальне забезпечення.

Це завдання покладене насамперед на конституційне право як фундаментальну галузь національного права, предметно формалізуючись і функціонально реалізуючись в одному з його фундаментальних (генеральних) інститутів (підгалузей), яким традиційно виступає парламентське право [7; 12; 25; 26; 45].

Так, О. В. Скрипнюк, відносячи парламентське право до числа генеральних інститутів (підгалузей) конституційного права, зазначає, що останні регулюють «найбільш об'ємні та важливі суспільні відносини, що є предметом конституційного права України, включають до свого складу інші інститути конституційного права, що охоплюють матеріальні й процесуальні норми конституційного та інших галузей права» [39, с. 35].

Як зазначав В. Л. Федоренко, інститут парламентського права «визначає основні принципи вітчизняного парламентаризму, поняття парламенту, порядок його формування, склад і структуру, функції та повноваження, організацію роботи та основні парламентські процедури». Також, на його думку, «важливими складовими інституту парламентаризму є конституційно-правові норми, що визначають конституційно-правовий статус народного депутата України. Фактично ці норми на сьогодні сформувалися у самостійний інститут – інститут конституційного статусу парламентарія, який є похідним від інституту парламентаризму» [44, с. 52-53].

На думку Н. Л. Омельченко, «за всієї важливості процедурних норм парламентська діяльність усе таки ґрунтується насамперед на матеріальних нормах і виходить із принципів парламентаризму», що дає їй можливість стверджувати, що «парламентське право – це сукупність матеріальних і процесуальних правових норм і принципів, які регулюють сукупність однорідних правовідносин у сфері парламентаризму, взаємовідносин між законодавчою гілкою влади з іншими органами публічної влади та порядку здійснення парламентських процедур» [17, с. 250].

Детально питання формування доктрини парламентського права в Україні за своїми актуальністю, значенням, складністю проблематики та широким діапазоном питань щодо предмету, методів, принципів, функцій, системи, джерел парламентського права, його місця та ролі у національній системі права тощо можуть стати предметом не однієї докторської дисертації, але не викликає сумніву, що «в Україні за роки парламентської діяльності склався масив правових норм, прямо кореспондованих явищу парламентаризму» [45, с. 441].

Слід зазначити, що національні шляхи парламентаризації суспільно-політичного організму складні та звивисті, як, мабуть, в жодній іншій європейській державі. Вони відзначені різкими поворотами та кардинальними змінами суспільного та державного ладу: від найпростіших форм представницького правління за часів України-Руси до інститутів козацької демократії, від вільної Української держави до васального статусу у складі Московії, від нетривалого функціонування Центральної Ради через терні радянського тоталітаризму, за часів якого парламентаризм взагалі негативно сприймався на рівні політико-правової ідеології, а пануюча марксистсько-ленінська доктрина відкидання парламентаризму стала ідеологією та практикою усебічного панування комуністичної партії, повного відриву державної влади, представницьких установ від суспільства, до формування демократичного парламенту – Верховної Ради України. Тільки з проголошенням Незалежності та прийняттям Конституції у 1996 році Україна змогла розпочати

складний процес парламентаризації своїх державно-владних структур.

На наш погляд, особливості еволюціонування окремих найбільш значущих ознак парламентської демократії полягає в тому, що ці ознаки з плином історії отримали своє визнання у Конституції України, а також закріплення у національному парламентському праві. Зокрема, такі ознаки, як народне представництво, виборність, колективність, монокамералізм тощо, які є іманентною складовою сучасної національної парламентської традиції, вимагають подальшого більш глибокого наукового осмислення та правового закріплення.

Як, приклад, відмінною рисою політичного життя з моменту виникнення такого державного утворення як Московія є пріоритет держави над суспільством, за якої централізація та гіперцентралізація була постійним супутником російської державності. Гіпотетично допускаючи, що інститути парламентської демократії в Росії мають давню історію, слід розуміти, що вони завжди мали октройованих характер, тобто утворювалися державою згори, центральною державною владою, залишаючись поза вирішального впливу інститутів громадянського суспільства.

На відміну від північних войовничих сусідів, в українських землях, де завжди прагнули до демократії та самоврядування, державні інститути завжди носили вторинний, похідний характер. Інститути суспільного ладу були стабільнішими за державний лад. Навіть якщо національна державність в українських землях на певний час переривалася, різноманітні демократичні інститути залишалися завжди. У цьому контексті, як зазначає О. Рєзнік, перш за все потрібно розуміти, чому наша ідентичність завжди відрізнялася від ідентичності росіян. Підґрунтя цієї відмінності слід знаходити у цивілізаційній різниці політичної культури двох народів. Ще у ранньому Середньовіччі у країнах католицької Європи відбулося перше глобальне розділення влади на релігійну та світську (Папа Римський та король). Це нівелювало сакральність влади і у подальшому стало ключовим для розділення влади на законодавчу, виконавчу та судову владу у добу Просвітництва, що й

визначило долю Західної цивілізації як найбільш успішної у формуванні демократичних інститутів (у тому числі й у першу чергу парламентаризму – *авт.*).

На території України формування влади у часи Середньовіччя також мало місце її розділення на релігійну та світську. Мало того, не було єдиного релігійного центру, адже крім православ'я, тут набули поширення римо-католицизм, греко-католицизм, протестантизм, іудаїзм. За цих умов, ставлення до світської влади було подібним до західноєвропейського – переважно утилітарне, коли лояльність людей державі залежала від того, яка держава захищає їх та цінує їхню свободу. Саме на теренах Речі Посполитої існували суттєві обмеження абсолютної влади через договірні відносини між правителем та підлеглими через взаємну присягу. І хоч це у подальшому не сприяло формуванню власної державності, та все ж виробило своєрідну політичну культуру українців. Попри критичне ставлення до влади це дало передумови формувати таку політичну культуру, яка заснована на гідності та свободі вільних людей.

Натомість на Московії затвердилася ординська традиція, коли світська та релігійна влада поєдналася у єдину самодержавну владу, що стало вирішальним для формування політичної культури сучасних росіян. Культивування сакральності влади наклало суттєвий відбиток на їхню колективну ідентичність. Саме це стало вирішальним у консолідації російського суспільства, і тому у випадку десакралізації влади колективна ідентичність традиційно розпадається і починається смута [33].

У цьому контексті доволі ілюстративним є висновок, який свого часу зробив Ю. Липа: «Взагалі керування Росією, як державою було далеко легшим завданням, як у якім будь іншім європейським краю. Причин цього треба шукати в історії Московії, ядра російської імперії. Там Іван IV встановив традицію нечуваної сваволі влади, нечуваної не тільки в Європі, але і в Азії, де все ж найрізніші сойми (курултаї) значно обмежували волю монарха. Традицію цієї сваволі перейняв Петро І, засновуючи свою імперію» [20, с. 65-66].

У контексті предмету нашого дослідження, зазначимо, що абсолютизм не сприймає парламентські інститути з мотивів збереження монополії законодавчої влади, вирішення питань податків і бюджету та контролю за виконавчою владою. Відсутній парламент створює простір інституційного вакууму, в якому жоден інститут влади не є спроможним виступати противагою владі монарха. У тих державах, де представницький орган (передпарламент) все-таки був створений, тривалий час монархи зловживали своїм правом на його скликання, і саме такі періоди в історії держав визнаються «періодами абсолютизму». І хоча в сучасних абсолютних монархіях установи з назвою «законодавчий» інколи присутні, не йдеться про парламент [19, с. 7].

Суспільство в авторитарних державах *de facto* позбавлено будь-яких важелів впливу чи контролю за владою, крім безсилої громадської думки, а правовий статус громадян значною мірою фіктивним у разі виявлення ними ознак політичного опонування чи нелояльності до влади. В цих державах відбувається профанація юридичної науки, з'являються численні псевдонаукові концепції та доктрини типу *суверенної демократії*, які намагаються за допомогою софістики обґрунтувати демократизм авторитарного правління, приховати лукавство політичної практики «конституція без конституціоналізму», видати реалії панування розсуду влади, що втілений у приписах законів та підзаконних актів, за дію принципу верховенства права тощо [11, с. 254].

Тому, стрімко рухаючись протягом останніх двох десятиліть до «абсолютизму, більше того, до імперського абсолютизму», Росія стала державно-політичним утворенням, «в якому лідер концентрує в собі цілепокладання, а іншим надається можливість лише цілереалізації з більшою чи меншою мірою ініціативи», що, у свою чергу, є несумісним з цінностями, принципами та завданнями парламентаризму. По суті сьогодні цю «генеральну лінію» формує одна особистість – Путін, а парламент функціонує як абсолютно формально-декоративна інституція, яка ухвалює рішення диктатора. Це доволі чітко нагадує епоху Сталіна, коли цивілізаційний рух країни спря-

мовувала одна особистість, яка була оточена улюбленими ідеологами, міністрами, пропагандистами, письменниками, митцями. Очевидно, що постать Сталіна є магнетичною для Путіна, а повоєнний СРСР, який поширив свій вплив на Східну й Центральну Європу, сприймається як ідеал геополітичного успіху. Очевидно, що бажанням Путіна є включення економічного, інтелектуального, військового й духовно-культурного потенціалу України в імперський простір Московії. Це пояснюється не лише прагматичними причинами, а й екзистенціальним бажанням з'єднатися зі своїм корінням – Києвом як «матір'ю міст руських».

Це й зумовлює позараціональний, екзистенціальний характер війни проти України. У світогляді Путіна та його кремлівського оточення сучасна Україна не має прав на спадок Київської Русі; Київ у цьому світогляді, по суті, стає матір'ю міст не руських, а російських. Саме це зумовлює непримиренність Путіна в цій війні. У нинішній війні крім геополітичних і економічних питань вирішується питання екзистенціально-політичне – питання про те, хто є аутентичним нащадком Київської Русі – Україна чи Росія? Це означає, що Росія, всупереч своїм заявам, передусім воює не з колективним Заходом чи НАТО, а з усією військовою жорстокістю вирішує віковічну суперечку з Україною [32, с. 39-40].

Тому, незважаючи на відсутність безперервності процесів формування інститутів парламентаризму на території України, стохастичності їх проявів, обумовлених історією розвитку країни та її геополітичною орієнтацією, звернення до процесу та результатів континуїтету парламентської демократії має не тільки науково-теоретичне, але і прикладне значення для сучасного етапу розвитку українського парламентаризму. При цьому, слід мати те, що в основу «конструювання» каркасу української державності власне як національної лягли константи спільних для усіх соціальних верств сутнісних природньо-правових ментальних цінностей, які були й залишаються актуальними, значимими від часу закладення основ національної державності – й до сьогодні. При цьому у процесі українського національного державотворення такою цінністю був

концепт «вольності» й похідні від нього – архетипи «воля» і «свобода», «рівність» і «справедливість». Також відзначається, що змістове навантаження поняття історичних «вольностей» дещо ширше від сучасного переважно юридичного за своїм змістом поняття «прав і свобод» [42, с. 13].

На відміну від споконвічної тяглости демократичних традицій в українських землях, у московитській традиції завжди превалювали автократичні та тоталітарні державотворчі практики. Тоталітаризм, як правило, розглядають як організацію державної влади, державний режим, що характеризується суцільним контролюючим впливом держави на всі сфери життєдіяльності суспільства, що обґрунтовується необхідністю досягнення високої мети, реалізації певної ідеї. Задля цієї мети створюються відповідні засоби – організаційні, інституційні, нормативні, покликані забезпечити опанування цією ідеєю масами та досягнення відповідної мети. Одна ідея та одна мета – проникає у суспільну свідомість, модифікуючи (заперечуючи та знецінюючи) історичний досвід, ментальність, формуючи нові уявлення про добро і зло та, відповідно, право і закон, про потреби нації, народу, держави і шляхи їх задоволення.

Зазвичай тоталітарні держави монополізують владу, забезпечують політичне панування однієї партії та її зрощення з державним апаратом; зводять на постамент главу держави – як політичного і державного лідера, з особою якого пов'язуються всі здобутки держави; негаразди і прорахунки, зазвичай, обґрунтовуються наявністю зовнішніх та/або внутрішніх ворогів; характеризуються слабкістю та поступовим зникненням інститутів громадянського суспільства, особливо це стосується політичних партій, рухів тощо; високим рівнем корупції; тотальним контролем культурної сфери: від освіти, ЗМІ до свободи совісті, заборони релігійних організацій. В підсумку формується ідеологічно і духовно однорідне суспільство, об'єднане спільною, визначеною та обґрунтованою державою, ідеологічною метою, здатне заради неї долати різного розу соціально-економічні труднощі, вважаючи їх тимчасовими. У розумінні ідеологів тоталітаризму саме його ос-

новні риси і є його цінністю, оскільки спряють формуванню міцної держави.

Історичними прикладами згаданих режимів, безумовно з різними за змістом ідеями, походженням, метою тощо, є Німеччина періоду Третього рейху з ідеєю зверхності арійської раси, СРСР та комуністична ідеологія, режими Франко в Іспанії, Хо Ши Міна у В'єтнамі, Хусейна в Іраці, КНР з ідеєю культурної революції тощо. Примітно в цьому випадку те, що більшість тоталітарних режимів зникло в результаті військового конфлікту та поразки.

Падіння залізної завіси у 1991 році зумовило проникнення на терени Східної Європи, на територію бувших республік СРСР, а тепер – молодих демократій, неконтрольованого інформаційного потоку, який зруйнував, або поставив під сумнів радянські стандарти і стереотипи у всіх сферах суспільних відносин (економіці, культурі, освіті, політиці тощо), спричинив зміни у масовій суспільній свідомості. Якщо за радянських часів термін «парламент» об'єктивно не міг бути узгоджений з існуючою тоді теорією і практикою державного владарювання, то, зрозуміло, що і саме це поняття (так саме як і «парламентаризм» – *авт.*) застосовувалося тільки для характеристики «буржуазної держави» і по суті завжди мало негативне звучання. В юридичній науці тих часів загальновживаною була фраза «криза буржуазного парламентаризму», яка була присутня з відповідними трактуваннями практично в усіх фахових джерелах. Тому не дивно, що на початку 90-х років XX ст., коли почала розгортатися розбудова сучасної української державності, у багатьох фахівців-юристів за інерцією зберігалось обережне ставлення щодо понять парламенту і парламентаризму. Здебільшого цими поняттями користувались політики і представники політологічної науки [46, с. 8].

Усе це спричинило той факт, що у перших актах конституційної значущості – Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. [10] та Акті проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. [2] – Верховна Рада України не була названа парламентом. Проте певні підвалини

становлення сучасного парламентаризму в Україні були закладені тим, що в Декларації про державний суверенітет було прямо визнано принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову.

Схожі тенденції та процеси були характерні для багатьох пострадянських та постсоціалістичних держав. Втім у підсумку – радянські стандарти (у тому числі так званих «загальнонародної держави», «загальнонародного самоврядування», «демократичного централізму» тощо) не витримали конкуренції із стандартами життя розвинутих країн світу, що і стало однією з причин краху радянської ідеології. Загальновизнані принципи і норми міжнародного права поступово проникли у правове поле цих країн та були закріплені на найвищому рівні. Зокрема, примат міжнародного права над національним, визнання людини найвищою соціальною цінністю, верховенство права, політичний плюралізм, непорушність приватної власності тощо. Втім, міжнародні стандарти та європейські цінності мали особливості та отримали різний зміст та прояви у різних пострадянських країнах. Важливо також розуміти безперечний вплив тоталітарного минулого на розвиток економіки, культури та політики тощо нових незалежних держав, насамперед сучасної російської федерації.

Російська Федерація залишилась основною правонаступницею СРСР, сучасний державно-політичний режим якої, завдяки своїм особливостям, призвів до подій 2014 року – окупації Автономної Республіки Крим і розв'язання збройного конфлікту на Донбасі та 24 лютого 2022 року – повномасштабного вторгнення на територію України. Саме ці трагічні для Українського народу та держави Україна, а також всього демократичного співтовариства виклики зумовлюють нагальну потребу осмислення сутності та змісту державного режиму російської федерації [31, с. 51-52], у тому числі у фокусі теоретичних та практичних проблем сучасного парламентаризму, при чому як тенденцій його розвитку як складової системи конституціоналізму та конституційної держави в умовах європейської інтеграції, так і викликів у випадку проявів авторитаризму.

У свою чергу, незважаючи на колосальний науковий інтерес до питань парламентського права та організації і діяльності парламенту – Верховної Ради України в сучасній Україні, проблематика парламентаризму, його сутності, змісту, принципів та функцій, попри широке висвітлення у вітчизняній юридичній науці [4–6; 9; 14–18; 21; 24–26; 28–30; 38; 43; 46–47; 49], залишає широке поле для теоретичних дискусій, а сам термін «парламентаризм» потребує свого наповнення новим змістом в умовах викликів сьогодення та тенденцій розвитку конституційного права [17, с. 75-90].

Звідси, на наш погляд, звернення до дослідження питання про місце феномену парламентаризму в системі сучасних взаємовідносин громадянського суспільства та української державності, а також вивчення парламентаризму в єдності його юридичних, філософських, політичних, соціальних, культурних, історичних та інших детермінант має вагомі підстави. У цьому контексті слід погодитись із Ю. С. Шемшученком, на думку якого характер державності насамперед обумовлений обсягом суверенітету тієї чи іншої держави. Зокрема, в Україні головними факторами суверенної державності є специфічні форми державної політичної організації суспільства (форма правління, державний устрій, організація державної влади тощо), державницька ідеологія і традиції, державна мова, державна символіка тощо. Саме з цими факторами пов'язаний суспільний і політико-правовий зміст державності як засіб забезпечення суверенного розвитку України [50].

Виходячи з цього, як у конституційно-концептуальному аспекті, так і з точки зору проблем виникнення, становлення і розвитку парламентаризму, феномен державності необхідно розглядати як систему (складний комплекс елементів, структур та інститутів публічного владарювання), а також компонентів неполітичного характеру, обумовлених самобутністю соціально-економічних, духовно-моральних, ментально-правових, геополітичних умов життєдіяльності конкретного народу на різних етапах його історії. Державність, таким чином, це багатоаспектний феномен та багатопланове системне публічно-правове утворення, яке має унікальну національно-ду-

ховну природу та культурно-історичну основу, притаманні їй типи легітимації влади та правопорядку, враховуючи, що на функціональному та інституціональному рівнях у синергетичній єдності проявляються особливості того чи іншого державно організованого суспільства.

Так, наприклад, осмислюючи державотворчу місію України впродовж її тисячолітньої історії на тлі сьогоднішніх завдань і викликів, академік НАН України В. А. Смолій справедливо стверджує, що «у широкому розумінні формування держави є складним, багатовимірним і тривалим процесом, який обіймає подекуди навіть цілі історичні епохи». Тому «пов'язувати виникнення держави з якимись датами й подіями, – справа досить умовна, проте все-таки існують певні віхи, що визначають майбутність держави. Такою віхою є Хрещення України-Руси. До того ж конституювання державності відбувалося на своєрідному цивілізаційному перехресті Заходу і Сходу, культурному пограниччі римо-католицького, православного і мусульманського світів» [40, с. 26-27].

У іншій своїй публікації В. А. Смолій зазначає, що «традиції українського парламентаризму містяться у світанковій далечині історії східного слов'янства. Саме тоді народився звичай скликати сходки, на яких вирішувалися найважливіші питання життя племені. В них могли брати участь, крім князя з його дружиною, всі вільні люди. Сходки мали й спеціальну назву – віче. Віче було верховним органом племінного самоврядування й суду у слов'ян» [41, с. 8]. Ці віча були спорідненими зі сходами давніх швейцарців, що лягли в основу референдної демократії наприкінці XV ст. у Швейцарії, і навіть сам термін «віче» – «віщати», «оповіщати» має схожу етимологію з давньошвейцарським «ad'referendum» – «те, що має бути повідомлене» [27, с. 19-20].

Отже еволюція українського парламентаризму має тривалу історію: від стародавнього віча до козацьких рад, від конституції Пилипа Орлика до Центральної Ради й, нарешті, до сучасного українського парламентаризму як іманентної ознаки вітчизняної демократичної державності. Як зазначає В. М. Єрмолаєв, «унікальність історії вищих представницьких

органів влади в Україні полягає не лише в тім, що вона має глибокі корені та давні історичні традиції. Втрачаючи та знов виборюючи власну державність, український народ навіть в часи, коли був роздертий сусідами-державами, набував досвіду представництва у різних вищих представницьких установах цих держав – сеймах Литви і Польщі, парламентських установах Австрії та Австро-Угорщини, Державній думі царської Росії, досвіду «радянського парламентаризму» у складі СРСР» [13, с. 1].

У цьому контексті вагомий потенціал має погляд на розуміння державності І. Я. Терлюка як «історично мінливий, проте завжди комплексний процес формування суспільних інституцій (у тому числі й парламентського типу – *авт.*), що супроводжується політичною, етнічною, природно-ментальною, культурною та економічною інтеграцією населення, що співставна і паралельна з націоґенезом». При цьому він наголошує, що «державність завершується постанням суверенної держави, або й (тимчасово чи назавжди) невдачею; остання свідчить про недосконалість чи незавершеність процесу еволюції». У будь-якому випадку, на його думку, поняття державність виступає «суголосним з поняттям національного державотворення, під яким пропонується розуміти комплексний (такий, що охоплює політичні, правотворчі, культурні, політичні, міфотворчі (в розумінні політичного міфу), релігійні тощо чинники) й довготривалий процес, спрямований на усвідомлення / утворення / розбудову народом власної (національної) держави» [42, с. 11-12].

Звідси необхідно розглядати державність з аксіологічної точки зору, яка розкриває ціннісний потенціал цього багатогранного феномену з позиції практики державотворення та конституційно-правової та політичної ідеології, системи ідеалів та ідей про державу, її форму, устрій та режим як конституційні цінності (їх генезис, систему, форми вираження, методи та ступінь реалізації і захисту). Так, наприклад, суверенність, демократизм, соціальність, правовладдя (верховенство права), унітарність, цілісність та недоторканність території, поділ влади (особливо, враховуючи загальний контекст та предмет

даного монографічного дослідження – парламентаризм – *авт.*), державна символіка, децентралізація та субсидіарність є сенсоутворюючими цінностями конституційного ладу України та української державності [34, с. 11; 37, с. 104, 174].

При цьому, розглядаючи феномен конституційних цінностей у суб'єктному контексті, сучасні вітчизняні дослідники доводять, що найвищими ієрархічними цінностями є свобода та справедливість (цінності громадянського суспільства) та суверенітет, незалежність і унітаризм (цінності, що стосуються української державності). Саме вони виступають засобом зближення особистостей, культур, народів та універсальним інструментом досягнення соціальної злагоди та миру [35].

У цьому контексті, парламентаризм, як складовий комплексний елемент відразу декількох засад конституційного устрою, повинен зайняти своє гідне місце в системі демократичних цінностей. При його характеристиці потрібно враховувати, що парламентаризм, як режим здійснення державної влади, насамперед характеризується закріпленням за парламентом статусу єдиного представницького і законодавчого органу влади, який активно виконує покладені на нього функції по реалізації і захисту інтересів народу. При цьому, його рішення користуються беззаперечним авторитетом (легітимністю) серед всіх суб'єктів права, особливо серед органів і посадових осіб виконавчої влади; парламентаризм дуже тісно пов'язаний з народовладдям, тому при відсутності ефективного органу народного представництва немає ніяких підстав говорити про повноцінне втілення в життя принципу народного суверенітету, оскільки, нереалізованою залишається його «представницька» складова. Таким чином, парламентаризм є демократичною цінністю сучасного суспільства і повинен послаблювати конфлікти; представляти інтереси громадян; створювати закони та контролювати повноваження інших гілок влади [21, с. 15].

При цьому, найбільш суттєве значення для характеристики природи парламентаризму, розкриття та реалізації його ціннісного, інституційного та функціонального потенціалу, має форма політичного режиму. Аксіомою вважається те, що

парламентаризм реально існує тільки за умов демократичних режимів. Ідея демократії або «демократизм», вважає М. Я. Шевчук, є історично детермінованим феноменом, що «відображає культурні і політичні особливості українців». Феномен українського демократизму, на його думку, «базується на глибоких історичних традиціях самоорганізації, козацької демократії, громадських рухів та національно-визвольних змагань», «відображає прагнення українців до свободи, рівності, справедливості та активної участі в політичних процесах» та «сприяє розвитку демократичних інститутів, економічному прогресу та соціальній справедливості, утверджуючи інститути громадянського суспільства». При цьому, М. Я. Шевчук справедливо вказує, що «складовою українського «демократизму» варто вважати інститут парламентаризму», розвиток якого в Україні «має багату та складну історію, яка відображає прагнення українського народу до самоврядування та демократії», сприяючи «утвердженню ідеї етнічної і національної єдності, а відтак розвитку концепції «соборності»» [48, с. 113-114].

У свою чергу, протилежним демократії явищем є авторитаризм – «політична концепція і політична практика, в основу яких покладено зосередження монопольної чи значної влади в руках однієї особи або групи осіб, а також його виправдання; політичний режим, встановлений або нав'язаний такою формою влади, що знижує або виключає роль представницьких інститутів влади» [22]. Авторитаризм у діяльності інших органів, насамперед глави держави, може призвести до занепаду парламентаризму і фактичного скасування парламенту. Відповідна тенденція притаманна багатьом країнам, що розвиваються. Прояви згадуваної тенденції спостерігаються в деяких країнах, що утворилися на теренах колишнього СРСР. При цьому до деформацій парламентаризму, який тут перебуває у стадії становлення, призводить суто формальне запровадження двопалатної побудови парламентів і наділення глави держави повноваженнями, які звичайно характеризують статус органу законодавчої влади [46, с. 12]. Так, на ризикогенність рецепції відповідного досвіду доволі ґрунтовно зверталась

увага у сучасних дослідженнях конституційно-правових проблем розвитку українського парламентаризму в умовах євроінтеграції [17, с. 80-86].

У цьому аспекті позитивний потенціал має позиція Д.О. Гребенюка, який доводить, що «парламентаризм як важливий елемент політико-правової системи виник у контексті розвитку демократії та держави». На його думку, «природа парламентаризму полягає в організації влади на основі представництва та верховенства права, де законодавчі суб'єкти виступають як основні центри прийняття рішень». При цьому, «парламентаризм не обмежується лише формальними аспектами структури влади, відповідне явище також відображає демократичні цінності, синергію громадян з владою та важливість прав людини і громадянських свобод. Відтак, природа парламентаризму визначається не лише його організаційно-правовими засадами, а і його роллю у підтримці правової держави». Останнє дозволяє цьому дослідникові стверджувати, що, по-перше, «участь громадян у прийнятті рішень та обмеження влади шляхом правових норм стали основою для сучасного розуміння та практики парламентаризму» та, по-друге, робити загальний висновок, що «парламентаризм є динамічною концепцією, яка постійно еволюціонує та адаптується до сучасних викликів» [8, с. 174-175].

Отже, погляд на чинники виникнення, становлення та перспективи розвитку українського парламентаризму у фокусі загальних проблеми української державності з гносеологічної (епістемологічної) точки зору дозволяє розглянути право-державотворчі процеси в Україні, окремих європейських країнах, європейському континенті в цілому та загальноцивілізаційному значенні з точки зору формування українського, європейського та світового конституціоналізму та такої іманентної складової його системи як парламентаризм, пов'язаних із цим процесів демократизації, глобалізації та європейської міждержавної інтеграції.

У цьому контексті, еволюція вітчизняного право-державотворення (у тому числі парламентаризму як складової частини відповідних процесів) – це тривалий, розтягнутий у часі та

просторі процес, який складається із сукупності історичних етапів, критеріями виділення яких як правило є різкі, переломні моменти у розвитку суспільства і держави, демократії та владних інститутів, які були викликані сукупністю загально цивілізаційних, державних та регіональних, внутрішніх та зовнішніх, соціально-правових, геополітичних, господарсько-економічних, духовно-культурних, екологічних, національних та інших тенденцій і процесів, які детермінують можливість виникнення, визнання та розвитку суверенної демократичної державності. Саме тому, на наш погляд, Конституція України була прийнята парламентом України «спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення».

Висновки. Підсумовуючи результати проведеного дослідження можна зробити низку висновків та узагальнень:

По-перше, осмислення ґенетичних витоків доктрини та практики сучасного парламентаризму через призму цивілізаційного підходу дозволяє зрозуміти перспективи політичного та соціально-економічного розвитку України як суверенної держави у віддаленому майбутньому. Цивілізаційний підхід дозволяє зрозуміти сенс національного право-державотворчого досвіду та порівняти його з досвідом конституційного будівництва тих зарубіжних демократій, де парламентаризм як феномен та інститут демократії став стійкою цивілізаційною традицією. У цьому аспекті, зокрема, розкривається процес формування парадигмальної конструкції української державності в цілому та українського парламентаризму як теоретичного відображення політичної, соціально-економічної, екогуманістичної, інформаційної та національної стратегії та практики розвитку Українського народу.

По-друге, від правильного розуміння відповідних сутнісних, змістових, аксіологічних, онтологічних, гносеологічних, функціонально-телеологічних та інших характеристик парламентаризму залежить функціональність парламенту та ефективність його представницької, законодавчої, установчої, контрольної діяльності. У свою чергу, ефективне здійснен-

ня цих та інших функцій, наявність чітких та дієвих механізмів взаємодії між парламентом, іншими вищими органами державної влади та громадянським суспільством створює політико-правові передумови для формування системи відповідального правління, здатного реалізувати та захистити конституційні цінності, гарантувати права людини, забезпечити змінюваність та наступність публічної влади, демократизм конституційних процесів та поступово створити умови для виникнення та розвитку парламентаризму в Україні.

По-третє, тільки у своїй єдності означені та інші аспекти у розумінні сутності парламентаризму (у тому числі у контексті ідей та цінностей світового конституціоналізму, його змістових та системно-структурних характеристик, серед яких суверенітет, демократія, народоправство, правовладдя (верховенство права), поділ влади) дозволяють говорити про існування даного феномену не тільки як привабливої концептуальної моделі, а й об'єктивної реальності, яка має аксіологічні, гносеологічні, онтологічні, цивілізаційні, інституціональні, конститутивні, нормативні, функціонально-телеологічні, історичні, національні та ментальні параметри, які еволюційним шляхом склалися під впливом відповідних ідей та принципів.

По-четверте, симбіоз сутнісних, змістових та системно-структурних характеристик сучасного парламентаризму дозволяє розуміти, розвивати, захищати народне представництво та парламентську демократію. Адже, тільки за умови такої парадигмально-конституційної, інституціональної та функціональної інсталяції у механізм демократичного конституційного ладу ідея парламентаризму стає оптимальною та, по суті, універсальною основою для вирішення найбільш значущих суспільних та державних справ, що свідчить про колосальний гуманістичний потенціал сучасного парламентаризму.

По-п'яте, генетичні коріння поняття парламентаризму безпосередньо пов'язуються з наявністю інститутів, офіційно іменованих парламентом. Втім парламентаризм не повинен ототожнюватися виключно з традиційними організаційними або функціональними атрибутами тієї чи іншої форми правління. Звідси під парламентаризмом слід розуміти особливий

механізм або навіть алгоритм організації державної влади, структурно і функціонально заснований на відповідних конституційних цінностях та демократичних принципах при провідній ролі парламенту з метою утвердження та розвитку відносин соціальної справедливості та конституційного правопорядку.

По-шосте, парламентаризм є багатовимірним соціально-політичним та конституційним явищем: це і ідея, і теорія, і науковий напрям, і соціально-політична та конституційна практика, і конституційна форма існування та функціонування народу та держави (народоправство, народне представництво, парламентська демократія), і історичний стан національної державності та української регіональної цивілізації (національна ідентичність, конституційна традиція), і прояв громадянськості та політичної зрілості (політична та конституційно-правова свідомість, конституційна та парламентська культура, парламентська етика) тощо.

По-сьоме, парламентаризм варто інтерпретувати не лише у функціонально-телеологічному чи інституційному, а й у парадигмально-аксіологічному та доктринально-ідеологічному аспекті. У силу чого, парламентаризм – це метатеоретичне соціальне явище, предтечею якого є багаточисельні спроби теоретичного осмислення національного та зарубіжного досвіду розвитку народного представництва та парламентської демократії.

Список посилань

1.Sajó, András. Limiting Government. Limiting Government. An Introduction to Constitutionalism. Budapest: Central European University Press, 1999. 288 p.

2.Акт про проголошення незалежності України: Проголошений Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. Відомості Верховної Ради України. 1991. № 38. Ст. 502.

3.Бадура П. Парламентская демократия. В кн.: Государственное право Германии. Сокращенный перевод немецкого семитомного издания. Том 1. Москва: Институт государства и права РАН, 1994. С. 44-53.

4.Барабаш Ю. Г. Парламентаризм в системі демократичних цінностей сучасного суспільства. Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. 2004. № 4. С. 47-51.

5.Барабаш Ю. Г. Розвиток засад парламентаризму в Україні. Державне будівництво та місцеве самоврядування. Вип. 11. Харків: Право, 2006. С. 175-183.

6.Батанов О. В. Парламентаризм як феномен і категорія сучасного конституційного права. Правова держава. Випуск 33. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. С. 250-261.

7.Городецький О. В. Парламентське право України: процес становлення. Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство: зб. наук. праць. 1996. Вип. 4–5. С. 138–143.

8.Гребенюк Д. О. Законотворчі повноваження парламенту Європейського Союзу як наднаціонального інституту: міжнародно-правове дослідження: дис. … д-ра філософії за спец. 293 «Міжнародне право» (галузь знань 29 – Міжнародні відносини). Одеса, 2024. 225 с.

9.Гробова В. П. Парламентаризм Німеччини: становлення, розвиток, історико-правовий досвід: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». Харків, 2005. 19 с.

10.Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 року. Відомості Верховної Ради УРСР. 1990. № 31. Ст. 429

11.Джунь В. В. Соціологія конституційного права: монографія. Кн. 1: Теоретико-методологічні основи. Київ: Ін Юре, 2015. 384 с.

12.Древаль Ю. Д. Парламентське право: регулює чи декларує? Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2006. № 33. С. 398-402.

13.Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження): автореф. … д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Харків, 2006. 40 с.

14.Журавльова Г. С. Конституційні засади становлення і розвитку парламентаризму в Україні: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право». Київ, 1998. 190 с.

15.Звірковська В. А. Український парламентаризм: проблеми становлення та розвитку (Політологічний аналіз): автореф. дис. … канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Київ, 2002. 20 с.

16.Кислий П., Вайз Ч. Становлення парламентаризму в Україні: монографія [Електронний ресурс]. Програма сприяння Парламенту України університету Індіани: До становлення представницької демократії. Матеріали ПСП. 1994-2006. Київ: Б. в., 2006. 1 CD-ROM.

17.Конституційно-правові та теоретичні засади модернізації українського парламентаризму в умовах реалізації європейського вибору: монографія / за редакцією академіка НАН України Ю. С. Шемшученка; академіка НАПрН

України О. В. Скрипнюка; доктора юридичних наук, професора А. Р. Крусян; доктора юридичних наук, професора О. В. Батанова. Київ, 2025. 444 с.

18.Кривенко Л. Світовий досвід і утвердження парламентаризму в Україні. Віче. 1996. № 2. С. 28-40.

19.Лемак В. В. Абсолютна монархія. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т.: Т. 3 : Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2017. С. 6-8.

20.Липа Ю. Розподіл Росії. Київ: Українська видавнича справа, 2022. 224 с.

21.Ломжець Ю. В. Інститут парламентаризму в сучасній Україні: становлення та динаміка: автореф. дис. … канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Одеса, 2011. 17 с.

22.Мадіссон В. В., Горбатенко В. П. Авторитаризм. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 1: А–Г. С. 30.

23.Матат А. Конституційні принципи: правнича теорія і практика: монографія. Київ ВАІТЕ, 2022. 180 с.

24.Мілова М. І. Український парламентаризм: витоки становлення та сучасний стан розвитку: навч.-метод. посіб. для студ. відд. політології. Одеса, 2013. 66 с.

25.Омельченко Н. Л. Парламентаризм як концептуальна та інституційна основа сучасного парламентського права. Часопис Київського університету права. 2017. № 4. С. 74–79.

26.Омельченко Н. Л. Парламентське право: щодо постановки проблеми формування та розвитку в Україні. Держава і право. Юридичні і політичні науки. 2014. Вип. 66. С. 60–67.

27.Оніщук М. В. Референдна демократія: проблеми конституційної теорії та практики: монографія. Київ: Видавництво Європейського університету, 2009. 450 с.

28.Павлова Л. І. Специфіка функціонування інституту парламентаризму в сучасній Україні: автореф. дис. … канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Луганськ, 2010. 22 с.

29.Парламентаризм в Україні: становлення і розвиток: монографія / О. М. Бандурка, Ю. Д. Древаль. Харків: Ун-т внутріш. справ, 1999. 288 с.

30.Парламентаризм: підручник / В. А. Гошовська [та ін.]. Київ : НАДУ, 2016. 672 с.

31.Пархоменко Н. М. Державний режим Російської Федерації: окремі політико-правові виміри. Філософські та методологічні проблеми права. 2022. № 1(23). С. 50–56.

32.Пирожков С. І., Хамітов Н. В. Війна і мир в Україні: шляхи до реальної перемоги і розвитку. Вісник НАН України. 2022. № 9. С. 38–49.

33.Резнік О. Колективна ідентичність за умов війни: від комплексу меншовартості до нації переможців. Сайт Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL: https://dif.org.ua/article/kolektivna-identichnist-za-umov-viyni-vid-kompleksu-menshovartosti-do-natsii-peremozhtsiv

34.Реньов Є. В. Цінності конституційного ладу України та їх правова регламентація: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Харків, 2017. 20 с.

35.Реньов Є. В. Щодо питання основних цінностей конституційного ладу України. Jurnalul juridic naţional: teorie şi practică. 2014. №6 (10). С. 61–64.

36.Савчин М. Порівняльне конституційне право. Київ: ВАІТЕ, 2020. 462 с.

37.Салей М. І. Конституційна аксіологія в сучасній Україні: науково-практична парадигма: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2017. 243 с.

38.Скребець О. В. Інститут парламентаризму в контексті досвіду демократичної трансформації сучасних суспільств: автореф. дис. … канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Сімферополь, 2005. 18 с.

39.Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України: академічне видання. Харків: Право, 2009. 468 с.

40.Смолій В. А. Українська державність: історичні ретроспекції, сучасні загрози та виклики (Стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 31 серпня 2022 року). Вісник Національної академії наук України. 2022. № 10. С. 26–34.

41.Смолій В., Ричка В. Влада народу. Український парламентаризм: від віча Київської Русі до Верховної Ради. Україна – Юкрейн. 1997. № 12. С. 7–11.

42.Терлюк І. Я. Українська національна державність: формування державно-правової традиції (друга половина XVI – початок XX ст.): автореф. дис. … д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Львів, 2021. 43 с.

43.Український парламентаризм: минуле і сучасне: монография / за ред. Ю. С. Шемшученко. Київ: Парлам. вид-во, 1999. 368 с.

44.Федоренко В. Л. Конституційне право України: підруч. До 20-ої річниці Конституції України та 25-ої річниці Незалежності України. Київ: Видавництво Ліра-К, 2016. 616 с.

45.Шаповал В. М. Парламентське право. Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 4: Н–П. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2002. С. 441-442.

46.Шаповал В. М., Борденюк В. І., Журавльова Г. С. Парламентаризм і законодавчий процес в Україні: навч. посіб. Київ: Вид-во УАДУ, 2000. 216 с.

47.Шаповал В. Парламентаризм в Україні: пошуки парадигми чи рух до нового? Віче. 1997. № 5. С. 14–24.

48.Шевчук М. Я. Правова традиція як складова національної правової системи: дис. … д-ра філософії за спец. 081 Право. Івано-Франківськ, 2024. 203 с.

49.Шемшученко Ю. Теоретичні засади розвитку українського парламентаризму. Віче. 1997. № 2. С. 23–29.

50.Шемшученко Ю. С. Державність. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. С. 151.

References

1.Sajó, András. Limiting Government. Limiting Government. An Introduction to Constitutionalism. Budapest: Central European University Press, 1999. 288 p.

2.The Act of Proclamation of Independence of Ukraine: Proclaimed by the Verkhovna Rada of Ukraine on August 24, 1991. Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. 1991. No. 38. Art. 502.

3.Badura P. Parliamentary Democracy. In the book: State Law of Germany. Abridged translation of the German seven-volume edition. Volume 1. Moscow: Institute of State and Law of the Russian Academy of Sciences, 1994. P. 44-53. 4. Barabash Yu. G. Parliamentarism in the system of democratic values of modern society. Bulletin of the Khmelnytsky Institute of Regional Administration and Law. 2004. No. 4. P. 47-51.

5.Barabash Yu. G. Development of the principles of parliamentarism in Ukraine. State building and local self-government. Issue 11. Kharkiv: Law, 2006. P. 175-183.

6.Batanov O. V. Parliamentarism as a phenomenon and category of modern constitutional law. The rule of law. Issue 33. Kyiv: V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2022. P. 250-261.

7.Gorodetsky O. V. Parliamentary law of Ukraine: the process of formation. Scientific Bulletin of Chernivtsi University. Jurisprudence: collection of scientific works. 1996. Issue 4–5. P. 138–143.

8.Grebenyuk D. O. Legislative powers of the Parliament of the European Union as a supranational institution: international legal research: dissertation … doctor of philosophy in speciality. 293 «International Law» (branch of knowledge 29 – International Relations). Odesa, 2024. 225 p.

9.Grobova V. P. Parliamentarism of Germany: formation, development,

historical and legal experience: author's abstract. dissertation ... candidate of law: special. 12.00.01 «Theory and history of state and law; history of political and legal doctrines». Kharkiv, 2005. 19 p.

10.Declaration on the state sovereignty of Ukraine: Adopted by the Supreme Rada of the Ukrainian SSR on July 16, 1990. Bulletin of the Supreme Rada of the Ukrainian SSR. 1990. No. 31. Art. 429

11.Jun V. V. Sociology of constitutional law: monograph. Book. 1: Theoretical and methodological foundations. Kyiv: In Yure, 2015. 384 p.

12.Dreval Yu. D. Parliamentary law: regulates or declares? Bulletin of the Kharkiv National University of Internal Affairs. 2006. No. 33. P. 398-402.

13.Yermolaev V. M. Higher representative bodies of power in Ukraine (historical and legal research): author's abstract ... Doctor of Law: specialty 12.00.01 «Theory and history of state and law; history of political and legal doctrines». Kharkiv, 2006. 40 p.

14.Zhuravlyova G. S. Constitutional principles of the formation and development of parliamentarism in Ukraine: dissertation ... Candidate of Law: specialty 12.00.02 «Constitutional law». Kyiv, 1998. 190 p.

15.Zvirkovska V. A. Ukrainian parliamentarism: problems of formation and development (Political analysis): author's abstract. dissertation ... candidate of political sciences: special 23.00.02 «Political institutions and processes». Kyiv, 2002. 20 p.

16.Kysly P., Wise Ch. Formation of parliamentarism in Ukraine: monograph [Electronic resource]. Program of assistance to the Parliament of Ukraine of Indiana University: Towards the establishment of representative democracy. Materials of PSP. 1994-2006. Kyiv: B. v., 2006. 1 CD-ROM.

17.Constitutional, legal and theoretical principles of modernization of Ukrainian parliamentarism in the conditions of implementation of the European choice: monograph / edited by Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine Yu. S. Shemshuchenko; Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine O. V. Skrypnyuk; Doctor of Law, Professor A. R. Krusyan; Doctor of Law, Professor O. V. Batanov. Kyiv, 2025. 444 p.

18.Kryvenko L. World experience and the establishment of parliamentarism in Ukraine. Viche. 1996. No. 2. P. 28-40.

19.Lemak V. V. Absolute monarchy. Great Ukrainian legal encyclopedia: in 20 vols.: T. 3: General theory of law / editors: O. V. Petryshyn (chairman) and others; National Acad. of Law. Sciences of Ukraine; V. M. Koretsky Institute of State and Law of the NAS of Ukraine; Yaroslav the Wise National Law University, 2017. P. 6-8.

20.Lypa Y. The division of Russia. Kyiv: Ukrainian publishing house, 2022. 224 p.

21.Lomzhets Y. V. Institute of Parliamentarism in Modern Ukraine: Formation and Dynamics: Author's Abstract of Dissertation ... Candidate of Political Sciences: Specialization 23.00.02 «Political Institutions and Processes». Odesa, 2011. 17 p.

22.Madisson V. V., Gorbatenko V. P. Authoritarianism. Legal Encyclopedia: in 6 vols. / editors: Yu. S. Shemshuchenko (head) and others. Kyiv: Publishing House «Ukrainian Encyclopedia» named after M. P. Bazhan, 1998. T. 1: A–G. S. 30. 23. Matat A. Constitutional Principles: Legal Theory and Practice: Monograph. Kyiv VAITE, 2022. 180 p.

24.Milova M. I. Ukrainian Parliamentarism: Origins of Formation and Current State of Development: Teaching and Methodological Guide for Students. Dept. of Political Science. Odesa, 2013. 66 p.

25.Omelchenko N. L. Parliamentarism as a conceptual and institutional basis of modern parliamentary law. Journal of the Kyiv University of Law. 2017. No. 4. P. 74–79.

26.Omelchenko N. L. Parliamentary law: on the formulation of the problem of formation and development in Ukraine. State and law. Legal and political sciences. 2014. Issue 66. P. 60–67.

27.Onishchuk M. V. Referendum democracy: problems of constitutional theory and practice: monograph. Kyiv: European University Publishing House, 2009. 450 p.

28.Pavlova L. I. Specifics of the functioning of the institution of parliamentarism in modern Ukraine: author's abstract. dissertation ... candidate of political sciences: special 23.00.02 «Political institutions and processes». Lugansk, 2010. 22 p.

29.Parliamentarism in Ukraine: formation and development: monograph / O. M. Bandurka, Yu. D. Dreval. Kharkiv: University of Internal Affairs, 1999. 288 p.

30.Parliamentarism: textbook / V. A. Goshovska [et al.]. Kyiv: NAPU, 2016. 672 p.

31.Parkhomenko N. M. The state regime of the Russian Federation: individual political and legal dimensions. Philosophical and methodological problems of law. 2022. No. 1(23). P. 50–56.

32.Pyrozhkov S. I., Khamitov N. V. War and peace in Ukraine: ways to real victory and development. Bulletin of the NAS of Ukraine. 2022. No. 9. P. 38–49.

33.Reznik O. Collective identity in wartime: from an inferiority complex to a nation of winners. Website of the Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation. URL: https://dif.org.ua/article/kolektivna-identichnist-za-umov-viyni-vid-kompleksu-menshovartosti-do-natsii-peremozhtsiv

34.Renov E. V. Values of the constitutional order of Ukraine and their legal regulation: author's abstract. dissertation for the degree of candidate of legal sciences: speciality 12.00.02 «Constitutional law; municipal law». Kharkiv, 2017. 20 p.

35.Renov E. V. On the issue of the basic values of the constitutional order of Ukraine. Jurnalul juridic național: teorie şi practică. 2014. №6 (10). P. 61–64. 36.

Savchyn M. Comparative constitutional law. Kyiv: VAITE, 2020. 462 p. 37.Saley M. I. Constitutional axiology in modern Ukraine: scientific and practical paradigm: dissertation for the degree of candidate of law: speciality 12.00.02 «Constitutional law; municipal law». Kyiv, 2017. 243 p.

38.Skrebets O. V. Institute of parliamentarism in the context of the experience of democratic transformation of modern societies: author's abstract of dissertation … candidate of political sciences: speciality 23.00.02 «Political institutions and processes». Simferopol, 2005. 18 p.

39.Skrypnyuk O. V. Course of modern constitutional law of Ukraine: academic edition. Kharkiv: Law, 2009. 468 p.

40.Smolii V. A. Ukrainian statehood: historical retrospections, modern threats and challenges (Transcript of the report at the meeting of the Presidium of the NAS of Ukraine on August 31, 2022). Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine. 2022. No. 10. P. 26–34.

41.Smolii V., Rychka V. Power of the people. Ukrainian parliamentarism: from the veche of Kyivan Rus to the Verkhovna Rada. Ukraine – Ukraine. 1997. No. 12. P. 7–11.

42.Terlyuk I. Ya. Ukrainian national statehood: formation of state and legal tradition (second half of the 16th – beginning of the 20th century): author's abstract of dissertation … Dr. of Law: speciality 12.00.01 «Theory and history of state and law; history of political and legal doctrines». Lviv, 2021. 43 p.

43.Ukrainian parliamentarism: past and present: monograph / edited by Yu. S. Shemshuchenko. Kyiv: Parlam. Publishing House, 1999. 368 p.

44.Fedorenko V. L. Constitutional law of Ukraine: textbook. To the 20th anniversary of the Constitution of Ukraine and the 25th anniversary of the Independence of Ukraine. Kyiv: Lira-K Publishing House, 2016. 616 p.

45.Shapoval V. M. Parliamentary law. Legal encyclopedia: in 6 vols. Vol. 4: N–P. / [editor: Yu. S. Shemshuchenko (head of editorial board) and others]. Kyiv: Publishing house «Ukrainian encyclopedia» named after M. P. Bazhan, 2002. P. 441-442.

46.Shapoval V. M., Bordenyuk V. I., Zhuravlyova G. S. Parliamentarism and legislative process in Ukraine: teaching manual. Kyiv: Publishing house of UADU, 2000. 216 p.

47.Shapoval V. Parliamentarism in Ukraine: search for a paradigm or a movement towards something new? Viche. 1997. No. 5. P. 14–24.

48.Shevchuk M. Ya. Legal tradition as a component of the national legal system: dissertation … doctor of philosophy in speciality 081 Law. Ivano-Frankivsk, 2024. 203 p.

49.Shemshuchenko Yu. Theoretical foundations of the development of Ukrainian parliamentarism. Viche. 1997. No. 2. P. 23–29.

50.Shemshuchenko Yu. S. Statehood. Political encyclopedic dictionary / compiled by V. P. Gorbatenko; edited by Yu. S. Shemshuchenko, V. D. Babkin, V. P. Gorbatenko. 2nd ed., additions and revisions. Kyiv: Geneza, 2004. P. 151.

Oleksandr BATANOV. Doctor of Sciences (Law), Professor, Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv).

E-mail: batanov_olexandr@ukr.net

ORCID: 0000-0002-0239-4539

Genetic origins of parliamentarism as a political and legal phenomenon

Abstract. *The conceptual problems of the formation of the national doctrine of parliamentarism are highlighted. Stating the fact that the most multifaceted and complex problem is the establishment of representative democracy in Ukraine and the optimal form of organization of state power, it is proposed to strengthen the doctrinal foundations of modern parliamentarism in the national constitutional science and education. Analyzing the complex of essential and substantive characteristics of parliamentarism as a phenomenon of modern constitutional law, promising directions for the development of the doctrine of parliamentary law and process are determined.*

The synergistic relationship between the theory of modern parliamentarism, the principles of representative democracy and the fundamental institutions of the constitutional system is shown. It is proved that parliamentarism as a socio-political phenomenon is one of the most important achievements of civilization. Parliamentarism is directly related to the recognition and realization of the values and principles of constitutionalism and people's sovereignty, the priority of human rights, the constitution of institutions of representative democracy and the idea of parliamentary supremacy in the system of public authorities.

It is argued that in order for parliamentarism to function effectively, efficiently and effectively, it is necessary not only to form but also consistently implement a system of legal principles and norms, functionally teleologically oriented and structurally defined and designed for its material and procedural support. This task is assigned primarily to constitutional law as a fundamental branch of national law, substantively formalized and functionally implemented in one of its subsectors, which is traditionally parliamentary law, which, in turn, is rightly considered the legal basis of parliamentarism.

It is stated that parliamentarism is not an attribute, criterion or result of a purely parliamentary form of government. As a result of democratic organization of socio-political life, a form of realization of the principles of people's sovereignty, democracy, separation of powers and rule of law, political and ideological pluralism, parliamentarism in the synergistic unity of its axiological, ontological, functional-teleological, institutional and other components. (so-called parliamentary-presidential or presidential-parliamentary), and the presidential form of republican organization of the state, as well as parliamentary or dual monarchies. Given this, parliamentarism is a unique phenomenon and a universal phenomenon in the system of modern constitutionalism and democratic statehood, inherent in various forms of government.

The author draws attention to the civilizational and historical context of parliamentarism. Understanding both the historical and modern experience of the organization and activities of state power, its interaction with civil society, through the prism of a civilizational approach allows us to understand the prospects of parliamentarism in Ukraine in the distant future. Without exaggeration, the civilizational approach allows us to understand the meaning of the national experience of parliamentarism and compare it with the experience of democratic reforms in the West, where parliamentarism has long been a stable civilizational tradition.

Key words: *parliamentarism, parliament, democracy, state, political regime, popular representation.*

Стаття надійшла до редакції 18.01.2025 р.

© Олександр БАТАНОВ, 2025 р.

DOI:10.59553/2518-7546-2025-23-24-4
УДК 327:321.7-044.372(100)

Борис ДЕМ'ЯНЕНКО
Доктор політичних наук, професор,
Університет Григорія Сковороди в Переяславі
E-mail:_dem-@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-6000-1713

Віра ДЕМ'ЯНЕНКО
Кандидат політичних наук, доцент,
Університет Григорія Сковороди в Переяславі
E-mail:_dem-@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-6283-480X

ЗОВНІШНІ (ПОЗАСИСТЕМНІ) ФАКТОРИ КРИЗИ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

Анотація. *У статті констатовано, що дослідження кризи ліберальної демократії стало ключовою темою в соціально-філософському та політологічному дискурсах. Більшість досліджень фокусуються на аналізі ліберальної демократії крізь призму європейського чи пострадянського досвіду. Водночас у вітчизняній політичній науці досі відчувається нестача комплексних фундаментальних досліджень, які б ґрунтовно аналізували кризові явища та прогнозували майбутнє ліберально-демократичних цінностей і практик у глобальному контексті. Сучасну кризу ліберальної демократії варто досліджувати крізь призму глибоких трансформацій сучасного світу, взаємовпливу демократичних і ліберальних доктрин, зростання популістських тенденцій навіть у розвинених країнах світу, посилення авторитаризму та дестабілізації демократичних інституцій. Важливим фактором також є*

*новітні геополітичні зміни, що спричиняють стратегічні переформатування глобальних інтересів. Дослідження має на меті виокремити зовнішні (позасистемні) чинники (економічна глобалізація; соціальна поляризація та згортання концепції «суспільства загального добробуту»; відсутність відчуття спільноти, національної гордості чи ідентичності; зміна балансу сил у світі; дистанціювання США і країн ЄС від активного просування й захисту демократичних цінностей у світі; сконцентрованість найсильніших ліберальних демократій на власних внутрішніх проблемах; використання авторитарними режимами кризи ліберальної демократії для експорту власного антидемократичного впливу; «парадокси свободи» (за І. Крастевим); глобальні загрози у сфері взаємодії «людина–природа» (депопуляція, негативні наслідки технологічного прогресу, пандемії, військові конфлікти, тероризм, зміни клімату, міграційні кризи, екологічне забруднення, енергетична нестабільність, ресурсний дефіцит); гібридні загрози (**кібератаки, дезінформація, втручання у вибори**); стрімке зростання впливу популістських рухів у європейських країнах) сучасного суспільного розвитку, що спричиняють антидемократичні та антиліберальні трансформації у розвинених ліберальних демократіях світу. Під час проведення дослідження використано соціологічний, історичний, структурно-функціональний, системний, компаративний, методи аналізу й синтезу, дедукції та індукції, прогнозування, спостереження. Зроблено акцент на загрозах, які несе криза ліберальної демократії, адже посилення антидемократичних тенденцій у світі не тільки негативно впливає на індивідуальні права і свободи, але й створює економічні та безпекові ризики. Автократизація держав і зростання репресивних практик призводять до руйнування міждержавних угод і союзів, дестабілізації націй і регіонів, створюють сприятливі умови для діяльності радикальних угруповань та екстремістів.*

Ключові слова: *демократія; ліберально-демократична доктрина; позасистемна криза ліберальної демократії; сучасне суспільство; політичні партії; вибори; глобалізація; популізм; авторитаризм.*

Постановка проблеми. Тенденції світового політичного процесу, що спостерігаються понад два десятиліття XXI ст., свідчать про зростаючий конфлікт між курсом на побудову держав на засадах ліберальної демократії, особливо у високорозвинених країнах, та інтересами громадянських суспільств, що призводить до втрати цим курсом його конструктивного значення. У певних сферах розвитку доктрина ліберальної демократії щодо побудови сучасних суспільств вже виявляє свою контрпродуктивність. Як частина світової спільноти, Україна неминуче залучена до цих актуальних, надзвичайно важливих і складних процесів. Після проголошення незалежності у 1991 р. найвище державне та політичне керівництво України, орієнтуючись на панівні світові тенденції того часу та відповідні суспільні очікування, заявило про намір будувати державу на принципах ліберальної демократії. Незважаючи на значні виклики, суперечливі результати і навіть відкати, що супроводжували реалізацію цього курсу протягом понад трьох десятиліть, ліберально-демократичні засади залишаються ключовим орієнтиром для українських державотворців і політичної еліти.

Попередження про ризики і недоліки демократичного врядування, зокрема про загрозу його деградації, лунали ще з моменту впровадження демократичної ідеї в політичну практику модерного періоду. Питання кризи демократичного врядування зазвичай розглядається у двох аспектах: по-перше, коли ліберальна демократія піддається запереченню з боку альтернативних форм правління та моделей суспільної організації. Практичним втіленням цього аспекту стала тоталітарна загроза демократії у XX ст., яка не лише заперечувала демократичне врядування, а й знищувала його, водночас представляючи себе як істинну форму народовладдя (і тому формально апелювала до демократичної ідеї). По-друге, криза ліберальної демократії настає тоді, коли вона і створений нею суспільний устрій виявляються неспроможними ефективно реагувати на нові виклики і проблеми суспільного розвитку. Така криза маркує ситуацію, в якій демократія не витримує впливу зовнішніх і внутрішніх загроз, поступово трансформу-

ючись у систему взаємодій, що дедалі більше віддаляється від демократичних принципів і втрачає свою ефективність під тиском соціально-політичних суперечностей [23, с. 94–95].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Починаючи з другої половини XX ст., питання сутності демократії, її ключових характеристик, національних і типологічних моделей, проблем функціонування та можливих напрямів розвитку стали предметом ретельного дослідження науковців, державних діячів і політиків із різними методологічними підходами та ідеологічними поглядами. Важливе значення для аналізу кризових тенденцій і перспектив ліберальної демократії у XXI ст. мають численні праці провідних західних експертів, які поєднують багаторічний досвід у державному, політичному та академічному середовищі. Серед них – Зб. Бжезінський, П. Б'юкенен, Є. Вятр, Г. Кіссінджер, Дж. К'єза, Дж. Сорос, Н. Ферґюсон, Ф. Фукуяма, С. Хантінгтон. У політичному дискурсі останніх двадцяти років дедалі більше уваги приділяється деструктивним процесам у ліберальних демократіях як серед держав-членів ЄС, так і серед країн, що прагнуть приєднатися до цього об'єднання. Спостерігається зростання песимізму щодо майбутнього неоліберальної демократії, а тональність академічних досліджень стає все більш тривожною. Це відображено в працях таких авторитетних дослідників, як І. Валерстайн, Л. Даймонд, Д. Зіблатт, М. Кревельд, С. Левітскі, Я. Мунк, М. Платтнер, Д. Ренсімен, Дж. Стігліц, Е. Тодд. Окремо варто відмітити дослідників, які спеціалізуються на вивченні антидемократичних тенденцій сучасності, зокрема Дж. Бреннана, Л. Вея, П. Дж. Деніна, Я. Зелонки та інших.

Нині ідея кризи ліберальної демократії набула домінуючого значення у соціально-філософських і політологічних дослідженнях. Практичним виявом цього тренду є робота Ф. Карстена і К. Бекмана [13], в якій автори критикують ліберальну демократію, розглядаючи її як диктат більшості та держави, що представляє форму колективістського панування, яке обмежує особисті свободи. У більшості досліджень ліберальна демократія аналізується через європейський або пострадянсь-

кий контекст. Водночас, наукові роботи, що розглядають українські соціально-політичні, філософські та міждисциплінарні аспекти ліберальної демократії, її кризу та можливі шляхи її подолання, практично відсутні. Однак публікації (зокрема, дисертаційні дослідження) О. Барабаша [2], С. Білошицького [3], Н. Гедікової [6–7], В. Голоперова [8], Т. Грозіцької [9], Б. Дем'яненка [11], С. Карпової [12], О. Кокорєва [14], Н. Сбітнєвої [20], К. Федоришиної [22], В. Шамрай [23] підкреслюють зростаючий інтерес українських дослідників до проблем демократизації та лібералізації сучасних суспільств.

Формулювання мети і завдань статті. Дослідження має на меті виокремити зовнішні (позасистемні) чинники сучасного суспільного розвитку, що спричиняють антидемократичні та антиліберальні трансформації у розвинених ліберальних демократіях світу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Щорічний звіт міжнародної правозахисної неурядової організації Freedom House знову зафіксував поглиблення тенденції до зменшення рівня демократичності в сучасному світі. Freedom House є відомою та авторитетною неприбутковою організацією, що займається дослідженням і моніторингом політичних і громадянських прав у різних країнах, а її щорічний звіт «Freedom in the World» є ключовим джерелом для аналізу стану свободи у світі. Freedom House за даними 2023 р. (результати дослідження за 2024 р. будуть опубліковані навесні 2025 р.) стверджувала, що Україна покращила оцінки демократії серед 29 країн Центральної Європи і Центральної Азії, попри продовження «спроб Москви знищити Україну» і на тлі загального погіршення рівня демократичного врядування в регіоні протягом останніх 20 років поспіль. З 29 країн, які було проаналізовано у звіті, у 10 відбулося зниження рівня демократії, і лише в п'яти зареєстрували покращення. Серед останніх і Україна, яка загалом отримала 3,43 бали із можливих семи і найбільше покращила оцінки [26]. Freedom House зарахував Україну, разом з 10 іншими країнами, до «гібридних режимів», які загалом перебувають між демократичним і автократичним блоками країн. У цій великій і неоднорідній групі з 11 країн, п'ять

зазнали загального зниження показників демократії, і лише одній – Україні – вдалося досягти покращення» [26]. Можливими причинами зниження рівня свободи фахівці називають авторитарні тенденції, обмеження громадянських прав, придушення політичної опозиції, обмеження свободи слова тощо. Представник Freedom House М. Смелтзер і автори звіту справедливо наголосили на дедалі активнішій співпраці світових автократичних режимів: путінський режим чинить тиск на сусідні країни «за допомогою інших автократій у регіоні, хай то буде Білорусь, Казахстан чи навіть далі за межами Євразійського регіону – Китай і Північна Корея» [26].

Схожа негативна тенденція спостерігалась і в попередні роки. За даними доповідей Freedom in the World 2018 («Democracy in Crisis») [27] і Freedom in the World 2019 («Democracy in Retreat») [25], у період з 2005 по 2018 рр. частка невільних країн зросла до 25 %, а частка вільних зменшилася до 45 % [27]. Окрім традиційних параметрів, які оцінюють рівень демократичності в окремих країнах, у звіті зазначені і важливі зрушення сучасного часу, що можуть суттєво змінити динаміку подальшого розвитку та його якісні напрями. Криза ліберальної демократії пов'язана зі зміною балансу сил на глобальному рівні. Вплив високо індустріалізованих демократій зменшується на фоні зростання впливу КНР, Індії та інших нових індустріальних економік країн, які не відповідають вимогам ліберальної демократії, її стандартам, і тому класифікуються як невільні або частково вільні. До 2017 р. зростання КНР було визнано експертами як надзвичайно вражаюче: ВВП на душу населення збільшився в 16 разів між 1990 і 2017 рр., що зробило політичний режим КНР потужним орієнтиром для створення інституційних моделей в інших країнах. З іншого боку, лідер демократичного світу США демонстрували схильність віддалятися від міжнародних ініціатив, спрямованих на просвітництво й поширення демократичних цінностей, знижуючи своє представництво в глобальних проєктах (захист довкілля, боротьба з глобальним потеплінням), зосереджуючи увагу на внутрішніх справах країни.

Розрив між кількістю країн, які зареєстрували покращення політичних прав і громадянських свобод, і тими, де зареєстрували загальний спад у 2022 р., був найменшим за 17 років глобального погіршення рівня свободи [19]. Найсерйозніші невдачі для свободи і демократії стали результатом війн, державних переворотів і нападів на демократичні інституції з боку неліберальних лідерів. За 17 років кількість країн і територій, які отримали 0 з 4 балів за показником свободи ЗМІ, зросла з 14 до 33. За 2022-й р. свобода ЗМІ опинилася під тиском щонайменше у 157 країнах і територіях [19].

Головними факторами суспільного розвитку сучасності, які викликають антидемократичні й антиліберальні трансформації ліберально-демократичних суспільств, стали як внутрішньосистемні, так і зовнішні (позасистемні) фактори. Економічна глобалізація натепер є значною зовнішньою загрозою для ліберальної демократії. Експерти зауважують, що вона часто призводить до заміни старої диктатури національних еліт на нову диктатуру міжнародного фінансового капіталу, де ринкові структури домінують над політичними і державними інститутами. Система економічної влади демонструє значно більші можливості, ніж політична система та держава. Зростаюча економічна взаємозалежність національних економік радикально змінює характер взаємодії між місцевими ринками та урядами країн. Вивчаючи діяльність міжнародних фінансових інститутів (МВФ, Світовий банк, ЄБРР і СОТ), що формують світову макроекономічну політику, американський економіст Дж. Стігліц підкреслив, що в цих організаціях панують не лише найбагатші країни, але й їхні фінансово-комерційні кола, що визначають політику міжнародних організацій [21, с. 16]. Надаючи фінансову допомогу з визначеними умовами, ці інституції змушують національні держави частково поступатися суверенітетом, щоб ринки капіталу, що відзначаються мінливістю, і спекулянти, орієнтовані на короткостроковий прибуток, а не на стійкий економічний розвиток і зростання добробуту населення, могли встановлювати для них обмеження, визначаючи, які рішення слід ухвалювати, а яких уникати [21, с. 129]. Дж. Стігліц авторитетно наголосив,

що однією з найбільших проблем є те, що багато політичних рішень МВФ, зокрема поспішна й передчасна лібералізація руху капіталу, сприяли зростанню глобальної нестабільності. Особливо в бідних країнах програми МВФ під час криз часто не лише не допомагали стабілізації, а й погіршували ситуацію [21, с. 14]. Країни можуть отримати вигоди від глобалізації лише тоді, коли впроваджуватимуть її на власних умовах, мінімізуючи вплив зовнішніх інституцій на свою економічну та соціальну політику, формуючи власну внутрішню і зовнішню стратегію через національні політичні дискусії, а не під тиском міжнародних організацій [21, с. 258–259]. Водночас, глобалізацію не потрібно розглядати як абсолютне зло, бо існують сфери, які потребують глобальних колективних дій, а отже побудови ефективної системи глобального управління в інтересах розвитку людської цивілізації, а не фінансово-промислових груп [11, с. 80].

Політичні наслідки соціальної поляризації та згортання концепції «суспільства загального добробуту» негативно вплинули на розвиток ліберальної демократії. «Суспільство загального добробуту» – це модель, яка передбачає спільне економічне, соціальне та культурне процвітання всіх членів суспільства. Основна ідея полягає у створенні умов для високого рівня життя, соціальної справедливості та громадянської рівності. Ключовими характеристиками концепції є: економічне процвітання (стабільний інклюзивний економічний розвиток, який забезпечує високий рівень зайнятості, адекватні заробітні плати, рівність можливостей для всіх членів суспільства); соціальна справедливість (усунення соціальної нерівності, надання всім громадянам рівних можливостей у доступі до освіти, охорони здоров'я, житла, інших соціальних послуг); захист прав і свобод (гарантування прав людини, свободи слова, права на участь у політичних процесах, забезпечення правової рівності перед законом); стале середовище (важливість сталого розвитку й збереження навколишнього середовища для майбутніх поколінь); громадянська активність; культурна різноманітність; етичні цінності (відповідальність, солідарність, гуманізм). Зменшення уваги до

цих аспектів у сучасному світі створює ризики для демократичних інституцій і стабільності суспільства.

Згортання концепції «суспільства загального добробуту» призводить до скорочення соціальних виплат і обмеження доступу до якісних державних послуг у країнах із високими доходами. У поєднанні з хронічним безробіттям, низькими заробітними платами і високим рівнем податків ці фактори сприяють зростанню бідності та соціальної ізоляції [11, с. 80–81]. Водночас цей процес відбувається на фоні загального економічного зростання та підвищення рівня матеріального добробуту населення. Проте замість демократичного принципу єдності нації, яка спільно працює над майбутнім, формується модель суспільства, поділеного на дві нерівні групи: привілейовані верстви і менш забезпечені громадяни. Зміна пропорцій розподілу суспільного багатства, що загострюється через аутсорсинг, перенесення виробництв і масову трудову міграцію, призводить до скорочення доходів середнього класу. В абсолютних показниках його фінансове становище залишається незмінним, а у відносному – поступається зростанню статків вищих соціальних груп. Це підриває стабільність середнього класу, а разом із ним – і основи ліберальної демократії.

Поляризація сучасного ліберально-демократичного суспільства проявляється у глибокому розриві між привілейованою меншістю, яка має доступ до всіх досягнень цивілізації, і значною частиною населення, що змушена існувати в умовах, які підривають їхню людську гідність. Це зумовлює зростання підтримки праворадикальних, консервативно-націоналістичних ідей, а також лівих політичних доктрин, які часто поєднуються в популістських наративах та ідеологіях [11, с. 81]. Примітно, що саме всередині ліберальної демократії виник і сформувався праворадикальний популізм як виклик усталеним принципам ліберальної держави. З кожним новим виборчим циклом у різних європейських країнах популістські політичні рухи отримують дедалі більшу підтримку виборців, що свідчить про поступову зміну політичного ландшафту.

Український дослідник О. Кокорєв зазначив, що результати парламентських виборів у країнах Європейського Союзу свід-

чать про зростання впливу популістських політичних партій. Зокрема, у 2018 р. у шести державах ЄС їхня популярність суттєво зросла: в Італії («Рух п'яти зірок», «Ліга Півночі»), Латвії (партія «Кому належить держава?», Нова консервативна партія), Словенії (Словенська демократична партія, партія «Ліві», Словенська національна партія), Угорщині («Фідес»), Швеції («Шведські демократи»). У 2019 р. ця тенденція лише посилилася: до парламенту Естонії пройшла й увійшла до керівної коаліції Консервативна народна партія Естонії, а на виборах до ландтагів німецьких земель Тюрингія та Бранденбург значно зміцнила свої позиції правопопулістська «Альтернатива для Німеччини». Таким чином, підтримка популістських політичних партій у ЄС продовжує зростати [14, с. 110]. Так, певним чином криза ліберальної демократії поглиблюється і сама ідея ліберальної демократії набуває ознак симулякру Ж. Бодрійяра [12, с. 49]. Українська філософиня С. Карпова слушно зауважила, що популістські громадські організації невпинно зростають і набувають дедалі більшого впливу на суспільне життя європейських країн. Хоча ідеологічна база європейських популістів залишається нечіткою, вони активно використовують небезпечні неонаціоналістичні тенденції. У підсумку можна стверджувати, що у світі почали формуватися нові типи авторитарних режимів, які в науковій літературі отримали різні назви: «неодемократія», «нелібералька демократія», «делегативна демократія», «електоральна демократія» [12, с. 49; 24]. Вони суттєво відрізняються від класичних авторитарних систем міжвоєнного періоду. Основою підтримки цих режимів виступають соціальні групи, які сприймають глобалізацію як загрозу своїм економічним інтересам і культурній ідентичності. Унаслідок цього такі громадяни розглядають національну державу як головного захисника їхніх інтересів і виступають за зміцнення її інституцій. Популісти майстерно використовують ці страхи, поступово й методично демонтують ліберальну демократію, прагнучи зберегти власну владу. У той час як для західноєвропейських країн криза ліберальної демократії не досягла критичного рівня, для держав Центральної та Східної Європи, які

нещодавно позбулися авторитарного радянського минулого, вплив правого популізму оцінюється як загрозливий.

У сучасному світі цифрові технології стали ключовим інструментом як для розвитку демократії, так і для посилення авторитаризму. Авторитарні режими дедалі активніше використовують цифрові платформи, штучний інтелект, системи стеження для контролю над суспільством, придушення інакодумства, впливу на демократичні країни. Основними проявами цифрового авторитаризму (одна з найбільших загроз для демократії у XXI ст.) нині стало *масове цифрове стеження за громадянами* – використання технологій розпізнавання облич для контролю населення (КНР, РФ, Іран); аналіз інтернет-активності громадян; запровадження «соціального рейтингу» (як у КНР), що обмежує права людей на основі їхньої поведінки в інтернеті та в реальному житті; *цензура та інформаційний контроль* – блокування незалежних ЗМІ та опозиційних сайтів; контроль соціальних мереж і поширення пропаганди (наприклад: блокування РФ Facebook, Instagram, X (Twitter), просування власної платформи VK); використання «інтернет-фільтрів» для обмеження доступу до небажаного контенту (наприклад, «Великий китайський фаєрвол» [5]); *використання цифрових технологій для здійснення політичних репресій* – відстеження активістів, журналістів і дисидентів за допомогою шпигунських програм (наприклад, Pegasus); арешти і переслідування громадян за «антидержавні» висловлювання в соціальних мережах; використання біометричних даних для ідентифікації та дискримінації опозиції; *кібернапади і втручання у вибори* – атаки на інфраструктуру демократичних країн (виборчі системи, державні установи, стратегічні підприємства); використання ботоферм і «фабрик тролів» для поширення дезінформації та підриву довіри до демократичних процесів (наприклад: втручання РФ у вибори США 2016 р.); фальсифікація громадської думки через алгоритмічні маніпуляції (фільтраційні бульбашки (Filter Bubbles); ефект «луна-парку» (Echo Chambers); приховане просування контенту; дезінформаційні кампанії; маніпуляцію трендами; приховане ранжування (Shadow Banning); алгоритмічну цензуру) і тарге-

товану рекламу; *експорт цифрового авторитаризму* – продаж технологій стеження й цензури іншим автократичним режимам (КНР постачає технології цифрового контролю до країн Африки, Латинської Америки, Середньої Азії); використання економічного впливу для просування авторитарних цифрових стандартів у міжнародних організаціях (наприклад, у Міжнародному союзі електрозв'язку (МСЕ, *спеціалізована установа ООН у сфері глобального електрозв'язку*).

У країнах Центральної та Східної Європи, що приєдналися до ЄС, перехід від ліберальної демократії до авторитарної моделі постійно стикається з перешкодами. Попри правопопулістський характер правлячих режимів в Угорщині, Польщі, Чехії, Болгарії, Словаччині, Литві, Латвії, Естонії та Румунії, у цих країнах усе ще зберігається ліберально-демократична система [12, с. 49–50]. Водночас для нових європейських держав поза межами ЄС, а також для більшості країн Азії та Африки, криза ліберальної демократії часто призводить до поступового переходу в бік авторитарної неодемократії.

Посилення соціальної поляризації всередині національних держав відображається і на глобальному міждержавному рівні. За даними Програми міжнародних зіставлень за 2017 р., на частку країн із високим рівнем доходу, де проживали 17 % населення світу, припадало 49 % світового валового внутрішнього продукту (ВВП) за паритетом купівельної спроможності (ПКС). Країни з вищим середнім (36 % населення) і нижчим середнім рівнем доходу (40 % світового населення) відповідно генерували 34 % і 16 % ВВП за ПКС [17]. Зберігаються тенденції до концентрації світової економіки лише в декількох ключових країнах (за вищезазначеними дослідженнями на КНР і США припадала третина світової економіки); зменшення частки держав у світовій торгівлі; скорочення обсягу прямих іноземних інвестицій у країни третього світу. У політичній сфері наростаюча соціальна поляризація демонструє повернення до явищ, властивих доліберальним періодам: олігархізація влади; маргіналізація соціальних низів; ослаблення суспільного консенсусу; уповільнення темпів соціальної мобільності [11, с. 81–82].

Глобальні проблеми у взаємодії «людина–природа» також ставлять під загрозу стабільний політичний розвиток ліберально-демократичних суспільств. Серед основних викликів – зниження темпів відтворення населення, негативні наслідки науково-технічного прогресу, поширення хвороб, епідемій і пандемій (зокрема, COVID-19), військові конфлікти (в Україні, Ізраїлі), загроза тероризму. Окрім того, ключовими проблемами є зміна клімату, критичне забруднення довкілля, енергетична криза, виснаження природних ресурсів (зокрема, рідкісних металів, паливних ресурсів, прісної води), зростання обсягів електронного сміття.

Дефіцит природних ресурсів (води, енергоносіїв, рідкоземельних металів, сільськогосподарських угідь) став однією з ключових причин глобальних конфліктів у сучасному світі. Загострення боротьби за доступ до цих ресурсів спричиняє не лише політичну нестабільність, регіональні війни, але й посилення авторитарних режимів, підрив ліберально-демократичних цінностей. Основними факторами, що спричиняють конфлікти за ресурси, стали, по-перше, *зростаюче споживання ресурсів* – збільшення населення планети та індустріалізація нових економік (КНР, Індія, країни Африки) призводять до стрімкого зростання попиту на енергоносії, воду, корисні копалини; урбанізація та технологічний розвиток збільшують потребу в рідкоземельних металах, необхідних для електроніки і «зеленої енергетики»; по-друге, *виснаження ресурсів та екологічні кризи* – зменшення запасів питної води через зміну клімату й надмірне її використання (наприклад, криза з висиханням Аральського моря; скорочення водних запасів річки Ніл); деградація ґрунтів і дефіцит сільськогосподарських земель через інтенсивне землеробство; вичерпання традиційних джерел енергії (нафти, газу, вугілля) і конкуренція за нові родовища; по-третє, *геополітична боротьба за контроль над ресурсами* – конфлікти у нафто– та газодобувних регіонах (Близький Схід, Каспійський регіон, Арктика); використання ресурсів як геополітичної зброї (РФ маніпулювала поставками газу до Європи; ОПЕК контролює ціни на нафту); стратегічне розміщення військових баз у регіонах, багатих на природні

ресурси (США, КНР, РФ); по-четверте, *державний контроль та авторитарні режими* – ресурси часто є основою існування авторитарних режимів (наприклад, РФ і Саудівська Аравія значною мірою залежать від експорту енергоресурсів); використання доходів від експорту нафти і газу для фінансування репресивних режимів, придушення опозиції, здійснення військових агресій; монополізація стратегічних ресурсів і обмеження їхнього експорту для тиску на інші країни; по-п'яте, *конфлікти через доступ до води* – напруженість між Єгиптом, Суданом та Ефіопією через Греблю Відродження (Греблю Тисячоріччя або Хідаську Греблю) на річці Ніл; загроза військових конфліктів через водні ресурси у Середній Азії (між Узбекистаном, Таджикистаном і Киргизстаном); посилення конкуренції за питну воду внаслідок танення льодовиків і зміни клімату. У сучасних міждержавних відносинах можна знайти немало прикладів ресурсних конфліктів, зокрема, російсько-українська війна (у т. ч. за контроль над енергоресурсами і продовольчою безпекою – експортом зерна, металургією, газопроводами); боротьба за рідкоземельні метали США, КНР, ЄС для виробництва високотехнологічної продукції; збройні протистояння в Африці (Конго, Судан, Нігерія) через діаманти, золото, нафту; боротьба за Арктику – претензії на шельфові родовища нафти та газу з боку РФ, США, Канади, Норвегії.

Сучасний технологічний розвиток породжує нові виклики, зокрема залежність від цифрових технологій, що робить суспільства вразливими до кібератак і технічних збоїв, поглиблює цифровий розрив між тими, хто має доступ до технологій, і тими, хто його позбавлений. Злам урядових, медійних і корпоративних серверів з метою викрадення або знищення даних, перманентні атаки на критичну інфраструктуру (енергомережі, банківські системи, державні установи), використання програм-вимагачів і шкідливого ПЗ дестабілізують економіки і суспільний порядок. Створення й поширення фейкових новин, спрямованих на дискредитацію демократичних лідерів та інституцій, активне використання ботів і тролів у соціальних мережах для маніпуляції громадською думкою, спроби розколу в суспільстві через загострення конфліктних

тем (міграція, пандемії, соціальні протести), підривають життєздатність ліберальних демократій. Не слід недооцінювати і втручання авторитарних режимів у **виборчі процеси країн ліберальної демократії:** фінансування проросійських, антиєвропейських чи популістських політичних партій і кандидатів; активне використання соціальних мереж для таргетованої пропаганди; організація кампаній із дискредитації політиків через витік компрометуючої інформації.

Енергозалежність, техногенне забруднення та ризик формування технологічного гетто також становлять серйозну загрозу для сталого розвитку. Пандемія COVID-19 не лише відклала виконання ЄС низки ініціатив щодо зміцнення демократії, але й спонукала деякі держави-учасниці до звуження громадянських свобод, пояснюючи це необхідністю захисту населення від небезпечного захворювання. Уже за кілька місяців після початку пандемії став очевидним її руйнівний вплив не лише на здоров'я людей, економіку і соціальну сферу, а й на демократичні принципи і права людини. Уряди деяких країн використовували пандемію як привід для необґрунтованого обмеження громадянських свобод, послаблення принципу верховенства права та скорочення простору для свободи вираження поглядів. Європейські демократії зіткнулися з обмеженнями на свободу зібрань, пересування, зі значним посиленням виконавчої влади. Криза довіри до влади загострилася через вимушене обмеження прав людини, скорочення робочих місць і поглиблення соціально-економічних проблем. Деякі уряди ЄС, зокрема Угорщина, у 2020 р. розширили свої повноваження понад необхідні заходи, використовуючи пандемію як привід для посилення контролю над демократичними інститутами.

Деякі уряди країн ЄС (зокрема, Естонська Республіка) використали пандемію COVID-19 як привід для радикалізації міграційної політики. Антипандемічні заходи навесні 2020 р. призвели до численних випадків обмеження діяльності правозахисників, журналістів і громадських організацій. Окремі уряди держав-членів ЄС почали цілеспрямовано застосовувати пандемію як привід для впровадження нових методів масо-

вого спостереження за громадянами, що суперечить демократичним принципам і правам людини. Хоча такі дії більше властиві неоавторитарним режимам, вони стали реальністю і в окремих країнах ЄС. Очевидно, що пандемія COVID-19 призвела до погіршення якості ліберальної демократії. Це проявилось у перенесенні виборів, тимчасовому призупиненні або переведенні парламентської роботи в онлайн-формат, розгляді судами лише невідкладних справ, обмеженні свободи зібрань, ускладненні роботи журналістів через дистанційний режим, що негативно вплинуло на якість збору та перевірки інформації. Пандемія COVID-19 стала серйозним випробуванням на стійкість для ліберальної демократії як у державах ЄС, так і в світі загалом.

Генеральний директор Центру ліберальної сучасності в Берліні Р. Фюкс наголосив, що ліберальна демократія нині стикається з двома серйозними викликами. Перший – це зростаюча впевненість авторитарних режимів – КНР, РФ, Ірану та їх союзників. Вони пропонують модель економічного зростання, технологічного прогресу та стабільності без демократії, відкрито протиставляючи себе ліберальним цінностям. Другий виклик походить із середини самої ліберальної демократії – це поширення «правого популізму». Націоналістичні, ксенофобські та авторитарні рухи набирають популярності в країнах з усталеними демократичними традиціями, що викликає серйозне занепокоєння щодо майбутнього демократичних інститутів [16].

Останнім часом західні країни, зіткнувшись із мусульманським світом через активну імміграцію та боротьбу з ісламським фундаменталізмом, поступово переймають деякі його риси. Це проявляється у зневажливому ставленні до демократичних норм, ностальгії за минулим і прагненні відтворити традиції минулих епох, хоча і не в такій радикальній формі, як це роблять ісламські фундаменталісти [11, с. 82–83].

Криза ліберальної демократії поглиблюється через зростаючий громадянський цинізм щодо політики, що ускладнює адаптацію демократичних держав до викликів сучасності. Членство в політичних партіях у розвинених країнах світу

стрімко скорочується: наприклад, у Великій Британії на середину другого десятиліття XXI ст. лише 1 % громадян належали до політичних партій, тоді як у 1950 р. цей показник сягав 20 % [4]. Крім того, у світі спостерігається зниження інтересу громадян до участі у виборах. Такий громадянський цинізм міг би виглядати як здоровий скептицизм, якби не парадоксальна ситуація: громадяни усе менше довіряють державі, але водночас покладають на неї дедалі більше очікувань. Це створює нестійку ситуацію, коли держава змушена постійно розширювати свої функції, щоб задовольнити запити суспільства, але водночас втрачає легітимність в очах громадян [11, с. 83]. Більшість дослідників демократичних процесів наголошують, що стабільна ліберальна демократія можлива за наявності таких ключових чинників, як розвинена ринкова економіка, сильний середній клас, незалежна судова система, що базується на верховенстві права, традиції самоврядування, активне громадянське суспільство та вільні засоби масової інформації. Однак, для України і молодих ліберальних демократій Центрально-Східної Європи є проблемою як відсутність, так і нерозвиненість багатьох із указаних факторів. У цьому контексті варто вказати на широкий спектр причин нинішнього їхнього демократичного відставання: вплив фінансово-економічних криз; зміни у доходах на душу населення; відсутність демократичної традиції; піднесення популістських політичних партій; прийняття популістської риторики політичними партіями як політичної стратегії, слабкий розвиток громадянського суспільства та ін. [14, с. 111].

З др. пол. XX ст. спостерігається тенденція до зростання вертикальної соціальної динаміки, що відображає процес соціальної стратифікації глобалізованого світу. Це призвело до формування глобальної еліти, яка об'єднує представників керівних фінансово-економічних інститутів, збройних сил провідних держав, розвідувальних служб, політичних апаратів національних урядів і міжнародних організацій, глобальних ЗМІ тощо. Така ситуація породжує занепокоєння через можливість утвердження у міжнародних відносинах дворівневої системи політичних стандартів: один рівень діє в

середовищі структур, підконтрольних глобальній владі, інший – у межах функціонування самої цієї влади. Як наслідок, США, де зосереджені ключові інститути глобального управління, випадають із системи демократичної підзвітності перед своїм геополітичним оточенням. Це надає американським національним лідерам значні повноваження щодо населення інших країн, не вимагаючи від них відповідальності чи представницького мандата [11, с. 77–78].

Вагомим чинником, що дискредитує перспективи утвердження ліберально-демократичних практик у світі, стало зростання відчуження національних еліт від інтересів і цінностей місцевих громад. Політична та економічна глобалізація сприяла формуванню транснаціональних еліт, здатних впливати на глобальні процеси незалежно від національних контекстів. У сучасному світі спостерігається тенденція зниження уваги еліт до потреб власних суспільств, оскільки інтереси глобальних проєктів краще захищені та ефективніше лобіюються. Це створює ризик перетворення правлячих політичних класів у замкнені групи, ще більш відірвані від громадянського суспільства, ніж це було в деспотичних режимах, з якими ліберальна демократія мала боротися. Наразі можна спостерігати зміну міжнародного курсу США, які, зосереджуючись на внутрішніх проблемах, знижують свою активність у просуванні та захисті ліберально-демократичних цінностей, у міжнародних демократичних ініціативах (політика «America First» уже призвела до послаблення довіри серед союзників і зміни пріоритетів у міжнародній політиці). Можна погодитись з українським філософом О. Барабашем, який зазначив, що за першого президентства Д. Трампа, стиль керівництва якого деякі дослідники характеризували як популістський, США проходили чергове випробування на зрілість і стійкість власної ліберальної демократії [2, с. 104]. Водночас авторитетний журнал The Economist провів паралелі між політикою Д. Трампа, часів його першого президентства, і підходами правопопулістських лідерів М. Ле Пен і В. Орбана [28].

До причин фокусування ліберальних демократій (не лише США) на внутрішніх проблемах слід зарахувати:

– *економічні труднощі та соціальну нерівність* (зростання державного боргу, інфляція та енергетична криза змушують уряди більше уваги приділяти власним економічним викликам; соціальна нерівність і нестабільність (зокрема, протести у Франції, США, Великій Британії) відволікають ресурси від зовнішньої політики; здійснюється перерозподіл державних витрат на соціальні програми, а не на підтримку демократичних ініціатив за кордоном);

– *політичну поляризацію і внутрішні кризи* (посилення популізму і розкол у суспільстві (Brexit, конфлікти між республіканцями і демократами у США, протистояння політичних партій у Європі); зростання підтримки ультраправих та ультралівих рухів, які часто виступають проти втручання у міжнародні справи; політична боротьба всередині демократичних держав знижує їхню здатність діяти єдиним фронтом на міжнародній арені);

– *зміни у глобальному балансі сил* (США скорочують свою роль ретранслятора і захисника демократичних цінностей, більше зосереджуючись на внутрішніх викликах (імміграції, расовій напруженості, економіці); ЄС зіштовхується з проблемами єдності та ефективності ухвалення рішень, особливо у питаннях зовнішньої політики; КНР, РФ, Іран та інші авторитарні режими використовують цей момент для зміцнення своїх позицій у світі);

– *втома від міжнародних конфліктів та агресій* (після невдалих військових операцій в Афганістані, Іраці, Лівії, демократичні країни неохоче втручаються у нові кризи; падіння підтримки військових інтервенцій серед громадян демократичних країн (зокрема, у США та ЄС); боязнь ескалації конфліктів із ядерними державами (РФ, КНР) через активні дії на міжнародній арені).

Міжнародні альянси демократичних країн **(НАТО, ЄС, G7), які створювалися** для підтримки стабільності, безпеки і поширення демократичних цінностей, в останні десятиліття зіткнулися зі значними викликами, що підривають їхню ефективність. До о**сновних факторів ослаблення демократичних альянсів можна віднести:**

по-перше, **зростання ізоляціонізму та національного егоїзму. Основні причини зростання ізоляціонізму та націоналізму очевидно слід шукати у *невдоволенні глобалізацією,* коли йдеться про в**трату робочих місць через перенесення виробництва в інші країни; нерівномірний розподіл вигод від глобалізації, коли багаті стають ще багатшими, а середній клас відчуває економічний тиск; страх перед економічною залежністю від інших країн (наприклад, енергетична та технологічна залежність від КНР); *у **міграційних кризах*** **– з**більшенні потоку біженців (Сирія, Афганістан, Африка, Україна); використанні популістськими політиками антимігрантської риторики для мобілізації виборців (Д. Трамп, В. Орбан, М. Ле Пен); боязні втратити національну культуру та ідентичність через мультикультуралізм; *у **політичному популізмі*** **–** апелюванні популістськими лідерами до «простого народу» проти «корумпованих еліт» та «іноземного впливу»; обіцянках «повернення контролю» над економікою, міграційною політикою та державними інститутами (наприклад, Brexit і слоган «Take back control»); *у **розчаруванні міжнародними інститутами*** **– д**еякі країни вважають, що ЄС, ООН, ВООЗ, НАТО працюють неефективно або захищають інтереси лише великих (найсильніших) держав; лунає критика наднаціональної бюрократії (особливо в Східній Європі та США), яка нібито позбавляє країни суверенітету; *у **пандемії COVID-19***, **коли мало місце з**акриття кордонів і посилення протекціонізму; збільшення ролі державного контролю над економікою; проявилася криза довіри до міжнародного співробітництва й глобального порядку.

Основні причини недовіри громадян до міжнародних організацій натепер можна позиціонувати:

– з їхньою ***неефективністю у запобіганні війнам і конфліктам*** **–** ООН не змогла запобігти масштабним війнам і вторгненням (російсько-українська війна, війна в Сирії, конфлікти в Африці); Рада Безпеки ООН заблокована правом вето постійних членів (РФ, КНР, США), що унеможливлює прийняття ефективних рішень (неспроможність **ООН** ухвалити жор-

сткі санкції **щодо** РФ); ОБСЄ демонструє слабкість моніторингових місій, слабку реакцію на порушення суверенітету держав (анексія РФ АР Крим, війна на Донбасі), нездатність запобігти війні;

– з ***бюрократією та корупцією*** **– йдеться про** надмірну бюрократизацію ООН, де ухвалення рішень може відбуватися роками; фінансову неефективність і корупційні скандали у міжнародних організаціях (наприклад, у структурі ООН); відсутність реальних важелів впливу для примусу до виконання міжнародних рішень;

– з і***нституційною слабкістю НАТО перед новими загрозами*** **– п**опри заяви про колективну оборону, виглядає сумнівною здатність НАТО до швидкого реагування на гібридні загрози (провал місії **НАТО** в Афганістані, хаотичне виведення військ, втрата довіри союзників); перманентні дискусії про недостатні витрати на оборону серед членів Альянсу, зокрема в Європі;

– з ***нездатністю ефективно реагувати на гуманітарні кризи*** **– п**андемія COVID-19 виявила слабкість ВООЗ у швидкому реагуванні та координації глобальних зусиль; криза біженців з Близького Сходу, Африки, України продемонструвала неспроможність міжнародних організацій ефективно контролювати міграційні потоки; невдачі миротворчих місій ООН, які часто не можуть гарантувати безпеку цивільного населення;

– з ***дисбалансом впливу між країнами-членами*** **– потужні держави** (США, КНР, РФ) використовують міжнародні організації для лобіювання і просування власних інтересів; менші країни стикаються з ситуацією, коли їхній голос у міжнародних структурах не враховується; міжнародні фінансові організації (МВФ, Світовий банк) часто критикуються за нав'язування жорстких реформ слабким країнам;

по-друге**, розбіжності всередині альянсів – в** ЄС загострюються суперечки між країнами-членами щодо міграційної політики, фінансової підтримки і реформування Союзу; у НАТО існує різне бачення загроз: східні члени (Польща, країни Балтії) зосереджені на російській загрозі, тоді як західні дер-

жави (Німеччина, Франція) прагматичніше підходять до відносин із РФ;

по-третє, **підривну діяльність авторитарних режимів: РФ і КНР** активно працюють над розколом демократичних альянсів через інформаційні атаки, корупцію, економічний вплив (наприклад, ініціативу КНР «Один пояс, один шлях»); використання енергетичних ресурсів як важеля впливу (наприклад, газовий шантаж з боку РФ);

по-четверте, в**ійськові та економічні виклики – н**едостатнє фінансування оборонних бюджетів європейських країн ставить під загрозу колективну безпеку НАТО; санкційна політика щодо авторитарних країн має негативні наслідки і для демократичних держав, що викликає внутрішні суперечки;

по-п'яте, п**опулізм та євроскептицизм – у** багатьох демократичних країнах зростають націоналістичні, популістські рухи, які критикують альянси за «обмеження суверенітету» (Brexit став яскравим прикладом ослаблення єдності ЄС і стимулював інші євроскептичні рухи).

Серйозним викликом для країн стали так звані «парадокси свободи», які окреслив дослідник ліберальної демократії, болгарський політолог І. Крастев. Він виокремив п'ять революцій, що докорінно змінили умови та простір функціонування ліберальної демократії в Європі та світі. По-перше, культурна революція 1967–1968 рр. не лише утвердила пріоритет прав людини, а й послабила роль колективних цінностей, пов'язаних із нацією, класом і сім'єю. По-друге, ринкова революція, яка спиралася на принцип «ринок знає краще, ніж уряд», спричинила посилення соціальної нерівності і поляризацію суспільства. По-третє, крах комунізму і неконтрольована глобалізація розірвали суспільний договір між елітами і громадянами, зробивши перших менш підзвітними виборцям. По-четверте, цифрова революція та розвиток Інтернету підірвали ідею єдиної політичної спільноти, створивши замкнені інформаційні бульбашки, у межах яких групи перестають розуміти одна одну. По-п'яте, когнітивна революція, що спричинила значний прогрес у дослідженні людської поведінки, призвела до переважання маніпуляцій

емоціями над раціональним обговоренням ідеологій і концепцій. Таким чином, революційні зміни надали сучасному суспільству безпрецедентний рівень свободи, але водночас послабили демократичні інститути, поставивши під загрозу їхню ефективність і легітимність [15].

Масштабна трансформація простору свободи спричинила не стільки «втечу від свободи», скільки значне зростання протестних настроїв. Невдоволення державою-нацією, «відчуженням еліт», посиленням соціальної нерівності та нестабільності призвело до активізації протестних рухів у світі загалом і в Україні зокрема. У багатьох європейських країнах представники протестних і маргінальних рухів суттєво послабили позиції традиційних політичних сил, здобувши представництво в парламентах і урядах. Водночас на практиці стало очевидним, що зміна уряду чи навіть політичного режиму не гарантує автоматичної зміни політичного курсу. Україна, яка за три десятиліття незалежності пережила три масштабні майдани (кінець XX – поч. XXI ст.), наочно продемонструвала, що зміна влади не завжди веде до системного перезавантаження та докорінних соціально-економічних реформ. Цей досвід підтвердив, що електоральна модель ліберальної демократії, хоч і забезпечує певні механізми політичного оновлення, має обмежені можливості для глибинних соціальних трансформацій і радикальних перезаснувань держави відповідно до сучасних викликів [11, с. 84–85].

У сучасних умовах глобалізації, що обмежує суверенітет національних держав, Ф. Фукуяма вказав на ще одну ключову проблему ліберальної демократії, яка стала для неї фундаментальним викликом: вона забезпечує економічний добробут і безпеку, але не створює почуття гордості, спільноти чи ідентичності. Формування ідентичності та відчуття спільноти є надзвичайно складним завданням без активної участі національної держави. У ЄС спочатку акцент робився на економічній інтеграції, проте не було докладено достатньо зусиль для формування глибшої європейської ідентичності [1]. Водночас, із розширенням повноважень наднаціональних інститутів ухвалення рішень, встановлення конкретної відповідальності

за їхнє виконання стає дедалі складнішим. Це створює враження, що простір ліберальної демократії на національному рівні звужується, тоді як наднаціональна бюрократія, навпаки, розширює свій вплив. Саме цей дисбаланс сприяв зростанню євроскептицизму та популярності правопопулістських політичних партій і рухів. Євроскептичні настрої виникають у відповідь на політику та рішення ЄС і проявляються по-різному в різних країнах. До основних причин і проявів євроскептицизму можна віднести:

економічні обтяження, коли деяка частина громадян вважає, що їхні економічні труднощі виникають через участь їхніх країн в ЄС; виникають претензії до економічної політики ЄС (обмеження національних фіскальних політик, конкуренція на внутрішньому ринку тощо);

міграційні питання, коли великі потоки мігрантів викликають обурення серед тих, хто вважає, що ЄС неадекватно впорався з цією ситуацією, або піднімаються питання про збереження національної ідентичності;

бюрократія та недостатня демократія, коли критики ЄС указують на великий бюрократичний апарат і відсутність прозорості в процесі прийняття рішень; деякі громадяни вважають, що ЄС віддалений від звичайних людей і не надає їм достатньої можливості впливати на політику національних урядів;

соціокультурні розбіжності – відмінності в культурі, мові та ідентичності між країнами ЄС призводять до опозиції європейській інтеграції; деякі громадяни відчувають, що вони втрачають свою унікальність через процеси глобалізації та інтеграції;

інші форми суверенітету, коли частина громадян вважає, що національні держави повинні зберігати більше суверенітету та самостійності у вирішенні внутрішніх питань, замість того щоб передавати їх на рівень ЄС;

сприйняття невдач у деяких країнах – країни, які стикаються з економічними труднощами або іншими проблемами, спрямовують своє невдоволення на ЄС, вважаючи, що він не надав їм ефективної допомоги.

Втішною з точки зору розвитку демократії в Україні виглядає її підтримка українським суспільством – українці послідовно демонструють прихильність до демократії. За даними опитування КМІС для National Democratic Institute у листопаді 2023 р. 93 % українців хотіли би, щоб Україна стала повноцінно функціонуючою демократією, а до її найважливіших аспектів зараховували справедливе правосуддя, свободу слова, вільні і чесні вибори [10]. Водночас небагато українців убачали проблему згортання демократії та переходу до авторитаризму (щонайменше не відчувають її актуальність на тлі інших загроз): у жовтні 2023 р. серед 12 проблем лише 9 % (7 місце) до топ-проблем зарахували ризик згортання демократії [10]. У лютому 2024 р. КМІС провів опитування респондентів щодо їхньої оцінки рівня демократичності України за шкалою від 0 (цілковита диктатура) до 10 (повністю демократична держава). Більшість українців – 57 % – вважали, що Україна скоріше або повністю є демократичною, натомість лише 14 % відповіли, що Україна є скоріше або цілковито диктаторською. Ще 27 % респондентів вважали, що Україна водночас є в рівній мірі диктаторською і демократичною країною [10].

Висновки. Натепер дослідження кризи ліберальної демократії стало ключовою темою в соціально-філософському і політологічному дискурсах. Більшість досліджень фокусуються на аналізі ліберальної демократії крізь призму європейського чи пострадянського досвіду. Водночас у вітчизняній політичній науці досі відчувається дефіцит комплексних фундаментальних досліджень, які б ґрунтовно аналізували кризові явища та прогнозували майбутнє ліберально-демократичних цінностей і практик у глобальному контексті. Сучасну кризу ліберальної демократії варто досліджувати крізь призму глибоких трансформацій сучасного світу, взаємовпливу демократичних і ліберальних доктрин, зростання популістських тенденцій у т. ч. у розвинених країнах світу, посилення авторитаризму та дестабілізації демократичних інституцій. Важливим фактором також є новітні геополітичні зміни, що спричиняють стратегічні переформатування глобальних інтересів.

Синтезовано зовнішні (позасистемні) чинники суспільного розвитку сучасності, що спричиняють антидемократичні та антиліберальні трансформації у розвинених ліберальних демократіях світу: по-перше, ліберальна демократія пережила дві системні кризи, пов'язані з соціалістичною та фашистською (нацистською) альтернативами суспільного розвитку; по-друге, економічна глобалізація часто призводить до заміни традиційної диктатури національних еліт новою диктатурою міжнародного фінансового капіталу, що зумовлює домінування ринкових структур над державно-політичними; по-третє, соціальна поляризація та згортання концепції «суспільства загального добробуту» спричиняють утвердження моделі «двох націй» – поділу суспільства на вищий і нижчий класи; по-четверте, сучасні ліберальні демократії, забезпечуючи економічний успіх і безпеку, водночас не формують відчуття спільноти, національної гордості чи ідентичності; по-п'яте, зміна балансу сил у світі: частка міжнародного впливу, яку мали високоіндустріалізовані демократії, скорочується, тоді як зростає роль КНР, Індії та інших нових індустріальних економік із частково вільними або невільними політичними режимами; по-шосте, США дедалі більше дистанціюються від активного просування демократичних цінностей у світі, зменшуючи участь у глобальних демократичних ініціативах, зосереджуючись на внутрішніх проблемах; по-сьоме, найсильніші ліберальні демократії сконцентровані на власних внутрішніх проблемах, у той час як авторитарні режими (зокрема, РФ, КНР, Іран) використовують цей занепад для експорту власного антидемократичного впливу; по-восьме, викликом для ліберальних демократій стали «парадокси свободи» (за І. Крастевим), пов'язані з п'ятьма революційними змінами, що докорінно трансформували умови функціонування цієї політичної системи в Європі та світі; по-дев'яте, глобальні загрози у сфері взаємодії «людина–природа» (депопуляція, негативні наслідки технологічного прогресу, пандемії, військові конфлікти, тероризм, зміни клімату, міграційні кризи, екологічне забруднення, енергетична нестабільність,

ресурсний дефіцит) породжують соціальну нестабільність і послаблюють ліберально-демократичні принципи; по-десяте, гібридні загрози (**кібератаки, дезінформація, втручання у вибори**) підривають довіру до державних інституцій, дестабілізуючи суспільство та посилюючи вплив авторитарних режимів; по-одинадцяте, стрімке зростання впливу популістських рухів у європейських країнах сприяє появі нових авторитарних режимів («неодемократії», «нелібералної демократії», «делегативної демократії», «електоральної демократії»).

Криза ліберальної демократії становить серйозну загрозу, оскільки посилення антидемократичних тенденцій у світі не лише обмежує особисті права і свободи, але й породжує значні економічні та безпекові ризики. Автократизація держав і зростання репресивних практик призводять до руйнування міждержавних угод і союзів, дестабілізації націй і регіонів, створюють сприятливі умови для діяльності радикальних угруповань та екстремістів.

Список посилань

1. Автор книги «Конец истории» Фрэнсис Фукуяма о популярности Путина и Трампа, и о вызове, на который должна ответить демократия. URL: https://inshe.tv/bez-rubriki/2016-03-26/103882/.

2. Барабаш О. В. Криза демократії і складнощі лібералізму : причини виникнення, механізми та перспективи розвитку. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія : Політологія. 2019. № 2. С. 103–117.

3. Білошицький С. В. Ліберальна демократія в XXI столітті : ресурси, виклики, перспективи. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук. Київ, 2013. 455 с.

4. Болезни демократии. 18 марта 2014 года – 18:53. URL: http://pressorg24.com/politics/bolezni-demokratii.

5. Гайдамашко О. Росія хоче скопіювати «Великий китайський фаєрвол», щоб ізолювати власний інтернет від світу. 30 травня 2023, 16:01. URL: https://24tv.ua/tech/rosiya-buduye-vlasniy-analog-velikogo-kitayskogo-fayervola_ n2324065.

6. Гедікова Н. П. Ідейні та політико-правові засади лібералізму : українська перспектива : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук : спец.

23.00.02 «Політ. ін-ти та процеси». Одеса, 2010. 28 с.

7. Гедікова Н. П. Ліберальна демократія і критерії її співмірності з ліберальною теорією. Науковий вісник (Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців) : [зб. наук. праць / головн. ред. Соколов В. М.], 2007. № 15(52). С. 90–103.

8. Голоперов В. В. Ідейно-теоретична еволюція західноєвропейської соціал-демократії в контексті ліберальної трансформації західного суспільства. Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.01. – теорія та історія політичної науки. Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили. Миколаїв, 2008.

9. Грозіцька Т. Ю. Теорії демократії в сучасній американській політичній науці : дис.... кандидата політ. наук : 23.00.01 / Грозіцька Тетяна Юліївна. Одеса, 2000. 165 с.

10. Грушецький А. Наскільки українці вважають Україну демократичною країною і пріоритетність демократичної системи. 10.5.2024. URL : https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1406&page=1.

11. Дем'яненко Б., Дем'яненко В. Криза ліберально-демократичної доктрини розвитку сучасного соціуму : виклики для України. Соціум. Документ. Комунікація. Серія «Історичні науки». 2020. № 9. С. 64–98. DOI: 10.31470/2518-7600-2020-9-64-98.

12. Карпова С. Г. Кризові дискурси ліберальної демократії : європейський досвід та українські перспективи (філософські роздуми). Філософія та політологія в контексті сучасної культури, 2019. Т. 11. № 2. С. 44–51. DOI: 10.15421/351917.

13. Карстен Ф., Бекман К. По ту сторону демократии: почему демократия ведёт не к солидарности, процветанию и свободе, а к социальным конфликтам, неконтролируемым расходам и тирании. URL: https://truthrus.wordpress.com/ 2015/11/26/beyond-democracy.

14. Кокорєв О. В. Визначення особливостей стану ліберальної демократії як передумова оцінки її якості в «молодих демократіях» ЄС. Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. 2020. Вип. 65. С. 109–116. DOI: 10.32837/app.v0i65.314.

15. Лупацій В. «Криза демократії» та необхідність національної моделі соціальних інновацій. URL: http://sg-sofia.com.ua/kriza-demokratii-taneobhidnist -nazionalnoji-modeli-sozialnih-innovazij.

16. М'ясникова А. Як криза ліберальної демократії впливає на Україну. 6 Листопада 2018. URL: https://nakipelo.ua/yak-kriza-liberalnoyi-demokratiyi-vplivaye-na-ukrayinu/.

17. Новые сопоставления по паритету покупательной способности показывают: на долю стран с низким и средним уровнем дохода приходится половина мировой экономики. URL: https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/ press-release/2020/05/19/new-purchasing-power-parities-show-low-

and-middle-income-economies-account-for-half-of-the-global-economy.

18. Пугач В. Г., Іщенко О. М. Ідеологічна ерозія ліберальної демократії. Наукові праці МАУП. Серія Політичні науки, 2018. Вип. 56(2). С. 57–64.

19. Рівень глобальної свободи знижується вже 17 років поспіль – Freedom House. 09.03.2023 10:39. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3680113-riven-globalnoi-svobodi-znizuetsa-vze-17-rokiv-pospil-freedom-house.html.

20. Сбітнєва Н. В. Порівняльний вимір демократизації постколоніальних і постсоціалістичних держав : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.04 «Політ. проблеми міжнародних систем та глобального розвитку». К., 2002. 16 с.

21. Стиглиц Дж. Глобализация : тревожные тенденции. Пер. с англ. Г. Г. Пирогова. Москва : Нац. общест.-науч. фонд, 2003. 304 с.

22. Федоришина К. Криза класичної концепції ліберальної демократії в умовах сучасних викликів. Науково-теоретичний альманах Грані, 2021. 24(4). С. 48–55. DOI: 10.15421/172138.

23. Шамрай В. Криза демократії та ефект публічного дискурсу. Філософська думка, 2018. № 5. С. 93–109.

24. Що таке «неліберальна демократія» і як її запроваджують в Угорщині? 14.12.2018. URL: https://uifuture.org/publications/24443-neliberalna-demokratiya/.

25. Democracy in Retreat. Freedom in the World 2019. URL: https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2019/democracy-in -retreat.

26. Freedom House : Україна найбільше серед 29 країн покращила показник демократії; поразка Росії у війні – найважливіше політичне завдання. 11 квітень, 2024. URL: https://www.holosameryky.com/a/zvit-freedom-house-perekhidni-krayiny-ta-ukrayina/7565595.html.

27. Freedom in the World 2018. Democracy in Crisis. URL: https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2018.

28. Illiberalism : Playing with fear. The Economist. 12.12.2015. URL: https://www.economist.com/leaders/2015/12/12/playing-with-fear.

***References*:**

1. Barabash O. V. The Crisis of Democracy and the Difficulty of the Ways of Liberalism : the Causes, Mechanisms and Prospects for Development. The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series : Political Science, 2019. № 2. P. 103–117. DOI: 10.21564/2075-7190.41.168242.

2. Biloshytskyi S. V. Liberal Democracy in the 21st Century : Resources, Challenges, Prospects. Dissertation for the Degree of Doctor of Political Sciences. Kyiv, 2013. 455 c.

3. Demianenko B., Demianenko V. The Crisis of the Liberal-Democratic Doctrine of the Modern Societies Development : Challenges for Ukraine. Society. Doc-

ument. Communication. Series «Historical Sciences», 2020. № 9. P. 64–98. DOI: 10.31470/2518-7600-2020-9-64-98.

4. Democracy in Retreat. Freedom in the World 2019. URL: https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2019/democracy-in -retreat.

5. Fedoryshyna K. The crisis of the classical concept of liberal democracy in the context of modern challenges. Scientific and theoretical almanac Hrani, 2021. 24(4). P. 48–55. DOI: 10.15421/172138.

6. Freedom House : Ukraine Achieved the Greatest Improvement in Democracy Among 29 Countries; Russia's Defeat in the War Is the Most Important Political Task. April 11, 2024. URL: https://www.holosameryky.com/a/zvit-freedom-house-perekhidni-krayiny-ta-ukrayina/7565595.html.

7. Freedom in the World 2018. Democracy in Crisis. URL: https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2018.

8. Haidamashko O. Russia wants to copy the «Great Chinese Firewall» to isolate its own internet from the world. May 30, 2023, 16:01. URL: https://24tv.ua/tech/rosiya-buduye-vlasniy-analog-velikogo-kitayskogo-fayervola_ n2324065.

9. Hedikova N. P. Ideological and Political-Legal Foundations of Liberalism : The Ukrainian Perspective. Abstract of the Dissertation for the Degree of Doctor of Political Sciences : Specialization 23.00.02 «Political Institutions and Processes». Odesa, 2010. 28 p.

10. Hedikova N. P. Liberal Democracy and the Criteria for Its Commensurability with Liberal Theory. Scientific Bulletin. Odesa State Economic University. All-Ukrainian Association of Young Scientists] : [Collection of scientific papers / chief editor V. M. Sokolov], 2007. № 15(52). P. 90–103.

11. Holoperov V. V. Ideological and Theoretical Evolution of Western European Social Democracy in the Context of the Liberal Transformation of Western Society. Manuscript. Dissertation for the Degree of Candidate of Political Sciences in the Specialization 23.00.01 – Theory and History of Political Science. Mykolaiv State Humanities University named after Petro Mohyla. Mykolaiv, 2008.

12. Hrozytska T. Yu. Theories of Democracy in Contemporary American Political Science. Dissertation for the Degree of Candidate of Political Sciences : 23.00.01. / Hrozytska Tetiana Yuliivna. Odesa, 2000. 165 p.

13. Hrushetskyi A. How Much Do Ukrainians Consider Ukraine a Democratic Country and the Priority of the Democratic System. 10.5.2024. URL : https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1406&page=1.

14. Illiberalism : Playing with fear. The Economist. 12.12.2015. URL: https://www.economist.com/leaders/2015/12/12/playing-with-fear.

15. Karpova S. H. Crisis discourses of liberal democracy : European experience and Ukrainian perspectives (philosophical reflections). Philosophy and political science in the context of modern culture, 2019. T. 11. № 2. P. 44–51. DOI: 10.15421/351917.

16. Karsten F., Beckman K. Beyond Democracy : Why Democracy Leads

Not to Solidarity, Prosperity, and Freedom, but to Social Conflicts, Uncontrolled Spending, and Tyranny. URL: https://truthrus.wordpress.com/2015/11/26/beyond-democracy.

17. Kokoriev O. V. Defining the peculiarities of the state of liberal democracy as a prerequisite for assessing its quality in the «young democracies» of the EU. Actual problems of politics. Collection of scientific works, 2020. Vyp. 65. P. 109–116. DOI: 10.32837/app.v0i65.314.

18. Lupatyi V. The «Crisis of Democracy» and the Need for a National Model of Social Innovations. URL : http://sg-sofia.com.ua/kriza-demokratii--taneobhidnist-nazionalnoji-modeli-sozialnih-innovazij.

19. Miasnikova A. How the Crisis of Liberal Democracy Affects Ukraine. November 6, 2018. URL: https://nakipelo.ua/yak-kriza-liberalnoyi-demokratiyi-vplivaye-na-ukrayinu/.

20. New comparisons based on purchasing power parity show that countries with low and middle income levels account for half of the global economy. URL: https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/press-release/2020/05/19/new-purchasing-power-parities-show-low-and-middle-income-economies-account-for-half-of-the-global-economy.

21. Puhach V. G., Ishchenko O. M. Ideological Erosion of Liberal Democracy. Scientific works of Interregional Academy of Personnel Management. Series : Political Sciences, 2018. Vyp. 56(2). P. 57–64. DOI: 10.32689/2523-4625-2018-02-57-64.

22. Sbitnieva N. V. Comparative Dimension of Democratization in Postcolonial and Postsocialist States. Abstract of the Dissertation for the Degree of Candidate of Political Sciences : Specialization 23.00.04 «Political Problems of International Systems and Global Development». Kyiv. 2002. 16 p.

23. Shamrai V. The Crisis of Democracy and the Effect of Public Discourse. Philosophical Thought, 2018. № 5. P. 93–109.

24. Stiglitz J. Globalization : Troubling Trends. Translated from English by G. G. Pirogov. Moscow : National Public Science Foundation, 2003. 304 p.

25. The author of The End of History, Francis Fukuyama, on the popularity of Putin and Trump, and the challenge that democracy must respond to. URL: https://inshe.tv/bez-rubriki/2016-03-26/103882/.

26. The Diseases of Democracy. March 18, 2014 – 18:53. URL : http://pressorg24.com/politics/bolezni-demokratii.

27. The level of global freedom has been declining for 17 consecutive years – Freedom House. March 9, 2023, 10:39. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3680113-riven-globalnoi-svobodi-znizuetsa-vze-17-rokiv-pospil-freedom-house.html.

28. What Is «Illiberal Democracy» and How Is It Implemented in Hungary?. December 14, 2018. URL: https://uifuture.org/publications/24443-neliberalna-demokratiya.

Borys DEMIANENKO. *Doctor in Political Sciences, Professor, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav*
E-mail:_dem-@ukr.net
ORCID: 0000-0002-6000-1713

Vira DEMIANENKO. *PhD in Political Sciences, Associate Professor, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav*
E-mail:_dem-@ukr.net
ORCID: 0000-0001-6283-480X

External (extra-systemic) factors of the liberal democracy crisis in the modern world

Abstract. *The article states that the study of the crisis of liberal democracy has become a key topic in socio-philosophical and political science discourses. Most research focuses on analyzing liberal democracy through the lens of European or post-Soviet experiences. At the same time, domestic political science still lacks comprehensive fundamental studies that thoroughly analyze crisis phenomena and predict the future of liberal-democratic values and practices on a global scale. The contemporary crisis of liberal democracy should be examined through the prism of profound transformations in the modern world, the interaction between democratic and liberal doctrines, the rise of populist tendencies even in developed countries, the strengthening of authoritarianism, and the destabilization of democratic institutions. An important factor is also the new geopolitical shifts that lead to strategic reformatting of global interests. The study aims to identify external (extra-systemic) factors of modern social development that drive anti-democratic and anti-liberal transformations within advanced liberal democracies. These factors include economic globalization; social polarization and the rollback of the «welfare society» concept; lack of a sense of community, national pride, or identity; shifts in the global balance of power; the retreat of the United States and EU countries from actively promoting and defending democratic values worldwide; the focus of the strongest liberal democracies on their own domestic problems; the use of the liberal*

democracy crisis by authoritarian regimes to export their anti-democratic influence; the «paradoxes of freedom» (as per I. Krastev); global threats in human-nature interactions (depopulation, negative consequences of technological progress, pandemics, military conflicts, terrorism, climate change, migration crises, environmental pollution, energy instability, resource scarcity); hybrid threats (cyberattacks, disinformation, election interference); the rapid rise of populist movements in European countries. The research employs sociological, historical, structural-functional, systemic, comparative, analytical, and synthetic methods, as well as deduction, induction, forecasting, and observation. The study highlights the threats posed by the crisis of liberal democracy, as the rise of anti-democratic tendencies worldwide not only negatively affects individual rights and freedoms but also generates economic and security risks. The autocratization of states and the increase in repressive practices lead to the erosion of international agreements and alliances, destabilization of nations and regions, and create favorable conditions for the activities of radical groups and extremists.

Keywords: *democracy; liberal-democratic doctrine; extra-systemic crisis of liberal democracy; modern society; political parties; elections; globalization; populism; authoritarianism.*

Стаття надійшла до редакції 12.02.2025 р.

© Борис ДЕМ'ЯНЕНКО, Віра ДЕМ'ЯНЕНКО, 2025 р.

DOI:10.59553/2518-7546-2025-23-24-5
УДК 323.2 (477)

Олександр ДЕРЖАЛЮК
Кандидат юридичних наук,
Національний інститут
стратегічних досліджень (Київ).
E-mail: dzhlk@ukr.net
ORCID: 0009-0002-9123-8526

ДОКАЗОВА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: КЛЮЧОВІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Анотація. *Стаття присвячена вивченню практичних і теоретичних аспектів доказової державної політики в Україні (або доказового підходу до розробки державної політики). В рамках проведеного дослідження стверджується, що основна ідея концепції доказової політики полягає у систематичному використанні органами державної влади емпіричних даних, зібраних і проаналізованих за допомогою наукових методів, з метою належного обґрунтування найважливіших державних рішень.*

Констатується, що у політичних та управлінських науках концепція доказової політики має два основні виміри. По-перше, це практичне впровадження політичних заходів та програм, ефективність яких підтверджена науковими дослідженнями. По-друге, це методологічний підхід до розробки та реалізації політики, що базується на фактичних даних та аналізі.

В рамках проведеного дослідження встановлено, що розвиток доказової політики в Україні є необхідною умовою для підвищення ефективності державного управління. Запровадження сучасних аналітичних інструментів аналізу та оцінки, а також забезпечення відкритості даних дозволить ухвалюва-

ти більш обґрунтовані рішення, що, в свою чергу, підвищить довіру громадян до влади. Однак, успіх цієї ініціативи залежить від наступних взаємопов'язаних факторів: зацікавленості політиків у використанні достовірних даних, проведення широких консультацій, наявності ефективних інституційних механізмів співпраці з науковими установами та забезпечення належних ресурсів для проведення досліджень.

Зроблений загальний висновок, що доказова політика в Україні найбільш повно реалізується у вигляді процедури аналізу регуляторного впливу проектів нормативно-правових актів у сфері господарської діяльності. В інших сферах державно-владної діяльності її проведення має непослідовний характер.

Ключові слова: *Доказова державна політика, публічна політика заснована на доказах, політика доказів, оцінка регуляторного впливу, цикл вироблення державної політики, оцінка застосування законодавчих актів, аналітичні огляди.*

Вступ. Непослідовні дії урядів багатьох країн світу під час протидії пандемії Ковід-19 засвідчили наявність проблеми із забезпеченням політиків актуальними науковими даними з питання протидії захворюванню у вигляді який був би прийнятним для роботи політичних органів. В багатьох юрисдикціях маніпулятивні дані виявилися головною перешкодою на шляху до масштабування існуючих корисних практик розроблених сусідніми країнами [1, с. 3].

Вказана проблема підвищила увагу науковців в усьому світі до теми доказової політики і наукового супроводу діяльності державних органів загалом. Українські і зарубіжні автори, найчастіше, торкаються теми доказової політики під час теоретичних і прикладних досліджень оцінювання якості державного управління [2; 3], аналізу політичної діяльності [4], законотворчого процесу і парламентського контролю [5; 6], державної політики у сфері національної безпеки [7], державної політики збалансованого розвитку [8], дослідження процедури регуляторного впливу [1; 9; 10], тенденцій розвитку інформаційних технологій в державному управлінні [11]. Слід

зазначити, що на даний момент в Україні на дисертаційному і монографічному рівні відсутні ґрунтовні роботи на тему доказової політики.

Викладення основного матеріалу дослідження. У політичних та управлінських науках концепція доказової політики має два основні виміри. По-перше, це практичне впровадження політичних заходів та програм, ефективність яких підтверджена науковими дослідженнями. По-друге, це методологічний підхід до розробки та реалізації політики, що базується на фактичних даних та аналізі [7, с. 171]. В основі виникнення вказаного підходу знаходиться бажання надати процесу урядування більш раціонального характеру.

У спеціалізованому посібнику для цілей державного управління термін «публічна політика заснована на доказах» (Evidence-based policy / Evidence-based public policy) визначений як «курс дій в державі, вироблений системно й раціонально на основі всебічного об'єктивного аналізу і наукового опрацювання статистичних, соціологічних, наукових, порівняльних та інших даних, що в сукупності підтверджує його правильність. На усіх етапах такої політики значна увага приділяється обґрунтованості, доказовості визначення суспільної проблеми, вибору цілей, завдань, заходів, показників результативності, тощо» [12, с. 14].

У методологічних документах Єврокомісії **доказова політика розглядається у якості сучасного підходу в державному управлінні, суть якого зводиться до** оцінки та порівняння переваг різних варіантів державної політики [1, с. 6; 13, с. 4].

Експерти Організації економічного співробітництва і розвитку (далі по тексту – ОЕСР) розглядають доказову політику у якості управлінської стадії прийняття державно-владних рішень. Вона передбачає використання інформації отриманої науково-обґрунтованими методами, на всіх стадіях управлінського циклу: від з'ясування сутності проблеми до оцінки результативності заходів вжитих для її вирішення. Роль вказаної діяльності полягає у можливості обґрунтування найважливіших державних рішень достатньою кількістю доказів, що свідчать на користь їх оптимальності і прийнятності [8, с. 31; 14].

В рамках доказового підходу доказами визнаються наукові знання, дані та інформація, які мають значення для діяльності державних органів, або використовуватися для оцінки якості урядування. Вони представляють собою як об'єктивні факти, що були отримані за допомогою наукових методів або за результатами статистичних вимірювань, так і їхню інтерпретацію політиками, але виключають необ'єктивне сприйняття [1, с. 9; 15, с. 5]. **В силу політичної природи державно-владної діяльності, політично прийнятними вважаються докази що відповідають критеріям достовірності, значущості та легітимності.**

Оскільки прийняття державно-владних рішень може ґрунтуватися як на емпіричному так і на політичному видах знань, термін «фактичні дані» є набагато ширшим поняттям за «наукові дані». Такий вид фактичних даних як панівні в суспільстві ідеї, світогляд політичних діячів, значним чином впливають на діяльність вищих державних органів. Політична природа державної влади робить неможливим суто технократичний підхід до використання наукових знань в діяльності органів державної влади **[4, с. 131; 8, с. 7]**.

Є підстави стверджувати, що політичні фактори можуть бути головною причиною відсутності попиту на доказову політику. **Значною мірою б**ільшість державних рішень є результатом узгодження конкуруючих інтересів або мають компромісну природу. Політики у своїй діяльності повинні враховувати інтереси своїх виборців, є вразливими до тиску груп впливу, мають зобов'язання перед партнерами по коаліції, а також, повинні враховувати політичну обстановку в країні, в силу чого пріоритетність одних питань може підвищуватися, а інших знижуватися. **На думку деяких суспільствознавців** активна позиція політиків, з того чи іншого питання, є першопричиною використання ними даних наукових досліджень у своїй діяльності [16, с. 271].

Скептичне ставлення політиків до доказового підходу до розробки державної політики також пояснюється труднощами пов'язаними з отриманням достовірних даних під час дослідження динамічних економічних і суспільних явищ, що

мають складну причинно-наслідкову природу. В силу цих обставин, результати наукових досліджень багатьох суспільно значимих явищ рідко бувають настільки безспірними щоб не викликати політичну дискусію. Неможливість застосування методу наукового експерименту і контрольних експериментальних груп під час дослідження суспільних явищ, подібно до того як це відбувається в точних науках, змушує науковців аналізувати лише ті змінні які не зазнають впливу випадкових факторів [17].

Розвиток методології політичних і управлінських наук протягом останніх десятиліть значно вплинув на доказову політику. Якщо протягом більшої частини двадцятого століття уся прогнозна діяльність базувалися на припущенні про лінійність і довгострокову спрямованість суспільного розвитку, то з часом, в документах стратегічного планування розвинених країн кількісні розрахунки були доповнені технологіями стратегічного управління: сценарним прогнозуванням, проектним підходом, форсайтингом, керуванням ризиком, тощо [11, с. 30].

Найпоширенішими методами під час аналізу потенційних наслідків політичних ініціатив, оцінки регуляторного впливу, кращого регулювання, стратегічного планування, аналізу ефективності діяльності державних органів, прогнозної діяльності є: аналіз вигід-витрат (cost-benefit analysis), аналіз ефективності витрат (cost effectiveness analyses), підхід what works (працюватиме в цих умовах), оцінка стійкості (sustainability impact assessment), математичне моделювання (simulation modeling), багатокритеріальний аналіз рішень (multi-criteria decision analysis), оцінка життєвого циклу (life cycle assessment), оцінка впливу на соціальне та екологічне середовище (the social and environmental impact assessment).

Особливості доказового підходу до розробки державної політики у розвинених демократичних країнах. Передові країни світу мають розвинену систему доказової політики. Вона включає в себе проведення наукових досліджень, їхнє використання державою та втілення результатів в реальне життя.

Згідно з положеннями науки державного управління першим етапом формування публічної політики є обговорення того чи іншого суспільно-значимого питання після чого починається «складний процес визначення послідовності проблем, у який включені різні за своєю ресурсною можливістю актори, вибираються альтернативи вирішення питань, дається оцінне уявлення про результати, приймаються рішення» [18, с. 82].

В наборі інструментів державного управління отримані з допомогою наукових методів дані використовуються для точного опису проблеми, встановлення причинно-наслідкових зв'язків між явищами, пояснення логіки державного втручання в суспільно-політичні процеси, та для оцінки ефективності прийнятих державно-владних рішень [15, с. 8]. В цій діяльності практика підготовки аналітичних оглядів (evidence brief for policy) є найбільш поширеним способом донесення даних наукових досліджень до відома суб'єктів прийняття політичних рішень. Короткі аналітичні огляди подають інформацію про проблему, пояснюють природу її виникнення, пропонують різні варіанти її вирішення та оцінюють потенційні наслідки різних рішень.

Американські закони Про ефективність і результативність уряду 1993 року (Government performance and results act (GPRA) та Про основи розробки політики, заснованої на доказах 2018 року (Evidence-based policymaking act (Evidence act) регламентують використання даних здобутих науковими методами в управлінських процедурах. Evidence act складається із чотирьох частин які стосуються змісту доказів, відкритості даних (Open government data act) і дотримання вимог конфіденційності державними органами. Він унормовує процедури збору, зберігання і використання доказів і даних статистики, які дають уявлення про ефективність уряду і мають значення для обґрунтування політичних рішень.

В США інституцією, яка відповідає за аналіз якості ухвалених рішень є Рахункова палата (The government accountability office (GAO). У Великій Британії діють позаурядові органи: Рада з економічних та соціальних досліджень (Economic and social research council in the UK (ESRC), та мережа What works network.

Метою їхньої діяльності є створення та надання органам державного сектору доступу до високоякісних доказів для розробки державної політики та ухвалення рішень [19].

В розвинених демократичних країнах найпоширенішим способом проведення доказової політики є законодавчо закріплена процедура оцінки потенційного впливу (impact assessment), яка проводиться як на стадії розробки нового нормативно-правового акта, так і за наслідками його реалізації. В країнах ОЕСР, і Україні зокрема, для позначення цієї процедури використовується термін – аналіз регуляторного впливу (regulatory impact analysis), в США і Великобританії – оцінка регуляторного впливу (regulatory impact assessment).

Доказова політика у вигляді процедури оцінки впливу (impact assessment) є інтегрованою в управлінський та законотворчий цикли ЄС. У першу чергу вказана процедура розглядається у якості інструменту, що допомагає краще зрозуміти вплив законодавчих ініціатив на найважливіші сфери життя суспільства.

Для забезпечення високої якості оцінки Єврокомісією у 2006 році був створений спеціалізований орган – Рада з оцінки впливу (Impact assessment board). Генеральний секретаріат Європейської комісії (Secretariat general) та Рада з оцінки впливу (Impact assessment board) на власний вибір проводять оцінку впливу лише найважливіших політичних ініціатив. Об'єктом їхнього оцінювання можуть бути законопроекти, будь-які інші офіційні документи, політичні рішення, фінансові програми, міжнародні угоди, тощо. Аналогічна процедура існує і для оцінки ефективності уже прийнятого законодавства, що називається final evaluation, або ex-post evaluation, або ex-post impact assessment. У 2012 в Європейському парламенті у якості складової частини Європейської служби парламентських досліджень було створено Директорат з оцінки впливу (Impact assessment directorate), який з того часу переглядає документи з оцінки впливу, а також здійснює оцінку впливу з ініціативи Європарламенту.

В країнах ЄС процедура оцінки впливу є не стільки інструментом законотворчої роботи, скільки засобом підвищення

якості урядування. Її головна ціль – виявити, як політичні рішення вплинуть на суспільство, економіку та довкілля в довгостроковій перспективі, та чи відповідають вони принципам сталого розвитку. Головною у цій діяльності є не точність проведених розрахунків, а процес обговорення як такий, залучення якомога більшої кількості сторін для обговорення, розгляд усіх можливих варіантів державно-владного втручання, дослідження потенційного впливу політичних ініціатив. Цей процес починається на ранніх етапах розробки політики і триває до прийняття остаточного рішення.

Дослідницька служба Європейського Парламенту (далі по тексту – EPRS) є внутрішнім аналітичним центром Європейського парламенту. Це нейтральний аналітичний орган, який працює на всіх членів Європарламенту незалежно від країни приналежності, партії, фракції. «Дослідницька Служба надає депутатам і комітетам незалежний, об'єктивний та авторитетний аналіз і дослідження з усіх питань політики та законодавства, що стосуються Євросоюзу, щоб сприяти їхній парламентській роботі. Служба безпосередньо проводить дослідження для депутатів, моніторить прогрес із поточним законодавством, зокрема законодавчі документи, які вже виконуються протягом п'яти років, та долучається до випусків тематичних інформаційних дайджестів» [20, с. 8].

Перед розглядом законодавчих пропозицій «EPRS надає депутатам попередню оцінку щодо якості оцінки регуляторного впливу Єврокомісії. Там проаналізовано потенційну користь майбутніх заходів Євросоюзу, де спільні дії на європейському рівні будуть корисні для всіх громадян, для подальшого обговорення депутатами. Окрім того, важливим чинником депутатського обговорення законопроекту є надана EPRS інформація щодо впровадження і результативності права ЄС та політики на практиці» [20. с. 10].

У Європейському парламенті існує консультативно-дорадчий орган STOA (Scientific and technological option assessment), що надає депутатам наукові консультації та рекомендації для їх подальшої апробації в законопроектну діяльність. До його повноважень належить «надання парламентським коміте-

там та іншим парламентським органам результатів незалежних, якісних і науково неупереджених досліджень та інформації для оцінки впливу можливого впровадження або просування нових технологій, а також визначення, з технологічної точки зору, найкращих варіантів розвитку подій, які потрібно вжити» [21, с. 2].

Службою відповідальною за надання незалежних наукових консультацій Єврокомісії, у всіх видах її діяльності, є **Спільний дослідницький центр Єврокомісії (**The European Commission's Joint research centre) (далі по тексту – JRC). JRC володіє значними матеріальними і людськими ресурсами, його штатна чисельність налічує близько 2700 працівників. Діяльність вказаного органу **є** структурованою навколо багатьох тематичних напрямків, серед яких найголовнішими є: зміна клімату, продовольча безпека, цифрова трансформація [9, с. 14].

Механізм наукових консультацій Scientific advice mechanism (далі по тексту – **SAM)** покликаний надавати наукові консультації безпосередньо європейським комісарам, а не службам Єврокомісії. SAM складається з двох частин: групи наукових консультантів (GCSA), та консорціуму (SAPEA). Останній існує для збору наукових даних з широкого спектру питань від понад 100 наукових установ по всій Європі [9, с. 15].

Органи Євросоюзу, також, співпрацюють з великою кількістю неурядових аналітичних центрів. Основною вимогою до діяльності останніх є незалежність та відстоювання суспільного інтересу. З цією метою європейське законодавство зобов'язує неурядові аналітичні центри звітувати про джерела власного фінансування і подавати фінансову декларацію [9, с. 15-16].

Досвід розвинених країн свідчить, що успішна реалізація доказової політики в державних органах залежить від кількох взаємопов'язаних факторів:

– зацікавленості політиків у використанні інформації з достовірних джерел.

– зацікавленості політиків у проведенні консультацій з широким колом зацікавлених сторін, на різних стадіях виробления політики і діяльності з перевірки результативності уряду.

– наявності у політиків інституційного механізму (інституційного мандату) для співпраці з науковими урядовими і позаурядовими дорадчими органами.

– організаційні ресурси наукових установ, дорадчих урядових і позаурядових органів (кваліфікований персонал, інфраструктура, фінансування) повинні відповідати інституційному мандату на співпрацю з державними органами.

– наукові дані в процесі наукового супроводження діяльності державних органів для останніх повинні бути одним із джерел інформації. Вони повинні виконувати інформативну функцію і не здійснюватися у формі рекомендацій державним органам.

– з метою оптимізації наукової діяльності результати досліджень повинні зберігатися в «сховищах даних» і бути доступними для широких кіл дослідників [1, с. 5].

Особливості доказового підходу до розробки державної політики в Україні. Законодавство України визначає державну службу у якості діяльності із практичного виконання завдань і функцій держави щодо аналізу державної політики на загальнодержавному, галузевому і регіональному рівнях та підготовки пропозицій стосовно її формування, у тому числі розроблення та проведення експертизи проектів програм, концепцій, стратегій, проектів законів та інших нормативно-правових актів, проектів міжнародних договорів (п. 1 ч. 1 ст. 1 Закону України Про державну службу № 889-VIII від 10 грудня 2015 року). Відповідно до Закону України Про наукову і науково-технічну діяльність № 848-VIII від 26 листопада 2015 року органи державної влади мають можливість залучати наукові організації, за їх згодою, до участі у підготовці та виконанні рішень стосовно наукової або науково-технічної діяльності.

Створення суб'єктами наукового супроводження діяльності державних органів влади в Україні різного роду аналітичних матеріалів (policy brief) вважається достатньо ефективним інструментом передачі результатів наукових досліджень на рівень формування політики. «Основними компонентами таких документів є опис контексту і важливості проблеми,

обговорення можливих варіантів її вирішення, рекомендації щодо подальшого курсу дій – державної політики» [2, с. 13].

Форми співпраці державних органів влади в Україні з науковими установами є дуже схожими з тими, що існують в інших європейських країнах. Однак, підготовка проектів державно-владних рішень в Україні часто є результатом самостійно виконаного державними органами швидкого опрацювання інформації з відкритих джерел, а не продуктом системного аналізу ситуації.

Сфера стратегічного планування є однією із пріоритетних напрямків державної управлінської діяльності в Україні. Прогнозування довгострокових тенденцій і здійснення на цій основі стратегічного планування є управлінським процесом в межах якого значна увага приділяється різноманітним варіантам розвитку ситуацій. Використання сценарних моделей «зумовлює необхідність максимального використання, так званої «інформованої інтуїції», оскільки саме у цьому випадку при оцінці цілей ми зіштовхуємося з найбільшою невизначеністю» [22, с. 120-121]. Вказана обставина зумовлює потребу у безперебійному забезпеченні органів державної влади науково обґрунтованими даними, які в сучасному урядуванні визнаються ключовим активом.

Існуюча в Україні система стратегічного планування передбачає проведення оцінювання наступних окремих складових політики – планів, програм та проектів. З цією метою, більшість стратегічних документів мають індикатори для оцінювання результатів їх виконання [3, с. 73]. Згідно з Порядком розроблення та виконання державних цільових програм, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 31 січня 2007 р. № 106, при підготовці проектів державних цільових програм в Україні, що відповідає фазі формування політики, у розділі «Очікувані результати, ефективність програми», наводяться розрахунки кількісних та якісних показників (економічні, соціальні, екологічні, наукові тощо), яких передбачається досягти в результаті виконання програми, з обґрунтуванням їх ефективності. Проте, значна кількість індикаторів оцінки ходу виконання програм в Україні «є бінарними, тобто

орієнтованими на вимір за критерієм «виконано – не виконано». Наприклад, «прийняття відповідного Закону», «схвалення відповідного проекту Указу Президента України і подання його Президентові України», і так далі» [23]. Домінуючими у такого роду діяльності є методи моніторингу, звітування та політичної оцінки, але не метод ґрунтовної оцінки впливу.

Недостатній рівень стратегування змушує державні органи влади в Україні працювати над вирішенням оперативних проблем, без урахування довгострокового впливу своєї діяльності та відповідних рішень. Тунельний підхід в державному управлінні завжди призводить до розвитку одних сфер суспільного життя за рахунок деградації інших. В групі ризику, найчастіше, опиняються соціальна, екологічна, освітня, науково-технічна та безпекова сфери.

Є підстави стверджувати, що доказова політика в Україні найбільш повно реалізується у вигляді процедури попереднього оцінювання впливу законодавчих ініціатив, а саме: 1) аналізі регуляторного впливу проектів нормативно-правових актів у сфері господарської діяльності; 2) підготовці фінансово-економічного обґрунтування з визначенням вартісної оцінки прямого і опосередкованого впливу законопроекту на надходження і витрати державного та / або місцевого бюджетів у середньостроковому періоді [10]. Значною мірою доказова політика присутня під час розробки та аналізу ефективності державної політики, прийнятих нормативно-правових актів та документів стратегічного планування.

Відповідно до Закону України Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності № 1160-IV від 11 вересня 2003 року процедура аналізу регуляторного впливу передбачає проведення попереднього аналізу, що здійснюються на стадії розробки регуляторних актів, та кінцевого аналізу, що полягає у відстеженні результативності регуляторного акта в процесі його реалізації. Відповідно до приписів цього закону аналіз здійснюється лише щодо законів і підзаконних актів, які визнані такими що мають регуляторний вплив на ринкове середовище, забезпечення прав та інтересів суб'єктів господарювання, громадян та держави. В рамках цієї процеду-

ри профільне міністерство має визначити показники результативності акта та визначити заходи, за допомогою яких буде здійснюватися відстеження результативності регуляторного акта в разі його прийняття.

Окремою стадією законотворчого процесу в Україні є підготовка аналітичних висновків на проекти нормативно-правових актів, які вносяться на розгляд ВРУ. Стандартна структура пояснювальної записки до законопроекту передбачає наявність розділів присвячених прогнозуванню соціальних, економічних та правових наслідків його прийняття, а також фінансово-економічному обґрунтуванню законодавчих пропозицій у разі якщо вони потребують бюджетних витрат (ч. 1, ч. 3 ст. 91 Закону України Про Регламент Верховної Ради України № 1861-VI від 10 лютого 2010 року). Подальша спеціалізована (антикорупційна, бюджетна, євроінтеграційна та інші) експертиза законопроектів проводиться профільними парламентськими комітетами. З метою уникнення зайвих політичних впливів наукова та юридична експертизи здійснюються спеціалізованими підрозділами Апарату Верховної Ради України.

У відповідності з нормами Регламенту Кабінету Міністрів України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 950 від 18 липня 2007 року, пояснювальна записка до урядових законопроектів має містити прогноз очікуваних результатів реалізації акта. Зокрема зазначається очікуваний вплив реалізації акта на:

– ринкове середовище, забезпечення прав та інтересів суб'єктів господарювання, громадян і держави (аналіз регуляторного впливу);

– розвиток регіонів (підвищення чи зниження спроможності територіальних громад, врахування потреб регіонів, наявність специфічного чи непропорційного впливу на окремі регіони тощо);

– ринок праці (збереження існуючих і створення нових робочих місць, підвищення рівня зайнятості населення тощо);

– громадське здоров'я (покращення чи погіршення стану здоров'я населення або його окремих груп, створення перед-

умов для зміцнення та збереження здоров'я населення тощо);

– екологію та навколишнє природне середовище (збільшення чи зменшення обсягу використання відповідних природних ресурсів, рівня забруднення атмосферного повітря, води, земель, у тому числі утвореними відходами, підвищення чи зниження рівня небезпеки техногенного та природного характеру тощо);

– інші сфери суспільних відносин.

Секретаріат Кабінету Міністрів здійснює правову експертизу всіх актів, що подаються на розгляд КМУ, зокрема: перевіряє проект нормативно-правового акта на відповідність законодавству України і зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції; оцінює реалістичність досягнення поставленої мети обраним способом розв'язання проблеми, реалістичність прогнозу очікуваних результатів реалізації акта, достатність наведених критеріїв (показників) оцінки його ефективності та можливі ризики реалізації акта; аналізує регуляторний вплив проекту регуляторного акта у експертному висновку.

Незважаючи на те, що вироблення політики та розробка нормативно-правових актів передбачає процедуру оцінювання впливу, вона часто виконується формально. Суб'єкти законодавчої ініціативи, у своїх супровідних документах до законопроектів, найчастіше дають політичний, а не фаховий прогноз очікуваного впливу власних пропозицій. «Із урядовими законодавчими ініціативами ситуація краща на нормативному рівні, однак фактично також не здійснюється ґрунтовна оцінка впливу, яка ґрунтується на аналітичних, статистичних даних із урахуванням консультацій із заінтересованими сторонами. На практиці пояснювальні записки, прогнози впливу реалізації акта на ключові інтереси заінтересованих сторін урядових законопроєктів змістовно не містять критичної оцінки позитивних та негативних наслідків законопроєкту, належного обґрунтування варіанта вирішення проблеми на основі даних, заснованих на реальних доказах, дослідженнях та консультаціях» [6, с. 54].

Є підстави стверджувати, що КМУ повноцінний аналіз впливу проводить щодо законів і підзаконних актів, які мають регуляторний вплив на господарські відносини, або унормовують адміністративні відносини які виникають між регуляторними органами або іншими органами державної влади та суб'єктами господарювання, у відповідності з законом Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності № 1160-IV від 11 вересня 2003 року.

Порівняння процедури оцінки регуляторного впливу в Україні і аналогічних процедур в розвинених демократичних країнах дозволяє зробити висновок про наявність значної кількості розбіжностей в обох практиках.

Якщо в європейських країнах процедура оцінки впливу стосується лише найважливіших для суспільства і держави питань, то в Україні, аналіз регуляторного впливу проводиться щодо надзвичайно широкого кола нормативно-правових актів у сфері господарської діяльності, а також, у сфері адміністративних відносин які виникають між регуляторними органами або іншими органами державної влади та будь-якими суб'єктами господарювання.

В європейських країнах оцінка впливу є інструментом розробки політики, який покликаний демонструвати вірогідні негативні наслідки та переваги, а також, реально оцінювати витрати на реалізацію різних варіантів вирішення тієї чи іншої проблеми, виявляти ризики які у довгостроковій перспективі матимуть вплив на суспільство, економіку, довкілля, тощо. Її проведення передбачає збір даних і проведення консультацій із зацікавленими сторонами, які розпочинаються одночасно з ідентифікацією проблеми і тривають протягом усього процесу прийняття рішення.

В протилежність цьому, в Україні, процедура оцінювання впливу законодавчих ініціатив «зосереджується лише на бажаному варіанті досягнення цілей ініціатив і не приділяє належної уваги розгляду альтернатив» [5, с. 28]. Як правило, оцінка впливу проводиться на пізній стадії політичного процесу, коли рішення вже ухвалено і проект законодавчої ініціативи вже розроблено. Тому «витрати й вигоди розраховують постфактум

для виправдання вже ухваленого політичного рішення, замість того щоб обґрунтовувати й відбирати оптимальні варіанти досягнення цілей регуляторного втручання» [5, с. 28]. Зі свого боку КМУ «проводить формальну і доволі фрагментарну (особливо у порівнянні з досвідом ЄС) процедуру оцінювання, яка не дає чіткого розуміння того, чи перевершать вигоди від втілення ініціативи витрати, пов'язані з її реалізацією. Інші суб'єкти законодавчої ініціативи взагалі не обмежені жодними регуляторними вимогами з необхідності оцінювання впливу» [5, с. 5-6].

Низька мотивація позаурядових експертів до проведення оцінки впливу в Україні не дозволяє цьому інструменту повноцінно виконувати функцію підвищення рівня довіри громадян до влади.

На проблему низької якості прийнятого ВРУ законодавства неодноразово звертали свою увагу українські і зарубіжні фахівці. На думку експертів Єврокомісії перевірка ВРУ законів на їх відповідність євроінтеграційним прагненням України потребує запровадження комплексної оцінки впливу законопроектів, з одночасним посиленням парламентського контролю за виконавчою владою, особливо в частині моніторингу за практикою виконання прийнятого за прискореною процедурою євроінтеграційного законодавства [24].

Що стосується моніторингу реалізації чинного законодавства, то, на законодавчому рівні, параметри правового моніторингу визначені у Законі України Про правотворчу діяльність від 24 серпня 2023 року № 3354-IX. Згідно статті 67 якого правовий моніторинг є систематичною комплексною контрольною діяльністю, спрямованою на відстеження, аналіз та оцінку реалізації прийнятих нормативно-правових актів щодо:

1) уведення їх у дію в повному обсязі (набрання нормативно-правовими актами чинності, реалізації норм права, викладених у їх перехідних положеннях, прийняття (видання) підзаконних нормативно-правових актів, спрямованих на реалізацію нормативно-правових актів, щодо яких проводиться правовий моніторинг);

2) досягнення запланованих цілей нормативно-правового регулювання, їх впливу на суспільство та (або) на окремі соці-

альні групи, сектори чи галузі, а також визначення соціальних, правових, політичних, економічних, екологічних, адміністративних та (або) інших можливих запланованих наслідків чи виявлення незапланованих наслідків.

З 2019 року Міністерство юстиції України оприлюднює власне дослідження – щорічний моніторинговий звіт щодо оцінки ефективності прийнятих законодавчих актів в Україні.

Закон Про комітети Верховної Ради України № 116/95-ВР від 4 квітня 1995 року наділяє парламентські комітети повноваженнями щодо аналізу практики застосування законів. Однак на практиці, цей контроль має епізодичний характер та набагато частіше зводиться до перевірки, чи були прийняті необхідні підзаконні акти, та чи було це виконано в строк, визначений «материнським» законом. Така діяльність комітетів не передбачає поглибленого аналізу змісту державної політики та її результатів, а також дослідження того, чи досягають закони бажаних результатів з допомогою комплексного аналізу соціальних, економічних та інших наслідків.

За зверненням профільного комітету ВРУ здійснення правового моніторингу реалізації прийнятого законодавчого акта може здійснюватися Дослідницькою службою Верховної Ради України (підпункт 6 пункту 10 Положення про Дослідницьку службу Верховної Ради України затвердженого розпорядженням Голови Верховної Ради України № 438 від 11.08.2022 року). У відповідністю із Стратегією розвитку Дослідницької служби Верховної Ради України до 2027 року, на заключному етапі свого становлення, ця інституція повинна стати лідером у науково-дослідницькому та інформаційно-аналітичному забезпеченні діяльності Верховної Ради України, ефективною освітньою платформою для професійного навчання (підвищення кваліфікації) народних депутатів України, працівників Апарату Верховної Ради України, помічників-консультантів народних депутатів України.

Висновки та рекомендації. 1. Основна ідея доказової політики полягає в систематичному використанні науково обґрунтованих даних для прийняття державних рішень. В розвинених демократіях процес прийняття важливих рішень

завжди супроводжується фаховим вивченням певної суспільної проблеми, пошуком шляхів її вирішення і вибором найоптимальніших способів державно-владного реагування. Політики і урядовці ініціюють вивчення проблеми та відповідають за вибір кращої альтернативи. У цій справі їм допомагають аналітичні і дослідницькі служби.

Розвиток доказової політики в Україні є необхідною умовою підвищення якості державного управління. Запровадження сучасних інструментів аналізу та оцінки, а також, забезпечення відкритості даних дозволить приймати більш обґрунтовані рішення та підвищити довіру громадян до державних інституцій.

2. Зазвичай посадові особи в Україні у взаємовідносинах з науковцями очікують, що останні надаватимуть чіткі рекомендації орієнтовані на юридичні зміни. Однак, на практиці, науковий супровід діяльності державних органів є найбільш ефективним на ранніх стадіях розробки загальної стратегії і формування політики, а не під час аналізу текстів законопроектів в рамках законотворчого процесу.

Діяльність з підготовки аналітичних оглядів для формування політики в Україні є найбільш ефективним способом донесення даних наукових досліджень на рівень прийняття політичних рішень. Проведення такої роботи є більш характерним для державних бюджетних наукових установ і внутрішніх дослідницьких служб державних органів, ніж для вищих навчальних закладів. Для працівників останніх співпраця з державними органами не є пріоритетною. Вона не має великого значення для їхньої академічної кар'єри, а також, не звільняє від існуючого навантаження за основним місцем роботи. Є підстави стверджувати, що науково-дослідна складова роботи вищих навчальних закладів перебуває в занепаді після її переведення виключно на грантове фінансування.

3. Тривалий час в Україні не проводилася систематична оцінка чинного законодавства на предмет його ефективності та відповідності сучасним реаліям. Така ситуація суттєво відрізняється від практики європейських країн, де періодична перевірка дієвості законодавства є усталеною процедурою. В

позитивну сторону ситуація почала змінюватися лише після прийняття у 2023 році Закону Про правотворчу діяльність, який запровадив інститут правового моніторингу.

Створення комплексної системи оцінки впливу законодавчих ініціатив та парламентського контролю за виконанням законів є важливим кроком у напрямку вдосконалення законодавчого процесу в Україні. Це дозволить не тільки підвищити якість ухвалених рішень, але й забезпечить їх подальше виконання. Прозорий процес оцінки покликаний ускладнити прийняття рішень, які служать інтересам окремих груп, а не всьому суспільству. Методологія проведення оцінки впливу має відповідати міжнародним стандартам і здійснюватися з допомогою сучасних наукових методів.

За прикладом Єврокомісії та держав-членів ЄС система оцінки впливу законопроектів і пост-законодавчого контролю повинна здійснюватися суб'єктами правотворчої діяльності, урядом і парламентськими органами (комітетами, дослідницькою службою). Оцінка має охоплювати найважливіші сфери законодавства, проводитися на ранніх стадіях розробки законопроекту, включати не лише фінансово-економічні аспекти, але й соціальні, екологічні та інші, бути прозорою і доступною для громадськості.

4. Окремим напрямком удосконалення доказової політики в Україні є створення якісних баз даних, з одночасним спрощенням доступу дослідників до статистичної та адміністративної інформації, яка накопичується в процесі роботи державних органів влади.

Офіційні статистичні у кожній державі вважаються найбільш надійним джерелом інформації, що використовується в роботі державних органів. Реалізація Програми розвитку офіційної статистики до 2028 року затвердженої Постановою КМУ від 15 вересня 2023 року № 989, дозволить надати Державному комітету статистики переваг інформаційно-аналітичної компанії зі збереженням усіх вимог щодо підготовки офіційної статистики та її якості.

Список посилань

1.Evidence-informed policy making. Building a conceptual model and developing indicators. Publications Office of the European Union. 2021. URL: https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/b673ed06-751f-11ed-9887-01aa75ed71a1/language-en

2.Основні підходи до аналізу та оцінювання державної політики / Рябцев Г.Л. та ін. / НАДУ. К. : НТЦ Псіхєя, 2016. – 48 с. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e8e0c90a-3c1d-4baf-b4fc-dd226b5812f9/content

3.Кравчук І. Оцінювання державної політики в Україні. Вісник державного управління. № 11. 2013. С.72-72. URL: http://web.archive.org/web/20220123215200if_/http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2013/11/2010-4-11.pdf

4.Justin Parkhurst. The Politics of Evidence. From evidence-based policy to the good governance of evidence. Abingdon. 2017. P. 197. URL: https://www.taylorfrancis.com/books/oa-mono/10.4324/9781315675008/politics-evidence-justin-parkhurst

5.Досвід країн ЄС із підготовки фінансово-економічного обґрунтування законодавчих ініціатив: суб'єкти, методологія, процедура, наслідки. Програма USAID «Рада: наступне покоління». 2024. URL: https://internews.ua/storage/app/media/rang/2024/5/financial_justification_bills.pdf

6.Зайченко Ю., Базилівська О., Баранюк О., Кошман А. Концептуальна записка щодо удосконалення законодавчого процесу в Україні. United Nations Development Programme. 2021. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ua/PRP_Concept_note_legislative_process_UKR.pdf

7.Інформаційно-аналітична, доказова і форсайт підтримки державної політики у сфері національної безпеки: порівняльний аналіз / С. Попов та ін. // Актуальні проблеми державного управління. Том 3. № 84 (2021). С. 167-174. URL: http://uran.oridu.odessa.ua/article/view/246367

8.Klaus Jacob, Anna-Lena Guske, Johanna Ferretti. Sustainability in impact assessments: a review of impact assessment systems in selected OECD countries and the European Commission. Organisation for Economic Co-operation and Development. 2012. P. 31. URL: https://www.researchgate.net/publication/251570587_Sustainability_in_Impact_Assessments_A_Review_of_Impact_Assessment_Systems_in_selected_OECD_countries_and_the_European_Commission

9.Daniel Guéguen, Vicky Marissen. Science-based and evidence-based policy-making in the European Union: coexisting or conflicting concepts? Bruges Political Research Papers. № 88. 2022. URL: https://www.coleurope.eu/sites/default/files/research-paper/wp88%20Marisen_Guegen.pdf

10.Кошман А., Зайченко Ю. Пропозиції щодо запровадження оцінки впливу та процесу підготовки до оцінки впливу. United Nations Development

Programme. 2021. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ua/PRP_Impact_Assesment_UKR.pdf

11.Рябцев Г. Стратегічне управління й нове врядування: щоб не відставати від тренду // Суспільна політика, врядування й комунікації в державах-кандидатах і членах Європейського Союзу: постконференційна монографія. Київ: НаУКМА, 2023. С. 28-42. URL: http://ipas.org.ua:8031/images/doc/Library/Books/public_policy_2023.pdf

12.Ґлосарій термінів політики, що базується на доказах. Association4U. Київ. 2018. URL: http://web.archive.org/web/20220320084652if_/https://eu-ua.kmu.gov.ua/sites/default/files/inline/files/glossary_ebppm.pdf

13.Vladimir Šucha, Marta Sienkiewicz. Science for Policy Handbook. European Commission Joint Research Centre (JRC). 2020. URL: https://knowledge4policy.ec.europa.eu/publication/science-policy-handbook_en

14.European commission: Better Regulation Toolbox, November 2021. URL: https://commission.europa.eu/law/law-making-process/planning-and-proposing-law/better-regulation_en

15.Supporting and connecting policy making in the Member States with scientific research. European Commission staff working document. Brussels, 25.10.2022 SWD(2022) 346 final. URL: https://knowledge4policy.ec.europa.eu/sites/default/files/SWD_2022_346_final.PDF

16.David J. Hunter. Evidence-informed policy: in praise of politics and political science. Public health panorama. Volume 2. Issue 3. 2016. URL: https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/325358/php-2-3-268-272-eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y

17.Нобелівська історія – 2021: за що насправді отримали нагороду Девід Кард, Джошуа Ангріст і Гвідо Імбенс. Mind.ua. 12 жовтня 2021. URL: https://mind.ua/publications/20232144-nobelivska-istoriya-2021-za-shcho-naspravdi-otrimali-nagorodu-devid-kard-dzhoshua-angrist-i-gvido-imb

18.Чальцева О.М. Публічна політика: теоретичний вимір і сучасна практика. Вінниця : ФОП Барановська Т.П., 2017. 336 с.

19.Рашкован В. Дві основні проблеми української політики. Liga.net. 03 січня 2024 року. URL: https://www.liga.net/ua/all/opinion/dvi-osnovni-problemy-ukrainskoi-polityky

20.Ашлер М. Парламентські дослідницькі центри країн Європи. Програма USAID «Рада: наступне покоління». 2022. URL: https://internews.ua/storage/app/media/rang/Materials/Ashler_research-centers.pdf

21.Науково-консультативні ради при парламентах країн світу. Програма USAID «Рада: наступне покоління». 2022. URL: https://internews.ua/storage/app/media/rang/InfoNotes/PDF/06-Науково-консультативні ради.pdf

22.Шипілова Л. Стратегічне планування у сфері національної безпеки: курс лекцій. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2023. 143 с.

23.Савва М.В. Експертний висновок про систему моніторингу та оцінки

Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020». Українська асоціація оцінювання. 2017. URL: http://web.archive.org/web/20210619213320if_/http://www.ukreval.org/images/news/2017-03-17-NEDeksp/Ekspertyza_Ukraina_2020_15.3.2017.pdf

24.Івасик С. «Європеїзація» Верховної Ради: що написала Європейська Комісія про реформу українського парламенту. Програма USAID «Рада: наступне покоління». 20 липня 2022. URL: https://internews.ua/rang/materiale/europeanization-verkhovna-rada-what-european-commission-wrote-about-ukrainian-parliament-reform

References

1.Evidence-informed policy making. Building a conceptual model and developing indicators. Publications Office of the European Union. 2021. URL: https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/b673ed06-751f-11ed-9887-01aa75ed71a1/language-en

2.Basic approaches to the analysis and assessment of state policy / Ryabtsev G.L. et al. / NAPU. K.: STC Psycheya, 2016. – 48 p. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e8e0c90a-3c1d-4baf-b4fc-dd226b5812f9/content

3.Kravchuk I. Assessment of state policy in Ukraine. Bulletin of state administration. No. 11. 2013. P.72-72. URL: http://web.archive.org/web/20220123215200if_/http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2013/11/2010-4-11.pdf

4.Justin Parkhurst. The Politics of Evidence. From evidence-based policy to the good governance of evidence. Abingdon. 2017. P. 197. URL: https://www.taylorfrancis.com/books/oa-mono/10.4324/9781315675008/politics-evidence-justin-parkhurst

5.The experience of EU countries in preparing financial and economic justification for legislative initiatives: subjects, methodology, procedure, consequences. USAID Program «Council: the next generation». 2024. URL: https://internews.ua/storage/app/media/rang/2024/5/financial_justification_bills.pdf

6.Zaichenko Y., Bazylivska O., Baranyuk O., Koshman A. Concept note on improving the legislative process in Ukraine. United Nations Development Programme. 2021. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ua/PRP_Concept_note_legislative_process_UKR.pdf

7.Information-analytical, evidence-based and foresight support for state policy in the field of national security: comparative analysis / S. Popov et al. // Current problems of public administration. Vol. 3. No. 84 (2021). Pp. 167-174. URL: http://uran.oridu.odessa.ua/article/view/246367

8.Klaus Jacob, Anna-Lena Guske, Johanna Ferretti. Sustainability in impact assessments: a review of impact assessment systems in selected OECD countries and the European Commission. Organization for Economic Co-operation and

Development. 2012. P. 31. URL: https://www.researchgate.net/publication/251570587_Sustainability_in_Impact_Assessments_A_Review_of_Impact_Assessment_Systems_in_selected_OECD_countries_and_the_European_Commission

9.Daniel Guéguen, Vicky Marissen. Science-based and evidence-based policy-making in the European Union: coexisting or conflicting concepts? Bruges Political Research Papers. No. 88. 2022. URL: https://www.coleurope.eu/sites/default/files/research-paper/wp88%20Marisen_Guegen.pdf

10.Koshman A., Zaichenko Yu. Proposals for the introduction of impact assessment and the process of preparing for impact assessment. United Nations Development Programme. 2021. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ua/PRP_Impact_Assessment_UKR.pdf

11.Ryabtsev G. Strategic management and new governance: to keep up with the trend // Public policy, governance and communications in candidate countries and members of the European Union: post-conference monograph. Kyiv: NaUKMA, 2023. P. 28-42. URL: http://ipas.org.ua:8031/images/doc/Library/Books/public_policy_2023.pdf

12.Glossary of Evidence-Based Policy Terms. Association4U. Kyiv. 2018. URL: http://web.archive.org/web/20220320084652if_/https://eu-ua.kmu.gov.ua/sites/default/files/inline/files/glossary_ebppm.pdf

13.Vladimir Šucha, Marta Sienkiewicz. Science for Policy Handbook. European Commission Joint Research Centre (JRC). 2020. URL: https://knowledge4policy.ec.europa.eu/publication/science-policy-handbook_en 14.European commission: Better Regulation Toolbox, November 2021. URL: https://commission.europa.eu/law/law-making-process/planning-and-proposing-law/better-regulation_en

15.Supporting and connecting policy making in the Member States with scientific research. European Commission staff working document. Brussels, 25/10/2022 SWD(2022) 346 final. URL: https://knowledge4policy.ec.europa.eu/sites/default/files/SWD_2022_346_final.PDF

16.David J. Hunter. Evidence-informed policy: in praise of politics and political science. Public health panorama. Volume 2. Issue 3. 2016. URL: https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/325358/php-2-3-268-272-eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y

17.Nobel History – 2021: What David Card, Joshua Angrist and Guido Imbens Really Received the Prize for. Mind.ua. October 12, 2021. URL: https://mind.ua/publications/20232144-nobelivska-istoriya-2021-za-shcho-naspravdi-otrimali-nagorodu-devid-kard-dzhoshua-angrist-i-gvido-imb

18.Chaltseva O.M. Public Policy: Theoretical Dimension and Modern Practice. Vinnytsia: FOP Baranovskaya T.P., 2017. 336 p.

19.Rashkovan V. Two main problems of Ukrainian politics. Liga.net. January 03, 2024. URL: https://www.liga.net/ua/all/opinion/dvi-osnovni-problemy-ukrainskoi-polityky

20.Ashler M. Parliamentary research centers of European countries. USAID program «Council: the next generation». 2022. URL: https://internews.ua/storage/app/media/rang/Materials/Ashler_research-centers.pdf

21.Scientific and advisory councils under the parliaments of the world. USAID program «Council: the next generation». 2022. URL: https://internews.ua/storage/app/media/rang/InfoNotes/PDF/06-Науково-консультативни рады.pdf

22.Shipilova L. Strategic planning in the sphere of national security: a course of lectures. Kyiv: VPC «Kyiv University», 2023. 143 p.

23.Savva M.V. Expert opinion on the monitoring and evaluation system of the Sustainable Development Strategy «Ukraine – 2020». Ukrainian Association of Evaluation. 2017. URL: http://web.archive.org/web/20210619213320if_/http://www.ukreval.org/images/news/2017-03-17-NEDeksp/Ekspertyza_Ukraina_2020_15.3.2017.pdf

24.Ivasyk S. «Europeanization» of the Verkhovna Rada: what the European Commission wrote about the reform of the Ukrainian parliament. USAID Program «Rada: the Next Generation». July 20, 2022. URL: https://internews.ua/rang/materiale/europeanization-verkhovna-rada-what-european-commission-wrote-about-ukrainian-parliament-reform

Oleksandr DERZHALIUK. Candidate of Juridical Sciences, National Institute of Strategic Studies (Kyiv).

E-mail: dzhlk@ukr.net

ORCID: 0009-0002-9123-8526

Evidence-based Policymaking in Ukraine: Key Features and Prospects

Abstract. *This article focuses on the practical and theoretical aspects of evidence-based public policy in Ukraine. The study argues that the core idea behind the concept of evidence-based policy lies in the systematic use of empirical data, collected and analysed through scientific methods, by public authorities to justify critical state decisions properly.*

The article stresses that the concept of evidence-based policy in political and administrative activities has two key dimensions. Firstly, it involves practically implementing policy measures and programmes that scientific data confirm as effective. Secondly, it entails a methodological approach to policy development and implementation grounded in factual data and analysis.

The study establishes that the development of evidence-based policymaking in Ukraine is essential for enhancing the efficiency of public administration. The introduction of modern analytical tools for evaluation and assessment, as well as ensuring data transparency, will allow for more informed decision-making, thereby increasing public trust in government. However, the success of this initiative depends on several interrelated factors: political commitment to using reliable data, broad consultations, the existence of effective institutional mechanisms for cooperation with research institutions, and the provision of adequate resources for conducting research.

The author concludes that evidence-based policy in Ukraine most fully implements through the regulatory impact analysis procedure for draft regulatory legal acts in the field of economic activity. In other areas of public administration, inconsistent implementation occurs.

A comparison of the impact assessment procedure in Ukraine and similar procedures in developed democracies has revealed significant differences in both practices.

In European countries, impact assessment is a policy development tool that helps identify potential negative consequences and benefits, realistically evaluate the costs of different solutions, and identify risks that may affect society, private organisations, the environment, and other stakeholders in the long term. The process involves data collection and consultations with stakeholders.

In contrast to European practice, Ukraine typically conducts impact assessments of legislative initiatives too late, often making the political decision and developing the draft initiative before the assessment. Rather than selecting the most effective options for achieving policy goals, stakeholders usually use impact assessments post-factum to justify decisions already made. Whereas in European countries the impact assessment procedure concerns only the most important issues for society and the state, in Ukraine the range of draft regulatory acts in the field of economic activity subject to assessment is extensive.

Establishing a comprehensive system for assessing the impact of legislative initiatives and parliamentary oversight of law enforcement is a crucial step towards improving the legislative process in Ukraine. This will not only enhance the quality of decisions made but also

ensure their effective implementation. A transparent assessment process aims to complicate the adoption of decisions that serve the interests of select groups rather than benefiting society as a whole. The methodology for conducting impact assessments should adhere to international standards and employ modern scientific methods.

Following the example of the European Commission and EU member states, both the government and internal parliamentary bodies (such as research services and committees) should undertake legislative impact assessments and the post-legislative scrutiny system. The assessments should cover the most critical areas of legislation, be conducted early in the draft stage, include not only financial and economic aspects but also social, environmental, and other factors, and be transparent and accessible to the public.

Keyworlds: *Evidence-based policy making, evidence-based public policy, policy of evidence, regulatory impact analysis, state policy making cycle, post-legislative scrutiny, evidence brief for policy.*

Стаття надійшла до редакції 14.12.2024 р.

© Олександр ДЕРЖАЛЮК, 2025 р.

Розділ ІІІ

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ

DOI:10.59553/2518-7546-2025-23-24-6
УДК 271.222 (470+571)

Олег МЕДВЕДЄВ
Старший науковий співробітник,
Національний університет оборони України (Київ)
E-mail: oleh.medvedev@gmail.com
ORCID: 0009-0007-2513-2092

ТОМОС 1924 РОКУ ПРО АВТОКЕФАЛІЮ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ПОЛЬЩІ В КОНТЕКСТІ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Анотація. *Значення Томосу 1924 року виходить за межі польської та церковної історій. Цим документом створено прецедент надання автокефалії колишнім єпархіям Київської Митрополії, визнано неканонічність її підпорядкування Московській Патріархії в 1686 році. 2018 року цю ж тезу використали в дискусіях для обгрунтування надання автокефалії Православній Церкві України. Обидва Томоси не можна розглядати поза контекстом конвенційних та гібридних воєн, рівно як і поза питаннями національної безпеки, якими переймалися чи переймаються нові незалежні держави – в 1924 році польська, а нині українська. Тим більше, що позиція сьогоднішньої ПАПЦ у самій Польщі викликає певні занепокоєння через її надмірну лояльність до РПЦ. Тим часом у 2024 році ухвалені важливі політичні та законодавчі рішення щодо сукупності єпархій РПЦ в Україні, які називають себе «Українською Православною Церквою», і значну частину священства якої викрито у колабораціонізмі з країною-агресоркою. Для Росії як сто років тому, так і тепер, церковне питання є інструмен-*

том гібридної війни проти сусідів: хоча в двадцяті роки минулого століття цей термін ще не вживався, він цілком придатний і для аналізу подій того часу.

Ключові слова: *автокефалія, гібридна війна, національна безпека, стратегічні комунікації, церква.*

Постановка проблеми. У різні часи православну громаду Польщі у більшості представляли українці та білоруси, які жили на своїх етнічних землях у складі польської держави. Після закінчення Першої Світової війни та створення Другої Речі Посполитої в її складі знову опинилися західноукраїнські землі, на яких мешкала велика кількість православних українців, рівно як і білорусів. По відновленню державності РП виникла необхідність чіткої адміністративно-еклезіологічної організації православних громад в Польщі, яка водночас спиралася і на церковні канони, а саме 17-й IV Вселенського собору та 38-й П'ято-Шостого, згідно з якими «адміністративним те земельним розподілам нехай відповідає і розподіл церковних справ» [11, с. 68] та так звану апофегму Фотія, у відповідності з якою «права, які торкаються церковних справ, а особливо прав парафій, повинні відповідати політичним і адміністративним перемінам» [9, с. 33].

Саме такі зміни й сталися внаслідок Першої Світової, краху Австро-Угорської, Німецької, Османської та Російської імперій, появи низки нових незалежних держав, поразки українських національно-визвольних змагань 1917-21 років. Все це разом з революційними потрясіннями в самій РПЦ створило належні політичні передумови для автокефалії Православної Церкви у Польщі.

Польський уряд мав намір захистити державу від впливу на православні релігійні організації з боку їхньої керівної структури, розташованої в країні, ворожій до Польщі. Він спирався на відповідний історичний досвід країни, тривалу традицію державного будівництва, відомі паттерни боротьби за незалежність релігійних осередків від зовнішніх структур, починаючи з історії утворення, ліквідації та відновлення Галицької митрополії ще в XIV столітті, коли король Казимир

Великий (1370 року) звертався до Константинополя [10, с. 87], аби гарантувати незалежність православних підданих від митрополита, який, хоча й носив титул Київського, мешкав у далекій та маловідомій на той час Москві.

Доречно зазначити, що ставлення польської влади до Константинополя бувало різним і залежало від історичних обставин. Наприклад, наприкінці XVII століття король заборонив православному духовенству будь-які зносини з Фанаром. І, навпаки, наприкінці XVIII століття польська влада, аби мінімізувати вплив російського Синоду на православних Речі Посполитої, планувала знову підпорядкувати їх Константинопольскому Патріархату[5, с. 29].

Станом на початок XX століття польському керівництву був доступний столітній досвід боротьби за автокефалію, накопичений державами, які здобули свою незалежність: Болгарією, Грецією, Румунією, Сербією, тощо. Спроба України дістати автокефалію під час національно-визвольних змагань 1917-21 років виявилася невдалою. Однак залишилися багата ідеологічна спадщина та практичний досвід українців, саме постала невизнана УАПЦ. Це, очевидно, стало в нагоді політичним лідерам відновленої Речі Посполитої для обгрунтування унезалежнення православних власної країни від впливів чужої держави, де РПЦ перебувала під повним контролем атеїстичної імперської влади, так само, як і тепер, коли вона повністю залежна від Кремля.

13 листопада 1924 року Константинопольський Патріарх Григорій VII видав Томос, яким надав/визнав автокефалію Польської Православної Церкви. Через 95 років його положення були ще раз артикульовані під час публічних дискусій, які передували підготовці та врученню Томосу для Православної Церкви України. Синод Вселенського Патріархату 9-11 жовтня 2018 року остаточно скасував дію грамоти 1686 р., яку видав Патріарх Діонісій IV. Тим самим Київська Митрополія не лише юридично, але й фактично повернулася до складу Вселенського Патріархату як Церкви-матері. Хоча дослідники вважають, що де-юре вона такою і залишалася навіть після грамоти 1686 року, а фактичний контроль над Українською Церквою Мо-

сква захопила на підставі хибного трактування документу [3, с. 67] і відсутності у Вселенського престолу можливості відстояти свої канонічні права «через скрутне становище, в якому опинився» [9].

Зазначена ухвала Синоду 2018 року витікає із Томосу 1924 року, рівно як і заява попередника Його Всесвятості Варфоломія Патріарха Димитрія, якою останній в 1990 році повідомив Патріарха Московського Алексія ІІ (Ридигера) про те, що Константинополь визнає РПЦ у межах кінця XVI століття, в яких було погоджено впровадження патріаршества у Московії.

Очевидно, важливим є дослідити паралелі між державними стратегіями Польщі в двадцяті-тридцяті роки минулого століття та України в наші дні, направлені на досягнення незалежності церковних структур від ворожого іноземного центру, який використовує ці структури в цілях, далеких від свободи совісті. Тим більше, що нині в Польщі лунають критичні коментарі щодо діяльності ПАПЦ, яка після Другої Світової втратила українську та білоруську паству, натомість потрапила під вплив Москви.

В Україні від початку повномасштабного вторгнення відбулася розконсервація російської агентури в так званій УПЦ МП, під якою криється сукупність українських єпархій та приходів РПЦ. За три роки зафіксовані численні факти колабораціонізму та державної зради єпископів та рядових священників цієї структури, помітна частина яких стала на бік країни-агресора. Більшість на чолі з Митрополитом Онуфрієм (Березовським) не знайшла у собі сил ані фактично, ані юридично розірвати зв'язок з центром управління у ворожій країні.

Природно, що на порядок денний постало питання про необхідність законодавчої заборони підлеглості релігійних організацій в Україні релігійним об'єднанням з центром у державі-агресорі. РПЦ беззастережно підтримала напад Росії на Україну, цілком і повністю солідарізувалася з путінським режимом, вкотре зарекомендувала себе як невід'ємний елемент політичної системи імперської Росії.

Низка критичних зауважень, які лунали на Заході щодо проекту закону «Про захист конституційного ладу у сфері ді-

яльності релігійних організацій» зайвий раз свідчать як про проблеми в стратегічних комунікаціях нашої держави, так і про актуальність досліджень, які проливають світло на для багатьох неочевидний зв'язок російської церкви із російською владою та спецслужбами, у якому релігійні структури підпорядковані імперським експансіоністським цілям держави, а наративи щодо нібито захисту релігійних прав є інформаційно-психологічними операціями у гібридних війнах, які веде Росія.

Це стосується не лише України, але й Естонії, Латвії та Литви, які шукають способи, як захиститися від використання Росією залежних від неї церковних православних структур, місцевих єпархій РПЦ. І хоча вони вирішують однотипну проблему, для Литви особливо актуальним є аналіз Томосу 1924 року, оскільки територія цієї балтійської країни свого часу, як і українські землі, належала до Київської Митрополії. Відтак її стосуються всі історично-канонічні висновки та оцінки, які містяться в Томосі.

Так само і про Білорусь. У разі її звільнення з-під Росії, хай і малоймовірного, наратив цього документу може стати в нагоді у боротьбі і за незалежність БПЦ від Москви, адже білоруські православні єпархії протягом багатьох століть теж були складовими Київської Митрополії, канонічною територією Константинопольского Патріархату як Церкви-матері. Це ще раз свідчить на користь необхідності дослідження досвіду Польщі та України у здобутті автокефалії та актуальності даного дослідження.

Аналіз досліджень і публікацій. Для будь-якого дослідника церковної історії важливою є фундаментальна розвідка Олександра Лотоцького, міністра сповідань часів Гетьманату та Директорії [14], хрещеного батька проголошення автокефалії 1 січня 1919 року. Спираючись на канонічні дефініції, автор висловив свої бачення генези автокефалії – права Церкви на самоврядування. Однією із найвизначніших подій в українській церковній історіографії ХХ століття стало багатотомне дослідження І. Власовського. У його фундаментальній праці [5] велику увагу приділено розвитку українського національ-

но-церковного руху у Другій Речі Посполитій. Значну частину джерел з даної проблематики представлено у збірці «Мартирологія українських церков» [15].

З початком дев'яностих років вітчизняні дослідники розпочали вивчення тем, табуйованих радянським режимом. Певні аспекти розвитку української Церкви на Волині та значення українського чинника у становленні Польської Церкви розглянули у своїх працях О. Купранець [120], І. Преловська [20], В. Рожко [22], , М. Федін [37], тощо.

А. Стародуб ще напередодні 80-ліття Томосу ретельно дослідив різні аспекти його історії [36]. До сторіччя Томосу портал Релігійно-інформаційної служби України випустив інтерв'ю [1] з цим автором з аналізом «польської та української складових» історичної події столітньої давнини. Нещодавно А. Стародуб також оприлюднив переклад «Історико-канонічного реферата митрополита Каліника (Деліканіса)», в якому [32] обгрунтовувалося право Константинопольського Патріарха надати автокефалію Православній Церкві Польщі. Цей же автор окремо дослідив контакти між Регентською радою Польського Королівства та вищим керівництвом РПЦ «в справі організації управління Варшавською православною єпархією» [33], які відбулися у вересні-жовтні 1918 року, ще до відновлення незалежності Польщі. Окремо А. Стародуб вивчив і «особливості взаємодії польського уряду та Вселенського Патріархату в 1922-1924 роках» [34]. Посилаючись на польські архіви, автор проаналізував фінансову складову в стосунках польської дипломатії з Фанаром і дійшов висновку, що «версія про «купівлю» Томосу підтвердилася лише частково й умовно». Не залишилися поза увагою автора і маневри Патріарха Московського Тихона (Бєллавіна) у питанні про статус Польської Церкви [35] , які на певному етапі Тихон почав узгоджувати з атеїстичним кремлівським режимом. Очевидно, є всі підстави вважати А. Стародуба одним із найкращих знавців питань, пов'язаних із Томосом 1924 року.

В 2013 році опубліковано статтю А. Губара [6], в якій він розкрив значення Томосу 1924 року для Української Церкви. Варто також відзначити внесок у дослідження українського цер-

ковного руху у Другій Речі Посполитій, а особливо на Волині, який зробив В. Борщевич [2]. У своїх працях цей церковний історик розглянув різні аспекти життя тогочасного духовенства, вищої ієрархії та їхнього впливу на становлення Православної Церкви в Польщі.

О. Сагану [23-26**Ошибка! Источник ссылки не найден.**], який здійснив комплексне дослідження з історії Вселенського Православ'я, церковно-правових аспектів діяльності Церкви, належить низка статей, присвячених українському православ'ю, утворенню Православної Церкви України, зокрема. В них О. Саган посилається на Патріарший і Синодально-Канонічний Томос 1924 року про визнання автокефалії Польської Православної Церкви як на документ, в якому офіційно висловлено, що т.зв. акт передачі Київської Митрополії Московській Патріархії 1686 року є неправочинним. Про Томос 1924 року О. Саган цілком слушно говорить в контексті «історичних передумов проведенння Об'єднавчого собору Православної Церкви України» [24, с.15]. Дослідження О. Сагана цінні тим, що він міг використовувати метод включеного спостереження, певний час очолюючи Державний комітет України у справах національностей та релігій.

У Тернопільському національно-технічному університеті імені Івана Пулюя в 2023 та 2024 роках провели круглі столи і випустили відповідні збірки праць – «Релігійна ідентичність як фактор національної безпеки України» та «Релігійний чинник та його використанні у сучасній гібридній війні». Один із авторів Ю. Гумен [7, с. 7] доводить, що «гібридною може бути не лише війна, але і церква».

Щодо гібридних війн як явища слід загадати підготовлене на основі матеріалів Національного інституту стратегічних досліджень видання «Світова гібридна війна: український фронт» за редакцією В. Горбуліна [29].

Явні і приховані зв'язки влади і церкви у сучасній в Росії, «російський православний імперіалізм» глибоко досліджені в оприлюдненій 2024 р. роботі Pal Kolste та Bojidar Kolov [39].

Польські дослідники сприяли аналізу взаємин між Польщею та Україною у період 1920-30 роках, включно з релігійною

сферою, про що свідчать праці А. Міроновича [42], М. Папежинської-Турек [44]. Часова дистанція між цими двома роботами – півтора десятиліття, однак обидві вийшли вже в посткомуністичній Польщі, бо до того з кінця сорокових років залежна від режиму ПАПЦ спиралася не на Томос 1924 року, а на московську грамоту 1948 року. Важливий матеріал для оцінки поточної ситуації в ПАПЦ міститься в інтерв'ю з релігієзнавцем Павелом Врублевським [18], який доходить до висновку, що залежність теперішньої Православної Церкви у Польщі від Москви є викликом для безпеки польського суспільства.

Російський імперський погляд на Томос 1924 року викладений в монографії А. Світича [27, 28], який автокефалію очікувано та шаблонно оцінює як «незаконну».

Більшість публікацій, присвячених Томосу-1924 вийшли до того, як термін «гібридна війна» набув широкого наукового вжитку, відтак досі практично не розглядався у цьому контексті.

Формулювання мети статті. Метою даної роботи є проаналізувати прецедентність Томосу 1924 року для утвердження Помісної Церкви в Україні, оцінити перспективу впливу Томосів 1924 та 2018 років на релігійне і політичне життя в країнах Східної Європи, розглянути їх в контексті гібридних воєн.

Об'єктом дослідження є релігійна складова гібридних війн, які Росія вела та веде проти сусідів.

Предмет дослідження – вплив Патріаршого Синодально-Канонічного Томосу Вселенського Патріархату 1924 року, яким визнавалась автокефалія Польської Православної Церкви, на Томос 2018 року для ПЦУ; Томоси в розрізі релігійної складової гібридних воєн Росії проти сусідів.

Виклад основного матеріалу. В листопаді 1918 року, коли була відновлена польська держава, у її східних воєводствах проживало трохи менше чотирьох мільйонів православних українців та білорусів. На той час у Польщі налічувалося 1411 православних парафій, з них у Волинській єпархії – 760, Поліській – 298, Віленській – 158, Гродненській – 130, Варшавсько-Холмській – 65 [6]. Ці цифри свідчать про те, що історія

міжвоєнної Польської Церкви також є частиною української історії.

Православна Церква в Польщі із сукупності єпархій РПЦ почала інституціоналізуватися, керуючись попервах рішенням Всеросійського Церковного Собору про організацію Православної Церкви у межах колишнього Королівства Польського, яку росіяни проголосили автономною складовою частини Російської Православної Церкви [12, с. 17–18], що не завадило їм попросити поляків про надання фінансової допомоги [36, с. 18-23].

Ще у вересні 1918 року до формального проголошення незалежності Регентська рада Польського Королівства вступила в контакт з вищим керівництвом РПЦ «у справі організації управління Варшавською православною єпархією». Стосунки не склалися: архієпископу Серафиму (Чичагову), призначеному РПЦ на варшавську кафедру, влада Речі Посполитої так і не дала дозволу на в'їзд на територію країни, представника Регентської ради у Москві було вислано із Росії, самого Серафима більшовики зрештою ув'язнили.

Діалог поновився після завершення російсько-польської війни 1920-21 років. Важливо, що Ризький мирний договір забороняв державам-учасникам втручатися у справи внутрішньої організації релігійних структур, які знаходяться на території іншої держави [46, с. 115]. Польська влада, знаючи ставлення росіян до міжнародного права, страхувалася від небажаного гібридного впливу і на той час вже кілька років, як мала план боротьби за автокефалію. Про це свідчать датовані ще осінню 1918 року коментарі польських чиновників до російського «Положення про православну Варшавську єпархію», де було зазначено, «що Православна Церква в польській державі не обов'язково має бути частиною Російської Церкви» [33].

У червні 1921 року міністр віросповідань та народної освіти Мацей Ратай запросив єпископа Діонісія (Валединського) для розгляду проєкту організації управління Православної Церкви в Польщі. Можна припустити, що Валединський розглядався як кандидат уряду на предстоятеля Польської Пра-

вославної Церкви. Але невдовзі до процесу долучили архієпископа Мінського Георгія (Ярошевського). Очевидна перевага Георгія перед Діонісієм полягала, швидше за все, в ієрархічному старшинстві – навряд чи поляки розглядали як плюс його українське походження. Нема жодного свідчення про те, що, здобуваючи автокефалію для польської православної громади, влада дбала про задоволення специфічних національних потреб етнічних українців, які становили більшість тієї громади.

Міністр зазначив, що втручання іноземної церковної влади, тобто Московської Патріархії, у польське церковне життя неприпустиме. Єпископи висловили свою готовність добиватися автокефалії Польської Православної Церкви за умови, що вона буде визнана Вселенським Православ'ям [5, с. 167]. На тому духовенство умило руки, а весь переговорний процес став клопотом польської дипломатії.

У серпні 1921 року польська влада повідомила Патріарха Московського Тихона (Бєллавіна) про зацікавленість в автокефальному статусі Польської Православної Церкви. Патріарх ухвалив паліативне рішення. 15 вересня 1921 року Священний Синод Російської Православної Церкви наділив варшавського архієрея повноваженнями окружного митрополита. По суті йшлося про створення автономної митрополії, яка охоплювала територію Польщі. Тихон шукав і висував аргументи проти автокефалії. Мовляв, оголошення автокефалії було би можливе за умови належності до православ'я всього чи більшості польського населення, а оскільки православні становлять релігійну меншину в Польщі, то канони роблять неможливим автокефальний статус [44, с. 107].

Слід визнати, що Тихон мав певну рацію. На той момент визнану автокефалію мали лише ті країни, які були залюднені православною більшістю. Албанську Православну Церкву в країні з мусульманською більшістю Константинополь визнав лише 1937 року, хоча автокефалію АПЦ проголосила 1922 року. Згодом сама РПЦ знехтувала думкою Тихона і 1948 року надала грамоту тій же ПАПЦ, в 1951 році – Православній Церкві католицьких Чеських земель та католицької Словаччини, лише 1988 року визнану Вселенським Патріархатом. У 1970 році Мо-

сква надала автокефалію Православній Церкві Америки, яку Константинополь не визнає і понині.

Отже, у листі до польської влади від 15 вересня 1921 року Тихон підтвердив надання Православній Церкві в Польщі можливості здійснювати управління церковними справами на території Польщі соборові місцевих єпископів з екзархом на чолі (щось подібне Алексій II учинив в 1990 році щодо тоді ще єдиної УПЦ). 28 вересня 1921 року Патріарх Московський призначив архієпископа Георгія (Ярошевського) екзархом у Польщі. А в січні 1922 року владика Георгій отримав від Тихона сан митрополита. Все це Москва сукупно трактувала як надання автономного статусу, яким вона хотіла врятуватися від автокефалії. Таку ж технологію в дев'яності роки РПЦ використовувала і в Україні.

Серед заходів митрополита Георгія було благословення на використання живої мови богослужінь (української, білоруської, польської, чеської), проповідей на рідних мовах парафіян, і проведення цих питань через Синод [22, с. 162–163], але вже після смерті владики. У вересні 1922 року при хіротонії Олександра (Громадського) в єпископа Луцького владика Георгій наголошував, що знання Громадським української мови «є могутнім засобом впливу на цей нарід, бо християнські ідеї, зодягнені в дорогі образи й форми рідної мови стають особливо зрозумілими і підбивають серце» [5, с. 22]

Але його наступник, народжений у російському Муромі митрополит Діонісій, хоча і пішов на утворення комісії для перекладу Святого Письма українською, менше переймався мовною проблематикою. Як результат, у двадцяті-тридцяті роки минулого століття 75% книжок варшавської синодальної друкарні виходило російською мовою [1] попри те, що біля 70 % пастви, за оцінками Власовського, були українці [5, с. 38].

З нагоди обрання владику Георгія вітав Іван Огієнко листом від 9 лютого 1922 року: «Переконаний, що історичну місію, яка випала на долю Вашу, Ви поведете Богу на славу, а Православній Українській Церкві на користь» [20, с. 258]. До Огієнка ж про Ярошевського писав Симон Петлюра, закликаючи «поглибити українське походження та симпатії» владика Георгія [6].

Незважаючи на певні поступки Тихона, Московський Патріархат явно прагнув, аби Православна Церква Польщі залишалася залежною від Москви. За таких обставин польський уряд вирішив взяти ініціативу у власні руки, проявом чого стали видані 30 січня 1922 року Тимчасові правила про відношення Уряду Речі Посполитої до Православної Церкви в Польщі [37, с. 335]. Впровадження регулювання було продиктоване необхідністю визначити правовий статус православної громади, особливо після встановлення східних кордонів Польщі. [46, с. 121]. Тимчасові правила» були також одним із етапів на шляху до автокефалії.

Польська влада, щоб усунути спротив промосковської частини єпископату, вдавалася і до репресій: одного опозиційного єпископа заточили в Мелецькому монастирі, ще трьох вислали з країни на тій підставі, що вони, як іноземці, займалися швидше політичною, ніж духовною діяльністю. Втім, ці превентивні заходи по обмеженню впливу норовливих ієрархів були куди меншого масштабу з гоніннями на релігію і церкву в Радянському Союзі, де більшовики в квітні 1922 року заарештували і ув'язнили Патріарха Тихона [28, с. 32–35].

Останнє призвело до ще більших ускладнень у взаємовідносинах між польською владою та Православною Церквою, оскільки ППЦ не хотіла приймати жодних рішень без згоди Тихона. Польська влада у свою чергу наполягала на найшвидшому проголошенні автокефалії з огляду на припинення в Москві канонічної церковної влади і неприпустимості для Польщі залежності Православної Церкви від «безбожників», у руках яких знаходився Патріарх Тихон [27, с. 106].

Згодом після повернення Тихона до правління митрополит Діонісій разом з Синодом єпископів повторно звернувся до нього з проханням надати згоду на автокефалію. Патріарх знову відмовив, аргументуючи канонічним правом, згідно з яким виносити рішення щодо автокефалії може лише собор, а не патріарх, а тим більше не Константинопольський, який, мовляв, не має жодної юрисдикції у цих питаннях. Подібну позицію у 2018 році зайняв Патріарх Кіріл (Гундяєв) у питанні про автокефалію ПЦУ.

14 червня 1922 року відбувся собор вищих ієрархів Польської Православної Церкви, в якому взяли участь також представники влади, які висловили бажання уряду, щоби польське духовенство прийняло рішення про самостійність Православної Церкви на засадах автокефалії. У відповідь Синод РПЦ прийняв ухвалу, яка надавала можливість вищим ієрархам Православної Церкви в Польщі самостійно вирішувати усі питання пов'язані з життям церкви та її взаємовідносинами з державою – такий же аргумент РПЦ використовувала і в Україні щодо «УПЦ МП».

Процес боротьби за автокефалію набрав обертів, і, всупереч розрахункам противників, його не змогло зупинити навіть вбивство митрополита Ярошевського. Предстоятель був застрелений у своїй резиденції колишнім в.о. ректора Холмської семінарії архімандритом Смарагдом (Латишенком) – одним із противників автокефалії. За припущенням А. Стародуба, на злочин Смарагда надихнув Елігіуш Невядомський, який в грудні 1922 року застрелив Президента Польщі Габріеля Нарутовича [31]. У викладенні Олександра Світича вбивство було здійснене «нервово-хворим» архімандритом, який «остаточно втратив душевну рівновагу» після деяких суперечливих розмов, в яких висував митрополитові «зрадництво та неканонічність» [28, с. 39–40].

27 лютого 1923 р. Собор єпископів ППЦ обрав архієпископа Діонисія новим предстоятелем, а боротьба за автокефалію продовжилася. Після того, як в 1923 році Патріарх Тихон, як писали радянські газети, «зізнався у власних злочинах» [35] і заявив, що не є більше ворогом радянської влади, з'явилися ознаки координації зусиль Кремля та Патріархії у польському питанні. Більшовики мусили навіть вгамовувати Його Святість, деякі його ініціативи «спочатку відхилялися як занадто радикальні» [35]. Водночас у радянській атеїстичній пресі вийшли статті про нібито утиски православних в Польщі.

Вперше цей стратегічний наратив Москва використала як casus belli на початку XVI століття, згодом постійно обґрунтовувала ним втручання у внутрішні справи Речі Посполитої аж до її розподілу. Зараз цей наратив поширюєть-

ся в контексті війни проти України, в тому числі її гібридної складової.

Томос від 13 листопада 1924 року кінець-кінцем був затверджений не тільки Вселенським Патріархом і Синодом, але і схвалений іншими Східними Патріархами та першоієрархами автокефальних Церков [20, с. 264]. Сербська та Болгарська Церкви визнали обставини надання автокефалії такими, що не відповідають канонічному праву.

Природно, що РПЦ також не визнала автокефалії ПАПЦ. Місцеблюститель Московського патріаршого престолу Сергій (Страгородський) стверджував, ніби, згідно канонічного права, церква в Польщі все ще повинна залишатися, принаймні до скликання собору, лише автономною структурою та визнавати владу Патріарха Московського [42, с. 99–101].

Показово, однак, що Російська Православна Церква за кордоном (РПЦЗ), рішенням архієрейського собору, який відбувся 24 червня – 2 липня 1926 року, визнала, що надання автокефалії церкві в Польщі відповідає канонічному праву. Для сучасної ситуації це рішення РПЦЗ важливе з кількох міркувань. Вона, по-перше, визнала право Константинополя надавати автокефалію, по-друге, погодилася з аргументами Томосу 1924 року про неканонічність нібито передачі Київскої Митрополії під владу Москви в 1686 році, а, по-третє РПЦ та РПЦЗ примирилися 2007 року за посередництва Владіміра Путіна, що означає, що всі три суб'єкти вважають прийнятним втручання держави у вирішення канонічних суперечок між церковними юрисдикціями.

О. Світич представляв справу польської автокефалії так, ніби то був антиканонічний акт свавільного відступництва від «Російської Церкви-Матері» та обурюється на цей акт: «Легко і безапеляційно, – пише він, – Синод Православної Церкви в Польщі порвав канонічний зв'язок із своєю Церквою-Матір'ю Російською – і признав Церквою-Матір'ю Константинопольську». А далі навіть додається, що Православна Церква в Польщі була відірвана від Російської, а від так відірвана і від Вселенської Церкви [5, с. 31–33].

Не дивно, що при такому підході росіян в 1948 року Москва примусила ПАПЦ «відмовитися» від Томосу 1924 року [9, с.33].

«Перезаснування» Польської Церкви в 1948 році, як і Львівський псевдособор 1946 року, як і «Всеправославна нарада» в Москві 1948 року, як і надання автокефалії Грузинській Православній Церкві слід розглядати в контексті змін в офіційній політиці Кремля щодо РПЦ, в якій Сталін побачив інструмент внутрішнього і зовнішнього впливу – це те, що в сучасній термінології розглядають саме як елемент гібридних воєн.

Позбавити автокефалії нечисленну вже на той момент польську православну громаду, яка втратила українську та білоруську паству, сталінська РПЦ не наважилася, Москва видала полякам власну грамоту, якої Константинополь не визнає. ПАПЦ і досі офіційно не визнала українського Томосу 2019 року, попри те, що він побудований на тих же канонічних аргументах, що польський Томос 1924 року.

«Розглядаючи факт, – говориться в Томосі-1924, – чого не заперечує історія, бо ж написано, що перше відокремлення від нашого престолу Київської Митрополії й православних митрополій Литви та Польщі, які були залежні від неї, а їхнє приєднання до Московської Церкви відбулося не відповідно канонічних правил, а також не було дотримано всього того що стосувалися повної церковної автономії Київського Митрополита, який носив титул екзарха Константинопольського Патріарха» та ін. [5, с. 30]. Таким чином бачимо в наведених словах Томосу авторитетне визнання самою Константинопольською Патріархією неканонічності приєднання в 1685–1686 років Київської Митрополії до РПЦ.

Ще детальніше обгрунтування міститься в «Історико-канонічному рефераті у справі визнання автокефалії Православної Церкви в Польщі, представленому на розгляд Вселенському Патріраху та Священному Синоду Константинопольського Патріархату 3 листопада 1924 року» [32]. За даними А. Стародуба, «ключовим (чи й єдиним) автором» тексту був митрополитом Кизику Каліник (Деліканіс), архіваріус Вселенського Патріархату. Саме на основі його реферату підготовлений сам Патріарший та Канонічно-Синодальний Томос 13 листопада 1924 року – предтеча Томосу 2019 року. Логічно, що на Томос-1924 як важливий прецедент міститься посилання в Історико-кано-

нічній декларації, яку в квітні 2007 року ухвалив Архієрейський Собор УПЦ Київського Патріархату [9, с. 32–33].

Як вже зазначалося вище, Синод Вселенського Патріархату 9-11 жовтня скасував дію грамоти 1686 р., що її видав тодішній Патріарх Діонісій IV. Тим самим Київська Митрополія не лише юридично, але й фактично повернулася до складу Вселенського Патріархату як Церкви-матері, а вже за кілька місяців отримала свій Томос.

Після отримання Томосу для ПЦУ в Україні, а особливо після початку російського повномасштабного вторгнення постала проблема врегулювання статусу сукупності єпархій РПЦ в Україні, які називають себе «Українською Православною Церквою», а в мас медіа її зазвичай маркують як УПЦ МП. »Наявність в країні багаточисельної православної конфесії, що не лише формально підпорядковується Московській Патріархії становить чималу небезпеку для української держави» [7].

Путін ще 2007 року, говорячи про основи могутності Росії, православну церкву порівняв із ядерною зброєю: «Обидві теми близько пов'язані між собою, тому що і традиційна конфесія Російської Федерації, і ядерний щит Росії – ті складові, які зміцнюють російську державність» [19].

В часи Януковича РПЦ просувала в Україні концепцію «Русского мира», яка розмивала нашу національну ідентичність. Проблема надзвичайно загострилася з початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну, яке «не є закінченням гібридної війни, а лише логічним її продовженням», а «гібридною може бути не лише війна, але й церква» [7].

Показовим стало рішення (березень 2024 року) «Всесвітнього російського народного собору», очолюваного Патріархом Кірілом, в якому агресія Росії проти України проголошена «священною війною», на підставі чого Архієрейський Собор ПЦУ констатував, що Московська Патріархія створює «богослів'я війни», в якому «християнські цінності свідомо відсуваються на другий план заради досягнення агресивних завдань політичного керівництва», а «православний контекст» використовується владою «для легітимації власного панування [25, с. 60].

Архієрейський Собор ПЦУ 11 травня 2024 року у зверненні до Вселенського Патріарха Варфоломія закликав його визнати ідеологію «Русского міра» не лише як етнофілетичну єресь, а як вчення, яке ставить РПЦ за межі християнства [16, с. 31]. Однак, потребує все ж таки дискусії питання, чи достатніми є підстави розглядати зазначену доктрину як богословську і відтак класифікувати її як єресь, чи все ж таки її слід трактувати як політичну ідеологію та практику і проводити паралелі з нацизмом та фашизмом? Ким є Гундяєв, єпископом, політиком чи агентом спецслужб, і якщо наявні всі ці ідентичності, яка їхня ієрархія? Більш слушним видається трактуванян «Русского міра» як все ж таки світської ідеології.

Незалежно від світської чи церковної перцепції наративу про «Русскій мір», своєю участю у цьому проекті Патрірх Кірілл, рівно як і уся РПЦ, розділяють відповідальність за агресивну війну Росії проти України. Відтак, «подальше перебування» так званої УПЦ МП у підлеглості Москві є «співучастю в її гріхах та злочинах, завдає шкоди і Православній Церкві, і українському народові» [16, с. 33].

За даними СБУ, на кінець 2023 року здійснювалося досудове розслідування 65 кримінальних впроваджень проти 65 священнослужителів т. зв. УПЦ МП, в тому числі і щодо 15 архієреїв. Винесено чимало вироків, як-от, наприклад, 15 років за держзраду наприкінці листопада 2024 року присуджено екс-настоятелю одного із соборів Херсонської єпархії Олексію, який вітав окупантів і надавав амвон для виступів очільника місцевого окупаційного режиму Сальдо [21]. Відтак, «зміцнення ідентичності української нації та ліквідація імперського релігійно-ідеологічного впливу Московського Патріархату і російського євразійстіва стає одним із пріоритетів державної безпекової політики [38].

Висновки та рекомендації. 100 років тому Томос врегулював канонічний статус новоствореної на той момент ППЦ як автокефальної Церкви в родині Вселенського Православ'я. То була важлива подія в історії польської держави, яка після Першої Світової війни відновила свою незалежність.

Однак не менш значимою вона є і для української історії. По-перше, ПАПЦ походить із давньої Київської Митрополії в тому вигляді, в якому та існувала до анексії її Москвою в 1686 році. По-друге, на момент отримання Томосу більшість православних вірних Другої Речі Посполитої становили етнічні українці. По-третє, після Другої Світової частина канонічної території ПАПЦ увійшла до складу України, а згодом стала канонічною територією Православної Церкви України, яка отримала свою автокефалію 2019 року.

Змістовний канонічний зв'язок між цими двома документами дає підстави розглядати Томос-1924 як предтечу Томосу-2019, а надання автокефалії Польській Православній Церкві – як великої ваги прецедент для отримання автокефалії ПЦУ. Документом 1924 року засуджувався як неканонічний трансфер Київської Митрополії під владу Московського Патріарха. Історико-канонічні висновки столітньої давнини стали в нагоді при підготовці Томосу для України в 2018-2019 роках.

Обидва Томоси не можна розглядати поза контекстом конвенційних та гібридних воєн, питань національної безпеки, якими переймалася польська держава в двадцяті рокі минулого століття, а українська – в перші десятиліття поточного. В обох випадках влада усвідомлювала, що питання виходить далеко за межі церковної сфери, бо стосується національної безпеки.

Очевидними є паралелі між державними стратегіями Польщі в двадцяті-тридцяті роки минулого століття та України в наші дні, направлені на досягнення незалежності церковних структур від ворожого іноземного центру, який використовує ці структури в цілях, далеких від свободи совісті.

І тоді, і тепер визначальну роль у здобутті Томосу грала держава. Зрештою це відповідало і вимогам Вселенського Престолу, традиції, яка ще до 1924 року майже набула більш-менш сталої форми.

Як сто років тому, так і нині, автокефалії протидіяла не лише Російська Православна Церква, але й російська держава. Навіть атеїстичний характер московського режиму в 20-ті роки минулого століття не завадив ієрархії РПЦ, попри тоталь-

не переслідування Церкви в самій Росії, кооперуватися з безбожниками у боротьбі з польською автокефалією, а відтак і польською державністю у війні, яка носила гібридний характер.

В наші дні РПЦ стала частиною політичної системи країни-агресорки, активно підтримує розв'язану державним керівництвом війну проти України, проповідує так зване «богослів'я війни» – етнофілітичну єресь з культом держави, війни та насилля.

Це спонукає українську державу до активних дій, щоби покласти край впливу Москви на внутрішню ситуацію в нашій Україні через дочірні релігійні структури РПЦ. Подібну проблему, хоча і не в такій гострій формі, вирішували поляки в двадцяті роки XX століття – на той момент вони щойно пережили конвенційну війну з Росією, їхній історичний досвід є важливим для України.

Слушною видається пропозиція про законодавчу заборону поширення в Україні ідеології «Русского міра», яка становить серйозну загрозу національній безпеці.

Очевидно, що держава має сприяти ПЦУ у її боротьбі за визнання іншими помісними церквами, і в першу чергу – ПАПЦ, автокефалію якій надано на таких же канонічних підставах, що і ПЦУ.

І польський, і український Томос рівною мірою можуть стати в нагоді при визначенні статусу православних громад в інших країнах, які колись були частиною Київської Митрополії, як-от Білорусь чи Литва. В роботі обгрунтовані підстави для такої оцінки.

Список посилань

1.Антошевський Т. Томос 1924 року та його польська й українська «складові»: розмова з істориком А. Стародубом. Портал Релігійно-інформаційної служби України. URL: https://risu.ua/tomos-1924-roku-ta-jogo-polska-j-ukrayinska-skladovi-rozmova-z-istorikom_n152142 (дата звернення: 23.11.2024 р.)

2.Борщевич В. Волинський пом'яник. Рівне, 2004. 408 с.

3.Вєтошніков К. Чи насправді у 1686 році відбулася зміна юрисдикції Київської Митрополії. Церква і суспільство. К., 2024. № 1(03). С. 67.

4.Війна світів. «Русскій мір» проти християнства. Церква і суспільство. К., 2024. № 4(06). 98 с.

5.Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т. Репринтне вид. К.: Вид. Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998. Т. IV. Кн. ІІ. 416 с.

6.Губар А. Патріарший і Синодально-Канонічний Томос Вселенської Константинопольської Патріархії від 13 листопада 1924 року та його значення в історії Української Церкви. URL: http://kyiv-pravosl.info/2013/05/29/patriarshyj-i-synodalno-kanonichnyj-tomos-vselenskoji-konstantynopolskoji-patriarhiji-vid-13-lystopada-1924-roku-ta-joho-znachennya-v-istoriji-ukrajinskoji-tserkvy/ (дата звернення: 23.11.2024 р.)

7.Гумен Ю. Гібридність Російської Православної Церкви як загроза національній безпеці України. Воєнні конфлікти та техногенні катастрофи: історичні та психологічні наслідки: Збірник тез ІІІ Міжнародної наукової конференції, 20-21 квітня 2023 р. Тернопіль: ФОП Паляниця В. А., 2023. С. 60-62.

8.Драбинко О. Українська Церква: шлях до автокефалії. До дискусій навколо канонічного статусу, богослужбової мови та історії Української Церкви. К.: Фонд пам'яті Блаженнішого Митрополита Володимира, Дух і літера, 2018. 684 с.

9.Київський Патріархат – помісна Українська Православна Церква. Історико-канонічна декларація. К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2007. 167 с.

10.Клос В. Автокефалія Української Церкви: огляд від Хрещення до Синодального Томосу. К., 2019. 189 с.

11.Книга Правил Святих Апостолів, Вселенських і Помісних Соборів, і Святих Отців / пер. з рос. С. М. Чокалюка – К. : Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2008. 368 с.

12.Купранець О. Православна Церква в міжвоєнній Польщі 1918-1939 рр. Рим: ОО Василіани, 1974. 236 с.

13.Ларіна В. Українська автокефалія і канонічність. Церква і суспільство. Київ, 2024. № 1(03). С. 72 – 80.

14.Лотоцький О. Автокефалія. Нарис Історії Автокефальних Церков: У 2 т. К. : Вид. Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1999. Т. ІІ. 560 с.

15.Мартирологія Українських Церков: В 4-х т. Т. І. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. Балтимор, Торонто: Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. 1207 с.

16.Помісна церква. Український церковний вісник. К., 2024. N2. С. 31

17.Почепцов Г. Від покемонів до гібридних війн: нові комунікативні технології XXI століття. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2017. 260 с.

18.Православна Церква у Польщі: залежність від Москви є викликом для безпеки польського суспільства, – розмова з д-ром Павелом Врублевським. Портал Релігійно-інформаційної служби України. URL: https://risu.ua/pravoslavna-cerkva-u-polshchi-zalezhnist-vid-moskvi-ye-viklikom-dlya-bezpeki-polskogo-suspilstva--rozmova-z-d-rom-pavelom-vrublevskim_n147203 (дата звернення: 23.11.2024 р.)

19.Президент Путін вважає, що російську безпеку зміцнюють ядерна зброя та православ'я. URL: https://www.pravoslavie.ru/20667.html (дата звернення: 06.12.2024 р.)

20.Преловська І . Історія Української Православної Церкви (1686–2000). Навч. посіб. для студентів богослов. учбов. закладів. К. : КПБА, 2010. 444 с.

21.П'ятнадцять років тюрми отримав заочно архимандрит УПЦ (МП), який благословив «приєднання» Херсона до Росії. URL: https://lb.ua/society/2024/11/25/646933_15_rokiv_tyurmi_otrimav_zaochno.html (дата звернення: 23.11.2024 р.)

22.Рожко В. Відродження Української Православної Церкви на Волині 1917–2006 рр. Луцьк, 2007. 328 с.

23.Саган О. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. К. : Світ знань, 2004. 912 с.

24.Саган О. Історичні передумови проведення Об'єднавчого Собору Православної Церкви України. Церква і суспільство. К., 2024. № 1(03). С. 14 – 21.

25.Саган О. Московський патріархат як складова нинішньої гібридної війни проти України: ідеологічний та політичний аспект діяльності. Цит за Релігійний чинник та його використання у сучасній гібридній війні. Збірник матеріалів круглого столу дискусіїю Тернопіль, ТНТУ імені І. Пулюя, 18 листопада 2022 р. Тернопіль: ФОП Паляниця В. А., 2022. 81 с. 60.

26.Саган О. Національні прояви православ'я: український аспект. К.: Світ знань, 2001. 256 с.

27.Свитич А. Православная Церковь в Польше и ее Автокефалия. Буэнос Айрес. : Изд. Наша Страна, 1959. 232 с.

28.Свитич А. К. Православная церковь на Украине и в Польше в XX столетии / Свитич А. К., Фотиев К. В. М. : Крутицкое подворье, 1997. 304 с.

29.Світова гібридна війна: український фронт. За редакцією В. Горбуліна. Харків: Фоліо, 2017. 496 с.

30.Смирнов А. Собор 2018: як народилася ПЦУ. Церква і суспільство. К., 2024. № 1(03), с. 51.

31.Стародуб А. Архімандрит Смарагд (Павло Латишенко) як «злочинець-наслідувач». URL: https://risu.ua/arhimandrit-smaragd-pavlo-latishenko-yak-zlochinec-nasliduvach_n146025 (дата звернення: 23.11.2024 р.)

32.Стародуб А. Історико-канонічне обгрунтування права Константинопольського Патріарха надати автокефалію Православній митрополії у Польщі (листопад 1924). URL: https://risu.ua/istoriko-kanonichnij-referat-mitropolita-kalinika-delikanisa-listopad-1924_n143249 (дата звернення: 23.11.2024 р.)

33.Стародуб А. Контакти між Регентською радою Польського Королівства та вищим керівництвом РПЦ «в справі організації управління Варшавською православною єпархією (вересень – жовтень 2018). Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2013. С. 638 -646

34.Стародуб А. Особливості взаємодії польського уряду та Вселенського Патріархату в 1922-1924 роках. Портал Релігійно-інформаційної служби України. URL:https://risu.ua/osoblivosti-vzayemodiyi-polskogo-uryadu-ta-vselenskogo-patriarhatu-v-1922-1924-rokah_n143927 (дата звернення: 23.11.2024 р.)

35.Стародуб А. Патріарх Тихон (Бєллавін), питання статусу Православної митрополії в Польщі та витоки процесу налагодження стосунків між РПЦ та радянською владою. Портал Релігійно-інформаційної служби України URL: https://risu.ua/patriarh-tihon-byellavin-pitannya-statusu-pravoslavnoji-mitropoliji-v-polshchi-ta-vitoki-procesu-nalagodzhennya-stosunkiv-mizh-rpc-ta-radyanskoyu-vladoyu_n92026 (дата звернення: 23.11.2024 р.)

36.Стародуб А. Ціна питання: До 80-ї річниці з дня підписання Патріаршого і Синодально-канонічного томосу про визнання автокефалії Православної Церкви в Польщі. Людина і світ: науково-популярний релігієзнавчий ж-л., 2004. №7. С. 18 – 23.

37.Федін М. І. Правове регулювання статусу православної церкви в Польщі в період її автокефалізації (1919-1925 рр.) / М.І.Федін. //Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / редкол. : С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), Ю. Кормич. п. Аленін [та ін.] ; МОНмолодьспорт України, НУ ОЮА. Одеса : Фенікс, 2011. Вип. 12–18. С. 332–340.

38.Цивілізаційний вибір України: від «русского мира» до об'єднаної Європи : аналіт. доп. Київ, НІСД, 2019. 144 с.

39.Kolstø P. Kolov B. The Religious Component in Contemporary Russian Imperialasm. The Sacred Battlefields of the Eastern Europe: The Role of Orthodox Christianity in Geopolitics. A special issue of Religions URL: https://www.mdpi.com/2077-1444/15/9/1138 (дата звернення: 23.11.2024р.)

40.Krasowski K. Zwiazki wyznaniowe w II Rzechypospolitej. Studium historucznoprawne. Warszawa-Poznan : Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988. 355 s.

41.Meyendorff J. Imperial Unity and Christian Divisions. New York : St. Vladimir's Seminary Press, 1989. 228 p.

42.Mironowicz A. Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Białystok : Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2001. 390 s.

43.Namee M. The Position of the Ecumenical Patriarchate in the Orthodox Church (1924). URL: https://orthodoxhistory.org/2020/08/26/the-position-of-the-ecumenical-patriarchate-in-the-orthodox-church-1924/

44.Papierzynska-Turek M. Miçdzy tradycja a rzeczywistosia. Panstwo wobec prawoslawia (1919-1939). W. : Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. 484 s.

45.Sanderson C. W. Autocephaly as a function of institutional stability and organizational change in the Eastern orthodox church. University of Maryland : College Park, 2005. 196 p.

46.Zyzykin M. Autokefalia i zasady jej zastosowania. W. 1931. 128 s.

References

1.Antoshevsky, T. Tomos of 1924 and Its Polish and Ukrainian «Components»: An Interview with Historian A. Starodub. Religious Information Service of Ukraine Portal. URL: https://risu.ua/tomos-1924-roku-ta-jogo-polska-j-ukrayinska-skladovi-rozmova-z-istorikom_n152142 (accessed on 23.11.2024).

2.Borshchevych, V. Volyn Pomianyk. Rivne, 2004. 408 pp.

3.Vietoshnikov, K. Did the Jurisdiction of the Kyiv Metropolia Really Change in 1686? Church and Society. Kyiv, 2024. No. 1(03), p. 67.

4.War of the Worlds. The «Russian World» versus Christianity. Church and Society. Kyiv, 2024. No. 4(06). 98 pp.

5.Vlasovsky, I. An Outline of the History of the Ukrainian Orthodox Church: In 4 Volumes. Reprinted ed. Kyiv: Publishing House of the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate, 1998. Vol. IV, Book II. 416 pp.

6.Gubar, A. The Patriarchal and Synodal-Canonical Tomos of the Ecumenical Patriarchate of Constantinople from November 13, 1924, and Its Significance in the History of the Ukrainian Church. URL: http://kyiv-pravosl.info/2013/05/29/patriarshyj-i-synodalno-kanonichnyj-tomos-vselenskoji-konstantynopolskoji-patriarhiji-vid-13-lystopada-1924-roku-ta-joho-znachennya-v-istoriji-ukrajinskoji-tserkvy/ (accessed on 23.11.2024).

7.Humen, Y. The Hybrid Nature of the Russian Orthodox Church as a Threat to Ukraine's National Security. Military Conflicts and Technogenic Disasters: Historical and Psychological Consequences. Abstracts of the III International Scientific Conference, April 20–21, 2023. Ternopil: FOP Palyanytsia V. A., 2023. pp. 60–62.

8.Drabynko, O. The Ukrainian Church: The Path to Autocephaly. Discussions on Canonical Status, Liturgical Language, and History of the Ukrainian Church. Kyiv: Fund of Memory of Metropolitan Volodymyr, Spirit and Letter, 2018. 684 pp.

9.Kyiv Patriarchate – The Local Ukrainian Orthodox Church. Historical-Canonical Declaration. Kyiv: Publishing Department of the UOC-KP, 2007. 167 pp.

10.Klos, V. The Autocephaly of the Ukrainian Church: An Overview from the Baptism to the Synodal Tomos. Kyiv, 2019. 189 pp.

11.The Book of Rules of the Holy Apostles, Ecumenical and Local Councils, and Holy Fathers, translated from Russian by S. M. Chokalyuk. Kyiv: Publishing House of the Kyiv Patriarchate of the Ukrainian Orthodox Church, 2008. 368 pp.

12.Kupranets, O. The Orthodox Church in Interwar Poland, 1918–1939. Rome: OO Basilian Order, 1974. 236 pp.

13.Larina, V. Ukrainian Autocephaly and Canonicity. Church and Society. Kyiv, 2024. No. 1(03), pp. 72–80.

14.Lototsky, O. Autocephaly: A Historical Sketch of Autocephalous Churches: In 2 Volumes. Kyiv: Publishing House of the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate, 1999. Vol. II. 560 pp.

15.Baltimore, Toronto: Ukrainian PublishinMartyrdom of Ukrainian Churches:

In 4 Volumes. Vol. I. Ukrainian Orthodox Church. Documents, Materials, Christian Samizdat of Ukraine. g House «Smoloskyp» named after V. Symonenko, 1987. 1207 pp.

16.Local Church. Ukrainian Church Bulletin. Kyiv, 2024. No. 2, p. 31.

17.Pocheptsov, H. From Pokémon to Hybrid Wars: New Communication Technologies of the 21st Century. Kyiv: Publishing House «Kyiv-Mohyla Academy», 2017. 260 pp.

18.The Orthodox Church in Poland: Dependence on Moscow as a Challenge to Polish Society's Security — an Interview with Dr. Pawel Wróblewski. Religious Information Service of Ukraine Portal. URL: https://risu.ua/pravoslavna-cerkva-u-polshchi-zalezhnist-vid-moskvi-ye-viklikom-dlya-bezpeki-polskogo-suspilstva--rozmova-z-d-rom-pavelom-vrublevskim_n147203 (accessed on 23.11.2024).

19.President Putin Believes Russia's Security Is Strengthened by Nuclear Weapons and Orthodoxy. URL: https://www.pravoslavie.ru/20667.html (accessed on 06.12.2024).

20.Prelovska, I. History of the Ukrainian Orthodox Church (1686–2000). Textbook for Students of Theological Institutions. Kyiv: KPBA, 2010. 444 pp.

21.Fifteen Years in Prison Was Given in Absentia to a UOC (MP) Archimandrite Who Blessed the «Annexation» of Kherson to Russia. URL: https://lb.ua/society/2024/11/25/646933_15_rokiv_tyurmi_otrimav_zaochno.html (accessed on 23.11.2024).

22.Rozhko, V. The Revival of the Ukrainian Orthodox Church in Volyn, 1917–2006. Lutsk, 2007. 328 pp.

23.Sagan, O. Ecumenical Orthodoxy: Essence, History, Current State. Kyiv: World of Knowledge, 2004. 912 pp.

24.Sagan, O. Historical Prerequisites for the Unification Council of the Orthodox Church of Ukraine. Church and Society. Kyiv, 2024. No. 1(03), pp. 14–21.

25.Sagan, O. The Moscow Patriarchate as a Component of the Current Hybrid War Against Ukraine: Ideological and Political Aspects of Activity. Quoted in The Religious Factor and Its Use in Modern Hybrid War. Proceedings of the Roundtable Discussion. Ternopil, TNTU named after I. Pulyuy, November 18, 2022. Ternopil: FOP Palyanytsia V. A., 2022. 81 pp. \

26.Sagan, O. National Manifestations of Orthodoxy: The Ukrainian Aspect. Kyiv: World of Knowledge, 2001. 256 pp.

27.Svitych, A. The Orthodox Church in Poland and Its Autocephaly. Buenos Aires: Publishing House «Our Country», 1959. 232 pp.

28.Svitych, A. K., Fotiev, K. V. The Orthodox Church in Ukraine and Poland in the 20th Century. Moscow: Krutitsky Metochion, 1997. 304 pp.

29.World Hybrid War: The Ukrainian Front. Edited by V. Horbulin. Kharkiv: Folio, 2017. 496 pp.

30.Smyrnov, A. Council 2018: How the Orthodox Church of Ukraine Was Born. Church and Society. Kyiv, 2024. No. 1(03), p. 51.

31.Starodub, A. Archimandrite Smaragd (Pavlo Latyshenko) as a «Criminal-

Imitator». URL: https://risu.ua/arhimandrit-smaragd-pavlo-latishenko-yak-zlochinec-nasliduvach_n146025 (accessed on 23.11.2024).

32.Starodub, A. The Historical-Canonical Justification for the Right of the Ecumenical Patriarch to Grant Autocephaly to the Orthodox Metropolia in Poland (November 1924). URL: https://risu.ua/istoriko-kanonichnij-referat-mitropolita-kalinika-delikanisa-listopad-1924_n143249 (accessed on 23.11.2024).

33.Starodub, A. Contacts Between the Regency Council of the Polish Kingdom and the Higher Leadership of the Russian Orthodox Church «Regarding the Organization of Administration of the Warsaw Orthodox Diocese (September–October 2018). History of Religion in Ukraine: Scientific Annual Journal, 2013, pp. 638–646.

34.Starodub, A. Features of the Interaction Between the Polish Government and the Ecumenical Patriarchate in 1922–1924. Religious Information Service of Ukraine Portal. URL: https://risu.ua/osoblivosti-vzayemodiyi-polskogo-uryadu-ta-vselenskogo-patriarhatu-v-1922-1924-rokah_n143927 (accessed on 23.11.2024).

35.Starodub, A. Patriarch Tikhon (Bellavin), the Issue of the Status of the Orthodox Metropolia in Poland, and the Origins of Relations Between the Russian Orthodox Church and the Soviet Government. Religious Information Service of Ukraine Portal. URL: https://risu.ua/patriarh-tihon-byellavin-pitannya-statusu-pravoslavnoji-mitropoliji-v-polshchi-ta-vitoki-procesu-nalagodzhennya-stosunkiv-mizh-rpc-ta-radyanskoyu-vladoyu_n92026 (accessed on 23.11.2024).

36.Starodub, A. The Price of the Issue: On the 80th Anniversary of the Patriarchal and Synodal-Canonical Tomos Recognizing the Autocephaly of the Orthodox Church in Poland. Man and the World: Scientific-Popular Religious Studies Journal, 2004. No. 7, pp. 18–23.

37.Fedin, M. I. Legal Regulation of the Status of the Orthodox Church in Poland During Its Autocephalization (1919–1925). Actual Problems of Politics: Collection of Scientific Papers. Editorial Board: S. V. Kivalov (Chief Editor), L. I. Kormych (Deputy Chief Editor), Yu. Kormych et al.; Ministry of Education and Sports of Ukraine, National University «Odesa Law Academy». Odesa: Feniks, 2011. Issues 12–18, pp. 332–340.

38.Ukraine's Civilizational Choice: From «Russian World» to United Europe: Analytical Report. Kyiv, NISS, 2019. 144 pp.

39.Kolstø, P., Kolov, B. The Religious Component in Contemporary Russian Imperialism. The Sacred Battlefields of Eastern Europe: The Role of Orthodox Christianity in Geopolitics. A special issue of Religions. URL: https://www.mdpi.com/2077-1444/15/9/1138 (accessed on 23.11.2024).

40.Krasowski, K. Religious Communities in the Second Polish Republic: A Historical-Legal Study. Warsaw-Poznan: State Scientific Publishing House, 1988. 355 pp.

41.Meyendorff, J. Imperial Unity and Christian Divisions. New York: St. Vladimir's Seminary Press, 1989. 228 pp.

42.Mironowicz, A. The Orthodox Church in Polish Territories in the 19th and

20th Centuries. Białystok: Publishing House of the University of Białystok, 2001. 390 pp.

43.Namee, M. The Position of the Ecumenical Patriarchate in the Orthodox Church (1924). URL: https://orthodoxhistory.org/2020/08/26/the-position-of-the-ecumenical-patriarchate-in-the-orthodox-church-1924/

44.Papierzynska-Turek, M. Between Tradition and Reality: The State and Orthodoxy (1919–1939). Warsaw: State Scientific Publishing House, 1989. 484 pp

45.Sanderson, C. W. Autocephaly as a Function of Institutional Stability and Organizational Change in the Eastern Orthodox Church. University of Maryland: College Park, 2005. 196 pp.

46.Zyzykin, M. Autocephaly and Principles of Its Application. Warsaw, 1931. 128 pp.

Oleg MEDVEDYEV, Senior Research Fellow, National Defence University of Ukraine

E-mail: oleh.medvedev@gmail.com

ORCID: 0009-0007-2513-2092

The 1924 Tomos on autocephaly of the orthodox church of Poland in the context of russia's hybrid war against Ukraine

Abstract. *This article examines the significance of the 1924 Tomos on autocephaly for the Orthodox Church in Poland, which transcends the boundaries of Polish and ecclesiastical history. The document established a precedent for granting autocephaly to former dioceses of the Kyiv Metropolis and acknowledged the illegitimacy of its subordination to the Moscow Patriarchate in 1686. In 2018, this very argument was employed in discussions justifying the granting of autocephaly to the Orthodox Church of Ukraine (OCU).*

Both Tomoses cannot be considered outside the context of conventional and hybrid wars or separate from issues of national security, which were pivotal for newly independent states–Poland in 1924 and Ukraine today.

In modern times, the Russian Orthodox Church (ROC) has become an integral part of the political system of the aggressive state. It

actively supports the war against Ukraine launched by the state leadership and promotes the so-called «theology of war,» an ethnophyletic heresy that glorifies the state, war, and violence.

For this reason, Ukraine in 2024 adopted significant political and legislative decisions regarding the collection of ROC dioceses in Ukraine, which self-identify as the «Ukrainian Orthodox Church.» A significant portion of its clergy has been exposed for collaboration with the aggressor state.

Both the Polish and Ukrainian Tomoses are equally relevant for determining the status of Orthodox communities in other countries that were once part of the Kyiv Metropolis, such as Belarus or Lithuania. Consequently, these countries are directly affected by the historical and canonical conclusions and assessments contained in the 1924 Tomos.

Keywords: *autocephaly, hybrid war, national security, strategic communications, church.*

Стаття надійшла до редакції 12.02.2025 р.

© Олег МЕДВЕДЄВ, 2025 р.

DOI:10.59553/2518-7546-2025-23-24-7
УДК [353.8+439.2]:94(477)

Микола ДЕРЖАЛЮК
Доктор історичних наук,
Інститут Всесвітньої історії НАН України (Київ)
E-mail: dzhlk@ukr.net
ORCID: 0009-0006-2821-1039

ОКУПАЦІЙНА ПОЛІТИКА УГОРЩИНИ НА ЗАКАРПАТТІ У 1939–1944 рр. ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ СЬОГОДЕННЯ

Анотація. *Розкриваються національно-визвольні змагання на Підкарпатській Русі у першій половині XX ст., роль місцевої еліти у досягненні автономії та державності Карпатської України, визначальний вплив міжнародних відносин на її долю.*

Аналізуються основні фактори, що сприяли розвитку та перемозі українських державотворних процесів на усіх їх етнічних теренах. Це – падіння під воєнним тягарем через активну участь у Першій світовій війні Російської імперії, Центральних держав та їх розпад, зокрема Австро-Угорщини, піднесення національно-визвольних змагань народів цієї монархії, її розчленування і утворення на її місці 6-и нових держав, сприятливі міжнародні умови для реалізації права на самовизначення лише для окремих поневолених народів, вигідних для країн Антанти.

Звертається увага на державотворні процеси у Підкарпатській Русі у міжвоєнний період. Серед таких: автономія 21 грудня 1918 р. у складі Угорської Народної Республіки та 2 квітня 1919 р. у складі Угорської Радянської Республіки; автономія 11 жовтня 1938 р. у складі Чехословацької Республіки (ЧСР),

державність Карпатської України 15 березня 1939 р., возз'єднання Закарпатської України 27 листопада 1945 р. з УРСР у складі СРСР.

Наголошується, що останні дві події вивищуються над усіма іншими, оскільки вони стали доленосними у житті українців Закарпаття на тернистому шляху формування соборної і незалежної Української держави у кінці XX ст.

Зроблено висновки, що виразниками політичного обличчя Закарпаття у XX ст. у складі ЧСР були місцеві діячі, вихідці з українсько-угорських родин, діяння яких відповідали загальнодемократичним цінностям і служили інтересам цих двох етносів, які домінували у краї. Підкреслюється, що основу визвольних змагань у чеський період складала ідеологія українофільства, яка зреалізувалася завдяки сприятливим міжнародним чинникам – федералізації й розпаду ЧСР. Під час перебування Закарпаття у складі Угорщини у краї взяли гору політичні сили, які відстоювали набуття територіальної автономії, заперечували проукраїнську та прорадянську політику. У їх діяльності запанувала угро-русинська ідеологія, спрямована на об'єднання усіх русинських земель (Закарпаття, Пряшівщини, Мароморощини) у складі Угорщини, як це було до розпаду Габсбурзької монархії. Вони сприяли зміцненню панування унітарної Угорської держави, стали реалізаторами угро-рутинської політики, формуванню з українців цього краю самостійної рутинської нації, як 4-ї повноцінної східнослов'янської нації серед «русской», білоруської та української.

Зазначено, що наслідки діяльності Угорщини у Закарпатті у 1939-1944 рр. свідчили про значний відступ у політико-правовому та демократичному розвитку краю у порівнянні з чеським періодом. Такі висновки обгрунтовано на основі наступних факторів. Важливою причиною цього була війна та несприятлива міжнародна обстановка. Тоталітарна форма правління в Угорщині, воєнно-жандармський порядок, унітарне управління Закарпаттям, непроведення парламентських виборів, ненадання Угорщиною автономії для переважаючих українських русинів Карпатської території, запровадження одномовності замість проголошеної угорсько-рутинської дво-

мовності у всіх сферах адміністративного та повсякденного життя, анулювання земельної, освітньої та адміністративної реформ часів ЧСР, заборона діяльності проукраїнських організацій та використання рідної мови, безуспішні спроби витворити з русинів окрему націю, кодифікувати русинський діалект і зробити його повноцінною літературною мовою рутинів. Людські й матеріальні ресурси Закарпаття стали джерелом забезпечення потреб Угорщини у німецько-радянські війні. Великі страждання випали на долю провідних етносів Закарпаття (українських русинів, угорців, німців, євреїв, циганів). 20% жителів Закарпаття загинули у період Другої світової війни війни та у перші повоєнні роки, що є найвищим показником людських і матеріальних втрат серед країн учасниць тієї війни.

Підтверджується те, що українська національна ідея, українська мова в Закарпатті, незважаючи на утиски та заборону у 1939-1944 рр., залишалися незнищуваними. Місцева інтелігенція і самі члени Наукового товариства Закарпаття (НТЗ) користувалися українською літературою та мовою, норми якої клалися в основу різних проектів русинської мови, що знаходили підтримку серед місцевого населення та учнівської молоді. Діяльність угорської влади на Закарпатті, спрямована на формування окремої рутинської нації та її мови, виявилася непродуктивною. Окремої русинської мови так і не було створено, а місцева мова, як діалект української, продовжувала домінувати серед руського населення Закарпаття як розмовна.

Відзначається, що русини в Угорщині на законодавчому рівні визнані як окрема серед 13 національних меншин, що мають значні культурно-освітні права. Ціла група сучасних фахівців Угорщини та Закарпаття, а також інших країн продовжує курс своїх колег міжвоєнного часу і все настирливіше добивається, щоб на міжнародному рівні було визнано існування окремої рутинської нації та її мови як 4-ї серед східнослов'янських народів – «русских», українців, білорусів та рутинів. У нинішні часи вони: продовжують доводити, що основна частина русинів проживає у Закарпатті, Словачині, Польщі, Ру-

мунії, Сербії, Хорватії; зараховують більшість українців Закарпаття та інших країн до русинів, що є політичним шахрайством; уникають повідомляти про кількість українців, які проживають у цих країнах, що у жодній з цих країн проживання українці/русини не мають автономії.

Наголошується, що оцінка Акту возз'єднання українських русинів Закапаття з Радянською Україною 27 листопада 1945 р. як доленосного у їхній тисячолітній історії цілковито підтвердилася лише після того як Україна з розпадом СРСР здобула незалежність. Без такої перспективи, що відбулася, перешкоди для періодизації епохи варварства та цивілізації в історії Закарпаття були б нездоланними, а основні висновки, зроблені за наслідками аналізу перебування Підкарпатської Русі у складі Угорщини у 1939-1944 рр., залишалися б недоведеними.

Ключові слова: *Підкарпатська Русь, Карпатська Україна, Чехословаччина, Угорщина, автономія, державність, окупація краю, війна, визволення, возз'єднання з Україною, політичне русинство, сучасні проблеми, шляхи їх вирішення.*

Політичне та суспільно-громадське життя українців Закарпаття прискорено й успішно розвивалося з початку ХХ ст. під наростаючим впливом національно-визвольних змагань усіх народів Габсбурзької імперії. З її поразкою у Першій світовій війні та розпадом восени 1918 р. національно-визвольні сили усіх народів, зокрема й українських русинів, прониклися демократичними ідеями, революційними перетвореннями, рішучою підтримкою проголошених прав націй монархії на самовизначення і формування незалежних держав. Габсбурзька монархія була середньою за потужністю державою, що складала 676 тис. кв. км території та 52 млн. чол. населення. Її найбільшою проблемою була багатонаціональність, в якій австрійці та угорці, як її панівні нації, складали чисельну меншість – 42-43%. На основі Версальських договорів, якими фіксувався розпад Австро-Угорщини на 7 нових держав, ці два народи зазнали зухвалих пограбувань. Колишні титульні складові монархії -Австрія та Угорщина – разом отримали після її розпаду 178 тис. кв. км і населення 14,34 млн. чол., тобто

26% території та 27,6% населення колишньої монархії. Окремо площа Австрії склала 84 тис. кв. км території (12%) і населення 6,54 млн. чол. (12,6%), а Угорщина – 93 тис. кв. км території (14%) і населення 7,8 млн. чол.(15%) Габсбурзької монархії. Решта її земель (74%) і населення (73,4%) перейшли до новоутворених держав. Чехословаччина успадкувала від цієї монархії 140,4 тис. кв. км (21%) території та 13,6 млн. чол.(26,2%) населення. Чехів було до 7 млн. чол., німців – до 3 млн. чол., словаків – 2 млн. чол., угорців – 0,75 млн. чол., українців – понад 0,5 млн чол., поляків – 0,1 млн. чол., євреїв – понад 0,1 млн. чол.); Югославія – 249 тис. кв. км території (37%) і населення 12 млн. чол.(23%); Румунія приростила собі від цієї монархії Трансільванію, Банат та Буковину 102 тис. кв. км території (15%) і населення понад 8 млн. чол. (15%). Вона також захопила Добруджу від Болгарії та Бессарабію – від Росії. Західна і Східна Галичина відійшли до Другої Речі Посполитої, що відновлювалася [1].

У ході розчленування Австро-Угорщини територіальні й етнічні права лише чехів, поляків, румунів і сербів зреалізувалися з нечуваними успіхами. Нові держави придбали у 2-3 рази більші території і кількість інших народів цієї монархії у порівнянні з власними етнічними показниками та межами свого розселення. Тоді як інші народи монархії у таких же пропорціях цей потенціал втратили. Словаки, хорвати, словенці, українці цілковито, а угорці, австрійці значною мірою потрапили до складу ЧСР, Югославії, Румунії, Польщі, Росії на підневільних умовах. Усі щасливці долі стали багатонаціональними державами. Титульні нації ЧСР, Югославії перебували у меншості, а в інших питома вага національних меншин складала від 30% до 40%. Якщо Австрія та Угорщина зберегли свою державність, то українці, які серед 12 основних народів монархії за чисельністю поділяли 4-5 місця з поляками, зазнали варварського четвертування. Внаслідок Версальського насилля у ЦС Європі станом на 1939 р. серед 110 млн. населення 22 млн. чол., зокрема кожен 5-й житель колишньої Габсбурзької монархії, належали до національних меншин [2].

Процеси становлення кожної постгабсбурзької країни були дуже складними через руйнівні наслідки війни, дезорганізацію економічного життя, виробничих і торгівельних зв'язків, ускладнення суспільно-політичних та загострення міжнаціональних відносин, спричинені розпадом єдиної Австро-Угорської монархії і формуванням нових держав у далеко не справедливих кордонах. Але у період панування комуністичного режиму ці явища оцінювалися схвально, як перемога антивоєнних, революційних і національно-визвольних рухів, що завершилися визволенням народів регіону з надією і на корінні зміни й у соціальному устрої. Проголошення ЧСР, Югославії та відновлення незалежності Польщі подавалося як «створення національної державності, що мало велике значення для подальшого розвитку зарубіжних слов'янських держав» [3].

ЧСР була проголошена унітарною державою, всупереч тому, що чеська нація у новоутвореній державі перебувала у меншості, складала до 49% населення. Це – ЧСР (Богемія, Моравія, Сілезія – чехи), Судетський край (німці, чехи), Словаччина (словаки, угорці, німці, українці), Закарпаття (українці, угорці, євреї, словаки), південна частина Тешинської області 284 тис. чол. (чехи 120 тисяч, поляки 80 тис., словаки, німці). Північна частина цієї області (понад 2/3 поляки) перейшла до Польщі ще у лютому 1919 р. У 30-і роки німці складали 23,8% населення ЧСР. Влада новоутворених країн під патронатом Антанти не виконувала вимог Версальських договорів 1919-1922 рр. про надання багаточисельним спільнотам на їх етнічних землях – німцям, угорцям, словакам, українцям –автономного статусу як умови їх переходу до новоутворених держав. Серед таких була й ЧСР. Положеннями Мартинівської декларації 1918 р. про перехід Словаччини до складу Чехословацької Республіки вона зобов'язувалася через 10 років, тобто у 1928 р., надати для Словаччини автономний статус, а Сен-Жерменського договору від 10 вересня 1919 р. умовою передачі цього краю до ЧСР було надання Підкарпатській Русі автономії. Подібні вимоги не були виконані. Конституцією ЧСР від 20 лютого 1920 р. країна проголошувалася демократичною республікою, хоча нею не визначалися права національних спіль-

нот, їхня рівноправність передбачалася лише як громадян однієї держави. Національна самобутність словаків не визнавалася, вони відносилися до єдиної чехословацької державотворної нації. Весною 1920 р. у ході підготовки до підписання Тріанонського мирного договору 4 червня 1920 р. ЧСР пропонувала Угорщині лише деякі територіальні поступки. Але уряд П.Телекі вимагав залишити у складі Угорщини всю Словаччину, а не лише її південну частину, претендуючи цим самим на відновлення «Великої Угорщини». Такі вимоги Угорщини учасники Версальської конференції категорично не підтримали. Законом від 19 березня 1923 р. у ЧСР діяльність організацій, яка відносилася до «підривних» заборонялася. Адміністративною реформою 1927 р. модель влади у ЧСР не змінювалася, а залишалася виключно унітарною. Новоутворені держави у міжнаціональних відносинах поводилися з етносами вчорашніх метрополій дуже проходно. Причини зрозумілі, але, на жаль, ставлення до українських спільнот розчленованої Української держави, які не належали до панівних націй у минулому, у нових державах було не кращим. Проголошені В.Вільсоном та В.Леніним і широко підтримувані у кінці війни демократичні й прогресивні принципи про права підневільних націй Австро-Угорщини на самовизначення у ході їх реалізації набули у новоутворених країнах дуже суперечливих і негативних наслідків.

Визвольна боротьба і державотворні процеси українсько-руської нації після Першої світової війни переживали піднесення і набули масової підтримки на усіх її етнічних землях. Основи державотворних успіхів були започатковані у 1917-1922 рр. на усіх теренах її проживання, коли навколо Центральної Україні об'єдналися на Заході – Галичина, Закарпаття і Північна Буковина, на Північно-східних теренах – Слобожанщина, Білогородщина, Воронежчина, Курщина, Орловщина, Східний Донбас, Кубанщина, Таганрогщина. Нав'язаний Версальський правопорядок і визначені кордони нових держав, домінування інтересів Франції, Великобританії та більшовицької Росії у Європі обернулися для українства поразкою, новим розчленуванням і потраплянням основних його етніч-

них територій до нових/старих імперських утворень: Росії, Другої Речі Посполитої, Румунського королівства, Чехословацької Республіки(ЧСР), Сербії та Хорватії (Югославії). Значна частина русинів цих земель емігрувала до США і Канади, Західної Європи.

У більшості постгабсбурзьких держав політична система набула централістських форм правління. В Угорщині упродовж 1920 – кінця 1944 рр. панувала тоталітарна модель влади. У соціалістичний період режим М.Хорті однозначно оцінювався одним з різновидів фашизму. У посттрансформаційний період рівень політичної заангажованості знизився, оцінки режиму набули більш об'єктивних оцінок, почали переважати висновки, що устрій мав більше ознак тоталітарного режиму. В Угорщині функціонувала напівмонархічна форма правління, в якій регент М.Хорті був наділений великими, але не монархічними повноваженнями. Хортистський режим відіграв позитивну роль у детронізації габсбурзької династії, унеможливлення запровадження королівської форми правління, у консолідації суспільства і відновленні життєдіяльності угорської держави у нових дуже складних внутрішніх та зовнішніх умовах.

Політичний режим Хорті став наслідком перерваного природного процесу капіталістичного розвитку Угорщини після Першої світової війни, розпаду Габсбурзької монархії в цілому та Угорського королівства, зокрема, невдачі угорських буржуазно-демократичної та соціалістичної революцій у 1918-1919 рр., реакцією на міжнаціональне загострення між новоутвореними країнами, що тривало упродовж міжвоєнного періоду. Падіння республіканської влади і розчленування Угорщини у 1918-1920 рр. відбулося завдяки зусиллям країн Антанти та їхніх союзниць, новопосталих сусідніх держав.

Активна і помітна участь єврейської еліти у поваленні монархії у кінці 1918 р., перемозі буржуазно-демократичної, а потім соціалістичної революцій у 1918-1919 рр. відбулася завдяки тому, що вона посідала міцні позиції у провідних сферах угорського суспільства (фінансовій, банківській, політичній, економічній, медичній, юридичній, освітній,

ЗМІ), рішуче діяла заради повалення монархії і запровадження більш прогресивних моделей державного розвитку (буржуазного, народно-демократичного, соціалістичного). Перешкодою подальшому зміцненню їх і так впливових позицій у країні була монархічна форма правління, при якій зберігалася з феодальних часів кастова, сприятлива система для представників угорської нації в отриманні права на власність, державну і військову службу, проникнення до середніх і вищих верств населення та ешелонів влади і обмежувала такі можливості для усіх інших народів, інороднім верствам населення, зокрема і євреям. Активною участю у поваленні монархії, у перемозі буржуазно-демократичної, соціалістичної революцій євреї домоглися знищення кастової форми правління і запровадження буржуазної/соціалістичної моделі влади, яка забезпечувала рівні права і свободи усім народам, етносам, спільнотам країни, незалежно від їх національного походження. Такі рівні умови були ідеальними для безпечного і успішного процвітання єврейства.

З поразкою обох революцій за режиму М.Хорті в Угорщині найбільш впливові і прихильні верстви населення до прогресивних реформацій усувалися з політичної арени та обмежувалися у можливостях вільного розвитку й діяльності.

А після консолідації режиму в Угорщині єврейство, демократична частина аристократії, соціалістична і комуністична ідеології звинувачувалися у зраді угорських національних інтересів, оскільки вони відігравали ключову роль спочатку у поваленні в Угорщині монархії, потім у перемозі революцій 1918-1919 рр., а далі у їх поразці, окупації та розчленуванні країни. Домінуючими складовими таких звинувачень були антимарксизм, антибільшовизм, антисемітизм, які разом з їх носіями вважалися інородніми й ворожими для угорської нації силами, ставилися поза законом і жорстоко переслідувалися.

Звинувачення саме народно-демократичних, республіканських, соціалістичних і комуністичних сил угорського суспільства у падінні революцій та розвалі Угорської держави було великою помилкою режиму. Революції зазнали поразки не через внутрішній, а через зовнішній чинник, через зброй-

ну інтервенцію проти Угорщини та дипломатичну блокаду її країнами Антанти та їхніми союзницями, сусідніми державами. Вони спільно окупували 80% території Угорщини, паралізували діяльність влади цієї країни, а потім відіграли ключову роль у її розчленуванні та встановленні авторитарного, зате проантантівського режиму М.Хорті.

Політична, економічна та ідеологічна модель влади грунтувалася на консервативних капіталістичних засадах, поступалася буржуазно-демократичним принципам. Її основу складала приватна власність, заборона системи буруазно-демократичного устрою, не кажучи вже про соціалістичну і комуністичну модель влади та діяльніть відповідних партійних сил та ідеологій. Влада у країні належала двопалатним Національним зборам та регенту М.Хорті. Державна система функціонувала на основі прийнятих законів Національних зборів та рішень регента країни. Виконавчі функції зосереджувалися в уряді країни. Опорою цього устрою являлися промислова та фінансова буржуазія (понад 30% депутатського корпусу), великі землевласники (до 25%), державні управлінці вищої і середньої категорії (понад 30%), середні та дрібні підприємці, вищі і середні верстви інтелігенції, військова еліта. Останні мали в середньому до 15% депутатських місць. Угорщина належала до середньорозвинених держав Європи. Регент країни та Національні збори спрямовували діяльність уряду щодо удосконалення умов для пріоритетного розвитку аграрної та інших галузей промисловості, проведення реформ і модернізації усіх інших виробничих сфер. Державне втручання в економічне життя передбачалося з метою удосконалення роботи конкретних галузей. Важливо відзначити, що обравши М.Хорті у 1920 р. регентом країни, угорська правляча еліта не запровадила монархічної форми правління на чолі з королем як це було у габсбурзькі часи. Регентські повноваження М.Хорті носили напівмонархічний характер, були запозичені з періоду Угорської революції та визвольної війни угорського народу 1848-1849 рр., якими був наділений лідер нації Лайош Кошут. Регентська посада не уособлювала абсолютистської влади. Вона перевищувала повноваження глави

чи президента демократичної держави, носила значні ознаки тоталітарного режиму в країні. У той же час ця модель влади не відповідала умовам тоталітарної диктатури на зразок Сталіна чи Гітлера. В Угорщині мав місце авторитарний режим, жорстокість якого посилювалася через загострення міжнародних відносин у Європі та особливо у Карпатсько-Дунайському регіоні. У кінцевому підсумку він зеволюціонував у кінці 30– рр. до тоталітаризму.

Національна (державницька) ідея Угорщини періоду М. Хорті грунтувалася на християнських і національних традиціях і спрямовувалася на підтримку і захист усіх верств угорського суспільства, які вірно служили інтересам нації та держави, збагачували і зміцнювали її потенціал. У центрі її уваги посідав середній клас та селянство, які вважалися найбільш патріотичною і національно свідомою частиною соціуму. Пріоритетною галуззю економіки визнавалося сільське господарство, агропромисловий комплекс та усі його трудівники від великих землевласників до звичайних сільських працівників. Відзначалося, що клас землевласників являвся силою, на якій трималася і розвивалася нація. Ця ідея слугувала об'єднанню, консолідації та примиренню різних класів, соціальних груп угорської нації навколо ідеалів незалежності, посилення єднання нації всередині країни та від'єднаних її частин, що були передані до сусідніх держав. Наголошувалося, що ідеали боротьби за незалежність угорців упродовж 400 років після поневолення країни на 150 років османами та 220-літнього гніту Габсбургів набули після Першої світової війни чергового піднесення. У міжвоєнний період в країні дозволялася діяльність усіх політичних партій, в основі яких лежали ці ідеологічні принципи, а усі ліві та крайні ліві політичні сили (ліберально-демократичні, соціалістично-комуністичні) заборонялися.

Обидві партії міжнародного робітничого класу Угорщини (комуністична та соціал-демократична) однаково засудили Версальський правопорядок, конкретно грабіжницькі умови Тріанонського мирного договору від 4 червня 1920 року. Заборонена в Угорщині у міжвоєнний період Компартія мала лише нелегальні можливості для своєї діяльності. Зберігши легаль-

ний статус шляхом відмежування від більшовизму і ставши парламентською партією після виборів 1922 р. до Національних зборів, Соціал-демократична партія у своїх рішеннях відзначала, що сприятиме вагомими заходами здійсненню ревізії цього договору, і тут же наголошувала, що правлячі кола використовували Тріанон, щоб придушити усі демократичні прогресивні рухи в Угорщині. Звинувачуючи провідні сили обох революцій у Тріанонській трагедії, вони виправдовували справжніх її винуватців, політику усіх правлячих сил до війни, під час війни та після неї. Саме помилкова міжнародна і внутрішня політика правлячих класів колишнього Угорського королівства стала наслідком поразки країни у війні та її розчленування. У руках панівних класів Тріанон став дуже вигідним засобом маніпулювання, завдяки якому їхня найбільша вина приховувалася, головні дієві особи не називалися, навіть про імперіалістичну і грабіжницьку роль країн Антанти та їхніх союзниць не говорилося. Натомість усі звинувачення покладалися на найбільш мобільні і прогресивні сили угорського суспільства. У такий спосіб увага народних мас відволікалася від справжніх помилок вчорашніх правлячих класів, які складали основу контрреволюційного режиму, що позначався у міжвоєнний період глибоко реакійною природою.

Переможці Першої світової війни, фундатори системи правопорядку у Європі, серед них і встановлені несправедливі кордони на постгабсбурзькому просторі, насамперед щодо Угорщини несуть найбільшу відповідальність за зміцнення політики ревізіонізму. Оцінки цього договору угорських правлячих кіл були тотожними, розходження торкалися лише мирного чи збройного способу його перегляду. Політика консолідації та єднання нації, спрямована на ревізію несправедливих кордонів, звільнення від національного пригнічення, відновлення панівного становища Угорщини у ЦС Європі, постійно зміцнювалася і почала демонструвати все агресивніший курс. Ідеї націоналізму, ревізії територій напередодні Другої світової війни настільки заволоділи масами, що спромоглися об'єднати не лише правлячі класи та середні верстви

населення, а й переважну частину трудящих класів. Мюнхен і Перший Віденський арбітраж восени 1938 р. відіграли ключову роль у тому, що націоналізм почав позиціонувати себе як тимчасовий соціально-демократичний рух угорського соціуму. Усі сили одностайно підтримали висунення територіальних претензій до сусідніх держав. Правляча Партія єдності, яка у 30-і роки отримала нову назву – Партія угорського життя – позиціонувала себе виразником такого консолідованого суспільства. Вона одноосібно перемагала на усіх 6-ти парламентських виборах міжвоєнного періоду і досить успішно втілювала до життя ці основні принципи. Крайні праві та націонал-соціалістичні партії відігравали важливу роль у реалізації цієї ідеї, хоча самостійно жодного разу не спромоглися ввійти до складу правлячої еліти країни [4].

Як показав досвід, політичні та націоналістичні суперечності між новими країнами колишньої Габсбурзької монархії після її розпаду не лише не були розв'язані, а навпаки, вони ще більше загострилися. Головною причиною цього виявився не сам факт народження нових держав, що було безумовно прогресивним явищем, а те, що вони розпочали своє життя не прагненням добросусідських взаємин між собою, а різким їх погіршенням. Негативну роль у цьому відіграла й Антанта, котра сприяла встановленню авторитарного режиму в Угорщині, не зовсім правильних і справедливих кордонів між новоутвореними країнами, що зрештою й призвело до розбрату між молодими державами Дунайського басейну в 20-30-х роках [5].

У політиці щодо ревізії кордонів Тріанонського мирного договору основу складали насамперед державно-історичні, а не етно-історичні етнічні принципи, що віддзеркалювати запроваджений Версальський правопорядок ропі. Ні у 1920 р., ні у кінці 30-х рр. встановити кордони у Європі на етнічній основі не вдалося, бо сила переможця-регулятора була у кожному випадку визначальною. У Будапешті було взято курс на насильницьке відновлення Угорщини у межах колишнього історичного Угорського королівства, а не на виправлення кордонів виключно на етнічній основі. Для досягнення цієї мети усі

надії покладалися на країни «Осі». Гегемоністські прагнення Угорщини навіть її надійними союзницями – Німеччиною та Італією – були задовільнені лише частково. Тоді як жоден блок переможців Першої та Другої світових воєн не погодився навіть частково визнати ревізовані упродовж 1939-1941 рр. кордони на користь Угорщини. А про реалізацію планів відродження Великої Угорщини не було й мови. Ігнорування владою Угорщини інтересів і можливостей країн Антанти, СРСР та самих сусідніх держав, яких це безпосередньо торкалося, була зрозумілою, але її орієнтація на ідеї Великої Угорщини, а не на справедливіший перегляд кордонів на основі виключного етнічного чинника стало її стратегічною помилкою. Нехтування етнічними чинниками було притаманне як версальським у 1920, так і паризьким регуляторам у 1947 рр. У ХХ ст. так і не вдалося виробити формули оптимального поєднання державно-історичного та етно-історичного підходів у запровадженні міжнародного порядку. Одностороння орієнтація у ревізії кордонів Угорщини була вимушеною, проте саме вона посприяла лише тимчасовому, а не остаточному вирішенню територіальної проблеми.

І це при тому, що режим М.Хорті був надійною опорою Антанти у протистоянні більшовицькій Росії, поширенню ідей світової революції у Європі. Правляча еліта добре розпізнавала імперіалістичну природу як Франції, Великобританії, США, так і Росії/СРСР щодо прагнення кожної з них у різні способи до світової гегемонії, утримання колоніальних володінь, збереження і розширення свого впливу у Європі/світі, але не спромоглася добитися прихильності хоча б одного з цих двох світових центрів. Адже в умовах біполярного світу у другій половині ХХ ст. демократичний, правовий і плюралістичний принципи були визначальними у міжнародних відносинах. Західна цивілізація та тоталітарна комуністична система стали надійним інструментом по формуванню і утриманню міжнародного правопорядку. На думку Майбороди О.М., рудимент міжімперської змови двох систем по управлінню міжнародними справами, по-суті, панував у ході їх регулювання. Учасники змови заплющували очі на не правову поведінку один

одного, у т.ч. й щодо етнічності. Поєднання демократичного та міжімперського принципів у діяльності нинішньої ООН «при регулюванні взаємовідносин у міжнародній системі доводиться визнавати тим злом, яке можна вважати неминучим в силу того, що воно є найменшим. Суто імперський принцип без свого антипода призвів би до абсолютної тиранії великих держав» [6]. Після початку повномасштабної війни рашистської Росії проти України зроблено перший найважливіший крок до цілковитого знищення тих сил, які прагнуть до встановлення такої абсолютної тиранії у світі.

Міжвоєнний період для ЧСР позначався кращими умовами для розвитку у порівнянні з Угорщиною. Це спричинювалося тим, що політичне, національне і міжнародне становище обох країн було неспівставимим. ЧСР здобула державність і розвивалася під егідою Антанти у досить сприятливих для неї міжнародних, територіальних і демократичних умовах. Територія Угорщини складала 92,6 тис. кв. км, а ЧСР – 140,4 тис. кв. км. Угорщина у роки Першої світової війни зазнала значно більших втрат у порівнянні з ЧСР. Прогресивні перетворення буржуазно-демократичного і соціалістичного характеру у 1918-1919 рр. зазнали краху, держава була розчленована. Вона втратила до 1/3 угорського населення та до 45% етнічних територій. У 20-і рр. її сільськогосподарське виробництво знизилося до 50%, а промислове – не перевищувало 1/3 показників довоєнного рівня. Зовнішня заборгованість Угорщини у 1931 р. була у 4 рази більшою, ніж у ЧСР. Над Угорщиною тяжіла міжнародна ізоляція як переможеної країни, бойкот прагнень до рівноправного співробітництва, повноцінного формування торговельних, інвестиційних відносин із сусідніми державами, особливо у культурно-освітній та гуманітарній сфері. Під натиском країн Антанти до влади в країні були приведені консервативні сили монархічних часів. Вони швидко відновили політичне та економічне життя Габсбурзької імперії, традиційно демонстрували консервативне ставлення до запровадження прогресивних моделей розвитку країни, передових індустріальних і технологічних інновацій.

ЧСР у цьому відношенні пощастило чи не найбільше. Доля її майбутніх територій у формуванні національного доходу монархії у 1913 р. була найбільшою – 42,8%. Австрії, що йшла на другому місці, – 33,8%. До складу утвореної ЧСР відійшло 21% території монархії, 44% зайнятих у промисловості та 70% промислового потенціалу західних регіонів монархії. ЧСР успадкувала понад 75% вугільних та 60% металургійних підприємств, 75% хімічної та 72% текстильної промисловості, 84% склянної та значна частина взуттєвої галузей. На модернізованих підприємствах у 1930 р. було зайнято 1,4 млн. робітників. У промисловості та видобувній галузях ЧСР було зайнято 42% населення, у сільському господарстві – 28%, у торгівлі і транспорті – 14%, в інших сферах – 16%. В економіці країни цілковито домінували великі підприємства. Серед країн ЦС Європи ЧСР стала одніє з найбільш розвинених в економічному відношенні державою [7].

Незважаючи на запроваджену у ЧСР унітарну модель держави, відповідно до якої в усіх сферах суспільно-політичного, соціального, освітнього й культурного життя країни задомінували інтереси чеської влади, у сфері економіки успішно запроваджувалися прогресивні буржуазно-демократичні реформи на зразок західних держав. Промисловий, територіальний і людський потенціал дозволив ЧСР у міжвоєнний період у найбільш стислі терміни забезпечити успішніший у порівнянні з усіма іншими постгабсбурзькими державами розвиток. Ця країна уникла тяжкого падіння виробництва і тривалої інфляції. Аграрна реформа у ЧСР, що тривала упродовж усього міжвоєнного періоду (1920-1937 рр.), була здійснена виважено і виявилася ефективною. Вона торкнулася лише 29% усіх земель, з них 16% сільськогосподарського призначення. 1,3 млн. га сільськогосподарських угідь були розділені серед безземельного селянства. Великі землеволодіння скоротилися на 1/6 (на 16,7%). Доля господарств, наділи яких складали до 100 га орних угідь, досягла 60,4%, а землеволодіння з понад 100га землі – 39,6%. Структура господарств за обсягами землі у ЧСР була не кращою, ніж в Угорщині (відповідно 59,1% та 40,9%) та Польщі (57,6% та 25,8%). Зате ця структура землеволодіння

цілковито поступалася Югославії, Румунії та Болгарії, де питома господарств до 100 га складала відповідно 93,6%; 99,6% та 100% [8]. Хоча в останніх трьох країнах великопоміщицьке землеволодіння було цілковито ліквідоване, а в в ЧСР та Угорщині, воно залишалося впливовим фактором, все ж в обох групах держав приріст агропромислової продукції був значним. А врожайність основних культур у ЧСР упродовж міжвоєнного періоду була найвищою серед усіх країн ЦС Європи та багатьох країн інших континентів.

Започаткована у 1920 р. аграрна реформа в Угорщині завершилася з подібними до ЧСР результатами. В Угорщині 40,9% земель належали великим землеволодінням (понад 100 га), а до 100 га -59,1%. у ЧСР ця частка складала 39,6% та 60,4% землі. Хоча наслідки аграрних реформ у ЧСР та Угорщини були подібними, проте результати розвитку цих двох країн були різними. Причина у тому, що у центрі уваги більшості країн ЦС Європи у міжвоєнний період перебували питання прискореного розвитку промисловості. Так, у 1929 р. промислове виробництво ЧСР зросло у порівнянні з довоєнним періодом майже на 50%, тоді як в Австрії – на 18%, у Румунії – на 37%, в Угорщині – на 12%, а у Польщі воно не досягло довоєнних показників, у Югославії і Болгарії знизилося майже на 70%. Але в Угорщині пріоритетом продовжували користуватися агропромисловий комплекс та кілька важливих галузей тяжкої промисловості. Промисловість Угорщини в цілому постійно перебувала у стадії стагнації. Лише окремі їхні сфери набули модернізації та європейського рівня розвитку. Увага зосереджувалася на імпорті готової промислового обладнання. Причина – відсутність сировини для її розвитку, тому динаміка промислового розвитку Угорщини постійно відставала від більшості країн ЦС Європи, зокрема ЧСР, промислове виробництво якої у 1937 р. на 107% перевершило довоєнні показники [9].

Якщо в економічному житті ЧСР продовжувала домінувала велика промисловість, ефективне запровадження передових форм капіталістичного способу виробництва, то характерною ознакою економіки Угорщини було переважання агропромислової сфери, а індустріальне виробництво формувалося на не-

великих підприємствах. Галузева структура промисловості обох країн у 1938 р. мали наступний вигляд: у ЧСР промисловість складала 36%; хімічна промисловість – 9%; легка промисловість – 30%; харчова промисловість – 10%; в Угорщині – промисловість – 29%; хімічна промисловість – 9%; легка промисловість – 21%; харчова промисловість – 29%. Доля промислової продукції у загальноєвропейських обсягах у 1938 р. складала у: ЧСР – 3,1%; Угорщині – 0,9%. Обсяги промислової продукції у млн. доларах у 1938 р. становили у: ЧСР – 875, Австрії – 400, Угорщині – 241. Відповідно частка промислової продукції на душу населення становила у: ЧСР – 57; Австрії – 59, Угорщині – 26. Доля працівників у сільському господарстві, промисловості, торгівлі і транспорті (%, 1930 р.) відповідно складала у: ЧСР – 28; 42; 14; Австрії – 32; 34; 18; Угорщині – 51; 23; 8. Питома вага ВВП на душу населення була високою і складала у ЧСР 181 дол. США. Лише в Австрії цей показник був трохи вищим – 190 дол. США. Станом на 1931 р. заборгованість ЧСР у порівнянні з іншими постгабсбурзькими державами була у 2-2,5 нижчою від Угорщини, Югославії, Польщі, Румунії і навіть Австрії. Економіка країни усе менше залежала від припливу іноземного капіталу. ЧСР сама інвестувала значні кошти в економіку інших країн. Серед країн ЦС Європи лише ЧСР та Австрія відповідали рівню промислово розвинених країн Європи. Питома вага промислової продукції ЧСР на душу населення у 1938 р. складала 57 дол. США, а в Австрії – 59 дол. США [10].

Мережа залізнодорожнього транспору у ЧСР за насиченістю перебувала на рівні найбільш розвинених держав, а автотраспорних сполучень на середньоєвропейському рівні. Угорщина за першим показником посідала 7 місце у Європі, а за другим – значно відставала від європейських країн. За рівнем моторизації видів транспорту середньоєвропейський показник складав 5,7 одиниць, то у ЧСР від становив 1,8; а в Угорщині – лише 0,5. За рівнем розвитку будівельної промисловості, будівництва доріг, засобів зв'язку та комунікацій ЧСР прискореніше розвивалася у порівнянні з Угорщиною.

Серед країн регіону саме в Угорщині мали місце найменші

досягнення у сфері індустріалізації та модернізації економічного і політичного життя. У формуванні національного доходу ЧСР у кінці 20-х рр. промисловість складала 53%, сільське господарство – 23%, а в Угорщині ці показники були іншими: 37% та 47%. Завдяки цьому ЧСР подолала світову економічну кризу 1929-1933 рр. у порівнянні з іншими країнами ЦС Європи з найменшими втратами. Світова криза не справила такого негативного впливу на економіку ЧСР, як на Угорщину. У 1932 р. її промислове виробництво знизилося до 52%, а сільське господарство – до 67% у порівнянні з докризовим періодом. Якщо доходи ВВП на душу населення у ЧСР складали 181 долар, то в Угорщини – 115. У міжвоєнний період (дані 1931 р.) зовнішні борги ЧСР (396 млн. дол. США) були значно меншими, ніж в Угорщині – 733 млн. дол. США [11].

Криза мала тяжкі наслідки саме для експортного потенціалу як для орієнтованої на експорт промисловості ЧСР, так і агропромислової продукції Угорщини. Падіння експорту ЧСР, Угорщини було найбільшим серед постгабсбурзьких держав, але завдяки домінуванню у структурі експорту ЧСР промислової продукції, вона швидко поправила ситуацію і почала випереджати усі сусідні держави. ЧСР різко збільшила експорт промислової продукції в середньому 40%, в окремих галузях ця частка складала й 70-90%, щоб, з одного боку, забезпечувати сталий приріст економіки, а, з другого боку, задовільняти потреби населення у легкій та харчовій сферах. Обсяги експорту ЧСР у 1934 р. уже у 3 рази переважали Угорщину. Питома вага промислової продукції в експорті ЧСР у 1937-38 рр. досягла 76%. Причому торгівельне сальдо ЧСР постійно було позитивним, а в Угорщині воно було до світової кризи від'ємним і тільки з 1933 р. почало поступово набувати позитивної динаміки. Це відбулося не завдяки зростанню експорту Угорщини, а скороченню її імпорту на 15-35%. Через це обсяги зовнішньої торгівлі Угорщини у 1928 р. перевищили 1913 рік на 113%, а у 1937 р. лише на 114%.

Доля промисловості ЧСР у формуванні національного доходу у 1937 р. перевершила 50%, а в Угорщині вона складала 30-40%. Національний доход ЧСР у 1937 р. зріс майже на 50% про-

ти показника 1913 року, а в Угорщині – на 44%. Національний доход у ЧСР на душу населення у 1937 р. досяг 170 доларів, а в Угорщині – 120. У порівнянні з найбільш розвиненими країнами цей показник у ЧСР становив 39-43%, а в Угорщині – 20-25%. Не випадково саме промисловий потенціал Австрії і Чехословаччини та аграрно-промисловий комплекс Угорщини у 30-і рр. користувалися серед Центрально-європейських країн найбільшим інтересом Німеччини. Головна увага Берліну, починаючи з 1934 р., приділялася прискореному розвитку в Австрії та ЧСР промислової продукції, машинобудування і воєнної техніки, а в Угорщині – сільського господарства та харчової промисловості. Це нечувано посилило як потенціал Німеччини, так і прискорило розвиток уже підім'ятих цих трьох держав. Розширення з боку Німеччини пільгових умов прискорило економічний розвиток цих країн, подолати наслідки економічної кризи, різко збільшити експортний потенціал. Обсяги торгівлі ЧСР і Угорщини з Німеччиною досягли у 1938 р. половини їхнього зовнішньоторговельного обороту [12].

В цілому вищі у порівнянні з Угорщиною темпи розвитку економіки ЧСР, особливо передових галузей промисловості дозволяли їй забезпечувати кращі соціально-економічні умови для населення, хоча жодна з них не спромоглися на радикальні реформи у сфері міжнаціональних взаємин.

Відносини між переможеними країнами та переможцями постійно носили конфронтаційний характер і у міжвоєнний період продовжували загострювалитя. Статус кво зберігався до тих пір, допоки наростання політичного протистояння у Європі, спрямованого на подолання пригніченого політичного, економічного становища, перегляд несправедливих кордонів, запроваджених Антантою після Першої світової війни, не досяг такого потенціалу, що не поступався країнам переможцям. Пригнічені держави – Німеччина, Австрія та Угорщина – прагнули подолати підлегле становище, ревізувати несправедливі кордони на свою користь та відновити рівноправність, а з цим і своє домінування у Європі. Усі нові держави постгабсбурзької монархії активно протидіяли цьому. Підписані 5 і 12 вересня 1924 р. договори Угорщини з СРСР

про встановлення дипломатичних і торгівельних відносин не були ратифіковані парламентом Угорщини через великий опір країн Антанти та сусідніх держав, які стверджували, що радянсько-угорські угоди спрямовані проти Тріанонського мирного договору [13].

Інтереси обох сторін не співпадали, відносини зайшли у тупик. Радикальні переміни відбулися завдяки зміцненню потенціалу Німеччини. Це, хоч і тимчасово, але безпосередньо позначилося на становищі ЧСР – трагічними наслідками, а Угорщини – великими успіхами. Незважаючи на те, що розвиток основних галузей економіки ЧСР відбувався нарівні з Австрією та більш успішно у порівнянні з іншими постгабсбурзькими державами, що соціально-економічне становище усіх народів Чехословаччини було кращим, ніж у сусідів, проте її міжнародне становище та внутрішньополітичні суперечності являлися нерозрішимими, і проблеми у цій сфері з кожним роком наростали. Справа у тому, що титульна чеська нація у ЧСР складала меншу половину її населення. Впливовими виглядали багаточисельні національні спільноти – австрійці/німці, угорці, словаки, українські русини, євреї, які домагалися автономії та повноцінних умов для культурно-освітнього розвитку. Політика Праги була спрямована на зміцнення унітарної моделі і збереження єдиної держави, на недопущення реалізації ідей щодо федералізації країни, тим більше набуття словаками, німцями, угорцями, русинами, поляками автономного статусу. Прага усвідомлювала усю небезпеку з боку цих спільнот та сусідніх держав (Німеччини, Австрії, Угорщини, Польщі та СРСР), які прагнули захищати свої споріднені етноси, і, спираючись на країни Антанти, не поступалася унітарними та централістськими принципами у виборі моделі державного будівництва. В її основу було покладено міф про єдину чехословацьку націю, про спільну культуру і мову цих двох народів. Ідеологія чехословакізму, єднання Богемії, Сілезії, Моравії та Словаччини мали стати надійною основою для зміцнення державності, запобіжником проти федералізації країни, активізації сепаратизму, посилення національно-визвольних змагань словаків, австро-німців, угорців та українців

на національній основі. В країні стимулювалася діяльність проантантівських та прорадянських політичних партій буржуазно-демократичного, соціалістичного та комуністичного спрямування, аби лише ослабити пансловацькі, пангерманські, панхунгаристські та панукраїнські течії. Політико-правову основу країни складали партії демократичної, ліберальної і комуністичної ідеології, але незалежно від їх ідеології, вони проводили виключно прочеську централістську політику, спрямовану на збереження суверенної держави і зміцнення співпраці з Францією, Британією та СРСР. Переможці парламентських виборів у ЧСР завжди були виразниками і носіями ідеології чехословакізму, яка найбільше відповідала інтересам чеської пануючої еліти та цих держав.

Для ЧСР складною залишалася успадкована разюча нерівномірність розвитку її регіонів. За рівнем промислового та урбаністичного розвитку Чехія явно випереджала Словаччину, Підкарпатську Русь. Якщо 40-41% населення Чехії було зайняте у промисловості та 32% у сільському господарстві, то у цих двох провінціях ця пропорція співвідносилася як 17-18% до 57 %. Лише 10% промислового потенціалу ЧСР знаходилося на території Словаччини. За рівнем освіти населення різниця також була значною. Якщо у Чехії неписьменними було 2-3% дорослого населення, то серед словаків ця частка складала 15%, а серед русинів – до 50%. Розрив у рівнях розвитку цих трьох складових набув аномальних ознак. Адже з 13,6 млн. населення ЧСР лише ¼ його частина проживала на заході країни з високим рівнем промислового розвитку, великими інвестиційними можливостями і значним експортним потенціалом. Якщо надлишок сільської робочої сили у ЧСР становив 5%, то у Словаччині ця цифра досягала 39%, а у Підкарпатті – 58%. Аналіз соціально-економічного становища у країнах ЦС Європи показав, що майже 50% сільського населення у міжвоєнний період являлося незатребуваним, і воно перебувало на межі безробіття. Перспективними шляхами вирішення даної проблеми було успішне продовження індустріалізації, механізації, розвиток нових провідних галузей промисловості на передових технологіях, підвищення рівня модернізації агропро-

мислового комплексу. Радикальним шляхом пододання даної проблеми було переведення до його сфери усіх виробничих і переробних циклів, зберігання та виготовлення кінцевої продукції, нарощування експортного потенціалу на світові ринки поза Європою. Умови у ЧСР для індустріалізації цих двох провінцій були значно гіршими, ніж до Першої світової війни у складі єдиної монархії. Лише після економічної кризи у Праги поступово складалися сприятливі умови, щоб вирівнювати рівень розвитку цих провінцій. Вважалося, що для успішного розвитку економіки ЧСР потрібно було збільшити експортні обсяги до 30% спочатку промислової, а згодом і агропромислової продукції. Попри усі намагання досягти цієї мети ЧСР так і не вдалося. Промислове виробництво ЧСР у 1937 р. перевершило довоєнні показники на 50%. Максимальних успіхів було досягнуто у кінці 20-х рр., коли питома вага експортної промислової продукції складала 20%. У наступному цей показник знизився до 15% [14].

Владу ЧСР найбільше турбували міжетнічні проблеми, що загострювалися. Боротьба лідерів усіх національних спільнот, серед них і українсько-руської, набула більш осмисленого розвитку і нечуваного прискорення завдяки сприятливим умовам, що формувалися для них упродовж 1919-1939 рр. Діяльність свідомої еліти українських русинів, які складали більшість населення Закарпаття, спрямовувалася на своєчасне задовільнення їхніх насушних потреб, сприяла прискоренню національного самоусвідомлення русинами себе українцями як невід'ємної складової великої української нації. Постановою Міністерства освіти ЧСР (пункт 3) від 4 грудня 1919 р. визнавалося, що основу освітянської та літературної мови в Закарпатті мала складати українська мова, оскільки мова русинів є «діалектом малоруським». Русинська мова на Закарпатті стала розмовною, а українська мова – літературною і освітянською. Застереження чеської влади про те, що це посилить український ірредентизм у Підкарпатській Русі, дуже швидко почали справджуватися. Неврегульованість міжнаціональних відносин у міжвоєнний період виявилася для ЧСР найскладнішою і нерозрішимою проблемою.

Протидіючи національно-визвольним змаганням усіх національних спільнот, Прага постійно зміцнювала централістську політику й у цьому краї. Вона проявлялася у тому, що адміністративні, правоохоронні, силові структури, культурно-освітні установи у регіонах національних спільнот формувалися переважно з чеських і словацьких представників з вкрапленням до них представників і меншин (німців, угорців, євреїв, українців, поляків), діяльність яких відповідала єдинодержавному правопорядку і на єдиній чеській мові. Становище словацької нації виглядало краще, оскільки вона була віднесена разом із чехами до спільної державотворної нації. На Судетських землях, у південній Словаччині, на Підкарпатській Русі, у Тешинській області, де чисельно домінували відповідно німці, угорці українці, поляки, не допускалося переважання їх національно-освітнього розвитку на основі рідної мови, національних традицій, менталітету і культури поза ідеологією чехословакізму. Замість запровадження територіальної автономії для українців Підкарпатської Русі у першу чергу забезпечувалося домінування єдинодержавницької ідеології і тільки при такій умові розвивалися культурно-освітні права українських русинів. Подібні принципи культурно-освітнього розвитку застосовувалися щодо угорської, австро/німецької, польської спільнот у місцях їх компактного проживання. І все ж можливості німецької та угорської меншин для свого розвитку під час їх перебування у складі Чехословаччини були обмеженими у порівнянні з часами Габсбурзької монархії, де вони посідали пануючі позиції.

Економіка ЧСР у міжвоєнний період успішно розвивалася, тому соціально-економічні та культурно-освітні умови усіх народів ЧСР, серед них й українців Підкарпатської Русі, були кращими у порівнянні з часами монархії та незрівнянно сприятливішими від угорських, що випали на період Другої світової війни. Уряд ЧСР постійно більше вкладав коштів у розвиок Підкарпатської Русі, ніж отримував звідти надходжень до бюджету країни. Внаслідок цього відчутно покращилося соціально-економічне становище і демографічна ситуація насамперед серед українців Підкарпатської Русі. Якщо чисель-

ність українців Закарпаття у 1921 р. у ЧСР складало 455 тис. чол. (370 тис. чол. проживало на чеській території, а 85 тис. чол. – на Пряшівщині у Словаччині), то у1930 р. їхня кількість збільшилася до 725,4 тис. чол., з яких понад 481 тис. осіб працювало у сільському, лісному та рибному господарстві, і лише понад 150 тис. осіб – у промисловості, транспорті та торгівлі. Безробіття складало всього 25,4 тис. осіб. За етнічним складом у Підкарпатській Русі русини складали 69%, угорці – 16%, євреї – 9,2%; словаки – 4%, німці – понад 1% [15].

Відомі фахівці сучасного Закарпаття переконують, що у мовній політиці на Підкарпатті під час його перебування у складі ЧСР серед чотирьох мов – угорської, русинської, української та «русской» – переважала українська мова. При цьому не можна забувати, що політика чехізації у міжвоєнний період домінувала у житті всієї країни, у тому числі й на Підкарпатті. За етнічним складом населення Закарпаття українські русини завжди переважали у краї і складали понад 60% населення, угорці – до 25%, євреї – понад 9%, словаки – 4%, німці – 1%, а чехи не значилися. Упродовж 1914-1938 рр. кількість початкових шкіл у ЧСР зросла з 525 до 851, а гімназій з 3-х до 11. У Підкарпатській Русі у 1936-1937 рр. нараховувалося аж 365 початкових шкіл чеською мовою навчання, 461 – українською, 117 – угорською, 24 – німецькою, 4 – румунською. За іншими даними чеських початкових шкіл у Підкарпатті було лише 188, що є більш реальним показником. Такі дані опублікували у 1994-1995 рр. авторитетні вчені Закарпаття та Пал Магочій (Канада) [16]. Така велика кількість чеських шкіл на Підкарпатті у міжвоєнний період підтверджує значні зусилля, які докладалися Прагою для чехізації місцевого населення, зміцнення основ унітарної моделі ЧСР і недопущення її федералізації. Але ця політика не мала успіхів. В освітній політиці Підкарпатської Русі набуло значного розширення викладання у школах українською та русинською мовами. Прага не вирішила, яка з трьох мов (українська, русинська чи русская) має домінувати в краї. Підтримувалося навчання й «на русском языке» для інших слов'янських спільнот краю, щоб і серед них, як і українців, зміцнювалося усвідомлення того, що вони є частиною ве-

ликого російського народу. Зважалося на геополітичну обстановку у Європі, наростання співробітництва СРСР і Німеччини. Проте місцева русинсько/українська еліта самостійно розв'язала це питання. Українофільська ідеологія в Закарпатті задомінувала і здобула перемогу над русофільською та мадярською. Українська мова стала літературною, освітньою, а русинська – розмовною [17].

Закладені у 1918 – 1922 рр. здобутки національно-визвольної боротьби української нації, Української соборної держави на усіх теренах її проживання, у тому числі й на Закарпатті, всупереч варварському її розчленуванню після війни, залишалися незламними. Українське питання актуалізувалося у 30-і рр. ХХ ст., плани відродження Української держави набули значного поширення не тільки у ЧСР, а й в інших країнах Європи, насамперед у Німеччині. Його гострота не спадала до кінця Другої світової війни, незважаючи на те, що усі держави, на територіях яких проживали значні частини української нації (СРСР, ЧСР, Угорщина, Польща, Румунія), займали антиукраїнську ворожу позицію. Потенціал українського визвольного руху в Закарпатті був завжди великим. А завдяки сприятливій внутрішній політиці ЧСР, особливо впливу міжнародних факторів, внаслідок яких міжнародні відносини у кінці 30-х рр. склалися на користь українців Закарпаття, коли розпочалася підготовка до перегляду несправедливих кордонів Версаля і це ставало неминучим, вони негайно скористалися такою ситуацією і 11 жовтня 1938 р. добилися автономії Підкарпатської Русі у складі ЧСР, а через п'ять місяців 15 березня 1939 р. проголосити незалежну державу Карпатська Україна. Через два роки 30 червня 1941 р. цей успіх повторили українці на основній території України, у Львові.

У кінці 30-х рр. міжнародне становище, а з ним і міжнаціональне протистояння у ЧСР різко погіршувалося. Боротьба за автономію німців, угорців, словаків, українців у ЧСР міжвоєнного періоду постійно позначалася особливою гостротою, оскільки вони складали більшу частину населення країни. Празі вдавалося дотримуватися централістської моделі державотворення поки її родоначальники, країни Антанти,

домінували у Європі. Як тільки націоналістичні і реваншистські сили Німеччини, Італії, Австрії та Угорщини стали переважати у Європі, а вплив країн Антанти вичерпався, наступила пора не тільки забезпечення прав цих меншин, а й ревізії запроваджених у Версалі мирних договорів і встановлених несправедливих кордонів. Завдяки рішучим діям Німеччини, Італії, Угорщини склалися сприятливі умови для територіального і геополітичного реваншу переможених країн – Німеччини, Австрії, Угорщини та Болгарії.

Після захоплення Німеччиною Австрії у березні 1938 р. (Аншлюс) нечувано активізувалася діяльність усіх політичних сил Угорщини, незалежно від рівня впливу у суспільстві. Основні верстви населення підтримували курс консервативного режиму М. Хорті, спрямованого на ревізію Тріанонського договору. Ця трагедія 1920 року завжди надійно згуртовувала угорців навколо політичної еліти. У країні не виявилося сил, які б публічно протистояли насильницькому перегляду несправедливих кордонів. Лише комуністи, частина соціалістів, республіканці М. Карої, які перебували в еміграції, вимагали здійснення виправлення помилок на прийнятній основі для усіх заінтересованих держав і народів Карпатського та Дунайського басейну. Окремі лідери емігрантських сил намагалися застерегти керівництво Угорщини від насильницької ревізії кордонів, що вело до нечуваного загострення відносин між народами ЦС Європи і сприяло Німеччині ловко використовувати їх усіх у її загарбницькій політиці. Усі політичні сили в Угорщині, які не підтримували курсу на перегляд кордонів, втратили підтримку серед населення. Йдеться насамперед про Комуністичну, Соціал-демократичну партії Угорщини.

Досвід історії Угорщини минулих століть показує, що її демократичні сили прагнули знайти спільну мову й установити тісні контакти передусім із сусідніми народами, аби спільно протистояти непомірному зростанню австро– німецького впливу в регіоні. Вони орієнтувалися на союз із Францією, Англією та Росією проти німецького засилля на своїй батьківщині, але завжди терпіли поразки й змушені були діяти в еміграції. І навпаки, консервативні сили знаходили підтримку

серед співвітчизників, обираючи курс на тісне співробітництво з Німеччиною, яка, домагаючись домінантного становища в Південно-Східній Європі, захищала інтереси й угорської нації. Інші великі держави – Англія, Франція, Росія – у цьому регіоні займали антиугорські позиції [18].

Так склалося й напередодні та у роки Другої світової війни. Найбільшою підтримкою у суспільстві Угорщини щодо шляхів і методів здійснення ревізіоністської політики постійно користувалася чинна влада на чолі з М.Хорті. Їхні позиції посилися завдяки різкому зростанню впливу правих і крайніх правих сил Угорщини після аншлюсу Австрії Німеччиною і набули цілковитого підтвердження. Носії ідеології Святоштефанської ідеології та хунгаризму переживали нечуване піднесення. Проте усі вони посідали другорядні позиції у розстановці політичних сил в країні як у 30-і рр., так і у роки Другої світової війни. Правляча еліта продовжувала зберігати цілковиту владу в країні. На усіх 6-ти парламентських виборах Угорщини у міжвоєнний період завжди перемагала правоцентристська «Партії за життя Угорщини» – незмінна політична сила правлячої еліти країни. На парламентських виборах Угорщини 25-26 травня 1939 р. ця сила отримала 181 мандат (69,6%). Парламент складався з 260 депутатів. Опозиція здобула 77 мандатів. Серед них національні соціалісти отримали 615 тис. (25%) голосів виборців і здобули 48 мандатів. Найбільш дієва серед них Партія «Схрещені стріли» (нілашисти) отримала 29 мандатів. Політика і практичні дії цієї партії у роки війни позначалися найбільшим радикалізмом; грунтувалися на войовничій ідеології панхунгаризму, забезпеченні домінування угорської нації у Карпатсько-Дунайському басейні, виправленні кордонів у насильницький спосіб, антисемітизмі, антикомунізмі і антислов'янізмі. Успіхи ревізіоністської політики Угорщини у 1938-1941 рр. обернулися для крайніх правих партії значними успіхами у суспільстві. Завдяки цьому крайні націоналістичні (хунгаристські) сили в Угорщині отримали у 8 разів більшу підтримку виборців у порівнянні з 1935 роком. Для нілашистів у боротьбі за виборців і вплив на владу самим сильним противником була Соціал-демократична

партія (СДП). З успіхами ревізіоністської політики зміцнювалися позиції провладних та крайніх правих сил. Рейтинг СДП знижувався Якщо у 1926 р. вона набрала понад 11% голосів виборців, то у 1939 р. лише 5,2%. Як заявляв Ф.Салаші, на цих виборах в Угорщині переміг справжній соціалізм на національній основі, а для СДП настав кінець. Її ідеологічна основа – ортодоксальний марксизм (іудаїзм) відійшов у минуле [19].

Основу політичної програми партії нілашистів складали положення про те, що «угорці, які проживали на території колишнього Угорської королівства, мають об'єднатися заради відновлення великої угорської імперії». Як трактував Ф. Салаші, ідеологія хунгаризму є для угорської нації дороговказом, метою і дією, які єдино спроможні забезпечити для неї усвідомлення необхідності здійснення величезних звершень заради її повноцінного існування. Хунгаризм, на його переконання, – це забезпечення справедливості для угорської нації, розчленованої Тріанонським договором від 4 червня 1920 р. [20].

Ф.Салаші завжди був переконаним націоналістом та ірредентистом, який добивався повернути до складу Угорщини від'єднані за Тріанонським договором території, прихильником формування Хунгаристської імперії у Карпатському та Дунайському басейні. У виданій брошюрі «Шлях і Мета» він ратував за формування спільної федерації у складі Угорщини, Північних земель (Словаччина), Трансільванії(Румунія) та окремих частин Югославії (Воєводини) під керівництвом угорської нації. Німеччина та Італія мають запанувати у Західній і Центральній Європі, а Угорщина – у Центрально-Східній її частині. Салаші вірив, що дружні для Угорщини народи послідують за нею, бо побачать, що лише вона спроможна на лідерство і керівництво, визнають справедливими ідеї Хунгаризму. Ф.Салаші збирався забезпечити тим братнім народами спільної країни широку культурну автономію, вільне використання рідної мови, які цілковито підтримуватимуть єдність нової держави. Але якщо будь-яка братня нація порушить договір про єдність, їй прийдеться за це відповідати. Серед шляхів реалізації планів формування «Великої угорської хунгаристсь-

кої батьківщини» розглядалися мирний і збройний варіанти. Створення такої угорської батьківщини у Карпатському та Дунайському басейні передбачалося незалежно від Берліну. Торжество цієї ідеї залежатиме від того, зазначав він 11 жовтня 1941 р., чи вдасться сформувати для народів Карпатсько-Дунайського басейну Хунгаристську державу на чолі з угорцями як провідною нацією [21].

У 1939-1940 рр. чисельність нілашистської партії коливалася у межах 150 – 200 тис. осіб. У перші роки німецько-радянської війни чисельність партії зросла до 400 тис. чол. та понад 100 тис. таємних членів (держслужбовців, інших посадовців). Станом на 1 квітня 1944 р. ця партія нараховувала 150 тис. членів, які платили внески. Ставилося дві вимоги до кандидатів на вступ до партії: відсутність судимості та щоб серед членів родини не було євреїв. У її складі були представлені усі соціальні групи, які активно відстоювали угорські націоналістичні й патріотичні позиції.

Багатьма представниками тогочасної еліти Угорщини вважалося, що Ф. Салаші являвся самим послідовним борцем за справедливе вирішення долі угорської нації, у тому числі й територіального питання. Угорська партія схрещених стріл здобула таку підтримку завдяки успішній ревізії на свою користь кордонів Угорщини з Чехословаччиною у 1938-1939 рр. Значний авторитет Нілашистської партії у країні зберігався до кінця Другої світової війни. Здобути владу у парламентський спосіб ця партія була неспроможною, бо вона постійно перебувала на другорядних позиціях у політичному житті країни. Лише на завершальному етапі війни, будучи у безвихідному становищі і під натиском А.Гітлера, М. Хорті передав у середині жовтня 1944 р. владу лідеру цієї партії Ф.Салаші. У вкрай несприятливих для Угорщини міжнародних умовах у кінці війни згуртовані навколо ідеї гунгаризму угорські націоналісти продовжували збройну боротьбу з жовтня 1944 до квітня 1945 рр. за інтереси угорської нації до кінця можливого.

Прийняті без відома Праги Мюнхенська угода (29 вересня 1938 р.) та перший Віденський арбітраж (2 листопада 1938 р.),

якими від ЧСР вимагалося надання автономії для національних спільнот, зіграли ключову роль у прискореному її розчленуванні і падінні. Проголошена Друга ЧСР як авторитарна держава виявилася неспроможною ні захистити, ні федералізувати державу. У таких несприятливих міжнародних умовах, незважаючи на успішний суспільно-політичний і соціально-економічний розвиток ЧСР у 30-і роки, ця республіка була паралізована. Всупереч позиції Праги Словаччина проголосила 6 жовтня 1938 р. незалежність. Уряд ЧСР прийняв 11 жовтня 1938 р. вимоги Підкарпатської Русі: затвердив склад та повноваження її уряду, що відповідали автономному статусу. А. Бродій очолив Раду міністрів (уряд), а А.Волошин посів у ньому посаду державного секретаря.

Ллише після примусових рішень Мюнхенської конференції у кінці вересня 1938 р. реалізація автономістських зобов'язань Праги почали виконуватися. При сприятливих міжнародних умовах Словаччина та Підкарпатська Русь, починаючи з жовтня 1938 р., повели боротьбу не тільки за автономію, але й за державну незалежність.

ЧСР виявилася слабкою ланкою Версальської і Паризької систем правопорядку, запровадженої переможцями Першої та Другої світових воєн. Після 20-ти річного успішного розвитку ЧСР її правляча і військова еліта виявилася неспроможною до збройного захисту своєї незалежності у мюнхенський період, не спромоглася підтримати автономію Словаччини та Підкарпатської Русі, відмовилася допомогати незалежним Карпатській Україні та Словаччині відстоювати їхній суверенітет від агресії Угорщини. Прага слухняно керувалася порадами своїх західних союзниць, країн Антанти, які відіграли ключову роль у її створенні. Держава розпалася без збройного опору, без жодного пострілу у бік окупантів. Її лідери емігрували до Лондону, де у роки Другої світової війни розгорнули активну пропагандистську діяльність проти країн німецької коаліції.

Усе це стало наслідком історичних обставин, в яких формувалася національна ідея чешської нації. Чеський, словацький, український народи упродовж століть перебували у підневіль-

них і колоніальних умовах, що позбавляло їх можливостей забезпечити домінування гегемоністських принципів у процесі наростання їх національно-визвольних змагань. У їхніх національних ідеях запанували демократичні, справедливі підходи для формування стосунків із сусідніми народами. У москалів, німців, угорців, австрійців, поляків, румунів, які тривалий час панували над іншими народами, принципи розширення життєвого простору, поневолення і колонізації інших народів перетворилися на природні потреби. Якщо у перших національно-визвольні змагання носили більш прогресивний і демократичний характер, то у других переважали загарбницькі інтереси – покорити, підпорядкувати, панувати. Ці плани добре маскувалися під ідеї визволення, доведення, що лише під їхнім керівництвом підлеглі народи ставали розвинутішими і цивілізованішими; і що від успіхів реалізації саме їхніх державницьких ідей залежала доля поневолених народів. Оскільки в останніх великодержавницька й загарбницька політика цілковито домінували, то шансів отримати їх добровільну згоду на виправлення кордонів та справедливе державотворення у підневільних народів було дуже мало.

Історичний досвід переконує у тому, що як тільки міжнародні відносини ставали сприятливими для формування чи відродження державності у ще вчора поневолених народів, то чинник гегемонізму і шовінізму набирав такого миттєвого розмаху у їх поведінці, який за зухвалістю затіняв панівну практику своїх вчорашніх країн-поневолювачів. Боротьба за вирішення чи хоча б пом'якшення міжнаціонального протистояння та надання спільнотам (словакам, угорцям, німцям, українцям) автономії у ЧСР була безуспішною протягом усього міжвоєнного періоду. Зухвале заперечення ЧСР розв'язати проблеми у мирний спосіб прискорено вело до її розчленування.

Після Другої світової війни державність ЧСР відродилася без Підкарпатської Русі знову ж таки завдяки підтримці усіх членів Антинімецької коаліції. У 1993 р. ЧСР розпалася цілковито у мирний спосіб на дві незалежні держави – Чехію та

Словаччину. Це свідчило про те, що утворення у 1919 р. ЧСР відбулося насамперед завдяки рішенням країн Антанти, а її відродження у 1945 р. завдяки країнам Антинімецької коаліції, а не в результаті домінуючого і навіть не значного внеску національно-визвольних змагань чехів у ці процеси.

У такій аморфній державі міжвоєнного періоду українські русини почувалися впевнено, уміло використовували ідеологію централізму та чехословакізму на свою користь, оскільки методи державницької політики ЧСР грунтувалися на ліберально-демократичних засадах, що виключали елементи етнічного насилля, асиміляції чи дискримінації в основних сферах суспільного життя. Завдяки цьому умови перебування українців у складі ЧСР були в цілому кращими, ніж у складі Росії, Польщі, Угорщини, Румунії.

Українські національно-визвольні сили Підкарпатської Русі при пасивній поведінці влади ЧСР упродовж 11 жовтня 1938 – 15 березня 1939 рр. швидко консолідувалися й успішно вибороли свої автономні права і продовжили активну діяльність нарівні із словаками за свою майбутню державність. З першого дня свого призначення прем'єр-міністр А.Бродій поспішно розгорнув роботу по об'єднанню всіх етнічних русинських територій від річки Попрад (Східна Словаччина) до Тиси (Угорщина) та Марамарощини (Румунія) в єдину, вільну державу та добитися від Чехословаччини надання краю автономії у нових етнічних кордонах [22]. Протидіючи наростанню українсько-русинського визвольного руху, влада ЧСР 26 жовтня 1938 р. розпустила уряд Підкарпатської Русі, а А.Бродія, звинувативши у державній зраді (вимагав автономії для Підкарпатської Русі, формування її кордонів в етнічних межах, намагався відібрати значні території Східної Словаччини, віддавав перевагу союзу з Угорщиною, яка підтримувала ідею соборності русинських земель), було заарештовано і до 11 лютого 1939 р. він перебував у празькій в'язниці і не безпідставно звинувачувався у шпигунстві на користь Угорщини [23].

Новий уряд Підкарпатської Русі 26 жовтня 1938 р. очолив А.Волошин, у руках якого зосереджувалася практично вся влада. Він започаткував лояльний курс щодо ЧСР, сприяв різкому

посиленню проукраїнських сил, досягненню автономії Карпатської України у межах Підкарпаття. Парламент ЧСР на законодавчому рівні затвердив 10 листопада 1938 р. лише автономний статус Словаччини та Підкарпатської Русі, курс на збереження суверенітету і територіальної цілісності ЧСР як унітарної держави продовжувався. Головними позитивними ознаками ЧСР у міжвоєнний період були: розвинена економіка, буржуазна демократія, політичний плюралізм; негативними – унітарна модель, гострота міжнаціональних суперечностей, неможливість їх справедливо врегулювати для усіх сторін. Така країна при несприятливих міжнародних умовах не змогла зберегти свою цілісність і сувенітет.

Згуртовані навколо єдиної партії на чолі з А.Волошином – Українського Національного Об'єднання (УНО) – в умовах неучасті у виборах неукраїнських партій через заборону їх діяльності в краї, члени УНО здобули переконливу перемогу на виборах 12 лютого 1939 р. до крайового парламенту – сойму Карпатської України – 92,4% голосів. Серед обраних 32 депутатів 30 осіб представляли українські русини, 1 німець, 1 румун.

Слід відзначити, що багато місцевих лідерів, які зробили вирішальний внесок у досягнення автономії Карпатської України 11 жовтня 1938 р. та проголошення державності 15 березня 1939 р., мали подвійну національну ідентичність, походили із змішаних українсько-угорських сімей. Серед таких – Августин Волошин, Андрій Бродій, брати Бращайки – Михайло і Юлій та десятки інших. Вони посідали провідні позиції у найбільш потужних національно-визвольних течіях й відіграли важливу роль у зміцненні національно-визвольної боротьби основного етносу Підкарпаття – українських русинів, формування автономного, а згодом і незалежного статусу Карпатсьої України, як важливого механізму руйнації єдиної ЧСР.

Тотальна перемога на парламентських виборах УНО в Підкарпатській Русі, здобута хоч і у не зовсім демократичний спосіб, дала цій партії можливість стати на своїй землі визначальною силою у внутрішній і зовнішній політиці. З проголошенням 14 березня 1939 р. незалежності Словаччини,

окупацією Німеччиною 15 березня 1939 р. Богемії та Моравії, проголошенням 15 березня незалежної Карпатської України ЧСР припинила своє існування.

Закарпаття у середні віки перебувало у складі Угорського королівства, а з середини ХУІ ст. і до розпаду Габсбурзької монархії восени 1918 р. угорці та українські русини цього краю перебували спочатку у залежності від Османської, а потім Габсбурзької імперій. Незважаючи на те, що на Закарпатті український етнос завжди був самим багаточисельним, складав понад 60% населення проти чверті угорської спільноти, а у міжвоєнний період, коли він входив до складу Чехословаччини, кількість останніх скоротилася до 16%, все ж Закарпаття постійно розглядалося Будапештом природною інтегральною складовою Угорської держави. Починаючи з 30-х років режим М. Хорті постійно і наполегливо готувався до ревізії несправедливих кордонів, встановлених над Угорщиною Тріанонським договором 1920 р. Міжнародна діяльність у міжвоєнний період велася під знаком виправлення і встановлення більш справедливих кордонів за етнічними принципами між Угорщиною та сусідніми державами. Але при формуванні нових кордонів Угорщини задомінували, окрім етнічних, головним чином геополітичні, економічні та історичні чинники; ревізіоністська політика у 1939-1941 рр. на практиці звершилася по-гегемоністськи, в основі якої лежала хунгаристська ідеологія про відновлення Великої Угорщини. Усе підпорядковувалося відродженню Королівства Святого Іштвана ХІ-ХУ ст., коли угорці панували над багатьма народами Карпатсько-Дунайського басейну.

Більшістю угорської еліти вважалося, що Угорщина не завойовувала русинів Закарпаття, що, мол, вони самі переселилися з ХІІ ст. на землі, які належали Угорщині, що русини не мають нічого спільного з українцями Галичини та Центральної України, бо вони упродовж тисячоліття сформувалися як окрема нація у складі Угорської держави, що гірські райони Підкарпаття не здатні до самостійного економічного розвитку і тому змушені приєднатися до Угорщини на основі унії. Угорщина демонструвала дуже велику зацікавленість у цьому від-

ному краї не стільки через те, що там були великі лісові масиви і соляні поклади, а скільки тому, що Підкарпаття являлося для неї важливим стратегічним форпостом. Володіння Карпатським регіоном підвищувало значимість Угорщини у ньому, Карпатські гори, лісові масиви і бездоріжжя сприяли успішному захисту її національних інтересів, охороняти Європу від вторгнень східних варварів – монголо-татарів, царської та більшовицької Росії. Найбільша увага приділялася дискредитації українських національно-визвольних змагань, недопущення формування Великої України. Запобігаючи цьому, Будапешт послідовно зближувався насамперед з Німеччиною, а також з Польщею, Італією, аби лише Берлін змінив своє ставлення до українського питання і не вдавався до реалізації планів формування незалежної Української держави. Одночасно прискорилася мілітаризація економіки Угорщини, у суспільстві зріс вплив крайніх правих сил, посилилося обслуговування економічних, воєнно-політичних інтересів Німеччини. Починаючи з листопада 1938 р., Угорщина та Польща запровадили економічну блокаду Підкарпатської Русі, паралізовували телефонний і поштовий зв'язок, ізолювали край від зовнішнього світу. 13 січня 1939 р. країна приєдналася до Антикомінтернівського пакту. Пропаганда, терористичні і диверсійні акції охоплювали основні райони Підкарпаття і не вщухали аж до його захоплення хортистами. Наслідками цього стало ослаблення дієвості місцевої влади, поширення анархії і паніки серед русинського населення.

Значна частина русинів у листопаді 1938 р. й слухати не хотіла про повернення до Угорщини. Лише рішення 2 листопада 1938 р. І-го Віденського арбітражу уможливили це зробити. Після приєднання до Угорщини у листопаді 1938 р. південної частини Закарпаття – Притисянщини, населеної переважно угорцями (84%), вона набула статусу області Угорської держави. Угорський сучасний історик Балаж Аблонці дуже вдало відзначав з цього приводу, що криваві хвилі міжнародної політики у той час уможливили повернення цих частин колишньої Угорщини назад до її складу [24].

Угорщина прагнула будь-якою ціною захопити основну частину Підкарпатської Русі, тому розгорнула активну підготовку до воєнного вторгнення, щоб перешкодити проведення 12 лютого 1939 р. виборів до Сойму Карпатсько Русі, бо їхні результати змінювали владу А. Волошина. І цього не сталося тільки через те, що Берлін не дозволив провести цю акцію. Будапешт зосередився на формуванні спільної коаліції у складі Німеччини, Польщі та Угорщини, щоб захопити відповідно Чехословаччину і поділити її між ними. Мінімальні плани Будапешта зводилися до окупації Закарпаття.

У лютому 1939 р. регент Угорщини Міклош Хорті зустрівся у Будапешті з делегацією русинів Закарпаття, у ході якої він підтримував покращення матеріального становища, зниження безробіття в краї шляхом розвитку деревообробної галузі, побудови заводу по випуску целюлози, гідроелектростанції, відкриття судноплавства по річці Тисі аж до м. Хуста, розвитку туристичної галузі, курортологічної й оздоровчої сфер у Карпатах.

Урядовці Угорщини під час зустрічей з керівниками угорських та русинських організацій та з представниками цих двох етносів Закарпаття з початку 1939 р. все активніше доводили переваги і доцільність возз'єднання Закарпаття з матірною територією, усунення штучно нав'язаних кордонів, які розділили русинів з історичною батьківщиною – Угорщиною. Відомий діяч Угорщини тих часів Міклош Козма (міністр внутрішніх справ, очільник Угорського телеграфного агентства, організатор підривної роботи на Підкарпатській Русі, формуванні «п'ятої колонни», вчинення масових диверсійних акцій у цьому краї з жовтня 1938 р., згодом намісник регента у Закарпатті з 17 вересня 1940 – до початку грудня 1941 рр., як активний реалізатор ревізіоністської політики, найбільш енергійний серед усіх 4 представників регента Угорщини на Підкарпатській території у період її перебування у складі Угорщини докладав величезні зусилля для прилучення русинів до спільної з угорцями Угорської держави, витворення з них окремої рутинської нації. М. Козма сформулював 15 березня 1939 р. значимість краю короткою тезою: «Територія русинів є

інтегральною частиною угорської Святоштефанської корони». На його тверде переконання для Угорщини «дуже велику цінність складають» усі землі Закарпаття, навіть, де угорці не проживали. Карпатський регіон, наголошував він, мав належати Угорщині, а Карпатська Україна, яка ратувала за створення Великої України і яку попервах підтримувала Німеччина, має якомога швидше бути поваленою, приєднаною до Угорщини і встановлено спільний угорсько-польський кордон [25].

Уряд Підкарпатської Русі виступив на захист суверенітету і проголосив ввечері 20-00 14 березня 1939 р. незалежність Карпатської України. До МЗС Німеччини за підписом Августина Волошина було направлено телеграму, в якій повідомлялося про проголошення незалежності Карпатської України та клопотання про підтримку. Наступного дня після обіду розпочалося засідання Сойму Карпатської України. Першим законом було проголошено незалежність Карпатської України, одноголосно обрано А. Волошина її Президентом. На його пропозицію було обрано склад уряду на чолі з Юлієм Реваєм, затверджено гімн, прапор і основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики нової держави.

Більшість сусідніх держав, особливо Угорщина, Польща, СРСР, Румунія сприйняли це як започаткування відродження Української держави часів 1918-1921 рр. і небезпеку відриву від них відповідних їх етнічних територій, тому рішуче протидіяли українським визвольним процесам на підконтрольних їм землях. Жодна держава світу не визнала незалежності Карпатської України. Німеччина, Італія, Угорщина зайняли антиукраїнські позиції. Країни Антанти, СРСР прагнули зберегти статус-кво у світі і вичікували. У ході демонтажу Версальської системи правопорядку у Європі у 1938-1940 рр. під проводом Німеччини, Італії, за участю Франції, Великобританії та СРСР, національно-визвольні здобутки і державницькі інтереси української нації на усіх теренах її проживання у черговий раз, як і у 1919-1922 рр., були проігноровані. Обидва блоки держав переслідували мету якомога більше територій українського етносу підкорити собі і колонізувати їх. З почат-

ком 1939 р. ідея про відродження Великої України у Європі згасла, на порядку денному Берліну постали вагоміші інтереси – окупація східноєвропейських країн і значних територій СРСР та їх колонізація. Цими реаліями спритно скористалася Угорщина.

Заручившись нарешті підтримкою Німеччини, вона 14 березня 1939 р. ввела свої війська до ряду стратегічних пунктів Закарпаття і чекала на окупацію Німеччиною Богемії й Моравії та проголошення незалежності Словаччини. Діючи синхронно з Берліном, хортистські війська, завдяки добре підготовленій збройній агресії, зранку 15 березня і упродовж двох тижнів зламали опір Карпатської Січі, а у кінці квітня 1939 р. окупували основні центри Закарпаття, ліквідували проголошену державність Карпатської України і паралізували кволу діяльність її владних структур. Лише завдяки підтримці Німеччини і ціною кровавих боїв Угорщина змогла захопити Закарпаття. Угорська сторона втратила 160 солдатів та офіцерів, майже 400 було поранено. З української сторони 230 січовиків загинуло, кількість поранених не встановлено, 450 осіб потрапили в полон. Майже 7,5 тисяч українських патріотів перебралися упродовж березня 1939 р. до Східної Словаччини [26].

Основна частина Підкарпатської Русі після захоплення Угорщиною у березні – квітні 1939 р. від 22 червня 1939 р. отримала назву Підкарпатська Воєводина (a Karpatolyai Kormanyzosag), в якій запроваджувалася форма прямого управління – регентський комісаріат, що затверджувався і був підзвітним М.Хорті. Відповідно до перепису населення 1940 р., на території Карпатської України без південної частини Закарпаття проживало 74,64% русинів, понад 9% євреїв, 7-8% угорців, решту складали німці, словаки, роми.

У кінці березня 1939 р. М. Хорті оголосив амністію для закарпатців з метою національного примирення, що тривала до 10 квітня 1939 року. Упродовж цього періоду усі збройні групи Закарпаття мали скласти зброю і здатися. Хто цю умову не виконував і продовжував чинити опір угорським військам і владі, підлягав арешту, а в разі непокори – знищенню.

Усі досягнення українсько-русинської національно-визвольної боротьби і державотворення (автономія 11 жовтня 1938 р., проголошена незалежність Карпатської України 15 березня 1939 р., започатковане державне будівництво) скасовувалися. У ході дводенної війни проти Словаччини Угорщина захопила основну частину Пряшівщини (60 км довжиною та 20 км шириною), де переважали русини, і приєднала її до Закарпаття. Це вважається значним внеском Угорщини в об'єднання русинських земель навколо Закарпаття.

Угорщина у порівнянні із ЧСР запроваджувала на підкореній Підкарпатській Русі значно авторитарні політичні, економічні, духовні правопорядки. Проукраїнські реформи Чехії в Русинському краї викликали заперечення з боку Угорщини, бо носили антиугорське спрямування. Називаючи українізацію краю більшовизацією, Угорщина активно пропаґувала на міжнародній арені, що Чехословаччина своїми реформами сприяє поширенню більшовизму, російського панславізму в Центральній Європі.

Підвищена увага Будапешта приділялася забезпеченню тотального контролю влади на усіх ревізованих територіях, недопущення будь-яких антиугорських проявів чи вчинків з боку місцевого населення. Особливе місце відводилося становищу на Підкарпатті, оскільки з оволодінням ним і виходом на Карпатські перевали зміцнювався рівень захисту східних кордонів Угорщини, відновлювався спільний угорсько-польський кордон і розривалося вороже кільце країн Малої Антанти, що обвивало Угорщину. Карпатський коридор набув стратегічного значення для підготовки до нападу країн «Осі» на СРСР.

Вся територія Закарпаття від 03 квітня 1939 р. була підпорядкована 8-у армійського корпусу Угорщини, командування якого дислоковувалося у м. Кошіце. Тут запроваджувався воєнно-репресивний режим, що здійснював суцільний контроль за поведінкою місцевого населення, забезпечував державну безпеку, усував і нейтралізовував ворожі та нелояльні до нової влади елементи, був готовий до придушення можливого масового опору. Із 26 комендатур Кошіцького воєнного

округу 15 діяли в Підкарпатті, що контролювали 17 основних населених пунктів цього краю. Сюди було направлено понад 1 тис. жандармів, кілька тисяч військових та поліцейських, організовано окреме управління поліції для контролю за утвореним державним угорсько-польським кордоном в Карпатах. Згодом розпочалися суцільні зачистки серед населення, виявлення активістів, нелояльних і антиугорськи діючих осіб на всій території краю [27].

У зведених і проаналізованих відгуках суспільно-культурних товариств і організацій Закарпаття для уряду Угорщини переважали наступні думки. «Жоден народ, який 20 років прожив в умовах чехословацької демократії, не буде терпіти гніту угорських графів». Словаки, русини й навіть угорці Фельвідику, що відійшов до Угорщини, проти такого стану. Вони розчаровані. Адже рівень демократії при Угорщині знизився, а практика керівництва угорської адміністрації виявилася гіршою від чеської. Депутат угорського парламенту Андрій Бродій, відстоюючи самобутність русинів, вважаючи доцільнішим перебування Закарпаття у складі Угорщини, а не іншої країни, але й він був вимушений заявити під час засідання парламенту, що «русини перебувають на такому рівні розвитку, що з ними уже не можна поводитися так, як 20 років до цього». Інші члени парламенту від Закарпаття розділяли його позицію. А Губаї навіть публічно визнав, що угорцям Федьвідику (Південна Словаччина, Північний регіон Угорщини) під час чеського панування було краще, ніж при Угорщині [28].

Опрацювавши нормативно-інституційні механізми організації державної влади на Закарпатті під час його перебування у складі Угорщини упродовж 1939 -1944 рр., Мазурок І.О. відзначає, що військова адміністрація на окупованій Підкарпатській території, за угорськими поняттями «на звільнених територіях», яка діяла з 18 березня і до 27 червня 1939 р., «була централізованою колегіальною управлінською вертикаллю, яка складалася з 13 округів, кожен з яких підпорядковувався військовому коменданту – полковнику (підполковнику) угорської армії». У цей період вся влада у Закарпатті належала військовій адміністрації. Автор прагнув довести, що у воєнної

адміністрації були відсутні надзвичайні повноваження, крім тих, які безпосередньо випливали із ситуації бойових дій, а військова адміністрація виконувала ті ж самі функції, що й попередні управлінські структури Чехословаччини; що у перші місяці окупації в Закарпатті не діяло надзвичайне чи репресивне законодавство і край не став окупаційною зоною з окремим правовим режимом. Насправді окупаційна політика уряду Угорщини на Закарпатті проводилась в рамках надзвичайного військового законодавства, що впливало на форми і методи діяльності адміністративного апарату у цьому краї. А збройні сили продовжували відігравати основну роль в управлінні краєм. Жандармерія підпорядковувалась Міноборони. Контррозвідка фактично користувалася надзвичайними повноваженнями. Поліція і прикордонна поліція мали право на досудові репресії та переслідування осіб за політичне минуле, апеляції дозволялося направляти не до суду за її вчинки, а до МВС Угорщини. Порушення прав людини у Закарпатті, починаючи з літа 1944 р., набули масового характеру (примусова праця, виправні табори, експропріація харчів, траспорних засобів, тяглої сили). Такі акції здійснювалися відповідно до норм законодавства військового часу. Силові органи не підлягали тотальному контролю з боку влади усіх рівнів.

Репресії Угорської держави на Закарпатті були масовими і носили превентивний характер. Такі акції проводились в основному військовими відомствами і мали найбільшу інтенсивність, а, почасти, й свавільний характер на двох етапах – у період управління військової адміністрації та після окупації Угорщини 19 березня 1944 р. та під час правління нілашистів (угорських фашистів) на завершальному етапі війни. На супротивників режиму – українських патріотів, діячів Карпатської України, диверсійних та розвідувальних груп, комуністів, за їх активний спротив і непокору владі чинився не тиск, а терор і репресії. Не складали винятку і євреї цього краю, які після окупації Угорщини Німеччиною піддавалися геноциду. Загалом, Мазурок І.О. прагне відзначати, що ці тенденції, а також відсутність образу «ворога народу» і публічних процесів з цього приводу, відсутність фактів розстрілу заруч-

ників як відповіді на опір, адекватність міри покарання вчиненим у військовий час злочинам вказують на жорстку авторитарну сутність режиму, а не на його тоталітарність.

Зміна воєнної форми управління краєм на цивільну у кінці червня 1939 р., поділ Закарпаття на три комітати (жупи): Ужанську (Ужгород), Березьку (Мукачево), Мароморошську (Хуст), запровадження регентського комісаріату Підкарпатської території з центром у м. Унгвар (Ужгород) супроводжувалося «поступовою зміною чехословацьких правових норм на загальноугорські, які не були дискримінаційними стосовно жителів краю».

Розглядаючи процеси, пов'язані з визнанням та забезпеченням Угорською державою основних прав людини на Закарпатті, І.О.Мазурок визнає, що у цій галузі мала місце нормативно забезпечена та розгалужена система тотального контролю над індивідом, завдяки якій потенційно більшість антиугорських вчинків конкретної особи чи групи людей вдавалося викривати і відповідно за це їх карати. Здійснювалась відкрита дискримінація єврейського населення за національною ознакою. Відсутність вільної преси, ліберального виборчого законодавства, ефективного партійного плюралізму та незалежного від держави громадського сектора значною мірою позбавляли місцеве населення можливості впливати на політичні процеси. Досліджувані відносини регулювалися переважно через адміністративні, а не судові процедури, при цьому міри покарання обмежувались штрафами та незначними строками ув'язнення. Позитивним було й те, що місцева політична еліта не була знищена, офіційно продовжувала свою діяльність і навіть дозволяла собі певну критику влади, зрозуміло, у форматі «святостефанської» ідеології, виключно з позицій геополітичних інтересів Угорщини [29].

Зважаючи на військову ситуацію, специфічне геополітичне розташування регіону і на підставі власних роздумів він доводить, що практика дотримання основних прав місцевого населення доволяє вважати, що це було характерною ознакою саме авторитарного режиму. Статус регентського намісника на Підкарпатські території прирівнювався до глави ад-

міністративно-територіальної одиниці Угорщини, тобто області. З одного боку, «така модель державного управління Закарпаттям гарантувала повний контроль над адміністративними процесами в краї у рамках чинного законодавства». З іншого боку, «аналіз співвідношення місцевого самоврядування та державного управління на Закарпатті, статус їх органів та посадових осіб вказує на те, що попри певну публічність і прозорість у процесі зайняття посад та діяльності представницьких органів, реальні механізми реалізації місцевого самоврядування в регіоні в період з 1939 по 1944 рр. були відсутні». Фактична залежність представницьких органів територіальних громад краю від центрального уряду «зумовлювалася загальним авторитарним спрямуванням гортистстського режиму, військовим станом Угорщини та низкою інших чинників». Запроваджений «нормативно-інституційний механізм державної влади на Закарпатті у період війни став особливим засобом інкорпорації вказаної території у політико-правову систему Угорщини» [30].

Діяльність регентського намісника в Закарпатті планувалася на період до набуття краєм автономного статусу. Але цього не сталося. Підкарпатська Русь так і не отримала автономного статусу, який вона виборола у ЧСР на стадії її занепаду. Національні збори Угорщини у вересні 1940 р. відхилили проект про автономію для Закарпаття і більше не поверталися до його розгляду. Незавершеність процесу надання Закарпаттю автономного статусу породило найбільш негативне ставлення українсько-русинської інтелігенції до угорської влади. А після виходу Червоної армії у Карпатах на кордон з Угорщиною 27 вересня 1939 р. закарпатськее населення активізувалося і чекало швидкого приходу її на Закарпаття. Селяни дуже раділи тому, що в Галичині землі польських магнатів були розділені серед українського селянства. Довір'я між угорцями та русинами погіршувалося. Населення не приховувало цього, бо було дуже розгніване через масові розправи в Закарпатті з боку угорських окупаційних військ, жандармерії, поліції, контррозвідки і таємних терористичних груп, засланих з Угорщини. Арешти набули масового характеру, велика кількість лю-

дей або піддавалася тортурам, або була кинута до в'язниці, більшість населення перебувало у страху. Значна частина педагогів піддавалася інтернуванню та перевіркам. Молоде покоління інтелігенції, сформоване за часів ЧСР, було виключно проукраїнським чи прорусинським, але не проугорським. Окупаційна влада цю категорію населення вважала найбільш ворожою для інтересів Угорщини. Українофільські сили у Закарпатті були впливовими, чисельна перевага українських русинів у краї – значною, великий набутий досвід боротьби за українську державність, посилилося прагнення місцевих українців до об'єднання з братами на Сході після виходу Червоної армії. Важливим було й те, що правове регулювання національних, культурних та міжконфесійних відносин визначалося асиміляторською та денаціфікаторською ідеологією Угорщини. Єпархія Православної церкви з червня 1941 р. була переведена із Бєлграда до Будапешта, а Греко-католицька церква зазнала значних обмежень у своїй діяльності на Закарпатті [31].

Упродовж квітня-травня 1939 р. Міністерством оборони Угорщини було взято на облік 30 тис. осіб чоловічого населення Підкарпатської території 1905-1916 рр. народження, які мали пройти військову підготовку з подальшим призовом на строкову службу. Розпочалося формування гірської бригади (1,3 тис. чол.) у пропорції угорців та русинів як 70% : 30%; а також 5-х гірських батальйонів для охорони кордону та 10-и нових місцевих прикордонних загонів, національний склад яких допускався у співвідношенні русинів та угорців як 80% : 20%. Розпорядженням по угорській армії від 9 серпня 1939 р. у військових частинах, у складі яких пропорція між угорцями та русинами складала понад 50%, обидві мови прирівнювалися у ході спілкування, але командною мовою залишалася угорська. Управлінська еліта, офіцери, які проживали і працювали в Підкарпатті, зобов'язувалися оволодівати рутинською мовою. Але це не мало впливу. Домінування угорської мови ставало все більш беззаперечним.

Велику допомогу військовим, поліцейським, жандармським органам у виявленні й знешкодженні ворожих елементів

надавали закинуті в край «вільні гвардійці» та заздалегідь сформовані місцеві «національні ради», «національна охорона» з представників угорського населення. Так, Союз угорських патріотів м. Хуст, цитаделі українізму, бачив своє головне завдання у тому, щоб «повернути Карпатському регіону угорське обличчя». Лише у цьому районі активістами Союзу було виявлено 103 особи, ворожих для угорських інтересів, і передано до жандармського відділу, який підтримав пропозицію виселити їх з краю [32]. Проти комуністів та представників українського національно-визвольного руху – двох найбільш небезпечних для інтересів Угорського королівства течій – застосовувалися терор, ув'язнення, інтернування. Масові репресії, придушення активного опору й розстріли в Карпатській Україні, переслідування та чистки носили масовий характер у перші місяці після її окупації Угорщиною. Вся повнота влади зосереджувалася у руках воєнної адміністрації на чолі з генералом Белою Новаковичем, що діяла упродовж 18 березня – 7 липня 1939 року. Районні і місцеві керівники спрямовувалися на швидке налагодження роботи адміністративних органів влади, прискорення оволодіння становищем на місцях. Безпосередніми винуватцями масових репресій та розстрілів членів «Карпатської Січі» були представники генштабу Угорщини на чолі з Генріхом Вертом, які вимагали застосовувати проти непокірних угорській владі рішучі дії, наголошували, що «на території бойових дій, де гонведам чиниться збройний опір, що обходиться втратами у живій силі, там не може бути коректності у відношенні до населення, на такій території спочатку треба знищити збройний опір» [33]. Представник уряду в Закарпатті Дюла Маріна у перших же повідомленнях Прем'єр-міністрові Угорщини зазначав, що «угорські військові поводяться тут так, начебто управляють ворожою територією. Звідси походить наша непопулярність, що посилюється у всіх напрямах». Відомий діяч Закарпаття Тівадар Ортутаі найбільшу проблему вбачав у тому, «що офіційні урядові кола Угорщини прагнуть керувати Закарпаттям на правах рівності, але направлені сюди службовці не завжди знають як застосовувати свої повноваження по-людськи. Ті з

них, хто безпосередньо працює з місцевим населенням, не усвідомили належним чином важливості мети свого перебування тут і часто ведуть себе на свій розсуд і таким чином, наче вони знаходяться на своїй колоніальній території» [34].

На основі таких прикладів у багатьох місцях в цілому відзначалося негативне ставлення з боку українських/русинських педагогів до поведінки відкомандированих з глибин Угорщини угорських викладачів, як і нарікання на практичну діяльність окупаційної влади Угорщини у всьому краї. Так, у Виноградівському районі русинські педагоги «саботували всі угорські починання». Б.Новакович у листі до начальника генштабу Угорщини від 30 червня 1939 р. вказував на неспокійне становище в краї: «Окремі елементи, використовуючи економічне становище населення, що погіршилося, невизначеність державно-правового статусу Карпатської території, своїм підбурюванням намагаються налаштувати народ проти Угорщини і переконати його, що покращення становища населення можливе в разі приєднання Підкарпаття або до Німеччини, або до Росії» [35].

З призначеннням Жигмонда Перені 28 червня 1939 р. регентом Угорщини М. Хорті намісником Підкарпатської території негайно, 7 липня 1939 р. відбулася заміна режиму військової адміністрації управління краєм на тимчасову цивільну адміністрацію. Оскільки остаточне затвердження автономного статусу Карпатської Воєводини відкладалося, це не справляло позитивних змін у становищі краю, загальнополітична обстановка залишилася напруженою. Найбільше дошкуляли місцевому населенню, вносили напруження й неспокій перевірки на лояльність до влади, що масово проводилися упродовж червня 1939 – кінця 1940 рр. У подальшому перевірки тривали в окремих сферах аж до осені 1944 р. Їх завдання були викладені у розпорядженні уряду Угорщини у березні 1940 р., що мало конфіденційний характер. Про справжню мету перевірок інформувався лише представник регента на Підкарпатській території та керівник комісії з благонадійності, який був довіреною особою і за національністю обов'язково угорцем. Робота таких комісій торкалася переважно політичних і на-

ціональних питань, спрямовувалася на усунення від влади, з посад усіх, хто проявляв у своїх вчинках ворожість чи нелояльність до угорської держави, спрямовувалася на виявлення ворожих, нелояльних осіб серед чеського/словацького, русинського/українського, єврейського народів та видалення їх із сфери адміністративного управління, освіти; пошук учасників Карпатської Січі, проукраїнських чи радянських активістів, представників комуністичного руху, що були оголошені поза законами Угорської держави. Усі працівники адміністративних і службових органів за національністю чехи, активісти Карпатської Січі, керівники органів влади Карпатської України не підлягали переатестації, вони усі звільнялися з посад автоматично. Від влади і посад відсторонялися незалежно від національності прочеські діячі періоду Чехословаччини та активісти Карпатської України, прихильники чеського, українського, радянського та комуністичного світоглядів.

Особливо допікали у ході тотальних перевірок представники місцевого угорства, яке зазнавало значних утисків у чеський період. Саме із місцевих угорців формувалися комісії для перевірок, що породило багато суб'єктивізму та упередженості. Замість перевірок на предмет політичної лояльності осіб до Угорщини та їх оперативного завершення, комісії неймовірно довго розглядали справи, керувалися не здоровим глуздом і головними критеріями при атестації, а неперевіреними другорядними даними й наклепами, чим дуже шкодили справі – породжували і посилювали нездорову атмосферу у суспільстві. Навіть рішучий борець проти українських ідей та автономії на Карпатській території М. Козма і той був вимушений визнати, що надай у руки угорських патріотичних сил дозволи на постійні перевірки, то невідомо, хто залишиться проживати в краї [36].

У ході перевірок виявлялися особи, які у чеський період, обіймаючи керівні посади: 1) зазнали дискримінації через угорське походження або через лояльне ставлення до угорців (звільнені з роботи, дострокова відправка на пенсію, обмеження на громадську діяльність); 2) поводилися з угорським та русинським населенням добре або нейтрально; 3) свідомо й

цілеспрямовано з власної ініціативи проводили антиугорські акції чи переслідували угорців, або це ж саме вчиняли з русинами Закарпаття. Усі вони відновлювалися на посадах, набули привілейованого статусу з боку нової влади [37].

Русинська політична еліта усіма силами захищали інтереси тих, кого не переатестовували. До цієї справи залучилися практично всі депутати парламенту Угорщини від Закарпаття. Особливою активністю відзначалися Андрій Броді, Іван Шпак, Олександр Ільницький. Головний радник представника регента на Підкарпатській території О.Ільницький під час аудієнції у глави уряду Угорщини П. Телекі повідомляв, що комісії під час перевірки службовців у багатьох випадках діяли неправильно, допустили багато помилок. Усі помилки виправити було неможливо, тому він рекомендував, що «задля політичної консолідації слід було б виправити самі найкричущі порушення» [38].

Кальман Хубаі, член палати представників національних зборів Угорщини, у листі до міністра внутрішніх справ 2 серпня 1939 р. констатував, що у попередні місяці було амністовано багатьох діячів попереднього періоду; зокрема, чехів та гвардійців української Січі, які збройно чинили опір Угорщині під час захоплення Закарпаття. А великого патріота і борця за справедливі інтереси Угорщини Ф.Салаші не амністували. Тому він просив міністерство це зробити якомога швидше, наголошуючи при цьому, що він особисто не є прихильником ідеології останнього, але вимагав дотримуватися справедливості [39].

Досить гостро критикував процедуру перевірок у своєму зверненні до Пала Телекі депутат угорського парламенту від Закарпаття Іван Шпак. Він стверджував, що комісії сформовані із непрофесіоналів, а їх наділили функціями судових інстанцій. Через погану організацію, відсутність досвідчених кадрів в комісіях система перевірок дала так багато несправедливих рішень. Якби перевіряли самих затятих злочинців, і якби вони такими були, то проти їх вчинків не було б заперечень, і неатестованих було б більше, ніж атестованих. А так вийшло навпаки. Він також звертав увагу глави уряду й на те,

«що серед не атестованих ледве знаходилися високопосадовці, і чомусь серед неатестованих опинилися одні маленькі люди». Масові несправедливі рішення комісій з перевірки, як і намагання розсіяти краян по Угорщині викликали серед місцевого населення невдоволення, про що депутати парламенту Угорщини від Закарпаття та відомі діячі краю постійно доводили до відома керівництва Угорщини. Інформація карпатських політиків мала вплив й у цьому питанні. За рішенням П. Телекі апеляції щодо переатестації мали розглядатися не у профільних міністерствах, а у відділі національностей адміністрації Прем'єр-міністра Угорщини. Звідти матеріали надсилалися для остаточного вирішення О. Ільницькому. Практична діяльність О. Ільницького у цій сфері засвідчувала, що він «рекомендував комісіям підтверджувати на посадах усіх йому відомих осіб в Закарпатті» [40].

Пом'якшувало ситуацію те, що неатестовані особи мали право звертатися з апеляціями до вищого керівництва Угорщини. У більшості випадків скарги задовільнялися при умові, якщо ці особи разом із членами сім'ї переїдуть із Закарпаття в глибину Угорщини і на новому місці продовжать своє життя. Такі випадки стали типовими для тогочасного життя Закарпаття. Наприклад, Маргарита Андрашко (Шандорне Тар), жителька міста Виноградова, секретар міської ради, звинувачувалася у тому, що у лютому – на початку березня 1939 р. була керівником жіночого загону Карпатської Січі цього міста і закликала своїх підлеглих до того, щоб назви у місті замінити з угорської та русинської мов на українську. А під час навчання січовиків агітувала їх на боротьбу за Велику Україну, і щоб ця боротьба була успішною, то вимагала виселити угорців до Азії, а русинів – у гірські табори на Рахівщині на перевиховання. У ході перевірки комісією М.Андрашко не приховувала своїх проукраїнських переконань, проте всі інші звинувачення заперечувала. Довести її вину в останніх фактах не було кому, бо доносчики не з'явилися на засідання комісії, а свідок подій повідомляв, що участь пані Андрашко у навчаннях була дуже короткою в часі, а інкриміновані їй факти були поодинокими, що вона й не була членом Січі. Комісія переатестувала

її, але представництво регента на Підкарпатській території скасувало дане рішення. Через активну участь М. Андрашко у діяльності Січі її переатестація ставала неможливою. У Міністерстві у справах релігії та освіти Угорщини, розглянувши її апеляцію, також відреагували негативно. І тільки після подання апеляції до Прем'єр-міністра Пала Телекі позивачка добилася позитивного рішення. Увагу урядової комісії привернула та обставина, що її чоловік за проукраїнську політичну діяльність також позбавлявся права на працевлаштування в Закарпатті. Він і не подавав апеляції через безнадійність його справи. Але сім'ї потрібно було якось жити, тому умовою на переатестацію М.Андрашко стала пропозиція цій родині переїхати на постійне місце проживання в глибину Угорщини, до м. Пештсентімре. Сім'я погодилася на переїзд, але план не спрацював, бо туди ще раніше була відправлена родина Андрія Ворона, активного учасника українського визвольного руху в Закарпатті у чеський період, генерального секретаря правлячого Українського Національного Об'єднання – партії, яка забезпечила перемогу Карпатської України 15 березня 1939 року [41]. За рішенням місцевої комісії сім'я А.Ворона підлягала висилці в глибину Угорщини за політичну діяльність. Але, мабуть, через те, що після приходу угорських військ у м. Хуст він не втік, а залишився на місці і як казначей УНО не видав грошей українським діячам, які виїздили в еміграцію без жодного сотина, а, дочекавшись приходу угорських військ, передав їм велику суму коштів – 72 тис. корон, йому не випадково угорська влада уже через півроку дозволила повернутися до Хуста. Згодом, упродовж 1942-1944 рр. разом з групою колишніх активістів Карпатської України він відбував покарання в угорській тюрмі [42]. Доля сім'ї Андрашків склалася краще: вона не переселялася вглибину Угорщини, а залишилася проживати на Виноградівщині під наглядом угорської поліції.

Наслідки перевірок виявилися неочікуваними. Питома вага не переатестованих службовців русинського походження була відносно невисокою. Значно більшу частку складали ті, кого, у першу чергу з причин національної безпеки, переселя-

ли із Закарпаття на роботу в глибину Угорщини. Більшість нелояльних перемістили по вертикалі службової системи в межах Підкарпатської території. Це торкнулося як службовців і працівників адміністративних установ нижчого рівня, так і робітників залізниць, ремонтників та прибиральників. Але багато з не переатестованих, котрі не потрапили до категорії небезпечних з точки зору національної безпеки, не погоджувалися на переїзд, мали можливість залишитися на обжитих місцях в межах Закарпаття.

В умовах угорської окупації для діячів і активістів Карпатської України, які залишилися в Закарпатті, могло йтися лише про господарську, підприємницьку чи релігійну діяльність. Хто порушував вимоги угорської влади і у будь-якій формі продовжував політичну роботу на користь українських інтересів, зазнавав репресій і суворих покарань. Типовим у цьому відношенні було становище одного із керівників Карпатської Січі – військового формування Карпатсько-Української держави у 1938-1939 рр. – Дмитра Климпуша. Його називали головним комендантом «Карпатської Січі», хоча він насправді був одним із заступників коменданта. Після повалення Карпатської України він повернувся у рідне селище Ясіня на Рахівщині й зайнявся трудовою діяльністю. На щастя сім'я мала невелику пилораму, що стала основним джерелом її доходів. Оскільки Дмитро Климпуш належав до керівництва Карпатської України, був депутатом її Сойму і одним із керівників Карпатської Січі, то він потрапив до підвищеної уваги перевіряючих органів Угорщини, незважаючи на те, що він кинув своїх соратників і уже 18 березня прибув у рідне селище й упродовж чотирьох місяців переховувався тут і ніякої активності не проявляв. У липні 1939 року його разом з братом Василем було запрошено до генштабу Будапешту, проведено виховну роботу і відправлено на семитижневе оздоровлення до Словаччини. Потім було повернуто до Будапешту, де з ними було досягнуто порозуміння: вони полишають політичну діяльність, успішно займуться господарською діяльністю, у чому отримають сприяння, а угорська влада їх не турбуватиме. Не випадково на офіційному прийомі у намісника регента на Підкарпатській те-

риторії Ж. Перені закликав братів Климпушів займатися підприємництвом і не втручатися у політику [43].

З визволенням Закарпаття Червоною Армією активна роль в українському визвольному русі обернулася для Климпушів трагедією. Органи НКВС тотально виявляли всіх активних учасників української національно-визвольної боротьби в Закарпатті, незалежно від позиції (активних, пасивних прихильників Української державності, противників окупації краю Угорщиною чи компромісників з угорською владою у часи окупації), аби проявив українську свідомість, вступився за українські інтереси. Таких усіх гамузом репресовували. Дмитро Климпуш провів понад 10 років у таборах Сибіру. Після звільнення й повернення додому він через невиліковну хворобу швидко помер у 1959 році. Обидва сини Дмитра – Орест та Мирослав Климпуші – зберегли вірність українській справі батька, стали відомими діячами незалежної України у кінці ХХ ст., але ніколи не погоджувалися порівнювати хортизм та сталінізм як однакові тоталітарні режими. Їх також не полишав жаль, що десятки тисяч закарпатців у 1939-1945 рр. демонстрували явну прихильність до сталінської тиранії.

У повідомленнях радянської розвідки упродовж жовтня 1939 – 1940 рр. постійно вказувалося про великий приплив біженців як до СРСР, так і з СРСР на окуповану німцями територію. З Угорщини втікачі уникали від мобілізації в армію та переслідувань за участь у боротьбі за українську державність, що розцінювалося антиугорською діяльністю. Упродовж першої половини 1940 р. було затримано перебіжчиків з території Німеччини, Угорщини та Румунії до СРСР всього 9095, з них 2370 – з Угорщини. При цьому додавалося, що в рядах перебіжчиків Угорщина впроваджувала свою агентуру. Також наголошувалося, що під протекторатом Німеччини у 1940 р. перебувало близько 1 млн. українців як полонених польської армії. Усі вони були звільнені з таборів і влаштовувалися на роботу. У той же час з території Західної України від радянської влади до Німеччини втекло 32 тис. осіб. Крім того, біля 15 тис. біженців з України (в основному інтелігенція) емігрували до зони окупації Німеччини і облаштувалися у Кракові, Відні, Празі [44].

Станом на 9 липня 1941 р. кількість людей, яка втекли з Підкарпаття до СРСР, перевищила 3 тис. осіб. Усі вони були або противниками угорської окупації, прихильниками радянської та української влади, а молодь у такий спосіб ухилялася від призову до угорської армії. Слід відзначити й те, що упродовж 1939 р. від 4 до 5 тис. українців емігрувало із Закарпаття до Німеччини. Усім цим категоріям угорська окупаційна влада заборонила повертатися до краю, бо вони вважалися розсадниками більшовизму [45].

З перших днів окупації Закарпаття угорською владою поступово почали реалізовуватися економічні, соціальні та культурні заходи на Закарпатті.

Особлива увага приділялася розвиткові тваринництва, м'ясо-молочної галузі, місцевої промисловості. З 22 березня 1939 року державний секретар уряду Угорщини Тібор Патакі вивчав політичне і соціальне становище «на визволених частинах Карпатської території» й підготував відповідну інформацію та пропозиції для уряду країни. Населення різними прийомами переконували, що з поверненням краю до Угорщини, його життєвий рівень буде підтягнуто до середньоугорського. Але для цього вимагалися величезні кошти, зусилля і мирна обстановка, яких бракувало.

Так, відвідавши Ужгород 23 березня 1939 р., М. Козма відзначав, що люди жили впроголодь. У першу чергу треба було позбутися бідності, забезпечити економічний розвиток краю, поліпшити матеріальне становище населення. У його виступі через тиждень у Варшаві серед іншого наголошувалося: «Карпатські русини мають отримати від Угорщини все, що їм обіцяли і на що є потреба. Русини отримають право на свободу і самостійність, чого чехи їм не дали. Замість експлуатації русинському народу будуь створені справжні економічні і національні умови для забезпечення процвітання» [46].

Силами проурядової організації «Угорець за угорця» започаткувався процес надання грошової та матеріальної допомоги бідним верствам населення Закарпаття. 15 тис. пенгьо було виділено для розвитку місцевих промислів Рахівщини. У кінці березня 1939 р. торгівельне товариство «Hangya» роздало

жителям краю 106 тис. споживчих пакунків вартістю 667 тис. пенгьо. На великодневі свята їм було передано (у вагонах): борошна І сорту – 20, ІІ сорту – 7 і ІУ сорту – 1, кукурудзи – 100; (у центнерах) картоплі – 7325, житнього борошна –750, квасолі – 10, гороху – 10, сечевиці – 10, солонини – 32; (у бочках) квашеної капусти – 695, олії – 240, оселедців – 300. Весною-літом 1939 р. 7,5 тисячі підкарпатців працювали на сільськогосподарських роботах в Угорщині, де заробили 240 вагонів пшениці. 300 закарпатських дітей влітку 1939 р. відпочили на озері Балатон [47]. Варто відзначити й акцію з виділення коштів обсягом 222,5 тис. пенгьо на ремонт сільських доріг, очищення русел річок, озеленення окремих обривів. За ремонт доріг упродовж квітня 1939 р. у Тячівській окрузі було оплачено роботу 784 поденщиків та 117 їздових, у Хустському відповідно – 1848 та 62. Під час зустрічі Пала Телекі з русинськими представниками 25 липня 1939 року було повідомлено про будівництво величезного водосховища в Карпатах для зрошування у посушливий період. Термін спорудження об'єкту складав 5 років, на будівництво залучалося 2,5 тис. робочих рук. Профільні міністерства, починаючи з липня 1939 р., контролювали хід будівництва цього сховища. У грудні 1939 р. Міністерством торгівлі і промисловості Угорщини розпочалося будівництво залізниці між населеними пунктами Тересва і Солотвино, відстань 13 км, та гідровузла між Невицьким та Ужгородом.

Міністерство землеробства Угорщини на початку травня – жовтня 1940 р. проінспектувало стан лісів та деревообробної промисловості Карпатської території і внесло пропозиції уряду щодо її розвитку та створення нових підприємств. У червні 1941 р. пропонувалося відповідно до властивостей Карпатської території (53% території складали ліси; сінокоси й пасовиська для розвитку тваринництва – 27% території; придатні для землеробства землі – 15% території) розвивати насамперед деревообробну промисловість і тваринництво.

Восени 1940 р. влада Угорщини скасувала на території південної Словаччини (Felvidek) та Підкарпаття, що повернулися до складу Угорщини у кінці 1938 – першій половині 1939 рр., земельну реформу ЧСР, яка започаткувалася у 1922-1926 рр. і

тривала упродовж усього міжвоєнного періоду. Оскільки чеською реформою земельні, лісові масиви, пасовиська були вилучені значною мірою з власності угорських та чеських великих землевласників і розділені між словацьким та русинським бідним населенням, то шляхом ревізії чеської аграрної реформи на цих двох територіях, особливо на Підкарпатті, влада Угорщини «відновила нерівномірність і несправедливість, яка торкнулася корінного населення», тобто права колишніх власників відновлювалися. Половина землі була повернута у власність колишнім власникам, головним чином угорцям та вірним угорській державі особам. За русинами залишилося менше 10% земель, а з ревізованої землі їм потрапило лише 1,5% [48].

Вжиті владою великі зусилля покращити становище і підвищити рівень життя населення Підкарпатської території, сприяти підвищенню прихильного ставлення місцевого населення до Угорщини, особливо карпатських українців, переконати у правильності «їхнього вибору» досягалися складно. Ціни на харчі постійно зростали, населення мінімально забезпечувалося товарами першого вжитку. З весни 1941 р. для жителів Карпатського краю було встановлено місячну норму 24кг муки на одну особу, але на практиці забезпечувався лише 1кг. Ледве вдавалося постачати 200 вагонів кукурудзи щомісячно. Інші продовольчі товари також поступали в обмежених обсягах. Хоча ознак голоду серед населення не позначалося [49].

Карпатський регіон особливо гостро потребував у робочих місцях через своє перенаселення. Приріст населення на Підкарпатській Русі упродовж 30-40-х рр. ХХ ст. у тричі перевищував середні показники Угорщини. На 1 тис. жителів приходилося 29,1 новонароджених, але й смертність в краї була найвищою серед інших регіонів Угорщини – 18,2 на 100 померлих. Велику проблему складало безробіття, яке коливалося в межах 60-80 тис. жителів Карпатської території, тоді як угорська економіка могла забезпечити робочі місця для 10-15 тис. осіб. Щорічно упродовж 1939 – 1944 рр. понад 9 тис. закарпатців та понад 14 тис. представників Марамарошської території

працювали в самій Угорщині. Безробіття змушувало краян постійно шукали роботу і в Німеччині, інших країнах, що в умовах війни давалося складно. У перші два роки Другої світової війни від 77 до 100 тис. закарпатців працювало в Угорщині та Німеччині [50].

Заходи уряду та культурно-освітніх установ Угорщини спрямовувалися на національне примирення, нівелювання протиріч і розходжень між угорцями та русинами, гармонізацію їх відносин у Закарпатті; ослаблення зв'язків між закарпатськими русинами та українцями Галичини, Буковини, Центральної України, відмирання між ними спільних коренів (елементів народності, мови, культури й побуту); поступове видалення вагомих аргументів, що виступали об'єднуючими між ними, вивищення усіма доступними способами (штучними, пропагандистськими й демагогічними) домінування між ними відмінностей над спільними рисами; попервах підтримка русинської платформи з переходом у перспективі до карпаторусинської ідеї, а згодом забезпечення панування виключно угрорусинської культурно-мовної концепції; заборона діяльності комуністичної партії та проросійської течії в краї. У релігійному середовищі підтримувалися греко-католицька церква та прагнення до створення самостійної православної церкви Угорщини не чеського чи сербського, а константинопольського підпорядкування.

Питання надання автономного статусу Карпатській території було актуальним в Угорщині упродовж 1938 – 1940 рр. До окупації краю політичні кола та значна частина суспільства Угорщини підтримували надання Закарпаттю автономії, здобутої восени 1938 р. в чехословацький період. Основними прихильниками надання статусу автономії Карпатській території після її приєднання до Угорщини були: видатний діяч Прем'єр-міністр Угорщини Пал Телекі, колишній глава уряду і досить авторитетний політик Угорщини Іштван Бетлен, відомий діяч Угорщини Е.Байчі-Жилінські та впливова Партія угорських дрібних товаровиробників, провідні вчені Угорщини: професори Будапештського університету Андраш Ронаі, Іштван Едєд, Йожеф Іллеш (Ілляшевич, русин за походженням), Аль-

берт Кааш (Інститут державознавства, Будапешт), Ференц Фалухедьі (Інститут національних меншин, м.Печ); закарпатський діяч – Андрій Бродій, колишній міністр у справах Руської Крайни уряду М. Каройі 1918 року Орест Сабо (русин за походженням), українсько-русинська діаспора у Європі та Америці та багато інших. Усі вони зробили вагомий внесок у розробку проектів автономії Карпатської території, які були позитивними й різнилися між собою рівнем такої автономії та особливостями її впровадження. Пал Телекі відіграв першу роль у розробці політики ревізії кордонів, в основі якої лежали ідеї державності Святого Іштвана, що були започатковані на принципах толерантного ставлення до національних меншин. За згоду на перебування у складі Угорської держави їм забезпечувалися значні автономні права на: вільний розвиток своєї культури, використання національної мови в освіті, адміністративному управлінні, у судовій системі. За вірність русинів під час перебування у складі історичної Угорщини П.Телекі розробив проект про Карпатську Воєводину з автономним її статусом, що означало про розрив беззаперечної попередньої ідеї щодо єдиної угорської політичної нації.

Запровадження автономії для русинів Закарпаття затягувалося через опір значної частини тогочасної еліти Угорщини, національна політика якої грунтувалася виключно на великоштефанській ідеї централізованого Угорського королівства. Проти надання автономії цьому краю виступали попередній та чинний міністр внутрішніх справ Угорщини – М. Козма та Ф.Керестеш-Фішер, а також значна частина угорської еліти, проугорський діяч Закарпаття Степан Фенцик. Закономірним стато те, що навіть сам пошук назви маленького слов'янського народу та його мови набуло геополітичного звучання, тривалі дискусії щодо даного питання точилися на усіх рівнях країни.

Перші кроки уряду Угорщини щодо запровадження автономії започаткувалися 14 березня 1939 р., коли П.Телекі на зустрічі з міністром внутрішніх справ Ф.Керестеш-Фішером та А.Бродієм обговорив проект автономії для Карпатської території, підготовлений радником уряду Дь. Освальдом. У виступі

16 березня у парламенті П.Телекі заявив, що «уряд Угорщини забезпечить для карпатських українців самоврядування» [51].

22 червня 1939 р. парламент Угорщини підтримав ініціативу уряду і прийняв Закон Про приєднання Підкарпатської території до Угорського королівства та про правовий статус і управління цим краєм (Закон 1939.VI.tc.), яким забезпечувалася адміністративно-територіальна кодифікація Підкарпатської території як складова цілісної Угорщини. Громадянство Угорщини запроваджувалося для тих, хто його мав станом на 1 липня 1921 р. або проживав незмінно у Фельвідику (Північні землі) та Закарпаття з 15 березня 1929 р. У цей же день прийняв Розпорядження уряду «Про теперішнє управління суспільною справою на повернених землях Підкарпатської Русі» за №6200/1939 р., вступило в дію 7 липня 1939 р., мало стати механізмом реалізації положень даного закону. Вищевказане розпорядження уряду розглядалося тимчасовим і мало діяти до тих пір, поки не вступить в силу закон про самоврядування, тобто до набуття Підкарпаттям автономного статусу у складі Угорщини.

30 червня 1939 р. до парламенту Угорщини було кооптовано 10 депутатів від Підкарпаття, які мали повноваження на термін до проведення запланованих всеугорських виборів на червень 1940 р. Проте парламентських виборів в Угорщині не проводилося аж до 1946 р., тому їхній мандат залишався чинним до кінця війни. Запроваджувалася нова назва краю «Карпатська територія». Параграфом 6 уряд зобов'язувався: розробити проект окремого закону про самоврядування Карпатської території та внести його на розгляд парламенту; до прийняття такого закону забезпечили на Карпатській території функціонування нормативної бази Угорщини.

Уряд П. Телекі розумів, що набуті автономні права Підкарпатської Русі при Чехословаччині обійти ніяк не можна, окрім як їх відновити, що зняло б напругу у суспільно-політичному житті краю, мало б позитивний вплив і на міжнародній арені. Упродовж квітня 1939 – серпня 1940 рр. вживалися заходи щодо надання автономії для русинського населення. Робота у цьому ключі активно тривала упродовж березня 1939-1940 рр.

Проектів автономії для Карпаторуського воєводства було багато, їх розробили і подали на розгляд уряду С.Фенчік, А.Бродій, П.Телекі, І.Едьед, Й.Іллеш. Після формування 27 вересня 1939 р. радянсько-угорського кордону в Карпатах в Угорщині розпочалося вироблення нової назви русинів та їх мови, щоб їхні етноніми не були співзвучними ні з термінами «угроруси», «русский/русские», русин/русини, руський/руські. Терміни українець/українці взагалі не допускалися до вживання.

Станом на 7 червня 1940 р. уряд уже опрацював 9-й варіант проекту закону «Про Карпатську Воєводину та її самоврядування», який, на думку П. Телекі, став прийнятним для схвалення і надіслав його 23 липня 1940 р. до Державних Зборів Угорщини. В узагальненому проекті щодо автономії Підкарпатського воєводства назва населення краю угроруси була замінена на рутен/рутени.

Сусідство СРСР з Угорщиною докорінно змінило геополітичну ситуацію, у позиції влади щодо автономії Карпатської Воєводини переважили негативні мотиви. У Будапешті вважалося, що автономний статус Карпатської території дасть можливість СРСР нарощувати свій вплив серед місцевого населення, формувати юридичні підстави для спроб приєднати цей край до свого складу. На вимогу військової і політичної еліти країни 5 серпня 1940 р. уряд відкликав цей законопроект з парламенту [52]. Влада не поверталася до розгляду цього питання, а усі вимоги з боку діячів Закарпаття у цьому напрямку заборонялися.

Радянська розвідка також слідкувала за ходом вирішення питання щодо автономії для Закарпатської України (саме так було названо цей край). 15 серпня 1940 р. помилково вказувалося про те, що автономія була надана, але ніколи не здійснювалася на практиці. Продовжувалося, що з наданням автономії Угорщина демонструвала своє зближення з СРСР. Посилаючись на будапештську газету «Pesti Lloyd», відзначалося, що політика СРСР у відношенні як до держав «осі», так і до Угорщини, цілковито правильна. «Оскільки ці відносини дружні, то між Угорщиною та Радянським Союзом не може бути ніяких спірних питань» [53].

У разі надання автономії для Закарпаття, вважає Б. Аблонці, ця модель міжнаціональної політики поширилася б і на решту національних регіонів. Але цей план зазнав невдачі, і принципи унітарності й централізму збереглися у міжнаціональній політиці Угорщини до кінця війни [54].

Через неприйняття закону про автономію тимчасове Розпорядження уряду «Про теперішнє управління суспільною справою на повернених землях Підкарпатської Русі», що вступило в дію 7 липня 1939 р., стало основним нормативно-правовим актом регламентування усіх сфер життя Підкарпатської території у державно-правовій системі Угорського Королівства упродовж 7 липня 1939 – жовтня 1944 рр., до визволення краю Червоною Армією. Замість автономного статусу Карпатської території у складі Угорщини управління краєм здійснювалося намісником регента та його адміністрацією.

На відміну від чеського періоду уряд Угорщини з політичних мотивів активно протидіяв українізації та поширенню «русского языка» на Підкарпатті, особливо у роки німецько-радянської війни. Замість цього правлячий клас Угорщини проводив виключну політику щодо домінування угорської мови як державної у цьому краї, а також формування окремої русинської мови та її кодифікації як мови окремої самостійної русинської нації. Ліві та українофільські сили Підкарпаття продовжували відстоювати застосування української мови у всіх сферах життя краю, а не русинської як місцевого діалекту. У той же час окремі лідери русинів А. Бродій та С. Фенчік цілковито підтримували політику Будапешта. До початку німецько-радянської війни та активної в ній участі Угорщини на боці Німеччини вони навіть прагнули доводити, що русинська мова є ближчою до «русского языка», ніж до української мови [55].

У роки перебування Закарпаття у складі Угорщини владна політика у національному та конфесійному питаннях носила дискримінаційний характер, етатистський зміст та авторитарну сутність. Її особливостями були: преференції держави до угорського та німецького населення і жорстке обмеження в правах євреїв; обстоювання владою ідеї «угро-руського» наро-

ду, який був начебто окремим від українського і братнім угорському; зважена політика стосовно до провідних конфесій краю. Останній фактор є показовим, оскільки у регіоні традиційно релігійна належність ідентифікувала національну, і навпаки.

На усіх рівнях влади цієї країни, в усіх сферах життя регіону заборонялися будь-які спроби натякати чи доводити історичну й етнічну спорідненість місцевого населення з українцями Галичини, Центральної України, інших регіонів проживання цієї нації. Рутини були визнані самостійною повноцінною нацією зі своєю історією, мовою, культурою, які відрізнялися від усіх інших народів. Замість традиційних назв місцевого українського етносу та його мови запроваджувалися штучні етноніми – рутини/рутени та рутинська мова, щоб вони не мали жодної співзвучності з історичними назвами української нації – руський народ, русини, руська/русинська мова. Навіть поняття «угророси» виводилося з широкого вжитку [56].

Аналіз нормативної основи правового регулювання національного питання на Закарпатті, форм і методів його здійснення дозволив класифікувати позицію у цій сфері антиукраїнською, спрямованою на створення комплексу «угрооросa» («угрорусина»), як «молодшого брата» угорського народу [57]. Провідними фахівцями вважається, що ця назва за руським населенням Закарпаття закріпилася з латинської мови – рутени (rutheni), рутинек (ruthenek) з часів Середньовіччя. Під впливом національно-визвольних змагань більшості народів Габсбурзької монархії, серед них і українців, з другої половини XIX ст. цей термін зеволюціонував до своєї первісної назви – русин/русини і зберігався у Підкарпатті до розпаду Чехословаччини. Після захоплення краю Угорщиною термін рутин/рутини знову було відновлено у Підкарпатті як єдину доволену офіційну назву русинського населення з політичних міркувань, щоб вона не була співзвучною з Руссю, русинами, «русскими» і Росією. Під час панування Угорщини у цьому краї у 1939-1944 рр. українська мова та «русский язык» були цілковито заборонені, а угорська та рутинська мови панували при повному домінуванні першої з них.

Угорські науковці намагаються доводити, що в Карпатській Воєводині була запроваджена угорська та угроруська двомовність, яка на ділі функціонувала, бо угроруська мова визнавалася не як мова національної спільноти, а як друга державна мова краю: що поряд з угорською мовою як державною мова місцевих рутинів також стала основною у цьому краї. Дослідниками відзначається, що під час усього періоду перебування Підкарпаття у складі Угорщини аж до жовтня 1944 р. на ділі «всі державні органи, службовці установ, підприємств у внутрішньому діловодстві були зобов'язані користуватися єдиною державною мовою – угорською. І лише рутини мали право звертатися до органів влади та громадських інституцій на своїй рідній мові, але відповідь давалася угорською мовою. Офіційно на Карпатській території у часи її перебування у складі Угорщини справді декларувалося застосовування двох державних мов – угорської та рутинської. Проте дане рішення не могло бути підтвердженим на практиці, тим більше в умовах війни. Започаткована двомовність у адміністративно-управлінському та культурно-освітньому житті, діяльності русинських організацій, захисті їх економічних, соціальних та духовних інтересів носила декларативний характер. На ділі в усіх сферах життя краю домінувала угорська одномовність. Угорська мова була обов'язковою у всіх школах, у тому числі й русинських. Кількість уроків на вивчення угорської мови була більшою, ніж на вивчення рідної мови [58]. Прискорено створювалися школи з угорською мовою навчання у населених пунктах із змішаним населенням, збільшувалася кількість учнів з угорською мовою навчання і зменшувалася їх чисельність у русинських класах. Так, наприклад, до першого класу русинської гімназії м. Ужгорода на 1939-1940 навчальний рік записалося всього 16 учнів проти 180 учнів рік до цього. У м. Мукачевому тенденція у цей же період була подібною: всього 18 учнів проти 240. У деяких русинських населених пунктах мали окремі випадки відкриття угорськомовних класів.

Важливо відзначити, що асиміляційна політика найбільше проявлялася в освітній сфері. Розпорядженням уряду Угорщини восени 1939 р. були скасовані засади освітньої реформи у

Закарпатті, запроваджені владою ЧСР на початку 20-х рр. Замість запровадженого Прагою переважання чеської ідеології в освітньо-культурному та громадському житті, а також українсько-русинської мовної політики у значних сферах життя цього краю, запанувала специфічна угорсько-рутинська двомовність. Панування угорськомовного навчання на Закарпатті було і залишалося явним. На Закарпатті угорськомовні школи відкривалися і діяли успішно з метою цілеспрямованої асиміляції русинського населення. І це при тому, що русини складали більшість населення краю. За етнічними ознаками у Підкарпатті проживало 667,6 тис.чол. З них українці складали 489,3 тис. чол. (74,6%), решту складали євреї, угорці, словаки, німці.

Починаючи з 1940 р., у русинських школах понад 60% предметів почали викладатися угорською мовою. Будапешт відхиляв усілякі рекламації, оскільки дозвіл на викладання рідною мовою всюди заважав навіть добровільній асиміляції меншин до угорського культурно-мовного середовища. Закономірним ставало те, що насильницька мадяризація у системі освіти на землях національних меншин постійно породжувала нарікання. Адже навіть в національних школах (словацьких, німецьких, русинських, румунських, сербських) викладання основних предметів здійснювалося угорською мовою, лише незначна частина з них – рідною.

Ця система запрацювала і на території історичного Закарпаття. Викладання з домінуванням угорською мовою здійснювалося в усіх школах, а рутинською – у віддалених районах, де угорського населення не було зовсім. Серед усіх 73 шкіл Закарпаття 33 були угорськомовними, 32 – змішаними і лише 8 русинськими. Освіта у початкових школах здійснювалося за 3-а типами: у чисто угорських – угорською; у змішаних школах – більша частина предметів викладалася угорською, а менша частина – рідною мовою; у національних школах – рідна мова переважала угорську [59].

Під цим кутом зору на регентській частині Закарпаття двомовність швидко зеволюціонувала від угорсько/угроруської до угорсько/рутинської. В усіх сферах життя Закарпаття (ор-

ганів влади, армії, поліції, освіти, ЗМІ, видавництва) заборонялося вживати терміни угрорусский та угороруський (magyar-orosz та magyar-ruszin), не говорячи вже про такі терміни як українські русини, українська мова.

Закріплення угорських позицій продовжувалося й в інших сферах суспільного життя краю: у зміні назв вулиць, населених пунктів, в освіті, судах, органах місцевої влади. Назви населених пунктів, вулиць запроваджувалися не на двомовній основі як того вимагалося у розпорядженнях уряду, а лише угорською мовою. Так, упродовж другої половини 1939 – 1941 рр. було змінено назви 176 населених пунктів, офіційно перекладалися прізвища та імена з русинської на угорську мову. Діяльність органів місцевої влади та силових структур здійснювалася виключно угорською мовою. У військових частинах, відповідно до розпорядження генштабу від 9 серпня 1939 р., у військових частинах, в яких русини складали понад 50%, розмовною мовою складала угрорусинська, але командною залишалася угорська. Управлінська еліта та офіцери, які служили в Закарпатті, зобов'язувалися вивчати місцеву мову, але це на практиці ігнорувалося [60].

Весною 1940 р. на основі розпорядження Міністерства релігій та освіти Угорщини з бібліотек краю вилучалася література чеською, москальською та українською мовами, агрономічна і технічна література спалювалася. Припинялася діяльність українських культурно-наукових та мовних товариств (Просвіта, Товариство підкарпатських педагогів). Етнонім українці на Підкарпатті заборонялося вживати. А назви місцевого етносу – угрорусини чи русини – виводилися з широкого вжитку. Замість них були впроваджені терміни рутен/рутин, рутени/рутини, щоб їх звучання не співпадало з назвами «руський», «русин» та «русский», не нагадувало їм ні про «русского», ні про українського народів.

Важливою складовою асиміляційної політики було штучне перемішування угорських та русинських службовців. Перших направляли до Підкарпаття, других – до Угорщини. Обидві категорії не володіли досконало відповідними мовами і це вносило значне напруження у відносини у місцях їхньої діяль-

ності. Русинські працівники почувалися пригніченими у центральних регіонах Угорщини, а угорські – в Підкарпатті. Такі перекоси особливо негативно позначалися на роботі угорських управлінців у Підкарпатті, оскільки їх приїзд був найбільш масовим. Більшість службовців, які переїхали з Угорщини до Підкарпаття, не знали мови, історії, менталітету руського народу і не прагнули його розуміти. Через переведення на роботу вглибину Угорщини угрорусинських службовців залишилося недостатньо у самому краї. Незважаючи на зобов'язання уряду вивчати мову населення, серед яких переселенцям прийшлося працювати, вони все це ігнорували. Більше того, вони зневажали угоруську мову і поводилися з місцевим населенням недружньо. А тих, хто розмовляв угроруською мовою, звинувачували в ірредентизмі. З перших місяців перебування Підкарпаття у складі Угорщини національне питання гнучко врегулювати так і не вдалося. Обгрунтування причин такої ситуації невистачанням руськокомовних вчителів були не переконливими.

Важливою для розуміння реального стану місцевого населення Підкарпаття є оцінка ситуації в Закарпатті, зроблена начальником поліції Будапешта Й. Швейніцер-Шомбором у 1940 р. Найголовнішою виглядає думка про те, що русини не можуть влитися в угорське життя, бо не розуміють угорської мети, як і не розуміють свого перебування у складі Угорщини. З активним впровадженням угорської державницької ідеї в усі сфери життя краю не передбачалося ніякого окремого культурно-освітнього розвитку русинів. При погіршенні життя значної частини населення, постійних перебоях з постачанням хліба, муки, інших продуктів першої необхідності, великому безробітті, низьких доходах й зарплатах русинських заробітчан як в самому краї, так і в Угорщині, одного толерантного і справедливого ставлення до місцевого населення з боку органів влади було недостатньо для визрівання масової прихильності до Угорщини. Життя погіршувалося через збільшення військових витрат і значних поставок Угорщиною продуктів харчування до Німеччини. Кошти на діяльність жандармерії, контррозвідки, поліції, будівництво і

функціонування концтаборів у сотні разів перевищували витрати на розвиток цивільних галузей економіки Підкарпаття [61].

До утворення спільного радянсько-угорського кордону у Карпатах у жовтні 1939 р. підходи більшості діячів Угорщини щодо Закарпаття носили толерантний характер. Після цього політика мадяризації та формування з русинів окремої рутинської нації нечувано активізувалася. Лідером у цьому питанні став намісник регента у Закарпатті з 17 вересня 1940 р. М. Козма. Оволодівши знаннями з історії України з часів козаччини, зважаючи на великі етнічні території української нації, позитивно оцінюючи українського державника Богдана Хмельницького та національного Прометея Тараса Шевченка, він був переконаним, що потенціал українства був дуже великим і Українська держава обов'язково відродиться [62]. Зважаючи на це, він докладав великі зусилля для того, щоб карпатських русинів об'єднати і сформувати з них окрему націю у складі Угорщини. Він був і залишився одним із лідерів серед наполегливих провідників русинської ідеї щодо зміцнення самоусвідомлення русинським населенням окремішності русинської нації, яка визріла у рамках Угорського королівства на рубежі XIX-XX ст. Для того, щоб остаточно влити русинів до складу угорської нації, пропонувалося розробити граматику окремої рутинської мови, на якій забезпечити виключне навчання і формування рутинської нації, окремої від українців та «русских». У своїй першій промові після вступу на посаду намісника регента у цьому краї він наголошував, що «доля народу Підкарпаття – це доля Угорщини і угорського народу». Ні в якому разі не можна допустити, щоб Закарпаття стало П'ємонтом майбутньої Української держави. Найголовнішим завданням Угорщини мало стати забезпечення кращих умов життя для русинів, а основним громадянським обов'язком населення краю «має бути відданість і вірність особі регента і угорській державності». На противагу українським національно-визвольним змаганням він пропонував перевести 120 тис. римо-католиків до греко-католицької гілки християнства, щоб забезпечити переваги над православними у цьому краї. Ва-

жав дуже небезпечним більший приріст русинського населення у порівнянні з угорцями [63].

Важливими у діяльності угорської влади щодо руського населення Підкарпаття стали заходи прискорено сформувати з русинів окрему самостійну націю, створити граматику рутинської мови та забезпечити її застосування особливо у ході навчання рутинів у освітніх закладах усіх рівнів, а також у їхньому повсякденному житті. Усе робилося дуже старанно, щоб поняття українець/українці в угорській мові навіть не фігурувало, а назва Україна – у політичному житті Угорщини якомога менше вживалася. Серед усіх 4-х намісників регента на Закарпатті М. Козма був самим енергійним реалізатором політики рутинізації населення Закарпаття. Знаючи, що русини і українці – це одна розчленована нація, М.Козма публічно стверджував, що на Закарпатті проживає не український, а русинський народ. Він рішуче діяв заради формування з русинів окремої самостійної нації у складі Угорщини.

Визнавався єдиний правильний шлях діяльності угорської влади щодо русинів: всебічне і прискорене сприяння формуванню їх самосвідомості як окремого етносу, нації і мови. Після тривалих дискусій упродовж кінця 1939 – осені 1940 рр. було витворено замінні етноніми/назви місцего населення, як «рутин/рутени», «Рутенія», що не мали подібності і співзвучності з поняттями русин/русинський, Русь/руський, Україна/українець, Карпатська Україна, Россия/россиянин, русский народ/русский язык. Запроваджувалася повна ізоляція українських русинів Підкарпаття від усіх народів та їхніх окремих частин, які проживали на теренах Польщі, Румунії і, звичайно, в Україні та Росії. Навіть назва «карпатські русини, русин/русини, угрорусин/угрорусини» відкидалися, оскільки вони нагадували про історичне минуле цього народу, його приналежність до Руської/Української, Російської державних утворень.

Починаючи з 1940 р., в краї заборонялося вживати назви русини, русские, українці, натомість запроваджувався термін рутен/рутени – рутин/рутини. Народна культура рутинів мала стати самодостатньою, незалежною від ворожих для неї «панрусских» та панукраїнських мовних і літературних засад. Ру-

тинський народ і його мова мали стати самостійними і незалежними. В усіх сферах життя рутинського народу мали запанувати об'єднуючі мотиви угорської державницької ідеології – рутени є невід'ємною складовою Угорського королівства Святого Іштвана/Штефана, які спільно з угорцями проживають у ньому з XI ст. Ці положення складали основу угорської національної ідеї, виконання яких стало неухильною вимогою тогочасної влади. Видатну роль у формуванні і реалізації цих планів відігравав священник, головний радник намісника регента в Закарпатті О. Ільницький [64].

Вирішення питання щодо формування рутинської літературної мови було невідкладним завданням влади Угорщини. Головним його реалізатором стало Наукове товариство Закарпаття (НТЗ), утворене 26 січня 1941 р. Воно успадкувало власність, типографію проукраїнського Товариства «Просвіта» (Ужгород), яке при чехах результативно діяло в українських інтересах, а при угорцях було заборонене у квітні 1939 р. Перед НТЗ були поставлені завдання «назавжди викорінити штучно сформовану у період Чехії мовну та освітню політику на основі проукраїнських чи проросійських тенденцій», забезпечити умови для формування незалежної рутинської нації зі своєю свідомістю, культурою і мовою, щоб вона розвивалася як окремий етнос у складі Угорщини. Вимагалося формування з рутинів окремого народу зі своєю незалежною самосвідомістю, культурою, мовою, щоб вони зростали як окрема нація у складі Угорщини, щоб були назавжди подолані штучно сформовані у період Чехії мовні суперечки у краї. Підкреслювалося, що в інтересах Святоштефанської державної ідеології не може бути прийнятним розвиток мовної та освітньої політики в Закарпатті ні на проукраїнській, ні «прорусской» основах. Особливо наголошувалося, що тим, хто пише українською чи на «русском языке», на незрозумілих для місцевого населення мовах, не місце у діяльності НТЗ. Забезпечення діяльності НТЗ на рутинській мові – єдина гарантія для того, щоб рутинський народ повноцінно розвивався як окрема нація. Матеріальна та моральна підтримка НТЗ забезпечувалася на самому високому рівні, до складу якого ввійшли відомі куль-

турні і наукові діячі краю. Серед них – О.Бонкало, А.Ходінка, С Фенчік, А.Бродій та інші, які упродовж 1941-1944 рр. досить активно працювали над реалізацією цих завдань [65].

Процес витворення рутинської літературної мови та підготовки відповідної граматики активно розвивався з кінця 1939 – упродовж 1944 рр., внаслідок чого було підготовлено кілька варіантів граматики рутинської мови (Г.Геровського 1939 р., Ш. Ільницького/Д.Маріни 1940 р., І.Гарайди 1941 р.). У вступному слові граматики Геровського наголошувалося, що у навчальному процесі неможливо використовувати народну (сільську) мову. Тому за основу цієї граматики було взято «русский язык». Розбіжності між русским та місцевою мовами автор намагався зняти у шучний спосіб. Цей підручник було розкритиковано і знято з навчального процесу. Заходи влади спрямовувалися на те, щоб як проросійські, так і проукраїнські діячі Закарпаття були витіснені з політичного, державного і освітнього життя крю. Їхнє місце мали посісти прорусинські місцеві представники.

Інший навчальний підручник з граматики угрорусинської мови було підготовлено представниками регентської адміністрації в Закарпатті у 1940 р. Його метою було припинити 20-ти літню мовну боротьбу в краї, штучно започатковану чехами. Цей підручник давав можливість русинам навчатися і розвиватися у всіх сферах на рідній мові, ставав надійним барєром для недопушення використання зарубіжних мов (української та русской), бо це справляло негативний вплив на місцеве населення. Даний підручник походив з підручника по граматиці А.Волошина, виданого ще у 1907 та у 1919 рр. В його основі лежали норми української мови та «русского языка». Рішенням влади від 20 серпня 1940 р. він став основним підручником для освітніх установ Закарпаття. Дуже швидко і його розкритикували. Наслідком цього стала поява у 1941 р. третього варіанту граматики під авторством Я.Гарайди, в основі якої лежав ««русский язык». Опікувався створенням цього підручника М.Козма. Він пильнував, щоб граматика не була занадто подібною ні до «русского языка», ні до української мови. Всупереч надіям на спроможність цього підручника по-

долати пануючий мовний хаос у Закарпатті, створений у чеський період, цього не сталося. Граматичнні правила Гарайди стали основою для обнародування рутинською мовою офіційних документів представництвом регента в Закарпатті, видання наукових праць НТЗ, більшості газет і журналів у цьому краї. Проте значна частина педагогів у школах, видавців продовжувала спиратися на норми української мови, «русского языка», або на доповнені місцевими діалектами інші мовні варіанти.

Доведення, що русинська мова розвивалася упродовж століть у складі Угорщини і остаточно сформувалася у ХУІІІ ст., що її основу складала народна мова Мароморощини (південь Підкарпаття) та церковно-слов'янська мова, що вона дозріла до рівня визнння її літературною мовою русинського народу, а сам народ – сформувався як окрема рутинська нація, не відповідали дійсності. Вони вірили у спроможність розвинути русинську мову Підкарпатття і виробити з неї сучасну літературну мову на принципах, створених в Угорській академії наук ще на початку ХХ ст. О.Бонкало відзначав, що східнослов'янські мови – русская, українська, білоруська та карпатських русинів – походять із спільної Руської держави древніх часів. Але упродовж століть вони розвивалися у різних державних утвореннях і доросли до окремішності. Усі ці слов'янські мови стали новноцінними, окрім русинської. На його переконання, для русинів також має бути створена сучасна літературна мова [66].

Ласло Брензович довго вивчав дане питання і дійшов до висновків, що у шкільній освіті панував мовний хаос. Кожен педагог викладав на тій мові, яку вважав за важливою: хто на «русского языке», хто українською мовою, а хто – на місцевому діалекті. Останній найменше вживався, бо у цієї мови не було літератури, єдиної розмовної мови, мовної системи (єдиного стандарту). У той же час значна частина угорських фахівців вбачає важливість граматики руської мови І.Гарайди насамперед у тому, що вона більше відповідала «русскому языку», ніж українській мові; вплив останньої був значно меншим від москальської мови. До речі, вона була перевидана в Ужгороді у 2009 р. за підтримки Івана Балоги [67].

Сучасний русинський діяч І.Поп (Прага, Ужгород, Москва) вважає, що цим самим граматика Я.Гарайди дала підстави для кодифікації русинської мови як окремої рутинської мови. Вплив «русского языка» у ній був домінуючим, далі йшли русинські говірки. І лише на третьому місці стояла українська мова. Як добре, що у формуванні рутинської мови українську мову ще не потіснили угорська, чеська та словацька мови. Не треба дивуватися, якщо це скоро станеться. Адже окремі спекулянти від політичного русинства на початку агресії Росії проти України вбачали початок кінця українського впливу у русинському світі Закарпаття. У нинішні часи деякі русинські діячі Закарпаття почали доводити, що між рутинською мовою та «русским языком» існує менше суперечностей, ніж між українською та русинською мовами. Окремі їхні особи навіть почали добиватися, щоб на Закарпатті попрощатися з українством і перейти на москальські мовні засади [68].

Діяльність НТЗ відіграла велику роль у відродженні саме рутинського наукового і культурного життя в краї. Але головну вимогу угорської влади не було реалізовано, бо завдання виявилося непідйомним. Русинське населення і його мова становили невід'ємну гілку єдиної української нації, ні окремого предмету, ні суб'єкта не існувало. Влада Угорщини не приймала таких підручників з політичних міркувань, а НТЗ виявилося здатним створити штучну мову, яку не сприймали самі широкі кола русинів. Усі освічені кола розуміли, що освітній процес має здійснюватися на сформованій літературній мові, а не на народних говірках. В освітньому процесі Закарпаття продовжувався мовний хаос. Основна частина інтелігенції краю продовжувала викладати і писати українською, менша частина – «русской» мовами і лише незначна її частина – місцевим діалектом. Спроби витворити рутинську мову на основі «русского языка» (граматика Гарайди), прагнення формувати літературну рутинську мову шляхом гібридного поєднання москальської та української матриці, як і на русинському діалекті (граматика Геровського і Степана Фенчіка), не увінчалися успіхом. Усі варіанти граматики не піддавалися кодифікації. Мовні закони свідчили, що мова русинів Закар-

паття була діалектом української мови із значними домішками угорської, словацької, німецької мов і довести її самостійність не було можливості. Але угорська влада рішуче заперечувала формування літературної рутинської мови на основі української мови. Пізніше вона зайняла таку ж ворожу позицію й щодо «русского языка». Процес зайшов у глухий кут. Жоден з варіантів граматики русинської мови не прижився у краї. Штучне створення незалежної русинської літературної мови та її кодифікація унеможливлювалися через її відсутність, оскільки русинська мова була діалектом української мови.

Поет Василь Гринджа-Донський ще 13 квітня 1938 р. наголошував, що окремої літературної мови для Карпатської Русі не треба створювати, бо місцеві русини говорили на мові, тотожній українській, якою розмовляли у Галичині, на Буковині та Великій Україні. Вона являлася звичайним діалектом української мови, що сформувався внаслідок тривалого розчленування українських земель, перебування у складі різних держав та впливу на неї мов панівних націй [69]. Архівні джерела підтверджують, що незважаючи на заборону у 1939-1944 рр. української ідеології, української мови (Галичини і Центральної України) в Закарпатті, інтелігенція та й самі члени НТЗ все більше вимушено користувалися українською літературою мовою, яку клали в основу різних проектів рутинської мови. Саме вони здобували переважну підтримку серед місцевого населення та серед шкільної молоді. Діяльність НТЗ виявилася непродуктивною, а святоштефанська ідеологія не отримала цілковитого панування серед українсько-руського населення Закарпаття. У жовтні 1944 р. НТЗ припинило свою діяльність [70]. Більшість членів НТЗ емігрувала до Угорщини або ще далі на Захід. Тих, хто залишився, радянська влада звинувачувала у антирадянській діяльності, пособництві німецько-фашистським окупантам, позбавляла політичних прав, арештовувала і висилала до Сибіру.

Напередодні німецько-радянської війни Угорщина стала надійною союзницею країн «Осі», бо саме Німеччина та Італія у ході ревізії Версальської системи мирних договорів підтримали і допомогли Угорщині переглянути упродовж 2 листопа-

да 1938 – 12 квітня 1941 рр. кордони на її користь, в результаті чого до її складу повернулися території площею 77,6 тис. кв. км з населенням 4,766 млн. осіб. З поверненням південної частини Словаччини та усього Закарпаття (ЧСР), половини Трансільванії (Румунія), Воєводини (Югославія) територія Угорського королівства збільшилася з 93 тис. кв. км до 170 тис. кв. км. (приріст на 85%), а населення з 9,3 млн. чол. 14 млн. (збільшення на 58%). Угорщина за обсягами території і кількістю населення перетворилася з малої на середню європейську державу, підвищився її вплив у ЦС Європі, подолала гніт країн Малої Антанти, які тримали її в ізоляції, збагатилася кориснимі копалинами і трудовими ресурсами. Так, один лише Карпатський край володів більшими запасами лісових масивів та харчової солі, ніж вся дотріанонська Угорщина. У нових кордонах титульна нація Угорщини складала 11,5 млн. осіб, або 77-78% всього населення країни, а національні меншини відповідно – 3,3 млн. чол., або 22-23% всього населення (румуни, словаки, серби, українці, німці, євреї). Угорщина знову, хоч і не у такому кричущому співвідношенні, коли у часи Габсбурзької монархії угорська нація ледве досягала половини населення королівства, знову перетворилася на багатонаціональну країну. Найбільшу проблему складало те, що на ревізованих землях угорці в цілому становили понад 2,35 млн. чол., або 49% всього населення. На територіях, що відійшли до Угорщини від Словаччини (Фельвідек, 12,4 тис. кв. км з урахуванням 4-х південних районів Закарпаття 1,55 тис. кв. км), угорці складали 80% населення, в історичному Закарпатті (12,8 тис. кв. км) – 26,4%; Північній Трансільванії (Румунія, 43,591 тис. кв. км) – 51-52%; у північній частині Югославії (Воєводина, Дельвідек, 11,417 тис. кв. км) – 37%. Зокрема, на прилучених до Угорщини північно-східних землях (Фельвідик та Підкарпатська Русь, 24 тис. кв. км.) угорців було 954 тис. осіб з 1,7 млн. чол. (понад 54%). Решту становили словаки, українці, євреї, німці. Однак, позитивом для Угорщини було те, що у містах усіх ревізованих територій угорський етнос явно переважав. Питома вага угорців та євреїв серед міського населення Закарпаття, наприклад, складала 90% [71].

Великодержавницька політика Угорщини у 1938-1941 рр. у ході перегляду кордонів із сусідніми державами на свою користь була реакцією на несправедливе встановлення кордонів між постгабсбурзькими державами, вчинене Антантою та сусідніми з Угорщиною країнами. Насильницьке виправлення кордонів у 1939-1941 рр. породило дуже суперечливі наслідки, через що примирення між державами цього регіону не відбулося.

За допомогу у перегляді кордонів на користь Угорщини у подоланні міжнародної ізоляції, угорська влада проводила надійну союзницьку політику з Німеччиною та Італією і задовільняла їхні потреби. Інтереси Угорщини та Німеччини співпадали. Інший блок країн на чолі з СРСР, Великобританією, Францією, США визнавали суверенітет та довоєнні кордони зруйнованих або обібраних держав (Австрії, ЧСР, Польші, Румунії, країн Балтії, Югославії, Греції, Албанії). Усі територіальні зміни на користь Угорщини у 1938-1941 рр. ними заперечувалися. Прем'єр-міністр Угорщини Л.Бардошші у перші дні німецько-радянської війни заявив, що Угорщина не може зберігати нейтралітет у цій війні, бо питання про нові кордони на користь Угорщини, зокрема про приналежність Закарпаття до Угорщини, залишалося відкритим. На звернення Угорщини до СРСР визнати цей край у складі Угорщини Москва ухилилася від офіційної відповіді на поставлений запит. В усній формі Угорщині було повідомлено: якщо вона залишиться нейтральною у війні, то СРСР після обов'язкової перемоги у ній прийме це до уваги і розгляне дане питання окремо. Для Будапешта такої відповіді було недостатньо. 27 червня 1941 р. Угорщина самостійно вступила у війну проти СРСР на боці Німеччини.

Політика реваншизму, панхунгаристська державницька ідея щодо відновлення Великої Угорщини, як і незгода суперниць Німеччини визнати переглянуті на користь Угорщиною кордони у 1939-1941 рр. стали основними причинами активної її участі у війні на боці Німеччини.

Радянська дійсність, здебільшого на території України: наслідки голодомору 1932-1933 рр., масових репресій у Західній

Україні у 1939-1941 рр., варварської практики господарювання російського більшовизму, з якими угорські солдатські маси, особливо офіцерський корпус та політики зіткнулися у роки війни, зміцнила їхні переконання та впевненість не тільки у необхідності знищення такого режиму, а й у потребі відмежувати від нього населення Закарпаття. Адже такої жахливої картини вони не бачили ніде. Представник Хорті в Закарпатті М.Козма константував у виступах перед русинським населенням: Україна перебувала після сталінської інквізиції 20–30-х рр. у жахливому стані,. Не стало сорокамільйонної української нації, про яку так багато говорилося в Європі. Більшовики винищили всіх українців, які здатні були керувати своїм народом. Тепер, заявляв він на одному з багатьох зібрань з русинами восени 1941 р., з української нації нічого не лишилося, крім людської маси, повністю обезглавленої й залишеної без національних провідників. На його переконання, після російської інквізиції говорити про український визвольний рух у підрадянській Україні справді не було сенсу. У такій ситуації русинам, які жили 700 років в угорській державі, лишався один вихід: сховатися в Карпатах і під угорською владою рятуватися від російського винищення. Якщо русини підпадуть під владу російського чи українського більшовизму, то через мовну близькість та незначну чисельність вони швидко будуть асимільовані [72].

З п'яти з половиною років перебування Закарпаття у складі Угорщини чотири з них випали на воєнні часи, що значною мірою обмежувало кошти й ресурси щодо виконання планів з розвитку приєднаних територій, гальмувало формування й розвиток виробничих потужностей на Підкарпатській території. У часи війни у краї не існувало ні Підкарпатського воєводства, ні самоврядування для русинського населення. В Угорщині різко зросли: випуск продукції агропромислового комплексу, промислової сировини. Обсяги її постачання до Німеччини постійно зростали і досягали 30-60%. Лише 15% її залишалося для Угорщини. Вперше у формуванні ВВП країни промислова продукція випередила сільське господарство, а чисельність сільського населення у країні склала менше 50%

у загальній його кількості. Відбулися значні суспільно-економічні зміни, удосконалилася структура економіки та його населення, капіталістичні форми господарювання запанували у всіх сферах країни. Але тягар війни, воєнні витрати складали 25% її бюджету, інфляція зросла до 40%, поставки до Німеччини все більш негативно позначалися на соціально-економічному становищі її громадян. Найбільшим недоліком було зростання великих боргів Німеччини, які зросли з 1941 до 1944 рр. із 140 млн. марок до 1,5 млрд. марок. Все менша частка ВВП направлялася на економічний розвиток та соціальну сферу. Натомість усе більша частина бюджету використовувалося для виробництва аграрної продукції. Якщо у 1938-1939 рр. ця частка складала 33% ВВП, то у 1944 р. вона зросла до 71%. Усі воєнні видатки разом із боргами Німеччини зросли з 12% ВВП Угорщини до 44% у 1944 р. Влада вимушено застосовувала у кінці війни примусові заготівельні заходи по здачі харчових і промислових товарів, запровадила карткову систему на товари першої необхідності та фіксовані ціни на них. Контроль і виконання даних рішень здійснювався примусовими методами воєнного часу [73].

Війна обернулася для Угорщини поразкою, відновленням кордонів, встановлених 4 червня 1920 р., завдала тяжких втрат як для населення, так і для усіх галузей економіки, інфраструктури цієї країни. Зрозуміло, що таких же тягот зазнали й жителі Закарпаття, яке у період війни перебувало у складі Угорщини. Угорщина відноситься до країн, які зазнали найбільших втрат від війни. Такі трагічні наслідки спричинені активною участю Угорщини у війні на боці країн «Осі», що тривала до останніх місяців війни. Усі шляхи сполучень, види транспорту були наполовину знищені. Поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 44%, кількість коней – на 56%, свиней – на 79%, овець – на 80%. Промисловість зазнала втрат на 50%, машинний парк – на 33%, промислові станкик і обладнання – на 75%. Промислове виробництво скоротилося на 25-30%. 27% житлових приміщень у Будапешті зазнали руйнації чи великих пошкоджень. Національний доход скоротився майже у 4 рази у порівнянні з передвоєнним роком [74].

Матеріальні збитки і людські втрати Угорщини, Закарпаття ні в яке порівняння не йдуть з втратами, яких зазнала окупована Чехія, незалежна Словаччина. У роки Другої світової війни соціально-економічне становище жителів Підкарпаття завжди було гіршим і не покращувалося у порівнянні з мирним чеським періодом, тому ставлення русинів до Угорщини погіршувалося. Ціни на харчі постійно зростали, населення мінімально забезпечувалося товарами першого вжитку. З весни 1941 р. для жителів Карпатського краю було встановлено місячну норму 24кг муки на одну особу, але на практиці забезпечувався лише 1кг. Ледве вдавалося постачати 200 вагонів кукурудзи щомісячно. Інші продовольчі товари також поступали в обмежених обсягах. Але ознак голоду серед населення не спостерігалося [75].

Реалізація в краї схвалених й успішно започаткованих програм соціально-економічного розвитку упродовж 1939-1941 років через різке скорочення фінансування у воєнний період різко уповільнилася, а деяких з них зовсім припинилася. Плани покращення матеріального й соціального становища населення, розвиток його економіки, будівництво житла, доріг, їх ремонт здебільшого виконувалися за залишковим принципом.

Незважаючи на вжиті для покращення становища жителів Підкарпатської території зусилля влади, життєвий рівень населення краю не вдавалося підвищити. Він, починаючи з 1942 р., постійно погіршувався. Карпатський регіон особливо гостро потребував у робочих місцях через перенаселення. Приріст населення на Підкарпатській Русі упродовж 30-40-х рр. ХХ ст. у тричі перевищував середні показники Угорщини. На 1 тис. жителів приходилося 29,1 новонароджених, але й смертність в краї була найвищою серед інших регіонів Угорщини – 18,2 на 100 померлих. Велику проблему складало безробіття, яке коливалося в межах 60-80 тис. жителів Карпатської території, тоді як угорська економіка могла забезпечити робочі місця для 10-15 тис. осіб. Щорічно упродовж 1939 – 1944 рр. понад 9 тис. закарпатців та понад 14 тис. представників Марамарошської території працювали в самій Угорщині. Без-

робіття змушувало краян постійно шукали роботу і в Німеччині, інших країнах, що в умовах війни давалося складно. За даними Пушкаша А.І. у перші два роки Другої світової війни від 77 до 100 тис. закарпатців працювало в Угорщині [76].

Під впливом змін на фронтах німецько-радянської війни Міністерство культів та освіти Угорщини внесло зміни до системи викладання у 1943-44 навчальному році. У місцях суцільного проживання лише угорців освіта у навчальних установах здійснювалася виключно угорською; де переважало угорське населення, там більшість предметів викладалася угорською, але не на збиток мові відповідної національної спільноти. У місцях суцільного проживання національних меншин навчання запроваджувалося рідною мовою, але з обов'язковим викладання угорської мови як державної.

Участь Угорщини у війні на боці Німеччини проти СРСР не викликала масового схвалення у Підкарпатті. Рівень невдоволення в Закарпатті постійно був високим, продукував антиугорські, проукраїнські й прорадянські настрої. У всіх районах краю сотні людей симпатизували СРСР, засуджували участь Угорщини у війні проти нього. Найбільш поширеними серед русинського населення Закарпаття залишалася прокомуністична та проукраїнська ідеологія, а не проугорська. Представники першої ратували за встановлення радянської влади і приєднання до СРСР, а другої – за приєднання Закарпаття до Великої України. Серед останніх домінували ідеї ОУН. Із Галичини систематично поставлялася україномфільська література і поширювалася серед місцевого населення. За причетність до такої роботи було арештовано 150-200 українців. Вдалося розкрити центри українських визвольних змагань майже на всьому Закарпатті. Станом на липень 1942 р. у м. Мукачеве під постійним наглядом поліції перебувало 227 осіб. В Ужгороді обстановка була спокійнішою. Залишилося нейтралізувати такі рухи у Хустському, Солотвинському та Свалявському районах. Погранполіція працювала над вирішенням даних проблем. Угорська влада покладала великі надії на те, що урожай 1942 р. був добрим і це дозволяло краще забезпечувати населення харчами ніж у попередній період [77].

В цілому суспільні процеси на Підкарпатті у часи війни розвивалися на користь українофільства. Окремі лідери українського визвольного руху пробували відновити діяльність партії УНО. Ідею підтримували представники уряду Карпатської України та члени цієї партії, які залишилися у Хусті й знаходилися під постійним наглядом окупаційної влади. Серед них були М.Бращайко, Ю.Бращайко, Ю.Ревай, М.Бандусяк, М. Шандор, В.Свереняк, А.Ворон, Є. Шерегій та інші. На жаль, усі намагання знайти серед провідних політичних партій Угорщини прихильність до українських ідей, визнання самого факту існування в Карпатах українського народу не мали успіху. Спроби відновлення діяльності УНО завершилися провалом, лідери колишньої УНО були арештовані у 1942 р. і перебували у в'язниці аж до 1944 року [78].

Трагічно склалася доля родини Борканюків із селища Ясіня. Підвищена увага до цієї сім'ї мотивувалася тим, що старший син Олекса Борканюк був секретарем Закарпатського крайкому Компартії Чехословаччини (1933-1939 рр.), депутатом чеського парламенту у 1935-1938 рр., який у краї підтримував українофільство радянського змісту. Він, як і його соратники, не брали активної участі у боротьбі за національні інтереси українства краю, але переслідували мету приєднати край до СРСР та встановити тут радянську владу. Саме тому уряд Чехословаччини оголосив 26 жовтня та 23 грудня 1938 р. лише одну комуністичну партію поза законом. Комуністи Закарпаття перейшли у підпілля, а після угорської окупації комуністична діяльність тут ставала неможливою. Керівники крайової комуністичної організації Закарпаття, у т.ч. Олекса Борканюк, Іван Локота та інші, у 1939-1940 рр. емігрували до СРСР. Угорська влада пильнувала за їхніми родинами. Івана Борканюка, сина цієї сім'ї, влітку 1939 р. було відправлено до Сігетварського табору на тримісячне перевиховання, бо значився молодим активістом Карпатської України. Іван демонстрував лояльне ставлення і не викликав жодних підозр, аж поки Олекса Борканюк у січні 1942 року не висадився у Рахівському районі на чолі групи радянських десантників у складі 6 чоловік. Групу було відразу виявлено і знешкоджено, уцілілим залишився

лише один Олекса, який ввійшов у контакт з Іваном, отримував від нього допомогу і перебував на нелегальному становищі. 12 лютого угорській жандармерії вдалося їх обох заарештувати. Під час допиту Івана було закатовано у місцевій тюрмі, а Олексу відправлено до відомої в Угорщині Будапештської тюрми на вул. Маргіткьорут. Після піврічних допитів і слідства О. Борканюка було засуджено 25 вересня 1942 р. до розстрілу за антидержавну, комуністичну і розвідувальну діяльність в Закарпатті на користь іноземної держави. 3-го жовтня 1942 р. вирок було виконано.

Упродовж літа 1942 р. на Карпатській території було заарештовано 137 комуністів та 130 українських сепаратистів. 6 осіб з них 31 липня було розстріляно в Ужгороді. На нараді радників уряду Угорщини у жовтні 1942 р. з питань щодо ставлення русинської молоді Закарпаття до угорської влади наголошувалося, що у кожній освітній установі Закарпаття серед слухачів були такі, хто брав участь у діяльності українських політичних організацій. Покарання ставало неминучим. Військовим судом генерального штабу було засуджено 59 студентів, серед яких було 14 слухачів ужгородської, 9 – мукачівської, 13 – хустської русинських гімназій. Інші, майже 250 осіб, проходили у справі цивільного суду [79]. Суд розцінив їхні дії прокомуністичними та прорадянськими і виніс підсудним спільний вирок: засудження кожного до одного року. 6 грудня 1942 року було оголошено амністію М.Хорті для ряду категорій ув'язнених у Закарпатті, у тому числі й для цих засуджених. У листі регентського намісника на Підкарпатській території П.В.Томчані до Державного секретаря уряду Угорщини Т. Патакі від 18 грудня 1942 р. висловлювалася подяка за те, що угорська влада помилувала «засуджених за організацію українського національного руху» і повелася з ними як «з молодими людьми, що випадково допустили помилки» [80].

Всупереч значним втратам, комуністичне підпілля в Закарпатті не припиняло своєї діяльності, поширювало пропагандистські матеріали й листівки із закликами, що скоро Закарпаття стане радянським. В одній із листівок під назвою «Звернення до забутого в Карпатах Руського народу!» російсь-

кою та угорською мовами влітку 1942 р. населення чітко запевнялося, що Закарпаття буде радянським. «Настав час, коли Ти, руський уярмлений народ, повинен скинути тисячолітнє мадярське рабство», «вигнати угорських середньовічних варварів». Завершувалося звернення запевненням у тому, що «руський народ не одинокий. За твоєю спиною стоїть на сторожі Твій старший брат – СРСР. Трудовий руський народе, пам'ятай, що ближчим часом Ти повинен опинитися у новій державі – СРСР. Нічого не треба боятися» [81].

Відомий діяч на Карпатській території Дюла Марина у таємному листі до Міністра з питань релігії та освіти 27 січня 1943 р. наголошував, що нелояльних осіб та противників Угорщини у службових установах Закарпаття немає, їх у ході перевірки звільнили або вони емігрували. Але нелояльність досить значна серед молоді й у суспільстві Закарпаття, «тому зберігається надзвичайна напруга і вичікування щодо розпоряджень органів влади. Масовість українського руху, що зародився при чехах, залишається в Закарпатті й після його звільнення Угорщиною». Проте вище керівництво Угорщини продовжувало курс на збереження поміркованої політики у краї. Проводячи конференцію 11-16 жовтня 1943 р. у Північно-східному регіоні Угорщини (м. Шарошпатак) державний секретар уряду Тібор Патакі визнавав, що «на цій змішаній в етнічному відношенні території угорству треба шукати можливість для співпраці з русинством». Думки Т. Патакі про те, що діяльність уряду Каллаї у національному питанні не відрізнялася від політики попередніх урядів країни, не зовсім відповідають дійсності. У середині жовтня 1942 та початку листопада 1943 рр. Прем'єр-міністр Угорщини Міклош Каллаі двічі відвідав Підкарпатську територію: відповідно міста Ужгород та Хуст (символічні центри угорства та українства), у ході яких було ще раз задекларовано непохитність курсу Угорщини щодо найважливіших напрямів національно-державного життя на Підкарпатті, «особливий наголос було зроблено на етнічній толерантності». До неї належали такі форми співпраці як рівність обох етносів, єдність їх в Угорській державі, спра-

ведливість переглянутих кордонів, доцільність і перспективність перебування русинів саме у складі Угорщини [82].

Під час зустрічі з русинами Закарпаття у Хусті 8 листопада 1943 р. М.Каллаі наголошував, що упродовж тисячолітнього спільного проживання угорців та русинів у єдиній державі русини зберегли свою культуру і мову. Як складеться майбутнє, він зізнався, що не знає. Але у разі захоплення цього краю радянською навалою, цей невеликий народ буде знищено. Тому він закликав русинів заховатися у Карпатських горах, побажав їм витримки у майбутньому.

Заслуговує підвищеної уваги Меморандум про настрої русинського народу на 18 аркушах, підготовлений одним із депутатів Державних Зборів Угорщини, прізвище якого залишилося невідомим, 24 липня 1943 року за наслідками його тритижневого перебування на Закарпатті і проведення зустрічей з місцевим населенням та представниками влади. Автор Меморандуму зробив наступні висновки: «у нинішні часи руський народ і уявити собі не може життя в рамках угорської держави, у душі він цілковито відійшов від угорців та від керівників Угорщини. Загальна уява та оцінки в Угорщині, що руський народ тихий, мирний, терплячий, який не любить трудитися, споживає понад межі спирт, в основном денатурат; що ця народна група не має національної свідомості, на думку автора цього документу, «цілковито помилкова». Він відзначав, що загальноосвітній рівень русинів значно вищий, ніж думають в Угорщині. Кожен з них у віці до 40 років закінчив 8-и річну школу. У 1918-1919 рр. він потягнувся до Великої України, де проживає 40 млн. чол., українська мова яких однакова з русинською, він володіє землями кращими, ніж Алфьольд в Угорщині. Це – два братські народи. Мова у них давньоруського походження. Інтелігенція ці ідеї широко поширювала серед населення. Чехи започаткували у міжвоєнний період процес перетворення русинів на українців. Економічне становище русинів при ЧСР було кращим, ніж під час перебування їх у складі Угорщини. Воєнне правління у цьому краї сильно зашкодило зближенню русинів з угорцями. Русини – не угорці, а їх хотіли ними зробити. Вони – окрема

етнічна група зі своєю національною свідомістю, освітою, культурою, ментальністю.

Русинська еліта сподівалася отримати автономію від угорської влади, бо Чехословаччина у міжвоєнний період не виконала своїх зобов'язань щодо даного питання. Але поведінка Угорщини виявилася ще гіршою. «Службовців – русинів піддали нестерпній і тривалій процедурі перевірок, частину з них понизили на посаді. Багатьох перемістили на територію самої Угорщини. І не тільки службовців, а й навіть робітників, наприклад – доглядачів доріг. Їхні місця посіли прибульці з Угорщини. Багато з корінних жителів не прийняли цих перемін і взагалі пішли з роботи.

Політичні свободи у краї цілковито були заборонені. Не було ніякого політичного життя. Кооптованих до Держзборів від Підкарпаття депутатів маси русинів зневажали. В села такі депутати не ходили, бо не знали, що говорити. Культурне життя цілковито зупинилося. Народні будинки опустіли, бібліотеки угорці без розбору закривали і руйнували, Так, у Хусті спалили цілковито бібліотеку сільськогосподарської палати, більшу частину книг якої складали спеціальні книги. Така ж доля спіткала й шкільні бібліотеки. Вони нищили вредні книги для їхньої ідеології. Позакривали промислові училища, школи декоративного мистецтва, будинки хорової культури, оркестрантів.

У масовому порядку мобілізовувалися трудові ресуси на лісорозробку, на сільськогосподарські роботи на землях поміщиків та графів рл всій Угорщині. Жандарми зганяли силою на такі роботи населення, особливо молодих дівчат і таких, хто у цій сфері ніколи не працював. Оплата тяжкої праці була мізерною, якої не вистачало на утримання сім'ї. Харчування було поганим, оплата праці мізерною, ставлення до працюючих – зухвалим. У примусово забраних на ці роботи русинів залишалося два виходи: або тікати, або загинути. Усим цим населення було дуже роздатоване.

Найбільше невдоволення викликало грубе поводження з населенням угорських військових, представників контррозвідки, жандармерії, які боролися за викорінення русинізму

на місцевому і побутовому рівні і насаджування угорських національних традицій, щоб прискорити перетворення їх на угорців. Для окупаційної влади неприпустимо сприймалася незламна поведінка русинів, які відстоювали себе як окрема етнічна група зі своєю національною свідомістю, освітою і культурою. Серед угорців Підкарпатті поширювалися версії, що русини не мають права на свою етнічну окремішність. Хто не хоче бути угорцем, має виїхати, а хто цього не зробить, того виселять. Про це заявлялося відкрито і всюди. Такі вісті облетіли всю русинську землю, які дуже вплинули на них, адже від русинів немає більших патріотів своєї землі, які вважали, що життя для них поза межами рідного краю, гір і долин не має сенсу.

Діяльність контррозвідки породила саму велику протидію з боку русинів. Біля 1-1,5 тис. чол. місяцями трималися у тюрмах без будь-яких на те підстав. Упродовж одного року після захоплення Угорщиною краю до Німеччини через безвихідь емігрувало емігрувало 8-10 тис. осіб, в основному молодь. Склалося таке становище, що якщо поставити питання на голосування, то у Підкарпатті 90% населення висловиться проти угорців.

Автор глибоко вивчив ситуацію у Підкарпатті і пропонував усунути ті помилки, які «вчиняла адміністрація, насамперед жандармерія щодо руського народу» і підкреслював, що для виправлення становища у цьому краї в Угорщини залишилося кілька місяців. Пропонувалося значно покращити соціально-економічні та культурно-освітні умови русинів, щоб їхня прихильність до державної ідеї Святого Іштвана зміцнювалася, бо у противному разі Угорщина втратить Підкарпатття, «яке стане вічними воротами, через які північ та схід будуть загрожувати Угорщині» [83].

Документ розглядався у МВС, уряді Угорщини. Відповідні висновки були зроблені, хоча наголошувалося, що у цьому документі немає нічого невідомого для керівництва країни. Заходи щодо покращення становища на усіх ревізованих територіях, у т. ч. й на Підкарпатті, почали поступово запроваджуватися. 14 вересня 1943 р. уряд схвалив заходи щодо

покращення становища національних спільнот на приєднаних у 1938-1941 рр. територіях. Прем'єр-міністр М.Каллаі визнав допущені помилки у національному питанні. Відзначив, що на ревізованих землях потрібно було зразу ж провести голосування щодо підтримки повернення їх до Угорщини. Вимагав зробити це хоча б у 1943-1944 рр. чи зразу ж після війни, що мало б позитивні наслідки для Угорщини. Вимагав радикально змінити на цих землях політику на випадок завершення (програшу) війни, особливо у Фельвідику та на Підкарпатті, спрямовану на покращення становища національних меншин приєднаних територій, забезпечення повного їх рівноправ'я з угорцями, вільний розвиток їх культури і мови. У той же час він вважав, що Угорщина розбалувала русинів Закарпаття та населення Бачки (Воєводини) своєю лояльної політикою.

Починаючи з березня 1943 р., в Закарпатті припинилося будівництво промислових об'єктів, розвиток деревообробної, аграрної галузей економіки та реалізація соціально-економічних програм. А після наближення фронту і окупації Угорщини Німеччиною 15 березня 1944 р. такі плани взагалі унеможливлювалися. Угорщина зосередила максимальні зусилля для будівництва в Закарпатті об'єктів воєнно-оборонного характеру, на підготовці країни до оборони. На території краю відновлювався ще більш жорстокіший у порівнянні з першими місяцями окупації краю весною-літом 1939 р. воєнний стан. Прояви невдоволення діями влади негайно присікалися, незалежно від їх характеру та носіїв. Репресії значно посилилися. Усі причетні до антиугорських акцій особи арештовувалися і відправлялися до тюрем, трудових таборів на кількамісячну профілактику, як правило до трьох місяців. Якщо відповідною особою умови профілактики порушувалися, то повторне порушення оберталося тюремним ув'язненням. Більшість осіб, що пройшли такі табори, у подальшому не вдавалися до активної діяльності, щоб не зазнавати жорстоких покарань [84].

У цей період на Підкарпатській території було проведено дві тотальні мобілізації чоловіків в армію 1896-1926 рр. народження, віком від 18 до 48 років. Серед русинів було мобілізова-

но понад 80 тис. осіб. Після відповідної військової підготовки для бойових дій у гірських умовах переважна більшість з них потрапила до 1-ї та 3-ї угорських армій, загальною чисельністю до 500 тис. чол., що обороняли південно-східні кордони у Карпатах і Трансільванії. Певна частина поповнила допоміжні тилові частини, які упродовж вересня 1943 – листопада 1944 рр. брали участь у будівництві оборонних укріплень [85].

Весною 1944 р. у донесеннях жандармерії із Закарпаття до Будапешта відзначалося наростання серед русинів антиугорських настроїв, спричинених тим, що незабаром відбудуться великі переміни на їхню користь, панування угорців припиниться. Вони чекали визволителів зі Сходу. Для викорінення прорадянських рухів і посилення проугорських сил на Закарпатті у квітні 1944 р. була створена Русинська національна партія на чолі з проугорським політиком А.Бродієм. До керівного складу ввійшло 30 відомих діячів краю. Завданням цієї партії було вести роботу за збереження Закарпаття у складі Угорщини, протидіяти наростанню комуністичного руху за приєднання краю до радянської України. Згодом цю партійну справу доручили вести більш надійній особі – Е.Кричфалуші-Грабарю, колишньому начальнику охорони М.Хорті, пізніше – начальнику жандармерії в окупованій Галичині. Остаточне рішення уряду було спрямоване на продовження сприятливої політики щодо русинів Карпатського краю, але суворо стежити за тим, щоб це не зашкодило безпеці і єдності Угорщини.

З виходом Радянської армії в передгір'я Карпат, територія Закарпаття від 1 квітня 1944 р. оголошувалася зоною бойових дій, перебування та пересування по ній обмежувалося, від 30 квітня заборонялося проводити зібрання, святкування та масові подорожі по Закарпаттю. Представник регента (з 10 травня 1944 р.) на Карпатській території генерал Андраш Вінце у зверненні до жителів краю 28 травня 1944 р. попереджав, що порушення присяги, державна зрада, протиправні дії каратимуться судом воєнного часу. Зазначалося, що у травні-червні 1944 р. в районах Закарпаття десантувалося кілька партизанських загонів, дії яких направлялися більшовицькою Росією

під керівництвом євреїв, і вони складають велику небезпеку для Угорщини. Від 9 квітня 1944 р. єврейське населення Закарпаття позбавлялося права на переїзд, зобов'язувалося на носіння жовтої зірки на одежі, упродовж квітня зосереджувалося в окремих кварталах великих міст Закарпаття. Усі торговельні магазини та засоби транспорту, що належали євреям, відбиралися місцевою владою.

Влітку 1944 р. Ф. Салаші повідомляв дипломатам Німеччини, що серед інтелігенції та робітників 10% Угорщини підтримують хунгаристську ідею, а 10% інтелігенції проти неї, тоді як 10% робітників за переконанням є марксистами. А решта 80% як інтелігенції, так і робітників є опортуністами, вичікують результатів війни, щоб приєднатися до тих, хто переможе. У Карпатському регіоні опортуністи цілковито переважали, оскільки там загорілося червоне світло, з чим місцеве населення пов'язує великі надії. Бідні верстви населення за Сталіна і сподіваються на краще життя, а ті, хто багатші і мають значну власність, проти більшовизму, бо бояться втратити все через майбутню націоналізацію і колективізацію [86].

Для закарпатських українців, як і усіх інших національностей цього краю, завершальна фаза війни обернулася великими людськими і матеріальними втратами як тих, хто служив в угорській армії, так і тих, хто воював у Радянській армії. Показовим у цьому відношенні є історія найбільшого в Закарпатті села Колочава Міжгірського району. У роки Другої світової війни 39 колочавців загинули як громадяни Угорського королівства в якості гонведів угорської армії, а 52 односельчани загинули у складі Червоної Армії уже як громадяни СРСР. Лише у часи незалежної України мешканці цього села встановили усім загиблим окремі, але однакові пам'ятні обеліски [87].

До сих пір не вдалося встановити загальні дані про кількість закарпатських русинів у складі угорських військових формувань, як і про їхню участь у німецько-радянській війні. Пушкаш А.І. вважає, що усі національні меншини Угорщини (русини, словаки, румуни, серби) разом складали в окремих військових частинах від 20 до 30 % особового складу. Іноді їхня

доля досягала половини [88]. Відомо, що у роки Другої світової війни понад 50 тисяч угорців та німців історичного Закарпаття пройшли мобілізацію до збройних сил Угорщини та Німеччини. Більшість з них брала безпосередню участь у війні проти СРСР. Припускається, що упродовж 1939-1944 рр. до лав угорської армії було призвано близько 100 тис. закарпатських русинів, серед яких до 10 тис. служили молодшими командирами. У роки німецько-радянської війни понад 900-тисячний військовий контингент Угорщини брав участь у боях на Східному фронті, ніс окупаційну службу переважно в Україні, робочі батальйони виконували допоміжні роботи на окупованій території, забезпечуючи дієздатність армії на фронті. Лише певну частку серед них представляли й закарпатські українці. Зважаючи на менталітет русинів, їхню національну спорідненість з українцями в Україні і уникаючи можливого масового дезертирства й невиконання наказів, частка русинів в угорській армії на Східному фронті була мінімальною, всього кілька відсотків. Основна частина з них охороняли кордони, правопорядок на прирощених до Угорщини територіях: Закарпатті, Південній Словаччині, Воєводині та Північній Трансільванії, а також на територіях держав, окупованих країнами «Осі».

Лише за наближеними даними загальні втрати українських русинів як гонведів угорської армії у німецько-радянській війні можуть складати понад 10 тисяч чоловік. Більшість втрат сталися у кінці війни в Європі. На жаль, невідомі втрати українців Закарпаття й у складі Радянської армії. На завершальному етапі війни у 1944-1945 рр. понад 20 тис. закарпатських русинів влилися до лав Радянської армії [89]. Втрати закарпатських українців у лавах Червоної Армії можуть скласти до 14 тис. осіб. Добровольці йшли не тільки з території історичного Закарпаття, а й з інших етнічних земель, з Мараморощини, Пряшівщини, які відповідно залишилися у складі Румунії та Словаччини. Більшість українців вірили у звільнення від окупантів та приєднання свого краю до Закарпатської України і возз'єднання з Радянською Україною. На завершальному етапі війни чеські збройні сили, кістяк яких (95%) скла-

дали 10 тис. закарпатців, зазнали загальних втрат понад 8 тис. чоловік [90].

Значною особливістю Угорщини у 30-і роки було те, що серед великих капіталістів, фінансових установ, середніх прошарків суспільства знаходилася велика частка представників єврейського етносу. Із зміцненням хортистського режиму в Угорщині відродилися монархічні традиції, запанували націоналізм, ідеологія хунгаризму, антисемітизм, які вимагали радикального видалення єврейства з усіх важливих сфер життя країни, особливо з економіки, банківської системи, юриспруденції, медицини, культури та освіти. Домінуючими силами, опорою режиму ставало селянство, незалежно від майнових і соціальних категорій: великі землевласники, середні та дрібні господарства, патріотичні і націоналістичні верстви населення, адміністративно-управлінський та військовий апарат, католицька і реформаторська церква. Тривалий час, аж до кінця 30-х рр., владі не вдавалося адміністративними заходами, окремими рішеннями остаточно розв'язати дане питання. Серед 14 млн. чол. (станом на 1941 р.) населення Угорщини селянство складало 67%, а ізраеліти – 725 тис. осіб. Кількість євреїв не перевищувала 6% населення країни. У 10 найбільших містах Угорщини проживало 56% єврейства. Лише 3% з них займалися сільським господарством, а 76% працювали у промисловості, адміністративній та обслуговуючій сфері (медицина, юриспруденція, сфера послуг, освіта, торгівля, ЗМІ, на транспорті). В цілому 1/3 євреїв Угорщини належали до одноосібних дрібних підприємців, 28% – інтелігенції та службовців. Євреї складали серед: торгових працівників 50%; суддів, адвокатів та інших представників юриспруденції – 2%, освітян – до 6%; промислових, фінасових службовців, лікарів та журналістів – 33%; робітників та прирівняних до них категорії працівників – 25%. В цілому 60% євреїв належали до середнього класу країни. Серед постгабсбурзьких країн такі впливові позиції єврейство посідало, окрім Угорщини, також у Польщі та Румунії. Лише після прийняття 4-х антиєврейських законів упродовж 1938 – 1944 рр. та безпосереднього втручання влади Угорщини позиції єврейства були значно послаблені у голов-

них сферах життя країни, у країні прискорено завершилося формування панівної еліти, середнього та вищого класів на християнській основі [91]. Після окупації Угорщини Німеччиною 19 березня 1944 р. розпочалося масове порушення прав єврейства, зосередження їх у спеціальних кварталах великих міст для проживання (гетто). Упродовж травня – серпня 1944 р. 437 тис. євреїв було депортовано з Угорщини до концентраційних таборів Польщі, Австрії та Німеччини, головним чином до концтабору Аушвіц. А з приходом до влади в Угорщині 15 жовтня 1944 р. фашистського режиму на чолі з Ф. Салаші у листопаді – грудні ще близько 50 тис. представників цього етносу було депортовано з Угорщини до таборів смерті. Кілька тисяч тих, хто залишився в Угорщині, було знищено. В цілому 2/3 євреїв, тобто 520 тисяч, загинули.

Єврейське питання на Закарпатті було гострішим, ніж в цілому по Угорщині. Перед окупацією краю у березні 1939 р. там проживало понад 100 тис. євреїв (12% населення). Пізніше, станом на 31 січня 1941 р. їх кількість зменшилася до 78,7 тис. євреїв, або 9,2% від загальної кількості населення. Увага до євреїв в Закарпатті підвищувалася, оскільки їх питома вага у краї після масового притоку із Польщі та Галичини, захоплених у 1939-1941 рр. Німеччиною та СРСР, зросла і складала за окремими даними від 9,2% до 15%, навіть 20% населення, що значно перевищувало показник Угорщини – до 6%.

Ставлення угорської влади до єврейської меншини Закарпаття відповідало вимогам положень законів про єврейство, прийнятих у 1938-1943 рр., відповідно до яких євреї не допускалися до державної, політичної діяльності та військової служби, обмежувалися у правах, їхня частка мала складати до 6 відсотків серед населення країни у юридичній, медичній, культурній, торговельно-підприємницькій діяльність, у правах на здобуття вищої освіти, володіння рухомим і нерухомим майном.

Ретельні перевірки підприємницької та торгівельної діяльності на Карпатській території засвідчили, що ця сфера цілковито перебувала у руках єврейства. У другій половині 1939 р. питома вага євреїв у цій сфері складала 31,5%; у грудні 1940 р.

– 80,4%; у середині 1943 р. – 78,8%. Християни підприємці і торгівці були витіснені із цих найбільш доходних сфер неписаними законами і заходами. Не допомагали й неодноразові урядові розпорядження надзвичайного характеру, які позбавляли переселенців до цього краю та значну кількість корінних євреїв права на отримання дозволу на промислову і торгівельну діяльність, як і права на їх перепідготовку з цією ж метою [92].

Ще у липня 1941 р. з усіх трьох округів Карпатської території відповідно до вимог єврейських законів та на основі перегляду стану діяльності промисловців і торговців єврейське населення, що прибуло з Польщі, Галичини та Буковини на цю територію і не мало громадянства Угорщини, примусово у липні – серпні 1941 р. виселялося на попередню батьківщину. З початку війни між Німеччиною та СРСР радянські органи влади, військові та цивільні управлінці, комуністи переважним чином втекли з територій і на їхнє місце планувалося розселити євреїв, вихідців з цих країв. Запевнялося, що після повернення на землі попереднього проживання гірших умов, ніж в Закарпатті, для них не буде. 18,5 тис. євреїв-переселенців були позбавлені права перебувати на території Закарпаття, що ввійшло до складу Угорщини. Упродовж серпня 1941 р. їх було депортовано до Галичини, Польщі та Поділля. Органи влади Угорщини так коментували 18 липня 1941 р. акцію виселки євреїв із Карпатської території, які перебували тут незаконно: це умова реалізації законів про євреїв, прийнятих в Угорщині, відповідно до яких вони мали повернутися на свою батьківщину (на польські та галицькі землі) [93].

Проте, більшість з них не отримала можливості адаптуватися до життя на місцях переселення на окупованих німцями територіях. Певна частина з них була розстріляна німецькою владою за незгоду переселятися у сільську місцевість і займатися агропромислових виробництвом або загинула від злиднів. Основна ж маса нелегально перебралася назад до Закарпаття.

З наближенням Червоної армії та проголошенням з 1 квітня 1944 р. Підкарпатської території зоною воєнних дій упро-

довж травня-червня основна частина євреїв краю (116 тис. осіб) була вивезена із Закарпаття в тил Угорщини та до концентраційних таборів, розташованих переважно у Польщі. Тут уже йшлося не про право на проживання, а про геноцид проти єврейської спільноти. Після обох акцій 1941 та 1944 рр. понад 86 % депортованих із Закарпаття євреїв загинуло. Професор О.Довганич на основі скрупульозних досліджень встановив, що в результату Голокосту до 90% закарпатських євреїв було знищено. Ця цифра складає від 85 до 105 тисяч чоловік. Єврейське населення Підкарпатської території, як і всієї Угорщини, зазнало найбільших втрат у своїй історії. Після визволення Закарпаття Радянською армією значних втрат зазнали й інші етноси – українці, угорці, німці, роми, словаки. Загальні втрати в Закарпатті у 1939-1945 рр. склали 93,1 тис. чол. В цілому із 600 тисячного населення Закарпаття загинув кожен 6-й його житель, а репресій зазнав кожен 4-й мешканець цього краю, тобто близько 180 тисяч чоловік [94].

Тоталітарні й авторитарні воюючі режими з наближенням кінця війни вдавалися до винищення корінних етносів, щоб підірвати їхні потужні сили, спроможні після війни демонтувати реакційні режими, напівфеодальні правопорядки і станове (кастове) суспільство та запровадити буржуазні, народно-демократичні, соціалістичні моделі державного устрою, ліквідувати національний і соціальний гніт, урівняти у правах усі народи кожної держави, проголосити незалежність, так, як це сталося після Першої та на початку Другої світових воєн. Реальність повторення попереднього сценарію, коли значна частина корінних етносів краю відіграла важливу роль у поваленні багатонаціональних, реакційних монархій і встановленні прогресивних моделей державного устрою, ставала неминучою. Щоб цього не відбулося, фашистські і комуністичні режими вдалися упродовж війни та у перші два роки після неї до звірячого знищення провідних етносів цього краю.

Масового характеру у роки війни набуло використання українців, євреїв та ромів Закарпаття на примусових роботах у трудових таборах і штрафних батальйонах угорських зброй-

них сил. Примусова праця в Угорщині започаткувалася після прийняття 11 березня 1939 р. відповідного закону № 11 про формування робочих трудових батальйонів з представників єврейства. На основі цього закону у трудові табори направлялися головним чином представники єврейської національності віком від 20 до 48 років, а також усі небажані, інтерновані, політично підозрілі, нелояльні до режиму особи. Примусові роботи були спричинені військовими потребами.

Через трудові табори та примусові роботи у період війни пройшли десятки тисяч закарпатців усіх національностей, тільки не всі в один час і не з однаковими умовами й обставинами та наслідками. До того часу ця тема була незручною, поки ФРН не почала виплачувати компенсації за примусову працю усім народам Європи, у тому числі й вихідцям із Закарпаття. Кілька тисяч представників Закарпаття у роки війни працювали в аграрному та промисловому секторах економіки на території Німеччини, Угорщини, Австрії, Данії, Польщі, Чехії та Словаччини. З часом під дією пропагандистських кампаній цей вид діяльності стали розцінювати як примусову роботу.

За даними Спеціальної Комісії у Закарпатській області від грудня 1945 р. у трудових таборах Угорщини та Німеччини за часи війни пройшли близько 71 тис. закарпатців (українців, євреїв, словаків, ромів, румунів, які відносилися до етносів другого сорту). Відбування трудової повинності на всій території Угорщини, включаючи й Закарпаття, у складі робочих батальйонів чи в інших формах угорським та німецьким етносами у юридично-правовому та організаційно-політичному відношеннях не передбачалося. Як нації першого сорту, вони несли основні навантаження воєнного часу у ключових галузях виробництва, у діючій армії на фронтах війни, складали кістяк усіх програм по забезпеченню досягнення державницьких інтересів [95].

З кінця березня 1944 р. в Закарпатті розпочалося складання списків чоловіків віком від 30 до 35 років, непридатних до військової служби. Примусова робота набула масового характеру у зв'язку з наближенням радянсько-німецького фронту до Угорщини і здійснювалася в основному у Воловецькому, Вели-

коберезнянському, Хустському районах Закарпаття на спорудженні оборонних укріплень. Мобілізації підлягали особи середнього та молодшого віку, військовозобов'язана молодь, проте довірити їй зброю не можна було. Упродовж 1943-1944 рр. на сільськогосподарські роботи в самій Угорщині, будівництво оборонних споруд, лісорозробку було мобілізовано ¼ частину дорослого населення Закарпаття [96].

Євреї і роми (цигани) направлялися у робочі батальйони для виконання будівельних робіт, формування укріплень та бойових позицій в основному на території України та Карпатського регіону. Питання щодо жертв закарпатських ромів, вивезених упродовж квітня – червня 1944 р. із Закарпаття на примусову працю і страчених у концтаборах на території Німеччини й Польщі, залишається не дослідженим. Лідери циганської меншини вважають, що на завершальному етапі окупантами було вивезено 60 тис. ромів. Більшість з них загинула. Хоча станом на 10 лютого 1939 р. в Закарпатті проживало майже 13 тис. ромів, об'єднаних в Національну раду ромів [97]. Дані переписів населення Підкарпатської Русі упродовж 1920-1946 рр. підтверджували вказану чисельність ромів у цьому краї.

Для проведення допоміжних робіт у місцевостях компактного проживання ромів їх мобілізовували на кілька тижнів для виконання конкретних робіт. Поселяли їх у літні огороджені табори з контрольно-пропускною системою. Відпрацювавши строк до одного місяця, група відпускалася, замість неї заводилася інша. Роботи виконувалися безплатно, але на час їх перебування на тимчасових роботах харчування, медична допомога були обов'язковими. Наприкінці війни конвеєр працював організовано.

У кінці ХХ ст. в живих залишилося небагато учасників робіт на військових укріпленнях в Карпатах. Одним із таких був Гаврило Лизанець із с. Оленьово на Свалявщині. Його у 16 річному віці та його сестру Марію (20 років) було забрано на важку фізичну роботу – спорудження оборонних укріплень. «У вказаний час нам належало з'явитися на збірний пункт у селі Поляна. Кілька сотень людей, в основному це були хлопці й

дівчата з місцевих, чекали на відправку. Капітан Ямбор, чоловік у військовій формі, зробив перекличку». Після реєстрації нас повели у напрямку Уклинського перевалу: дівчата поїхали двома автомашинами, а хлопці пішли пішки. Добралися до села Верхня Грабівниця – перший населений пункт за перевалом, з якого піднялися на саму гору Рожок, висота якої сягає майже однієї тисячі метрів. Сотні хлопців, серед них і Гаврило, жили у колибі. З першого дня наглядач ознайомив із порядком роботи по спорудженню на південних схилах гори дотів. Як згадує Г. Лизанець, у с. Верхня Грабівниця було зібрано дуже багато робочої сили. Крім головного бункера (150-200 м від автошляху) завершувалося спорудження кількох значно менших укріплень.

Угорська охорона майже не спілкувалася ні з цивільним населенням, ні з учасниками робочих батальйонів. Їх дуже пригнічувало наближення радянського фронту, про що місцеве населення у вересні здогадувалося. Всі чекали можливості, щоб втекти й не потрапити під вогонь наступаючих.

Щонеділі усіх відпускали додому. Для Г. Лизянця через гори відстань складала 15км. Після такої відпустки він уже не повернувся на роботу, переховувався у поруч виритій землянці, у хаті не ночував. Кількість втікачів збільшувалася у міру того, як фронт поступово наближався і був близько, про що сповіщав наростаючий гуркіт боїв. Місцева жандармерія уже не розшукувала втікачів [98]. Значна частина закарпатців упродовж 1939-1945 рр. постійно працювала в Угорщині. З наближенням війни до Угорщини все більша частина українських русинів мобілізовувалася у робочі батальйони для виконання самих різних робіт, головним чином оборонного характеру. До таких робіт угорці та німці краю, як і самої Угорщини, не залучалися. Вони несли найбільший тягар – служили у збройних, правоохоронних та розвідувальних органах і воювали на фронтах війни. Умови праці, проживання та харчування у примусових бригадах трудової повинності були дуже тяжкими.

Однак, жодної компенсації українські русини, євреї, роми не могли отримати після війни, бо цього не передбачалося

угорським законодавством. Проте мали місце окремі виключення з цієї суворої дійсності. Одним з таких був Кенійз М.А., уродженець м. Берегове, якого у 18 річному віці на три місяці (вересень – листопад 1944 р.) було направлено на роботу у м. Матесалка, за 70 км від місця його проживання. З 1977 р. Державні Збори УНР визначили порядок відшкодування втрат особам, які під час війни опинилися в'язнями таборів з політичних, релігійних чи національних мотивів. На його спроби отримати за це компенсацію угорська сторона відмовила, мотивуючи тим, що Карпатська Україна входила до складу Угорщини, і він був її громадянином. Його не вивозили на роботи за межі Угорщини у кордонах 1939-1944 рр., а у м. Матесалці концентраційного табору не було, там закарпатці працювали як вільнонаймані особи за добру платню. Наголошувалося, що трудовий табір у м. Матесалка, де знаходився гр. Кенійз М.А., «не фігурує в офіційному переліку нацистських концтаборів» та у переліку «інших місць ув'язнення» [99]. Зрозумівши, що аргументи угорської сторони неспростовні, він у 1999 році звернувся за наданням компенсації за перебування у концтаборі в Угорщині до Українського національного фонду (УНФ) «Взаєморозуміння і примирення». Розглянувши справу, експертна комісія цього фонду також прийняла 05.03.2003 р. рішення «про відмову в призначенні претенденту виплати за рахунок коштів німецького Федерального Фонду ФРН «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» за відсутності в документах даних про депортацію та перебування на примусових роботах в умовах ув'язнення». Оскільки він упродовж трьох місяців не подавав апеляції до Апеляційної комісії УНФ, то рішення щодо цієї справи ставало остаточним. Але 30 травня 2005 року Кенійз М.А. прийшов на прийом до народного депутата України у м. Берегове І.І.Миговича, першого секретаря Компартії України в Закарпатській області з клопотанням допомогти отримати компенсацію за те, що «влітку 1944 року його, вісімнадцятилітнього юнака, хортіївсько-гітлерівські окупанти вивезли у фашистський табір на територію Угорщини. У листопаді наступного року гр. Кенійз М.А. був звільнений Червоною Армією і повернувся додому у важкому фізич-

ному і морально-психологічному стані» [100]. Угорці такі-сякі, кляті, ні в чому не змінилися. Розчулений І.І.Мигович допоміг жертві фашистського концтабору і звернувся 15 червня 2005 р. з депутатським запитом до Голови УНФ І.М.Лушнікова такого змісту «Про необхідність правового врегулювання компенсації втрат, яких зазнали в роки Другої світової війни мешканці Підкарпатської Русі-Карпатської України у концентраційних і трудових таборах Угорщини». Незважаючи на те, що йшлося про неперевірену просьбу цієї особи Закарпаття з сумнівними даними, у депутатському запиті, що має статус конституційно-правового інституту, її було підтримано і вимагалося її позитивно вирішити.

Завдяки втручанню народного депутата України І.І.Миговича у цю справу правління УНФ «Взаєморозуміння і примирення» у порядку виключення порушило клопотання перед німецькою стороною розглянути справу Кенійза М.А. і «вирішити питання здійснення йому виплати, як колишньому примусовому працівнику націонал-соціалізму, за рахунок коштів німецького Федерального Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» [101]. Апеляційною комісією УНФ за узгодженням з німецькою стороною було прийнято рішення від 13 липня 2005 р. про здійснення йому виплати за рахунок коштів німецького Федерального Фонду за категорією «праця в промисловості – на території союзних держав» в розмірі 2198,5 євро. До кінця 2005 р. ці кошти позивачу були виплачені [102].

Зосередження угорських військ в Закарпатті восени 1944 р. зруйнувало напівцивільний ритм життя, виробничі установи практично припинили функціонувати, вся влада перейшла до силових структур, у сфері постачання і торгівлі запанувала анархія, розпочалася евакуація проугорських верств населення, вивезення тяглої сили, корів, свиней, транспортних засобів. Мобілізація цивільного населення до робочих загонів носила масовий і постійний характер і призвела до того, що вони жорстоко експлуатувалися не тільки на прифронтових рубежах, а й вглибині Угорщини. Мова йшла про 5-6 тис. цивільних напіводягнутих осіб. У жовтні 1944 р. все населення Ужгородської округи було мобілізоване на будівництво

бойових укріплень. Такі заходи влади негативно вплинуло на становище цивільного населення.

У ході визволення Закарпаття та ЧСР в краї розгорнувся масовий народний рух за возз'єднання з рідним народом УРСР. Політичне життя набуло нечуваного піднесення, з підпілля вийшли комуністи і партизани, які відразу ж задомінували на території краю. Національно-визвольні сили вимагали приєднання до УРСР. Мотиви були беззаперечними: одна нація проживала по обидва боки Карпат. Національна приналежність закарпатських русинів до української нації була очевидною, чим влада СРСР не проігнорувала.

Уряд Чехословаччини ще у листопаді 1944 р. надіявся зберегти Закарпаття у своєму складі, тому також збирався затримувати й судити усіх осіб, які були причетні до співучасті з Німеччиною та Угорщиною у ліквідації ЧСР. Йшлося про німецьких і угорських реваншистів, українські і русинські націоналістичні й патріотичні об'єднання. Але до проведення цієї роботи чеська сторона не була допущена. Радянські каральні й окупаційні органи виконали це завдання з притаманною їм нечуваною жорстокістю.

На місцях швидко формувалися органи влади – народні комітети. 26 листопада 1944 р. у Мукачеві відбувся з'їзд народних комітетів Закарпатської України у складі 663 представників, який проголосив державне утворення Закарпатська Україна, обрав Народну раду, схвалив Маніфест, який уповноважив щойно обрану Народну раду здійснити віковічну мрію населення краю – возз'єднатися в єдиній українській державі – УРСР, про вихід із складу Чехословаччини. Основу делегатського корпусу складали українські русини. Серед делегатів народних комітетів було 12 представників угорської спільноти. Про представників інших народів (євреїв, німців, словаків, ромів) інформації немає. Головою Народної ради було обрано першого секретаря КП Закарпатської України, діяча компартії ще з чеських часів Івана Туряницю. Наступного дня було сформовано уряд Закарпатської України. Негайно було відправлено прохання Маніфесту 26 листопада до парламентів СРСР та УРСР для його розгляду. Важливою стала постанова Народної

Ради про конфіскацію земельних угідь угорських і німецьких поміщиків та колаборантів, які складали опору німецько-угорського режиму у краї, та наділом землею і лісами селян, робітників і службовців краю. Започаткувалися успішні соціально-економічні перетворення, здійснилася аграрна реформа, земля була розділена між селянами на безоплатній основі. Поміщицьке і церковне землеволодіння скасовувалося.

Традиції комуністичної і соціалістичної діяльності у ЧСР та на Закарпатті у міжвоєнний період були досить великими. Радянські спецорган унеможливили їхньому відродженню не тільки у складі, а й у дусі довоєнної Чехословаччини. Лише у середині грудня 1944 р. після з'їзду представників народних комітетів Закарпатської України було проголошено про утворення Компартії Закарпатської України. Інші політичні партії краю не осмілилися проголошувати про відновлення своєї діяльності, як це було у чеський період. На Закарпатті було запроваджено воєнний режим і запанували порядки виключно радянських силових структур.

Керівництво Чехословаччини, розгорнувши активну роботу щодо відродження держави, швидко зрозуміло ситуацію і запропонувало Москві досягти спільного кордону з СРСР шляхом передачі Закарпаття до УРСР. Президент ЧСР Е.Бенеш вважав, що упродовж тисячі років рутени по суті залишалися слугами угорських панівних класів, їхня духовна і матеріальна бідність посилювалася. У Європі не було народу з більш нижчим рівнем життя, ніж у півмільйонних русинів. Русини чекали на звільнення краю Радянською армією від подвійної окупації Угорщини та Німеччини.

29 червня 1945 р. у Москві було укладено Договір між СРСР та ЧСР про вихід Карпатської України із складу ЧСР і передачу її до УРСР у складі СРСР. Міністр закордонних справ СРСР В. Молотов після підписання цього Договору відзначив, що цим актом здійснилася віковічна мрія українського народу Закарпаття – возз'єднання зі свою батьківщиною – Україною. Міністр також відзначив, що «закарпатсько-український народ ще у кінці IX ст. підпав під угорську владу, він за своїми етнічними ознаками, за мовою, побутом, за своїми історич-

ними долями залишається частиною українського народу» [103].

Кордони між Закарпатською Україною та ЧСР були дотримані станом на 29 вересня 1938 р. з внесенням незначних змін. На території Словаччини залишилося проживати біля 100 тис. українців. У зверненні до Й.Сталіна підписантів з проханням приєднати їх до до УРСР (Пряшівщина) значилося 200 тисяч русинів. На це клопотання Москва не реагувала. Тоді як Угорщина після І-го Віденського арбітражу збройною акцією приєднала до складу захопленого Підкарпаття частину Пряшівщини від Словаччини. Договір було ратифіковано 22 листопада (ЧСР) 1945 р. та 27 листопада 1945 р. (СРСР). Він залишається чинним між Україною та Словацькою Республікою.

Спадщина українських русинів Підкарпатської Русі, яку вони отримали у міжвоєнний період у складі ЧСР, мала неоціненне значення для їх майбутнього. Проведені Чехією у міжвоєнний період адміністративна, земельна, шкільна та релігійна реформи на Закарпатті остаточно підірвали панування угорської святоштефанської ідеї, угорської гегемонії, культури, мови, католицизму, натомість посилився процес відродження української нації. У складі ЧСР політичні і національно-визвольні сили українських русинів нечувано зміцніли. Їхня державницька ідеологія стала домінуючою і набула широкого поширення в масах. Натомість у чеський період угорське панування на Закарпатті ослабло і після його окупації Угорщиною уже не могло відродитися у житті краю так, як це було у часи Габсбурзької монархії. Чеський період вніс перелом в українсько-угорське державницьке протистояння в Підкарпатській Русі на користь перших. Цього співвідношення сил і надбання українських русинів угорська влада уже не могла переломити. Не принижуючи важливості набуття Руською країною автономії у складі Угорської Народної Республіки 24 грудня 1918 р. та автономії у складі УРР 2 квітня 1919 року все ж більшим здобутком українців Підкарпатської Русі стало відновлення у листопаді 1938 р. автономії у складі ЧСР, що увінчалася проголошенням незалежної держави Карпатська Україна 15 березня 1939 р. Умови для перемоги українців

Підкарпаття сформувалися і зміцнилися під впливом внутрішньої політики ЧСР і сприятливих міжнародних чинників. Внаслідок цього у переважної більшості із 600 тис. карпатських русинів завершилося пробудження і незворотнє закріплення своєї окремішності від інших народів, зміцніло усвідомлення українськості і спорідненості з українцями на сході Карпатських гір, їх належності до єдиної української нації, мови і культури, що стало визначальним фактором їхнього майбутнього.

Після визволення Закарпаття Радянською армією, яке далося ціною життя 3147 радянських солдатів та офіцерів, національно-визвольні течії усіх спрямувань і національних забарвлень, усі релігійні конфесії, лідери й активісти краю кваліфікувалися ворогами і підлягали видаленню з території краю [104]. Проукраїнські національно-визвольні й патріотичні сили також були піддані репресіям, знищенню та викоріненню. Також були вчинені протиправні масові депортації угорського та німецького цивільного населення Закарпаття. Насильницькі заходи радянських органів в Закарпатті у перші повоєнні роки застосовувалися з цілком зрозумілою метою. Започаткована радянизація, насправді сталінізація Карпатської України реалізовувалася через утворені 18 грудня 1944 р. з представників НКВС спеціальні репресивні й каральні органи, зокрема Спеціальний суд для ліквідації на цій землі інакомислення, масового покарання й винищення його носіїв [105].

Виконуючи завдання ДКО, радянські спецоргани, ізолювали край від угорського та чеського впливу, і самі вдалися до виявлення, арешту та засудження активістів, носіїв, прихильників угорської, чеської та української державницьких ідей, українських патріотів та проугорськи чи прочеськи налаштованих осіб серед місцевого населення. Нечуваних втрат зазнавали українофільські сили, що не йшло ні в яке порівняння із злочинами, вчиненими країнами німецької коаліції у 1939-1944 рр. проти них на цій території. Період Другої світової війни не був благом для жодної держави Європи, особливо для народів, які внаслідок ревізії кордонів переходили від однієї країни до іншої. До таких належить і Закарпатський край.

Воєнні злочинці, активісти і представники українських національно-визвольних змагань, очільники Держави Карпатської України, носії ідеології ОУН та учасники УПА виселялися до Сибіру. Припускається, що у 1944-1950 рр. було репресовано, засуджено й вивезено на заслання до 5 тис. керівників та активістів українського національно-визвольного руху різних спрямувань, лідерів Карпатської України, представників духовенства. Упродовж листопада 1944 – 1946 рр. органами НКВС було депортовано з території Закарпаття частину цивільного населення угорців, німців чоловічої стат, які направлялися на відбудову зруйнованих промислових і економічних районів в основному європейської частини СРСР. відправлялися на відбудову зруйнованих країнами німецької коаліції під час окупації радянських територій – міст і сіл, економіки та інфраструктури. Представники угорських правлячих кіл краю напередодні його визволення Радянською армією емігрували до Угорщини та до інших західних держав. За даними українських вчених подібні репресивні заходи радянських властей щодо угорців та німців Закарпаття тривали упродовж 1944-1945 рр. і торкнулися майже 30 тис. осіб угорців, кількох тисяч німців.

У радянської влади не було юридичних підстав арештовувати й судити політичних і церковних діячів, цивільних осіб різних національностей Підкарпатської Русі, бо на них не поширювалося радянське законодавство, вони не були громадянами СРСР (громадянство було або Чехословаччини, або Угорщини) і не несли відповідальності за вчинки, скоєні після того, як край було окуповано Угорщиною чи приєднано до СРСР.

А. Волошина було заарештовано радянськими каральними органами у Празі зразу ж після визволення міста і відправлено до Москви, де він 19 липня 1945 року помер у Бутирській тюрмі. А.Бродія було заарештовано в Ужгороді 22 листопада 1944 року і віддано до Закарпатського обласного суду. Він звинувачувався «в антинародній діяльності, зраді батьківщини, шпигунстві на користь угорської влади», його було названо «фашистським найманцем, ватиканським агентом, амери-

канським шпигуном» і засуджено до розстрілу та конфіскації майна. Вирок над А.Бродієм було оголошено в Ужгороді 25 травня 1945 р., а виконано – 7 листопада 1946 року.

Загальні втрати жителів історичного Закарпаття у роки війни (українців, угорців, німців, євреїв, ромів) коливаються у межах 150 – 155 тис. осіб. З них військові втрати складали до 50 тис. осіб [106]. Йдеться про загибель у 1939-1945 рр. п'ятої частини населення Карпатського краю, що свідчить про найвищу питому вагу серед втрат усіх інших воюючих країн. Наслідки окупації Закарпаття Угорщиною у роки Другої світової війни та сталінського режиму у перші повоєнні роки найбільш негативно позначилися на повсякденному житті українців та інших народів цього краю.

З кінця 50-х років з ГУЛАГу було звільнено близько 3,5 тис. закарпатських політичних в'язнів. За приблизними оцінками загальна кількість репресованих на Закарпатті угорців, німців та українців коливається в межах до 50 тисяч. Третина з них не повернулася із заслання [107]. З падінням радянської влади, розпадом СРСР усі репресовані особи, представники різних національностей Закарпаття, на початку 90-х років XX ст. були реабілітовані. Більшість з них посмертно.

Обидві частини Закарпаття, розділеного Угорщиною 10 листопада 1938 р. до кінця Другої світової війни, були об'єднані в єдине ціле і возз'єднані з УРСР без врахування автономно-державних здобутків у грудні 1918, жовтні 1938 і березні 1939 рр., без потреб у забезпеченні історичному Закарпаттю статусу автономії, оскільки понад 2/3 населення краю були такими ж самими українцями, які проживали в УРСР.

Досягнення закарпатців у державотворенні (автономія та державність Карпатської України 1938-1939 років) було їх видатним успіхом у рамках ЧСР, у протистоянні з Угорщиною. Але акт возз'єднання краю з УРСР, об'єднання двох частин української нації перевершує попередній адміністративно-правовий статус Підкарпатської Русі, оскільки українці цього краю змогли стати повноцінною складовою державницької нації лише у єдиній Україні. Трагічний історичний досвід підтверджує, що допоки українські етнічні землі були роз-

членованими, добитися державності і утримати її окремим частинам українства було неможливо.

З визволенням Карпатської України Радянською армією розпочалися швидкі процеси прилучення краю до складу СРСР, радянизації усіх сфер суспільно-політичного життя. Для викорінення демократичних основ і традицій Чехословаччини, консервативних правопорядків Угорщини і саме головне, ліквідації прихильників автономії та державності Карпатської України, насильство та репресії стали надійним способом реалізації планів СРСР про приєднання краю до свого складу, запровадження соціалістичного ладу. Радянська влада викорінювала проукраїнські, прочеські, проугорські сили краю, бо вони протистояли: більшовизації і комуністичним перетворенням на Закарпатті; возз'єднанню його з УРСР у складі СРСР без врахування здобутків у державотворенні; приєднанню краю до УРСР на правах області.

Радянизація на визволених і загарбаних тимчасово окупованих Німеччинною, Румунією, Угорщиною територіях УРСР, БРСР, зокрема Закарпатті, Буковині, Молдавії, Кримському півострові, на яких домінували український, молдовський, кримськотатарський корінні народи, але не «русские», як і у країнах Прибалтики та Східної Прусії, здійснювалася жорстокими сталінськими методами. Вона супроводжувалася масовими депортаціями, голодомором, викоріненням місцевих етносів, завезенням на спустошені землі російськомовної людності, запровадженням виключно «русских» шкіл і «русского языка» у всіх сферах життя на цих територіях, спрямовувалася на перетворення усіх корінних народів упродовж одного покоління на регіони єдиної радянської спільноти на основі «русского языка» і сталінського інтернаціоналізму. Лише окремі острівки на цих територіях, як атавізми, мали свідчити про те, що у цих краях у недалекому минулому проживали інші народи, до яких москалі ніякого відношення не мали.

Важливо відзначити, що упродовж перебування Закарпаття у складі Угорщини, Османської імперії, Габсбурзької монархії, Австро-Угорщини, Чехословаччини, Угорщини русини не тільки збереглися, але й постійно складали чисельну біль-

шість у цьому краї. Спроби Угорщини їх поступово асимілювати через короткотривале її панування у краї не встигли зреалізуватися. Справа у тому, що Угорське королівство у середні віки було знищене османами. З середини ХУІ ст. упродовж 400 років її землі перебували спочатку під Османською, а з ХУІІІ ст. під Габсбурзькою окупацією. Лише восени 1918 р. Угорщина виборола свою незалежність і у той же момент втратила Закарпаття, яке було передане країнами Антанти до складу Чехословаччини. Інтенсивна мадяризація на Закарпатті тривала всього 50 років, на рубежі ХІХ-початку ХХ ст. У той же час Радянському Союзу, як одному з переможців у Другій світовій війні і визначальнику політики у Східній Європі, у питанні асиміляції місцевого населення вдалося зробити більше за півстоліття, ніж іншим країнам. І це подавалося як визвольна місія та прогресивна цивілізаційна роль СРСР щодо усіх народів від Балтійського до Чорного морів у наступні майже 50 років після війни. Політика усіх інших країн на Закарпатті, до яких воно до цього входило, радянськими ідеологами оцінювалася злочинною і варварською. Лише возз'єднання з УРСР у складі СРСР називалося визволенням і поверненням до цивілізації закарпатських русинів. Правда, умови перебування Закарпаття у складі ЧСР у міжвоєнний період гостро не критикувалися, адже це подавалося як тимчасова подія, а добровільна передача ЧСР цього краю до СРСР – закономірним явищем..

Починаючи з 1945 р., у Закарпатті запроваджувалася сталінська модель соціалістичного устрою. Усі форми власності на землю, ліси, води, корисні копалини, усі галузі економіки, торгівлі, інфраструктури, адміністративні і господарські установи, освітянська, культурно-виховна і духовна сфери, їхнє майно і приміщення націоналізовувалися. Запанувала єдина загальнодержавна форма власності. Усі жителі були піддані перевірці на рівень їх діяльність у попередні роки, особливо під час панування Угорщини, причетності до участі у війні та ступінь їх лояльного ставлення до радянської влади. Хто з них пройшов люстрацію і отримав позитивну оцінку отримав право на продовження трудової діяльності. Усі верстви населення перетворилися на найманих трудів-

ників і безправних виконавців соціалістичної трудової повинності.

Суспільно-політичне, економічне життя започаткувалося на радянських засадах. У культурно-освітньому та духовному житті запанувала українська мова з поступовим розширенням, а згодом і пануванням «русского языка». Угорська та інші мови використовувалися на побутовому рівні. Упродовж 1945-1948 рр. соціалістичні перетворення завершилися. Край розвивався як невід'ємна складова єдиного народно-господарського комплексу СРСР з певними особливостями, притаманними для нього.

У політичному житті відроджувалися комуністичні, профспілкові, комсомольські органи усіх рівнів, від кожного населеного пункту, районного і до обласного центру. Діяльність інших політичних партій, релігійних, культурних і громадських оргназацій, наукових товариств хортистського періоду заборонялися. Формувалися правоохоронні, воєнні і таємні органи районного і обласного масштабу.

Обмаль сільськогосподарських угідь, переважання гірських і лісових масивів, невисокий рівень промислового розвитку, велике безробіття хронічно переслідують Закарпатську область. На всесоюзному рівні було прийнято рішення про масове залучення трудових ресурсів Закарпаття до робіт на просторі Сибіру і Далекого Сходу, в Україні, що набуло системного характеру у післясталінський період. Рівень життя закарпатців значно покращувався завдяки масовій і стабільній участі їх у розробці нафто-газових родовищ, вугільних покладів та освоєнні лісових масивів, створенні промислової інфраструктури, об'єктів ВПК у Сибіру та на Далекому Сході. Згодом значний трудовий потенціал краю залучався до розвитку промисловості та сільського господарства в самій Україні, центральних регіонах Росії та Казахстану.

У повсякденному житті українці Закарпаття після возз'єднання з Україною набули неоціненних переваг у стратегічному плані, бо вони приєдналися до основної частини українського етносу і склали єдине ціле на своїх етнічнох

територіях. Започаткована українізація, хоч і тривала короткий період, але принесла великі результати для консолідації українства.

У 60 – 80-і рр ХХ ст. мовні процеси на національній основі в Україні, на Закарпатті були підмінені русифікаторською асиміляційною політикою з метою формування єдиної радянської спільноти – радянського народу на «русском языке и культуре», зміцнення єдиної імперії та недопущення наростання національно-визвольних змагань.

Практика русифікації населення Закарпаття під час його перебування в УРСР у складі СРСР під виглядом інтернаціоналізації міжнаціональних відносин і формування єдиної спільноти радянського народу нагадує асиміляційну політику Угорщини у цьому краї у попередні часи. В обох випадках ці країни намагалися утримати українців під своїм пануванням. У великодержавницькій політиці обох цих країн елементи варварства і реакційності домінували на усіх теренах України, зокрема й на Закарпатті і справляли негативний вплив на українців.

Виважений курс на українізацію Підкарпаття у міжвоєнний період, що здійснювався у ЧСР, мав кращі наслідки для розвитку українства у порівнянні з асиміляційною політикою Угорщини, а потім СРСР. Але усе це не йде ні в яке порівняння за рівнем варварства і злочинності на етнічному грунті щодо українства, що вчинялося упродовж 1945 – 1964 рр. та з 24 лютого 2022 р. сталіністами та рашистською Росією.

Незважаючи на безплідність результатів діяльності угорської влади у питаннях формування окремої русинської нації, окремої мови і культури у 1939-1944 рр., ціла група угорських фахівців самої Угорщини та Закарпаття, а також представники русинської ідеології у нинішні часи усе настирливіше продовжують курс своїх старших колег міжвоєнного часу, щоб все ж таки довести право на існування окремої рутинської нації та її мови: 4-ї серед східнослов'янських народів – русских, українців білорусів та рутинів. Серед таких – Ласло Брензовіч, Дьордь Чотарі, Міхай Капралі, Іштван Чернічко, Чілла Феденець, Аттіла Шалга, русинські активісти та багато інших.

Стверджується, що й у нинішні часи кількість русинів у Центрально-Східній Європі коливається в межах від 800 тис. до 1,3 млн. чол. Дехто вважає, що у нинішні часи кількість русинів у світі досягає 5 млн. осіб. Така чисельність русинів ще на початку ХХ ст. наближалася до цієї цифри. Але тоді їх усіх називали українцями чи малоросами. У нинішні часи автори прагнуть доводити, що основна частина русинів проживає на Закарпатті. Вони зараховують усіх українців Закарпаття до русинів, що є політичним шахрайством. За таким же принципом вони відзначають, що кількість русинів у Словачині складає 130 тис. чол., у Польщі – 80 тис., у Румунії – 61 тис. чол. Значна частина русинів представлена у Сербії (Воєводина), Хорватії, Словенії та особливо у США і Канаді. Вони, на жаль, уникають повідомляти, а яка кількість українців проживає у цих країнах. Бажано при цьому скористатися статистикою Угорщини, яка засвідчує те, що автохтонних русинів в Угорщині налічується до 4 тис. осіб, а українців до 15 тис. чол. В жодній з країн проживання русини не мають автономії, а не тільки в Україні.

Ці автори наголошують, що їхня окрема позиція щодо русинського питання не знаходить належної уваги з боку нинішньої влади Угорщини. Причина очевидна. На території сучасної Угорщини залишилося всього 3,44% від загальної чисельності русинів (до 4 тис. осіб), але вони входять до 13 національних меншин, які визнані на законодавчому рівні Угорщини і мають значні й рівні у порівнянні з усіма іншими меншинами культурно-освітні преференції, що забезпечуються угорською владою [108].

Але автори, прихильники русинської ідеології, не згодні з нинішньою позицією угорської влади у русинському питанні. Вважають, що багато громадських організацій русинів є важливим фактором у політичному житті Угорщини. Доводять, що у нинішні часи все більше русинських організацій Польщі, Словаччини, України, Румунії, Угорщини, Сербії, Хорватії, США і Канади борються за своє національне визнання. Крім того, вони не говорять, що русинів в Угорщині налічується всього до 4 тис. осіб, а українців – до 15 тис. чол., а «русского» населен-

ня – до 50 тисяч; не пояснюють, чому «русские» не визнані на законодавчому рівні національною спільнотою Угорщини, оскільки вони не є автохтонним населенням, не проживають в Угорщині понад 100 років. Автори не дають також відповіді, чому русини та українці не мають автономії у жодній з країн свого проживання. Доводиться, що ідентифікація русинів відбулася у XIX ст. на теренах Габсбурзької монархії, оскільки основні території проживання русинів входили до її складу. Активно пропагуються ідеї, що сформована у ті часи літературна мова і релігія складають основу незалежної єдиної русинської нації. Але замовчується, що у ході Угорської революції та визвольної війни 1848-1849 рр. представники русинів протестували проти національного гніту з боку Угорського королівства і вимагали визнання русинської мови та формування на території їх проживання русинського регіонального і місцевих органів самоврядування з правами широкої автономії та розширення застосування їхньої мови. Після перетворення Габсбурзької монархії 12 червня 1867 р. на Австро-Угорщину з дуальною формою правління серед угорської еліти наростала недовіра і боязнь щодо подібних національно-автономних прагнень інших народів, зокрема – русинського. Чим повільніше Будапешт йшов на компроміс з русинським населенням, тим більше серед нього поширювалися панслов'янські ідеї. Залишаючись лояльними до Угорської держави, вони все більше почали орієнтуватися на українофільські процеси у Галичині. В умовах наростання національно-визвольних змагань і серед інших впливових народів монархії Відень прагнув реформувати політичну складову влади, розширивши форму правління країни з дуальної (австро-угорської) на тріадну, залучивши або чеську, або русинську націю до складу правлячих народів. Угорщина у категоричній формі відкидала подібні плани. Вона погоджувалася лише на таку реформу, якщо третьою складової влади стануть поляки. На таку позицію щодо поляків ні Австрія, ні Німеччина не погодилися.

Жольт Боттлік та Мартон Пете стверджують, що й у нинішні часи кількість русинів у Центрально-Східній Європі коливається в межах від 800 тис. до 1,3 млн. чол., а в у всьому світі

кількість русинів досягає 5 млн. осіб. Така чисельність русинів ще на початку ХХ ст. наближалася до цієї цифри. На основі грунтовного дослідження Беренд Т.І. та Ранкі Дь. довели, що чисельність українців/русинів в Австро-Угорщині на почаку ХХ ст. складала до 4,5 млн. чол. Серед 12 основних народів монархії вони за кількістю населення поділяли разом з поляками 4-5 позиції, поступаючись угорцям (до 11 млн. чол.), австрійцям (до 10 млн. чол.) та чехам (6,5 млн. чол.) [109].

Ці автори стверджують, що й у нинішні часи основна частина русинів проживає на Закарпатті, але яка їх чисельність, вони не називають. Ігноруються дані останнього перепису населення України 2001 р., під час якого на Закарпатті русинами себе визнали 10 тис. осіб. Правда, серед переліку національностей у бюлетені значилися основні представники етносів краю, а русинської не було. Зарахування цими авторами усіх українців Закарпаття до русинів, є політичним шахрайством. За цим же принципом вони усіх українців зараховують до русинів і повідомляють, що кількість русинів у Словачині складає 130 тис. чол., у Польщі – 80 тис., у Румунії – 61 тис. чол. Значна частина русинів представлена у Сербії (Воєводина), Хорватії, Словенії та особливо у США і Канаді [110].

Угорські фахівці вважають, що саме русини в історичному Закарпатті у кінці ХІХ ст. чисельно цілковито переважали, більше того продовжують зухвало доводити, що у кінці ХХ ст. у процесі розпаду СРСР та після проголошення незалежної України русинство Закарпаття переживає ренесанс у своїй історії. Наголошується, що у мовному законі України 2012 р. російських колаборантів Ківалова-Колісниченка русинська мова була визнана окремою мовою, однією з 18-ти регіональних мов та мов меншин України [111]. При цьому замовчується, що після перемоги Революції Гідності рішенням Конституційного Суду України від 28 лютого 2018 р. цей мовний закон було скасовано. Упродовж 2018-2019 рр. в Україні вступили в силу нові закони, які спрямовані на забезпечення культурно-освітньої сфери українською мовою, розширення її застосування як єдиної державної мови у житті України. Вони є чинними і сприяють як зміцненню суверенітету української

мови як державної в Україні, так і забезпечення культурно-освітнього життя національних спільнот в Україні, серед них і угорської.

Автори уникають висвітлення питання про спільне походження русинів та українців з часів домонгольської Руської держави, що вони однаковою мірою є спадкоємцями традицій древньої Русі до середини XIII ст., що генеза української нації розвивалася на традиціях Руської держави і на успадкованих після її загибелі землях під впливом Литовського, Польського, Угорського князівств і держав, тоді як формування і еволюції «русской» народності до «русской» нації відбувалося на північно-східних землях, віддалених околицях Русі, колонізованих Золотою Ордою, у пізніший історичний період, і переважно на суспільно-політичних і духовних цінностях тамтешніх угрофінських племен та постмонгольських традицій.

Разом з тим, вони роблять і корисну справу: колишню традиційну назву русинів угорською мовою «oroszner» пропонують розуміти як «русинський народ». А для назви «русского народа» запроваджують іншу окрему назву «nagyorosz ner», а українського народу – «ukran ner» [112]. Тривалий час, аж до розпаду СРСР і формування незалежних України, Росії, Білорусії та інших країн на пострадянському просторі, в угорській мові однією назвою «oroszner» традиційно охоплювалися поняття «руський народ» Древньої Русі, русини Закарпаття та «русский народ» Російської імперії і сучасної Російської Федерації. До останнього часу в Угорщині термін «oroszner» поєднував у собі поняття руського, русинського і «русского» народів. На докорінну різницю між поняттями «руський/русин» та «русский» угорські мовознавці та науковці мові не звертали належної уваги, бо вважали, що це історія і генеза одного і того ж самого народу: перші носили таку назву у домонгольські часи, а друга їхня назва виникла після падіння Золотої Орди і започаткування розвитку Російської імперії, правонаступниці традицій Руської держави. В Угорщині не бачили різниці між процесами становлення і розвитку цих народів у домонгольську і післямонгольську епохи, між руським народом Русі (південно-західні терени) та московитами Росії (північно-схід-

ні терени), шляхи яких остаточно розійшлися після падіння Руської держави у середині XIII ст. Руська держава була розчленована між Литвою, Річчю Посполитою і Московією, руський/український народ не мав стабільної державності, окрім середини XVII ст., 1917-1922 та 1939 років. Незважаючи на розчленованість і тривалу бездержавність, руська нація сформувалася і виробила нову етнічну назву «українці», щоб протистояти асиміляційній політиці окупантів, насамперед Московської держави, яка привласнила чужу історію і назву Руської держави, руської народності/народу/нації, відкинути концепцію, вироблену у Російській імперії, з метою доведення єдності великоросів, малоросів, білорусів як одного і єдиного «русского народа». Угорська наука запозичила з лексикону Російської імперії три поняття – «великороси, малороси, білоруси» («nagyorosz», «kissorosz», «feherorosz») і упродовж століть під впливом великодержавницької царської ідеології керувалася ними. До розпаду СРСР в Угорщині не вивчалася історія становлення і розвитку цих трьох народів як окремих націй, ігнорувалася генеза українського народу/нації та його держави – русин, русинський, Русь, українець,Україна, які підтверджували окреме походження цього народу з часів Руської держави.

Розпад Монгольської імперії, відзначає український історик Майборода О.М., прискорив процеси виникнення на Північно-східних її теренах Московського князівства/держави, яка у цілях власної легітимації і піднесення престижу стала називати себе Руссю, а з XVIII ст. «Россией», а свій етносоціальний субстрат «русскими». Цю думку автора слід розвивати далі. Первинна давньоруська історія, назва Руської держави і народів були у наступні післямонгольські часи викрадені царями Московської держави, Російської імперії та підмінені «русскими» термінами, які цілковито панували у Росії аж до кінця XX ст. І лише з розпадом Радянського Союзу у 1991 р., коли українська нація відновила свою соборну державу, стало очевидним, що саме вона є прямим спадкоємцем Руської держави, а Росія, як і «русская» нація, втратили можливості позиціонувати себе у цій якості, оскільки вони є спадкоємницями монгольської держави Чингізідів.

Майборода О.М. констатує, що сучасна російська наукова і побутова лексика не застосовує слово «руський» для означення населення Русі, а використовує для цього назву «русский» так само, як і для сучасного автохтонного східнослов'янського населення Росії. Українська мова, зі свого боку, застосовує до представників цього населення назву «россіянин», хоча у самій Росії це поняття торкається усіх народів країни, незалежно від етнічного походження. Такий лінгвістичний незбіг часто-густо породжує понятійні і термінологічні колізії. Спроба української лінгвістики запобігти таким колізіям запровадженням терміну «руський» по відношенню до східнослов'янського етнічного ядра сучасної Росії не виглядає вдалою, оскільки тим самим це ядро ототожнюється з етно-соціальним субстратом Південно-західної частини Русі, який, власне, і був спочатку «руським», а згодом еволюціонував до назви «українці». Таким ототожненням ігнорується той факт, що обидва субстрати не міняли територій свого проживання, а ще гірше, що провокує некоректні уявлення про території походження східнослов'янських народів, а відтак і про історичні права на ці території. Аби уникнути таких колізій автор вважає за можливе користуватися, як винятком, термінами «русский», «русские», коли йдеться про етнічне ядро сучасної держави, яка офіційно називається Російською Федерацією і яку відповідно, рекомендує також називати «Русскою державою» [113].

Уже триває 4-е десятиліття після здобуття незалежності 15-а республіками на місці колишнього СРСР, серед них і України, Росії та Білорусії, а в угорській термінології щодо назв цих трьох слов'янських народів, які є державотворними на своїх етнічних землях, до сьогодні так і не вироблено якісної і адекватної термінології. А чого тут дивуватися, коли в Україні назви «русский» та «россиянин» перекладаються українською мовою як «російський та росіянин», що не відповідає їх змісту. Навіть термін «русский язык» не має відповідника в українській мові, оскільки український переклад «російська мова» не відображає поняття і змісту оригіналу – «русский язык».

Якщо в українській гуманітарній науці дотепер зберігається невігластво з цими поняттями, то незрівнянно важче це до-

лається в зарубіжних державах. Період впливу подібних ідеологем, що складають основу російської національної ідеї, на закордоння, зокрема й на Угорщину, виявилося значно тривалішим. В етимології угорської мови, хоч і повільно, але виробляються окремі відповідники щодо назв Русь, Руська держава, руський, русин та назв «русский, Россия, русский язык, Российская империя, Россия».

Так, Жольт Боттлік та Мартон Пете приділили значну увагу становищу русинів на пострадянському геополітичному просторі. Вони продовжують доводити, що русини є 4-ю самостійною повноцінною східнослов'янською нацією серед русского, українського та білоруського народів. Усі вони походять з часів Київської Русі. Предки русинів проживали у Північно-Східних Карпатах, що межувала з Руською державою, центром якої був Київ. Після віднайдення угорцями на початку X ст. Батьківщини на Тисянсько-Дунайських просторах та Підкарпатті, колишній Римській північній провінції Паннонія, вони стали частиною Угорського королівства. Внаслідок нерівномірного розвитку державних утворень у Східній Європі: одних князівств прискорено, інших уповільнено, занепадом і розпадом Руської держави після окупації її основних земель монголо-татарською Ордою. Під впливом цих чинників західні терени Русі відійшли до Литовської, Литовсько-Польської, Польської держав та Угорського королівства. У XI ст. назва русинів звучала латинською мовою як рутини. З XVII ст. вони отримали назву (magyaroroszok), що тлумачиться угорськими фахівцями як «угрорусини», хоча насправді цей угорський термін означав «угрорусские». Така традиція в Угорщині зберігалася дуже тривалий час, практично до розпаду СРСР. До того часу в Угорщині так і не було вироблено адекватних термінів, якими би розрізнялися назви народів часів стародавньої Русі, Московської держави та Козацької держави, «русских» та українців Російської та Габсбурзької імперій, «русской» та української націй у XX ст. До цього часу руське населення Закарпаття в Угорщині офіційно називали угро-русскими (magyaroroszok), а не угро-русинами (magyarruszinok). Терміни руський, русский, Русь та Россия отожнювалися у сло-

вах orosz та Oroszorszag, що у перекладі означають «русский и Россия». Лише після формування незалежних Української, Білоруської, Російської держав, в останні десятиліття в угорській мові зроблено вагомі кроки для вироблення більш точних назв цих трьох народів колишнього СРСР. Адже до цього між етнонімами «русский народ/нация» і «россияне» (останній охоплює усі народи Російської імперії, нинішньої РФ, а не тільки однієї «русской нации/народа»), які мають абсолютно різний зміст, в угорській мові так і не було витворено сталих уніфікованих окремих назв для належного позначення кожного з них. Вони звучали за старими стереотипами – orosz nep, Oroszorszag, Orosz Federacio (русский народ, Россия, Российская Федерация). Різні за змістом поняття Руська держава, руський, русин, русини, з одного боку, та «Россия, русская нация/народ, россиянин, россияне», з другого боку, дуже повільно набувають відповідних окремих назв. Відмінні етнічні чинники між цими народами і державами, становлення української держави і нації від часів Русі і до нинішньої України, українців як окремої держави і нації з домонгольських і наступних епох у Габсбурзькій монархії в цілому та в Угорщині зокрема навмисне не бачилися і не визнавалися.

В останні часи народності древньої Русі почали називати «древнерусскими» (ooroszok), навіть Київська Росія (Kiyevi Oroszorszag). Продовжується поступове впровадження до лексикону угорської мови сучасних відповідників таких назв як Московія, Московське царство/держава, а народ відповідно – московити, москалі, «русские»; а також – Русь, русин, Україна, українець. В останні роки серед угорських публікацій все частіше почали з'являтися більш точні назви «русских» як окремої нації – «moscovitae», «moszkvaik», «muszkak», «kacapok», що у перекладі українською мовою означають «московіти», «москалі», «кацапи» [114].

Увага до історії та проблем сучасного Закарпаття та активність її дослідження з боку угорської еліти є значно вищою, ніж навіть з боку української сторони. Конкурують з угорцями на рівних лише українські вчені та інтелігенція самого Закарпаття. Підвищений інтерес до історії та сучасного станови-

ща на Закарпатті з боку Угорщини є закономірною реакцією на війну РФ проти України. З таких загострених відносин двох сторін вигоду і користь шукають і готові її отримати треті сили. Так, рішучий захисник інтересів угорської нації у Карпатському регіоні Шандор Чікош у всьому слідує за антиукраїнськими діями Кремля. Він підтримує дії РФ проти України і стверджує, що: Україна – це двомовна держава, але Київ за часів П.Порошенка почав витісняти «русский язык» з усіх сфер суспільного життя, в освітньому процесі з 2023 р. у всіх школах з 1-го класу передбачається перехід на навчання виключно українською мовою; одним з пунктів Мінських домовленостей як умови досягнення миру з Росією було перетворення України на федеративну державу. Але через незгоду на це західних партнерів Україна не виконала жодного положення цих довленостей. Він називає: СБУ України українським гестапо і тут же твердить, що цей орган є підрозділом ЦРУ; Правий Сектор прототипом фашистської ОУН/УПА часів Другої світової війни; говорить, що населення Західної України заражене українським націонал-соціалізмом, що бригада «Азов» використовує символіку СС часів Гітлера, що президент України – є ляльковою фігурою у руках США. Прагне доводити, що України як держави і української нації до 1654 р. не існувало, що її територія щонайменше 7 разів після цієї дати збільшувалася завдяки завоюванням Росії. Торкаючись Закарпаття, він твердить, що українці у цьому краї до війни ніколи не проживали. Тут проживав інший слов'янський народ, відмінний від українців – русини, існування яких Україна просто не визнає. Зазначає, що Закарпаття мінімум 900 років було виключною частиною Угорського королівства. Лише після окупації цього краю чехами, цей край перебував у складі ЧСР. У роки війни **він** знову повернувся до Угорщини. Після війни на основі угоди між ЧСР та СРСР Закарпаття перейшло до УРСР у складі Радянського Союзу. Для угорців Закарпаття є рідною землею. Їх ніхто не може позбавляти права проживати у цьому краї. У заключній частині свого аналізу Ш. Чікош зробив наступні висновки. Якщо в Україні хочуть позбутися радянської спадщини, то це їхня справа. Але у такому разі Україні слід відмо-

витися від майже половини територій, серед них і Закарпаття, бо вона їх отримала у радянські часи. Подібні нісенітниці лише підкреслюють сліпу і підсвідому його неприязнь до сусіднього українського народу. Вершиною його брехні стало те, що він, здійснивши поїздку на зруйновані території Донецької області, підтвердив цілковиту правоту російської пропаганди, що усі руйнування і злочини стали наслідком української війни проти місцевого населення Донеччини. Він звинуватив у всьому цьому американсько-українських агресорів. До цього слід додати, що перебуваючи в Ужгороді та на Донбасі і зустрічаючись з місцевим населенням, Ш.Чікош хизувався прикріпленою георгіївською стрічкою на своєму плащі – символом понад мільйонної армії А.Власова, яка боролася проти СРСР на боці Німеччини [115]. Рівень неправди Ш.Чікоша, на жаль, збігається з позиціями офіційних рашистських ідеологів. Соромно це чути від кадрового дипломата Угорщини, який тривалий час працював і в Україні.

Російський економіст, публіцист, колишній працівник Адміністрації Президента РФ Михайло Газін 29 липня 2023 р. в одному з інтерв'ю зазначив, що Прем'єр-міністр Угорщини Віктор Орбан переслідує чітку мету – розширити нинішні кордони Угорщини. У разі, якщо війна Росії проти України затягнеться, і Українська держава ослабне, то Росія зможе захопити усю її центральну частину. У такому випадку у В. Орбана з'явиться можливість вимагати для Угорщини частину території України. З посиланням на сербську газету «Правда» він відзначав, що Угорщина прагнутиме повернути Закарпаття, пробити коридор до Адріатичного моря через територію Хорватії. Вона також намагатиметься відібрати й частину Трансільванії у Румунії. Про існуючі домовленості між Путіним та Орбаном щодо планів повернення Закарпаття до Угорщини у разі успішного збройного захоплення України Росією отримуємо підтвердження й з угорських авторитетних джерел.

Далі автор використав позицію В. Орбана про те, що затяжна війна буде явно не на користь України, що Захід буде воювати проти Росії до останнього українця. В.Орбан вірить, що Захід не зможе постійно допомагати Україні, через що в остан-

ньої не вистачатиме власних джерел для опору. Не випадкого він заявляв, що Україна лише на західних коштах продовжує триматися і оборонятися. В.Орбан вважає, що Україна протистоятиме Росії допоки їй надаватимуть величезну допомогу, зокрема, США виділятимуть Україні величезні кошти для успішного ведення війни. Питання у тому, як довго США і Європа потянугть цю війну. М. Газін звернув увагу на те, що ЄС не зможе довго підтримувати Україну, що виділені кошти – це кошти конкретних держав – членів ЄС. Так, Угорщина через надану допомогу Україні втратила 2 млн. євро, яких не вистачило на оплату праці половини педагогів цієї країни. Запевнено, що ЄС виділить ці кошти Угорщині пізніше [116].

Слід відзначити, що у ході зустрічі Президента Угорщини К. Новак з Президентом України В.Зеленським під час її візиту до України 23 серпня 2023 р. було досягнуто домовленості про те, що для 150-тисячної угорської спільноти Закарпаття в Україні будуть забезпечуватися умови, адекватні тим, якими користується українська спільнота в Угорщині. Також важливими були заяви угорської сторони про однозначне засудження агресії Росії проти України та підтримку територіальної цілісності і суверенітету України [117].

Становище угорської спільноти на Закарпатті – надзвичайно чутливе питання, що безпосередньо впливає на двосторонні відносини Угорщини з Україною. Позиція Угорщини у питанні закарпатських угорців незмінна: вимагає відновити їхнє культурно-освітній правове становище, яке вони мали до 2018 року. Професор політології Ужгородського університету Стеллас Асланов у своєму інтерв'ю від 5 вересня 2023 р. відзначав, що Україні треба удосконалити політику щодо угорської спільноти Закарпаття. Наголошував, що влада Угорщини завжди приділяла підвищену увагу її становищу у цьому краї. І нинішня позиція Угорщини у даному питанні є результатом її 30-и річної діяльності. Він підкреслив, що майже 400 угорців, у тому числі й із змішаних сімей, беруть участь у захисті України проти агресії Росії. Вірить, що політика України буде більш виваженою і послідовною щодо забезпечення повсякденного життя угорської спільноти, що мовні, освітні, моральні, духов-

ні та інші права кожного громадянина будуть поважатися і дотримуватися [118].

Україна активізувалася і докладає належні зусилля, щоб врегулювати повсякденне життя угорців цього краю на такому рівні, який має задовільняти обидві сторони. У відповідь на заяву В.Орбана про блокування Будапештом початку переговорів про вступ України до ЄС на саміті Євросоюзу 14-15 грудня 2023 р. у Брюсселі, українська сторона (інтерв'ю Віцепрем'єр-міністра України Ольги Стефанішиної для «Європейської правди» від 10 листопада та заява Секретаря РНБО Олексія Данілова від 11 листопада 2023 р.) продемонструвала готовність до досягнення компромісу з Угорщиною, у тому числі й у питанні щодо забезпечення прав угорської спільноти Закарпаття, щоб врегулювати його і зняти перешкоди напередодні започаткування переговорів про приєднання України до ЄС. О. Данілов додав, що відповідні нормативно-правові акти вже були підготовлені й будуть ухвалені для того, щоб «Угорщина не спекулювала на тих чи інших речах» [119].

Настала черга на адекватні дії Угорщини. Виступаючи на 21-у засіданні Угорської Постійної Ради (МАЕ) у Будапешті 16 листопада 2023 р. В.Орбан відзначав, що з кожними парламентськими виборами у сусідніх державах – Словаччині, Румунії, Сербії, Україні – постійно постає питання щодо становища угорських спільнот у цих країнах. На думку уряду Угорщини, доки є етнічний чинник, доти має місце його активне обговорення і захист прав національних меншин. Тому уряд країни відповідно до своїх можливостей допомагає угорським спільнотам у сусідніх країнах і буде це робити й у майбутньому. На його думку, через війну в Україні життя угорців на Закарпатті є найболючішим для Будапешту. У нинішні часи немає нічого такого, у чому Угорщина могла б допомогти Україні. «У часи Радянського Союзу, наголосив В.Орбан, становище з угорською освітою на Закарпатті було кращим, ніж у нинішні дні». Україна вдалася до вітчизняної війни, продовжував він, в якій відсутні поставлені воєнні цілі. Дуже важко підтримувати таку державу, яка без визначення військових

завдань продовжує боротьбу. Він відзначив, що стратегія Заходу щодо України провалилася, оскільки не досягнуто перемоги на фронті, а керівництво РФ не зазнало краху. Російсько-український кофлікт не локалізували, він поширився на весь світ. За таких обставин залишається дві можливості: усе продовжувати далі або почати аналізувати становище [120].

Подібні оцінки свідчать, що йдеться про проблеми, які є значно складнішими й виходять далеко за межі двосторонніх відносин, у тому числі й становища угорців Закарпаття. Найбільшим розчаруванням для Угорщини стало те, що на рівні ЄП та ЄК не підтримуються рішучі багаторічні вимоги Угорщини щодо схвалення законопроектів про захист національних меншин, забезпечення для них автономного статусу як обов'язкової умови для кожної країни ЄС. ЄП і ЄК відстоюється позиція, що питання захисту національних менших належить виключно до компетенції держав, на території яких вони проживають. Викликають нарікання й інші обмеження в ЄС, зокрема квотування на реалізацію різних видів готової продукції, обмежене фінансування розвитку пріоритетних галузей економіки, а також вимоги щодо демократизації внутрішньополітичного життя у цій країні. З цих причин керівництво Угорщини усе більшою мірою шукає ринки збуту для своєї продукції поза межами ЄС, на просторі СНД, особливо у Росії та в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (АТР), а також закупівлі енергоносіїв та сировини у РФ всупереч європейським і світовим санкціям проти останньої. Прагнення до збереження повноцінних відносин з РФ є незмінною позицією нинішнього керівництва Угорщини. Проведене в Угорщині соціологічне опитування, під час якого респондентам ставилося наступне конкретне запитання: «Ви погоджуєтеся чи не погоджуєтеся з тим, що Україні потрібно би приєднуватися до Європейського Союзу?» і оприлюднені його результати 17 листопада 2023 р. підтвердили, що угорський соціум дуже суперечливо оцінює становище Угорщини у складі ЄС, що справило відповідний вплив і на результати цього опитування. 62% респондентів вважають, що такий крок з боку України є недоцільним і лише 26% його підтримали, а 12% не знайшли від-

повіді на поставлене запитання. У розрізі політичних уподобань виборців результати опитування є ще більш контрастними. 78% прихильників правлячої партії Фідес не підтримали такого кроку і лише 9% з них з цим згодні, а 13% не знайшли відповіді на дане запитання. Голоси лівої опозиції розділилися порівну: 44% не підтримують і 44% підтримують, а 12% не дали відповіді на поставлене запитання [121].

Угорщина протидіє посиленню централізації влади на просторі ЄС, якої домагаються Франція та Німеччина, відстоює принципи домінування інтересів національної держави. Такі країни складають поки що більшість. В.Орбан зазначив, що у наступні 10-15 років найважливішим завданням Угорщини, стане захист національного суверенітету. Державні Збори Угорщини готуються розглянути законопроект про захист суверенітету як Угорщини, так і закордонних угорців. Угорщина не проти розширення кількості членів ЄС з 26 до 36, але протестує проти скасування одноголосності і запровадження принципу більшості при голосуванні та прийнятті рішень. Угорщина відстоює принцип одностайності при голосуванні як найкращу гарантію захисту її національної безпеки та інтересів. Окрім того, Будапешт однозначно виступає проти політики Єврокомісії щодо пропорційного прийому та розміщення у країнах ЄС мігрантів з мусульманських країн, проти їх проживання в Угорщині. За прогнозами угорської сторони тенденції до розпаду ЄС наростають, європейський континент поступово втрачає свою значимість як окремий світовий полюс. Будапешт виступає за зміцнення християнсько-демократичних цінностей як в Угорщині, так і у Європі. Головна увага зосереджується на захисті суверенітету Угорщини, забезпеченні самих сприятливих умов для успішного розвитку країни, її громадян та чисельних угорських спільнот у сусідніх державах. Як він відзначив, 25% населення світу проживає в зонах, що перебувають чи межують із збройними протистояннями. Тому зміцнення сприятливих умов для співробітництва, виключення конфліктів у Карпатському регіоні – це самий надійний шлях для покращення становища як Угорщини, так і закордонних угорців [122].

Дуже боляче реагує влада цієї країни на погіршення демографічної ситуації, скорочення чисельності угорців як в самій Угорщині, так і у сусідніх державах. Поразки Угорщини в обох світових війнах обернулися для неї величезними втратами, внаслідок чого понад 80 тис. кв. км етнічних територій та понад 3 млн. угорської нації відійшли до складу сусідніх держав. Влада робить усе для того, щоб ХХІ ст. стало для угорців сприятливим і переможним. Колишня президентка країни Каталін Новак на 21-у засіданні Угорської Постійної Ради (МАЕ) 16 листопада 2023 р. звернула увагу на негативні демографічні проблеми угорської нації і закликала вживати заходів, щоб переламати тенденцію чисельного скорочення до її збільшення. Як вона відзначила, за останні 30 років населення Угорщини скоротилося більш як на 700 тис. чол., а чисельність угорців у Румунії зменшилася більш як на 600 тис. чол., у Сербії та Хорватії їхня чисельність скоротилася удвічі. Вона припустила, що заспокійливої демографічної тенденції годі чекати серед угорців Закарпаття. Із зрозумілих причин К.Новак не торкнулася становища багаточисельної угорської спільноти у Словаччині [123].

Треба чітко усвідомлювати, що проблеми угорців Закарпаття почали загострюватися під впливом контрзаходів української влади проти наростаючої великодержавницької політики Росії щодо України, яка переросла у повномасштабну загарбницьку війну, спрямовану на повалення чинної влади і завоювання України. СВО Путіна в Україні – це наочна демонстрація невмирущності загарбницько-реваншистської природи РФ, успадкованої з часів монгольської орди. Наслідком цього стали радикальні заходи України щодо захисту державного суверенітету, територіальної цілісності, національної безпеки, серед яких чільне місце посіли й рішення щодо нейтралізації та викорінення впливу «русского фактора» з життя української нації та цілковите домінування україноцентричної ідеології як на повсякденному, так і на державному рівнях. Це певною мірою позначилося і на культурно-освітньому житті інших національних спільнот України, серед них і угорської. У Будапешті поставилися до цього без належного розуміння, здебільшого з власних інтересів.

Росія та Угорщина були у минулому багатонаціональними утвореннями, панівні еліти яких (москалі та угорці) не спромоглися вчасно подолати реакційну природу абсолютизму, гегемонізму і колоніалізму та врегулювати міжнаціональні відносини на справедливих і демократичних принципах. Під тягарем Першої світової війни та революційних потрясінь, а також інших чинників багатонаціональні Російська та Австро-Угорська монархії були зруйновані. Росія спромоглася відродитися у формі комуністичної імперії і ще на 70 років продовжила своє існування. У кінці ХХ ст. й вона розпалася. Угорщина зазнала нечуваних втрат ше на початку ХХ ст., а Росію це значною мірою спіткало у 1991 році. Після демонтажу комуністичного устрою і завершення трансформаційних процесів у всіх країнах цієї системи у кожній пореформованій державі зміцнилися власні національно-державницькі інтереси, з реалізацією яких вони не забарилися. Угорська національна ідея передбачає забезпечення зміцнення і прискореного розвитку Угорщини, відродження її впливу у рамках колишнього Угорського королівства (Великої Угорщини до 1920 року). Державницька ідеологія РФ спрямована на відродження Росії у кордонах радянської чи царської імперії. Цілі обох країн грунтуються на об'єктивних чинниках, методи їх реалізації визначаються потенціалом кожної з них та рівнем сприятливості міжнародних відносин. Якщо РФ вдається до агресивного і збройного способу повернути до свого складу колишні території і народи, відродити на них своє панування та відновити свій статус як окремого світового центру, то Угорщина прагне до консолідації розчленованої 104 роки тому угорської нації, нарощувати допомогу закордонним спільнотам у сусідніх державах, формувати з останніми рівноправні, неконфліктні та дружні відносини. Така толерантна політика триватиме до тих пір, поки конкретно у сусідній державі не почнеться занепад, погіршення соціально-економічного розвитку чи загостриться її міжнародне становище. Наочним прикладом цього є ситуація в Україні.

Найбільш небезпечним для України у нинішні часи є те, що національні ідеї Росії та Угорщини співпадають у ставленні до

українства. Вістря національних ідей цих двох держав спрямовані на розшматування України. Вивчення практики і наслідків реалізації принципів національних ідей Росії, Угорщини у попередні часи на теренах української та інших націй дозволяє виявити не тільки методи і прийоми досягнення такої мети, а і їхню небезпеку та високий рівень загрози для українських інтересів. Усе це має бути усвідомлено відповідними владними структурами України та громадськістю, стати поштовхом для прискореного очищення історичної правди минулих періодів, зміцнення ролі української національної ідеї у житті Української держави та нації, завершення державотворення на цивілізаційній і демократичній основі, консолідації українства, посилення національної безпеки і оборони, унеможливлення відродження чужинського імперського панування над українством, вироблення адекватних контрзаходів проти усіх проявів великодержавницького шовінізму, звідки б вони не походили.

Незважаючи на те, що станом на сьогодні в Угорщині (дані угорської сторони) проживає лише 3,44% (до 4 тис. осіб) від загальної чисельності русинів у світі, однак русинське питання набуває політичного звучання. Увага до проблематики русинства в Угорщині різко підвищилася після загострення відносин РФ з Україною і особливо після початку повномасштабної війни Московії проти України. Угорська сторона розглядає цю війну як фактор нестабільності в регіоні, що різко погіршить внутрішнє становище у самій Україні. Наслідки цієї війни у Будапешті прогнозуються для України несприятливими. Тому у внутрішній і на міжнародній арені Будапештом розгорнулася інформаційна підготовка політичних еліт та громадськості зарубіжних країн до того, що в Закарпатті проживає дві спільноти – русини (а не українці) та угорці, яких у разі необхідності потрібно буде захищати від агресії Росії, бо вони тисячоліття проживали разом з угорцями у складі Угорського королівства.

Упродовж 2015-2023 рр. між Угорщиною та Україною так і не вдалося нагагодити конструктивний діалог через звуження уроків викладання угорською мовою в угорських освітніх

установах Закарпаття. На думку Будапешта, перешкоди виникли ще 8 років тому, у 2015 р., коли після модифікації закону України про мову освіти у навчальних закладах Закарпаття відбулося значне скорочення годин навчання національних меншин рідною мовою, зокрема й угорської, і збільшення уроків державною мовою.

Після початку війни РФ проти України угорська сторона стала діяти рішуче. Зокрема, пригрозила на початку осені 2023 р. блокувати переговори щодо вступу України до ЄС, якщо не буде відновлено прав угорської спільноти на освіту національною мовою. Після цього Київ направив до Будапешта 8 листопада деталізовану дорожню карту, спрямовану на вирішення питань, порушених урядом Угорщини. Прем'єр-міністр Угорщини В.Орбан на 21-у засіданні Угорської постійної ради 16 листопада 2023 р. заявив, що становище з освітою угорців Закарпаття у період СРСР було кращим, ніж у сучасній Україні [124]. У середині листопада 2023 р. Угорщина передала Україні новий перелік побажань, що торкалися покращення навчального процесу рідною мовою для угорської спільноти. За словами Віце-прем'єр-міністерки з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України Ольги Стефанішиної від 23 листопада «політичні забаганки та заяви угорської сторони абсолютно не змушують нас виокремлювати становище угорської спільноти із загального контексту, що торкається рівноправності усіх спільнот, які проживають в Україні. Тому підхід має бути рівним і однаковим для усіх національних меншин України.

ВР України схвалила 8 грудня 2023 р. модифікований Закон про національні меншини в Україні. Після його оперативного підписання Президентом України умови для використання рідної мови у діяльності місцевих органів, в освітній сфері для усіх спільнот, у тому числі й угорської, значно розширилися. Відповідно, угорська сторона була про це поінформована. На думку української сторони, непорозуміння у відносинах України з Угорщиною були зняті.

На початку січня 2024 р. Посольство Угорщини в Україні (Київ) отримало через інтернет погрози на адресу угорців За-

карпаття та Міністра закордонних справ Угорщини Петера Сійярто, щоб не їхав до Ужгороду на переговори з представниками України з метою покращення двосторонніх стосунків. Адресати і місце відправлення цього фейкового звернення не виявлені. Але, на жаль, угорська сторона скористалася цією провокативною фальшивкою, щоб вилити діжку багна на українців, очорнити ситуацію в державі. Посприяв у цьому угорський українофоб, політолог і журналіст Жольт Байєр. Він обнародував розмову з П. Сійярто напередодні його поїздки до Ужгорода.

Міністр закордонних справ Петер Сійярто постійно наголошував, що Угорщина заінтересована у формуванні добрих стосунків з Україною. На території Закарпаття проживає 150 тисяч угорців. Угорщина зацікавлена у порозумінні з українською стороною задля забезпечення сприятливих умов для проживання і розвитку угорської спільноти. Але великих можливостей для співробітництва П. Сійярто не бачить, бо Угорщина і Україна – це два світи, два способи життя, дві ментальності. Свою негативну позицію щодо українства він обгрунтував наступними прикладами. Це ті українці, які підпалили будинок профспілок в Одесі, де рятувалися «русские» від погрому. Втішалися тим, як вистрибували люди з вікон палаючої будівлі, а потім добивали тих, хто вижив. Це ті українці, які влаштували погроми на Сході України проти «русской» меншини, а може вона й в більшості, не жаліючи жінок, дітей, стариків, нікого. Це ті українці, для яких зразком і національним героєм є Степан Бандера – самий звірячий, садистський, огидний нацист. Його послідовники у лавах військових частин СС у роки Другої світової війни винищили самими варварським способами тисячі євреїв та поляків, спалювали цілі села, не жаліючи стариків, жінок, дітей. Далі П.Сійярто визнав, що й угорцям постійно треба виправдовуватися через політику Хорті. Тут, в Угорщині Бандеру і таких українців прагнуть виправдовувати. До таких багатьох негідників П.Сійярто відніс й відомого історика Крістіана Унгварі (Будапешт). Це такі українці, які складають списки смертників, в яких значиться В.Орбан, М. Міхалком та й сам П.Сійярто. Це ті українці, які позбавля-

ють прав національних спільнот і аплодують цьому. Це ті українці, які, з одного боку, погрожують угорцям розправою у такий варварський спосіб, а, з другого боку, вимагають від нас гроші, зброю, просять підтримки і солідарності. Звичайно, П. Сійярто не стверджував, що усі українці такі. Він наголошував, що кожен народ, уся нація ніколи не є одноманітними. Весь народ, усю націю ніколи не можна оголошувати колективним злочинцем та засуджувати, зневажати, звинувачувати усіх у нацизмі чи комунізмі. Словом, це не вся Україна, це не ті українці, але, на жаль, сьогодні такі нотки панують в Україні. З такими представниками ведення переговорів виключається. П. Сійярто з величезним трудом погодився на поїздку до України і переговори в Ужгороді у кінці січня 2024 р. На його думку, Прем'єр-міністр В.Орбан не може собі дозволити їхати до України. Якщо в Україні хочуть від нього, від нас щось отримати, тоді їдьте сюди. Адже в Угорщині та Будапешті не прийнято гостям робити смертельні погрози [125].

Новий закон про нацменшини, схвалений в Україні у грудні 2023 р., свідчив про започаткування відновлення прав національних меншин, зокрема й угорської на Закарпатті. Рівень забезпечення прав національних меншин належить у ЄС до важливої сфери. І керівництвом України, рухаючись у напрямку євроатлантичної інтеграції, це було враховано. Обидві сторони спробували досягти компромісу: Україна – покращити угорцям Закарпаття умови і права для збереження їх як національної спільноти, мови і культури, угорської ідентичності; а Угорщина – підтримати надання Україні з боку ЄС 50 млрд. євро і не перешкоджати підготовці вступу України до ЄС [126].

29 січня 2024 р. в Ужгороді відбулися переговори між делегаціями обох держав, які очолювалися главою Офісу Президента України А. Єрмаком і Міністром закордонних справ України Д.Кулебою та Міністром закордонних справ Угорщини П. Сійярто. Головною метою на цих переговорах української сторони була підготовка до зустрічі Президента України з Прем'єр-міністром Угорщини, а угорська сторона повернула хід діалогу на невдоволення становищем угорської спільноти

на Закарпатті. Під час цієї зустрічі П.Сійярто повідомив, що начебто українська сторона, цим модифікованим законом про нацменшини у грудні 2023 р., не запропонувала нічого нового для поращення становища угорської меншини. Тому угорська сторона виробила нові пропозиції з 11 пунктів і міністр передав їх українській стороні.

Проаналізовані фахівцями України 11 угорських пропозицій не знайшли підтримки з боку української сторони. Ними вимагалося визнати угорців та русинів як корінних меншин Закарпаття, надати їм права на подвійне громадянство, відновити їхні права, що існували до 2015 року, забезпечити автономний статус для усіх спільнот Закарпаття, відповідно до результатів референду в краї 1 грудня 1991 р., відновити усі пам'ятники у цьому краї хортистського періоду, прирівняти статус угорської і русинської мов з українською у межах цього краю, забезпечити в усіх населених пунктах та державних і громадських установах, публічних місцях усіх рівнів застосування угорської та русинської мов нарівні з державною. Практично, політичні та культурно-освітні права угорців і русинів виокремлювалися з політико-правового і культурно-освітнього простору Української держави. Влада України, перебуваючи у стані тяжкої війни проти рашистської Росії, зуміла з кінця 2023 р. започаткувати на правовому рівні покращення становища угорської спільноти Закарпаття. А Угорщина, користуючись тяжким воєнним становищем України, вдалася у черговий раз до зухвалих вимог, які не можуть навіть обговорюватися у стані воєнної агресії РФ проти України. П.Сійярто наголошував 4 лютого 2024 р., що починаючи з 2010 р., позиція Угорщини щодо України є незмінною: постачання зброї не було і не буде. А фінансова допомога Україні з боку ЄС, на думку Будапешта, має направлятися на підтримку державних інституцій, соціально-економічної сфери, а не на озброєння та розвиток ВПК. Вимагалося здійснення щорічного контролю за використанням цих коштів Україною [127].

В інтерв'ю 11 лютого 2024 р. щоквартальнику «European Voices», що видається у Відні англійською мовою, В. Орбан зробив припущення, що світова спільнота має допомогти Росії та

Україні досягти перемир'я. Продовження війни означатиме для України втратою все більших територій. Він наголосив, що Україна перебуває на перетині зіткнення геополітичних інтересів світових держав. Так, Росія ніколи не погодиться на те, щоб Україна стала членом ЄС та НАТО. Він також наголосив, що Захід втрачає домінуючі позиції у світі. Центром світової економіки стає АТР. У другій половині 2024 р. Угорщина головувала у Єврокомісії. Вона вдалася до прискорення вступу Західних Балкан, особливо Сербії, до ЄС, підвищення конкурентноспроможності цієї спільноти. Увага до України у Будапешті знизилася. В.Орбан вдався як до гальмування започаткованих переговорів ЄС з Україною про членство останньої в ЄС, так і до відтермінування вступу України до ЄС [128].

У ході прес-конференції 5 березня 2024 р. П.Сійярто відзначив, що зустріч Прем'єр-міністра Угорщини В.Орбана з Президентом України В.Зеленським неможлива допоки Київ не змінить законодавство щодо прав угорських національних спільнот. За його словами, уряд України у відповіді на 11 вимог Будапешта щодо відновлення прав угорської меншини не запропонував таких пропозицій, які містили б прогрес щодо повного відновлення прав угорської меншини в Закарпатській області, якими вона користувалася до 2015 року. На думку угорської сторони, у отриманій від Києва відповіді положення з 11 пунктів не були виконані, і в цілому вона була «неконструктивною». При цьому П.Сійярто не сказав, про які умови йдеться. Але й так відомо, що Угорщина хоче відновлення прав національної спільноти, які передбачалися у скасованому законі Ківалова-Колісниченка від 2012 року, коли Україна перетворювалася на федеративну державу, в якій предбачалося панування «русского языка» по всій території Україні, а мов інших спільнот – в регіонах їхнього проживання. П.Сійярто додав, що найближчими днями Угорщина надішле до України свою офіційну відповідь щодо питання нацменшин. «Поки Україна не ухвалить необхідного законодавства для відновлення прав угорської національної громади, на його думку, умови для зустрічі на високому рівні просто не можуть бути створені» [129].

Слід наголосити, що вимоги щодо покращення становища угорської спільноти Закарпаття носять зухвалий характер. Вони є далеко не ключовими у прагненнях Угорщини, а є лише зачіпкою, публічною ширмою Будапешта у ставленні до України. Основна мета Угорщини глобальніша. Будапешт у відкритій формі підтримує саме РФ у війні проти України, всіляко протидіє і саботує всебічну допомогу Україні у війні проти Росії, вислуговується перед Путіним, щоб досягти головного – у випадку поразки України у війні і підпаданні основних її територій під московську окупацію «захистити» Закарпаття від російського проникнення у Європу, а у кінцевому підсумку інтегрувати цей край до Угорщини на основі історичного права. Вдячний за однозначну підтримку В.Орбаном Росії В.Путін не заперечуватиме повернення цього краю до Угорщини. Перегляд хоча б однієї складової Тріанонського мирного договору 4 червня 1920 р. чи Паризького мирного договору 10 лютого 1947 р. дасть підстави Угорщині проголосити про недійсність усіх інших актів щодо її кордонів й з іншими сусідніми державами.

Подібні реваншистські ідеї мають серйозну опору у політичних колах Угорщини. Лідер парламентської опозиційної партії «Наша Батьківщина» Ласло Торочкоі 26 лютого 2023 р. та упродовж 27-30 січня 2024 р. публічно заявляв, що розвиток подій у російсько-українському конфлікті може стати наслідком припинення існування України як суверенної держави. При цьому він обурювався не варварськими наслідками агресивної війни Росії проти України, а наростанням антиугорської політики з боку влади України. Як він заявляв, незабаром усіх угорців Закарпаття кинуть на фронт, щоб вони загинули. У нинішні часи угорців вичищають із цього краю. В результаті саме українських, а не московських дій угорство Закарпаття може фізично зникнути. Зважаючи на це, закарпатські угорці можуть звернутися до Угорщини щодо надання їм захисту. Л. Торочкоі заявив, що у зв'язку з такою можливістю, Угорщина може претендувати на Закарпаття. Він пропонує розпочати переговори з В.Путіним про майбутню долю Закарпаття. Він агітує за відновлення спільного кордону між Угорщиною та

Польщею, що існував у 1939 році. Дані політичні вимоги стали складовою програми поки що єдиної партії Угорщини. Слід зважати, що ця парламентська партія стала спадкоємницею одіозної у минулому партії «За кращу Угорщину», відомої як партія «Йоббік», що розпалася на окремі такі ж реваншистські сили [130].

На нинішні претензії й запити угорських реваншистів історія дала однозначну відповідь ше у кінці XIX – початку XX ст. В інтерв'ю американському журналісту Т.Карлсону В.Путін, як і Торочкої, помилилися, коли стверджували, що угорці, які живуть на Закарпатті, хочуть повернутися до своєї історичної батьківщини – Угорського королівства. Слід наголосити, що Угорське королівство було спільною державою різних народів, а не лише угорців. Енергійні зусилля угорської еліти перетворити його на угорську державу на рубежі XIX-XX ст. спричинили нечуване наростання національно-визвольних змагань серед усіх інших народів, що проживали у ньому, та стали основною причиною його розпаду у кінці 1918 року на 6 нових незалежних держав. В результаті Першої та Другої світових воєн титульні нації Габсбурзької монархії – австрійці та угорці – отримали разом лише 26% території колишньої монархії для розбудови своїх самостійних держав – Австрії (понад 84 тис. кв. км) та Угорщини (понад 93 тис. кв. км). На місці монархії виникли, крім Австрії та Угорщини, Польща, Чехословаччина, ЗУНР, Королівство сербів, хорватів та словенців (у майбутньому Югославія), значні територіальні прирощення отримали Румунія та Італія. Як показала світова практика, плани і намагання самими різними способами відновити колоніальні імперії після їх розпаду не мають належного успіху. Подібна доля чекає й на усі інші колоніальні, багатонаціональні держави.

У ході візиту Прем'єр-міністра Угорщини В.Орбана до США 8 березня 2024 р. заради зустрічі з колишнім президентом США і нинішнім кандидатом на цю посаду Д.Трампом у резиденції Д.Трампа Флориді, обговорювалося широке коло питань: поглиблення двосторонніх відносин, мирне врегулювання військового конфлікту (так в оригіналі) в Україні, підвищення

безпеки кордонів, захисту національного суверенітету та інше. В.Орбан не приховував, що у нього складалися самі тісні відносини з США, коли при владі перебували республіканці, зокрема на чолі з Д.Трампом. Він побажав і запевнив у сприянні перемозі Трампа на виборах Президента США у листопаді 2024 р. Закономірно, що у ході цієї зустрічі у центрі уваги перебували шляхи поглиблення відносин Угорщини та США. Обидві сторони висловили переконання, що відносини між обома країнами стануть конструктивними. Будапешт прагне до стратегічного партнерства з Вашингтоном, щоб зміцнити своє становище у Європі та насамперед у регіоні. Дуже важливо, що В.Орбан приділив також велику увагу питанням України в цілому, а також воєнній ситуації між Росією та Україною, підтримки країнами Заходу України у війні з РФ. Україна подавалася як багатонаціональна держава, але Київська влада вдалася до формування унітарної держави, ігноруючи правами інших народів, особливо «русских» на півдні та на сході, які складають переважну частину населення. Він не вдався до історичних та статистичних даних щодо етнічного складу жителів східних і південних регіонів України, не пояснював різниці між «русскими» та «російськомовним населенням», що виникло внаслідок столітнього зросійщення, колонізації, асиміляції та суцільної депортації інших народів, які на цих землях проживали віками і були автохтонними. Він оперував лише йому вигідними ідеологемами, витвореними у Москві і вигідними для Угорщини, що київський режим вдався до винищення та розправи з «русским», проросійським населенням, до асиміляції інших національних спільнот, які населяють Україну. Усе це спонукало Росію ввести свої війська на південно-східні території і вдатися до його захисту від свавілля українських націоналістів. Рішуче переконував, що Україна не може перемогти у цьому конфлікті з Росією, що Київ найбільше винен у тому, що РФ вдалася до СВО. Серед шляхів припинення війни В.Орбан під час цієї зустрічі відстоював позицію Росії. Мол, геополітичні інтереси Москви не варто порушувати. Україна перебуває у зоні геополітичного протистояння Росії та колективного Заходу. Заради зближення інтересів

Заходу та Росії Україна не повинна вступати до ЄС та НАТО, а має залишатися у нейтральному статусі, не рекомендуючи при цьому жодних гарантій для неї у такому безправному становищі. Усі гарантії її безпеки та існування мають покладатися на ООН. Соромно, що Будапештський меморандум 1994 р., яким ядерні держави взяли на себе зобов'язання про забезпечення територіальної цілісності та недоторканості кордонів України, у ході зустрічі навіть не згадувався. Адже війна РФ проти України, загарбання її територій, варварське винищення цивільного населення, інфраструктури – це наслідок грубого невиконання положень, викладених у Меморандумі країнами ядерного клубу, тими ж США. Обидві сторони (Угорщина і США) про це навіть не говорили, бо прагнули до забезпечення власних геополітичних інтересів. В.Орбан висловлював переконання, що Д.Трамп виграє вибори і обов'язково повернеться на посаду Президента США у листопаді 2024 р.; наголошував, що це стане ключовою подією світового рівня, у тому числі й забезпеченні швидкого миру в Україні. Він відзначав, що потреба у таких світових лідерах, які спроможні забезпечити мир у всіх частинах світу, є дуже великою. До таких він відніс і самого Д.Трампа. Тому побажав йому повернутися до Білого Дому і принести усім народам мир. На його переконання, якби Трампа повторно було обрано у 2020 р. Президентом США, то нинішньої війни в Україні не було б. Зі своєї сторони Д.Трамп дуже високо оцінив діяльність В.Орбана, назвав його прекрасним, фантастичним керівником у Європі, навіть у всьому світі, якого дуже поважає. Він підкреслив, для нього була дуже велика честь, що В. Орбан здійснив до нього поїздку, зустрівся з ним і корисно провів з ним час [131].

При цьому необхідно підкреслити, що зустріч В.Орбана з Д.Трампом 8 березня 2024 р. у США спрямовувалася на те, щоб Угорщина отримала після його повторного обрання на посаду Президента США максимальну підтримку з боку Вашингтону для реалізації її стратегічних завдань у Європі та у регіоні. Шляхом формування надійних стосунків з головними геополітичними державами світу – РФ, США, Німеччиною та Китаєм, Будапешт надіється у ході мирного врегулювання

післявоєнних відносин між Росією та Україною досягти максимальної вигоди як для самої Угорщини, так і для значного покращення становища розчленованої угорської нації у Центрально-Східній Європі.

Угорщина, аналогічно до Росії, буде також вимагати надання Закарпаттю статусу, адекватного до Криму та східних територій України. Енергійні візити у 2024 р. В. Орбана до США, Росії та Китаю передбачають формування дружніх стосунків Угорщини з РФ, США та КНР, спрямовані на максимальне отримання від цих країн підтримки угорських національних інтересів. Виглядає досить вірогідним розвиток наступного сценарію. Якщо між Москвою, Вашингтоном та Пекіном досягти компромісу у питанні завершення війни між РФ та Україною і укладання прийнятних для обох сторін мирних угод не вдасться, то всяке погіршення ситуації навколо майбутнього України буде складатися вигідно для Будапешта. Тобто федералізація східних областей України спонукає до такої ж федералізації і на західних теренах України, зокрема й на Закарпатті. Ослаблення Української соборної держави чи її падіння за наслідками агресії Росії та несприятливих міжнародних відносин означатиме автоматичне наростання впливу Угорщини у Закарпатті, аж до його збройного захоплення під лозунгами порятунку угорців та українських русинів Закарпаття від російського імперіалізму. У разі розвитку будь-якого негативного сценарію навколо України до подібних кроків Угорщини можуть вдатися й інші західні сусідні держави України. Зважаючи на те, що усі вони є членами НАТО, Росія відмовиться від війни з ними і з легкої подачі згодиться на перехід західних територій України до їх складу. Тим більше у Росії є величезний кількастолітній досвід поділу українських земель із західними державами.

У виступі на радіо ім. Кошута 22 листопада 2024 р. В.Орбан відзначав, що на Україну чекають два самі небезпечні місяці. Якщо після вступу Д.Трампа на посаду президента США зупинять підтримку України, то у Європи немає такого військового потенціалу, щоб гарантувати Україні успішне з її точки зору завершення війни. Через місяць, в інтерв'ю від 24 грудня

2024 р. за підсумками року В.Орбан відзначав, що США і Європа разом витратили на підтримку України у війні проти РФ майже 300 млрд. євро. Цих коштів вистачило б на значне підвищення рівня життя населення усіх країн ЄС, покращення економічного становища Балканських країн та вирішення міграційних проблем. На його думку, війна має закінчитися у 2025 р. мирними переговорами. А та сторона, яка не погодиться на мирні умови, має бути знищена [132].

Напередодні різдвяних свят у грудні 2024 р. посол Угорщини в НАТО Іштван Балог презентував міністру закордонних справ Республіки Хорватія Гордану Кріч-Радманю географічний атлас, виданий у 2021 році у Будапешті англійською мовою, в якому весь Карпатський регіон включено до складу Угорщини. Хорватський міністр вважає, що цей подарунок є недоречним, бо він містить нагадування кордонів Великої Угорщини. Видавати такий атлас і дарувати його незвично, тим більше, у ньому не згадується територія Великої Угорщини. А підписи під географічними картами, на його думку, є сумнівного змісту. Г. Кріч-Радмань зазначив, що він буде радитися з політиками Румунії, Словаччини та Словенії. У відповідній заяві МЗС Словаччини щодо цього атласу наголошується: «важливо поважати офіційно схвалені кордони» [133].

Угорські громадські діячі Жольт Байєр, Атал Томаш Товт, Марк Беніч у грудні 2024 р. на сторінках правоцентричної газети «Magyar Nemzet» («Угорська нація») висловилися про те, що Угорщина займає у російсько-українській війні правильну позицію, звинуватили владу України у цій війні, бо вона кинула українців на смерть. Ця позиція співпадає з діями українських колаборантів – В.Медведчука, М.Азарова, Ю.Бойка, Н. Меркулової та інших. Подібним заявам дав належну відповідь відомий діяч Угорщини Мартон Томпош, голова парламентської партії Угорщини «Моментум»: Україна бореться за свою незалежність, стала жертвою агресивної Росії. Демократичні країни і ключові організації світу позиціонують себе на боці України.

Візит Прем'єр-міністра Словаччини Р. Фіцо 27 грудня 2024 р. до Москви був спрямований на продовження угоди про тран-

зит газу до Європи через Україну, яка завершилася з 1-го січня 2025 р. Як він зазначив, 27 країн ЄС втратять упродовж наступних 2-х років через імпорт газу іншими шляхами 120 млрд. євро. А для Словаччини це обернеться щорічними втратами 220 млн. євро. Він наголосив, що від припинення транзиту газу через Україну більшої шкоди зазнають країни ЄС, ніж Росія. Р. Фіцо шукав підтримки у В. Путіна щодо продовження цієї угоди. Україна погодилася б на її продовження, якби Росія припинила війну і вивела свої війська з України. Оскільки з боку Москви таких дій немає, тому Київ не продовжив угоди. Р. Фіцо промовчав про першопричини такого стану речей, і прагне покласти відповідальність за припинення транзиту газу до Європи на Україну, звинувачує В.Зеленського у помилках, який у «нерозумний спосіб» відхилив умови припинення вогню і цим самим погіршив становище України на шляху досягнення миру. Р. Фіцо підтримав мирний план В.Орбана і запропонував Словаччину місцем для проведення переговорів між РФ та Україною про перемир'я. У відповідь Угорщина підтримала пропозицію щодо місця проведення переговорів у Словаччині. Відзначається, що й В. Путін не заперечив запропонованого місця для проведення переговорів [134].

В інтерв'ю Радіо ім. Кошута 16 січня 2025 р. В.Орбан звернув увагу на те, що у ході такої тривалої війни Україна зазнала дуже великих руйнацій. Її нинішній економічний стан не відповідає рівню розвитку країн ЄС, які перебувають у стабільних умовах. Для прискореної відбудови України їй не вистачатиме ресурсів, для цього вимагатимуться значні кошти Заходу та ЄС, що складатиме дуже серйозні випробування для них. На його думку, лише після війни, скасування санкцій проти Росії та відновлення економіки України «можна буде починати займатися Україною». Цим самим В. Орбан вважає передчасність прискореного курсу України на європейську інтеграцію [135].

Міжнародна діяльність нинішньої влади Угорщини спрямована виключно на успішне вирішення питання щодо угорських спільнот у сусідніх державах, насамперед в Україні, яке розглядається її елітою доленосним і найбільш значимим для

Угорщини. Рівень забезпечення національних та державницьких інтересів Угорщини залишається відкритим, бо цілковито залежатиме від її геополітичного становища та розстановки сил на міжнародній арені.

Висновки. Національно-визвольна боротьба усіх народів багатонаціональних Габсбурзької та Російської імперій, серед них і українців Центральної України, Галичини, Закарпаття, Буковини, наростала з початку ХХ століття. Завдяки падінню і розпаду воюючих між собою Російської у 1917 р., а Австро-Угорської у 1918 р. імперії, українська нація на основних своїх етнічних землях добилася незалежності, об'єднала і започаткувала формування соборної держави. Соборна Українська держава відродилася на основних етнічних територіях і існувала упродовж 1918 – 1922 рр. Вона була повалена і розчленована країнами Антанти – Францією, Великобританією, США, Росією – на користь більшовицької Росії, Польщі, Чехословаччини (ЧСР), Румунії. В результаті нового порядку, узаконеного на основі великодержавницької політики розділяй і владарюй системою Версальських мирних договорів 1919-1923 рр., у Європі була встановлена кричуща несправедливість щодо багатьох країн, з якою не змирилася жодна розчленована чи поневолена нація.

Національно-визвольні змагання української нації не припинялися на усіх розчленованих землях її проживання, що наочно підтверджується на прикладі боротьби українських русинів Закарпаття у складі ЧСР, а потім – Угорщини. Виразниками політичного обличчя Закарпаття були місцеві діячі, боротьба яких відповідала загальнодемократичним цінностям і служила інтересам населення багатонаціонального краю. Умови перебування у складі ЧСР згуртовували українських лідерів Закарпаття на боротьбу за інтереси домінуючого у краї етносу – українських русинів. Основу визвольних змагань у чеський період складала ідеологія українофільства, спрямована проти ідеології чехословакізму. Плани українських патріотичних сил по забезпеченню інтересів українців послідовно зреалізувалися з проголошенням автономії Підкарпатської Русі 11 жовтня 1938 р. у складі ЧСР, а згодом і неза-

лежної Карпатської України 15 березня 1939 р., наданням українській мові статусу державної, забороною діяльності ворожих для українських національних інтересів політичних партій.

Це відбулося завдяки тривалому перебування Підкарпатської Русі у складі ЧСР, більш вищому її соціально-економічному рівню розвитку, толерантній політиці щодо українських русинів, прискореному поширенню і зміцненню усвідомлення русинами себе невід'ємною складовою великої української нації, а також сприятливим міжнародним умовам, федералізації, розпаду й загибелі Чехословацької Республіки.

Упродовж квітня 1939 – кінця 1944 рр. Закарпатська Україна перебувала у складі Угорщини, в якому переважали методи управління силових і військових відомств. Закарпатці пережили три форми державно-владної політики Угорщини у цьому краї: правління військової адміністрації, яку слід вважати військовим окупаційним режимом; діяльність регентського комісаріату, що позначалася пом'якшенням становища і спрямовувалася на включення регіону у державно-правове поле Угорщини; з березня 1944 р. та середини жовтня – фактичне панування фашизму і нілашизму, угорського різновиду фашизму. На щастя, в останній рік війни та через два тижні після встановлення режиму Салаші, Закарпаття було звільнене з-під їхньої влади Червоною армією. Жителі Карпатської території пережили тоталітарну і авторитарну форми правління, воєнно-жандармський порядок, регентське (централізоване) управління краєм, відмову у наданні автономії для переважаючого українського населення, впроваджену одномовність замість проголошеної угорсько-рутинської двомовності у всіх сферах адміністративного та повсякденного життя краю, заборону діяльності проукраїнських організацій та використання рідної мови. Ідеї Угорського королівства Святого Іштвана цілковито домінували у суспільно-політичному житті краю. У практичній діяльності влади щодо переважаючого автохтонного українського населення переважали окупаційні ознаки з широким застосуванням репресивних методів. Українські лідери й організації національно-визвольного спрямування,

прорадянські, прочеські сили піддавалися арештам, ізоляції та переслідуванням. Носії комуністичної ідеології підлягали знищенню. Рішучі заходи щодо витворення з русинів окремої і повноцінної рутинської нації, формування штучної рутинської мови, її кодифікації і презентації її як повноцінної літературної мови рутинів, системна асиміляція русинів складали основу національної ідеї Угорщини в Закарпатті, яка цілеспрямовано і системно реалізовувалася у роки війни.

Під дією цих чинників на Закарпатті гору взяли проугорські сили, які безуспішно відстоювали відновлення набутої територіальної автономії Підкарпатської Русі у чеський період, зате активно заперечували державність Карпатської України та орієнтацію на підрадянську Україну у складі СРСР. У їх діяльності запанувала угро-русинська ідеологія за об'єднання усіх русинських земель (Закарпаття, Пряшівщини, Мароморощини) у складі Угорщини, як це було до розпаду Габсбурзької монархії. Русинські діячі перейшли від засад русинофільської до угро-рутинської ідеології, стали провідниками великодержавницьких інтересів Угорщини, зокрема сприяли: запровадженню в краї угорської мови як офіційної, а рутинської – вживаної у повсякденному житті місцевого населення; зміні назви русинів на рутинів/рутенів, кодифікації рутинської мови як мови окремої нації; реалізації ідеї про те, що східнослов'янську групу народів складають 4-и повноцінні і незалежні нації – «русские», білоруси, українці, рутини/рутени.

Всупереч великим старанням угорській владі так і не вдалося викорінити з повсякденного життя українців Закарпаття відроджену й укорінену українську самобутність, мову і культуру, усвідомлення своєї спорідненості з українцями на Сході, сформувати з місцевого населення окрему рутинську націю зі своєю культурою, мовою і традиціями, які мали стати надійним підгрунтям для представлення рутинів як окрему, повноцінну, четверту східнослов'янську націю у Європі, поряд з «русской», українською та білоруською націями.

На становищі українців Підкарпаття негативно позначилися рішучі заходи щодо формування з них окремої русинської нації, кодифікації їхньої мови, заперечення їх приналежності

до українців, викорінення українофільської, русофільської та комуністичної ідеології. На Закарпатті відобразилися усі тяготи програної Угорщиною війни, участь у якій була такою активною. Усе це обумовило значний відступ у політико-правовому статусі та демократичному розвиткові краю у порівнянні з його міжвоєнним становищем у чеський період.

Джерела підтверджують, що незважаючи на утиски та заборону у 1939-1944 рр., українська національна ідеологія, як і українська мова на Закарпатті, залишалися незнищуваними. Місцева інтелігенція і самі члени Наукового товариства Закарпаття (НТЗ) користувалися українською літературою та мовою, які клалися в основу різних проектів русинської мови і отримували підтримку серед місцевого населення та учнівської молоді. Діяльність НТЗ виявилася непродуктивною у виконанні поставлених перед ним завдань окупаційною владою. Сформувати окрему русинську мову так і не вдалося. Українська мова з місцевими діалектами продовжувала домінувати серед українського (руського) населення Закарпаття.

Значною мірою через воєнні умови Угорщині не вдалося реалізовувати на Карпатській території схвалені програми щодо сприяння розвитку економіки краю, зниження безробіття, надання автономії, покращення його соціально-економічного і культурно-освітнього життя русинського населення.. В Угорщини не вистачало ресурсів для забезпечення на рівні ЧСР умов життя закарпатців через нижчий рівень її економічного розвитку, мілітаризацію економіки. Тим більше, коли тоталітаризм, реакційність і варварство режимів набули апогею у світових державах обох воюючих воєнно-політичних блоків. Період перебування Закарпаття у складі Угорщини у роки війни позначалися більш регресивними, ніж позитивними наслідками для українців цього краю, що підсилило їхню національну свідомість і політичну рішучість.

Місцеве населення стало жертвою тоталітарних режимів Угорщини, Німеччини та СРСР, через що усі етноси краю зазнали величезних втрат. Масові примусові мобілізації угорського і німецького населення Закарпаття на відбудову зруйнованих у роки війни економіки, міст та інфраструктури, покарання й

депортації військових злочинців та колаборантів поширилося й на представників українських патріотичних організацій, лідерів визвольних змагань, учасників ОУН та УПА, що стало реакційним явищем в історії Закарпаття, спровоковане сталінським режимом. Кількість репресованих, депортованих і знищених провідних етносів Закарпаття – українських русинів, угорців, німців, євреїв, ромів – упродовж 1939-1951 рр., обчислюються у 150-155 тисяч осіб. Питома вага жертв серед населення Закарпаття складає 20%, що є найвищим показником серед воюючих країн.

З возз'єднанням Закарпатської України з основною частиною українства у складі УРСР завершився процес становлення руського населення Закарпаття як модерної складової української нації. Політичні та економічні перетворення на Закарпатті в умовах соціалізму сталінської моделі обернулися для українців краю черговими випробовуваннями. Усуспільнення усіх форм власності, колективізація сільського і лісного господарства вивільнили тисячі робочих рук для залучення краян до розвитку видобувних галузей на просторах Сибіру. Людські й матеріальні ресурси Закарпаття стали джерелом післявоєнної відбудови зруйнованих територій СРСР. Цим самим вдалося знизити безробіття і покращити умови для повноцінної праці і життя.

Для українських русинів Закарпаття доленосними упродовж ХХ ст. виявилися наступні події: досягнення автономії у грудні 1918 та червні 1919 рр. у складі Угорської держави, у жовтні 1938 рр. у складі ЧСР, проголошення незалежності Карпатської України у березні 1939 р., його возз'єднання з Радянською Україною 27 листопада 1945 року у складі СРСР. Здобуття Закарпаттям автономії та незалежності у першій половині ХХ ст. явилося вершиною державотворної діяльності українських національно-визвольних сил цього краю, що вивищується над гегемонізмом усіх тоталітарних моделей (фашизму, комунізму, нацизму, хортизму), які панували у Європі у ХХ ст.

Західна Україна, Карпатська Україна, Північна Буковина та Ізмаїльшина у кінці Другої світової війни возз'єдналися у складі УРСР в рамках СРСР. Більше того, національно-визволь-

ний потенціал українських русинів, їх прагнення об'єднатися з Матір'ю-Батьківщиною, виходив за межі усіх цих теренів. Але міжнародні обставини склалися так, що лише ці чотири частини українських земель змогли ввійти до складу УРСР, решта залишилася у складі сусідніх держав як на сході, так і на заході нашої країни.

Завдяки возз'єднанню цих територій з УРСР українська нація опинилася в єдиному державно-адміністративному утворенні, що прискорило її консолідацію і наростання боротьби за самостійність. Їхнє об'єднання з Україною стало успішним завдяки активній діяльності національно-визвольних сил та сприятливим міжнародним відносинам. Іншим також розчленованим народам подібних успіхів не вдалося досягти, оскільки міжнародна політика складалася не на їхню користь. Хоча потенціал у них був не гіршим від можливостей українців на західних теренах. Кращі, часом гірші періоди в їх історії завершилися переможно, бо домінуючий вектор їх розвитку і національні прагнення співпали із планами світових держав, яким це йшло на користь. Завжди треба залишатися вдячним тим силам, які сприяли визріванню, формуванню і перемозі Української національної ідеї. Окрім подяки відважним поводирям кількох поколінь національно-визвольних змагань українських героїв ми маємо також цінувати міжнародний чинник, що склався на користь справедливих національних прагнень української нації, у минулому розчленованих на головних теренах її розвитку, але ніколи не втрачених.

Всупереч дуже тяжким втратам упродовж ХХ ст., українська нація зуміла вибороти незалежну, соборну державу в оптимальних для неї кордонах. Оцінка доленосності актів возз'єднання руського населення у складі УРСР на фоні їх тисячолітньої історії цілковито справдилася тільки після того як СРСР припинив своє існування і на соборних українських землях у 1991 р. було проголошено незалежну Україну, в якій український етнос став державотворним. Розпад Радянської імперії і проголошення соборної і незалежної Української держави – спільний доленосний успіх українства на усіх теренах його проживання.

Відсутність толерантної позиції з боку Угорщини до України спричинена її великодержавницькими зазіханнями, які спрямовані на повну підтримку Росії у її агресії проти України задля того, щоб у разі вдалого завершення війни, загарбання чи повернення України під повний контроль РФ, добитися при мовчазній згоді Москви максимального задовільнення територіальних претензій, у тому числі й посилення власного впливу на Закарпаття, мирного прилучення цього краю до сфери її впливу з відомими перспективами.

З цієї точки зору, тематика політичного русинства, поєднання інтересів угорців та русинів Закарпаття у черговий раз актуалізувалося і стає важливою не тільки у Закарпатті, а й у тих країнах, до складу яких у минулому входили значні українські етнічні території.

Віковічна мрія українських русинів на основних землях їхього проживання здійснилася у 1945 р. після возз'єднання зі своїми кровними братами в єдиній Українській державі – Україні. Це виявилося доленосним фактором у визначенні майбутнього й українських русинів Закарпаття. Але їх надії справдилися лише після розпаду СРСР і формування Української незалежної і соборної держави. Без такої перспективи суперечливість основних висновків, зроблених за наслідками перебування Підкарпатської Русі у складі Чехословаччини, Угорщини та СРСР у ХХ ст., залишалися б домінуючими.

Досвід боротьби українських русинів Закарпаття у міжвоєнний період доводить, що основою існування благополучної держави має бути цілковите домінування правових і демократичних принципів, заснованих на національно-державницьких традиціях минулого української нації у внутрішньому житті, рівноправність відносин на міжнародній арені. Інтереси і права національних спільнот у культурно-освітній сфері, які проживають в Україні як автохтонні суб'єкти, мають забезпечуватися на тому ж рівні, що відповідають життєдіяльності титульної нації. І ці положення мають реалізуватися після завершення агресії РФ проти України, відновлення і зміцнення соборної Української держави.

Список посилань:

1. Дані подаються на основі авторських розрахунків.

2. Berend T. Ivan – Ranki Gyorgy. Kozep-Kelet-Europa gazdasagi fejlodese a 19-20. szazadban – Bp – 1967 – 529.old.

3. Кризис политической системы капитализма в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. – М – 1982 – с.10.

4. Pinter Istvan. Munchen es az elso becsi dontes hatasa a MSZDP politikajara. – Budapest – Tortenelmi Szemle – 1976 – № 3 – 407,408,409; Кризис политической системы капитализма в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. – М – 1982 –с.68,69,71, 84, 85,87,89,90.old.

5. Держалюк М.С. Угорські демократи проти тоталітаризму. 20-30 рр. – К – Либідь – 1993 – с. 60-61.

6. Майборода О.М. Етнічність у міжнародній системі. – К – 2017 – с. 356, 357.

7. Berend T. Ivan – Ranki Gyorgy. Kozep-Kelet-Europa gazdasagi fejlodese a 19-20. szazadban – Bp – 1967 – 456.old.

8. Berend T. Ivan – Ranki Gyorgy. Kozep-Kelet-Europa gazdasagi fejlodese a 19-20. szazadban – Bp – 1967 – 285, 285

9. Berend T. Ivan – Ranki Gyorgy. Kozep-Kelet-Europa gazdasagi fejlodese a 19-20. szazadban – Bp – 1967 – 259,260,286,490,491, 459.old.

10. Berend T. Ivan – Ranki Gyorgy. Kozep-Kelet-Europa gazdasagi fejlodese a 19-20. szazadban – Bp – 1967 – 280, 285, 286,335,366, 367, 371,373,374,397,407,463, 478,479,481,532.old.

11. Berend T. Ivan – Ranki Gyorgy. Kozep-Kelet-Europa gazdasagi fejlodese a 19-20. szazadban – Bp – 1967 – 323,367, 484,485,487,488,536,537. old.

12. Berend T. Ivan – Ranki Gyorgy. Kozep-Kelet-Europa gazdasagi fejlodese a 19-20. szazadban – Bp – 1967 – 385, 398, 400, 425, 495,497, 503,523, 524.old.

13. Худанич В.И. Внешняя политика венгерского буржуазного правительства //В.И. Худанич/. Кризис политической системы капитализма в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. – М – 1982 – с. 145,146.

14. Berend T. Ivan – Ranki Gyorgy. Kozep-Kelet-Europa gazdasagi fejlodese a 19-20. szazadban – Bp – 1967 – 258,262,268,269, 323,456,458,459,459,468,479, 481,534, 494,497,515. old.

15. Держалюк М. С. Окупаційна політика Угорщини в Україні у роки Великої Вітчизняної війни //М. С.Держалюк/. Сторінки воєнної історії – Випуск 15 – К – 2012 – с. 102.

16. Пушкаш А.И. Цивилизация или варварство. Закарпатье 1918-1945 – М – 2006 – с. 485.

17. “Ruszin voltam, vagyok, leszek…”. Nepismereti olvasokonyv. Bp – 2019 – 128,130,131.old. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

18. Держалюк М.С. Угорські демократи проти тоталітаризму. 20-30 рр. – К

– Либідь – 1993 – с. 6-7.

19. Karsai Laszlo. Szalasi Ferenc. Politikai eletrajz. Doktori disszertacio 2012. 121,122, 119.120.old. URL: https: dc-314-11-doktori-mu-pdf– [SzalasiDR20120307Vegso]; Kende Tamas. Surgosen es kimeritoen/Beszelo – 2009. aprilis – evfolyam 14, szam 4. URL: http:// beszelo.c3.hu/cikkek/"surgosen-es-kimeritoen"; Ignac Karoly. Politikai es valasztoi magatartas 1939-ben es 1945-ben – a nyilaskommunista folytonossag mitosza. Multunk – 2016– 1 – 34, 35. old.

20. Karsai Laszlo. Szalasi Ferenc. Politikai eletrajz. Doktori disszertacio 2012. 95,96,99.101.old. URL: https: dc-314-11-doktori-mu-pdf– [SzalasiDR20120307Vegso]

21. Karsai Laszlo. Szalasi Ferenc. Politikai eletrajz. Doktori disszertacio 2012. 117,118, 119.120.old. URL: https: dc-314-11-doktori-mu-pdf– [SzalasiDR20120307Vegso]

22. Ботлік Йожеф. Русин або українець? Порівняльна характеристика політичної діяльності Андрія Бродія та Августина Волошина/Спільне українсько-угорське минуле і сьогодення: «білі плями», що віддаляють та об'єднують. Мат-ли українсько-угорської наукової конференції. Берегово, 26 лютого 2010 р. Берегово-Ужгород. – 2011. – с. 126(22).

23. Tilkovszky Lorant. Revizio es nemzetisegpolitika Magyarorszagon 1938-1941. – Bp.-1967. 159.old.

24. "Ruszin voltam, vagyok, leszek…". Nepismereti olvasokonyv. Bp – 2019 – 146. old. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

25. Пушкаш А. И. Цивилизация или варварство. Закарпатье 1918-1945 – М – 2006 – с. 208, 209; Fedinec Csilla. A karpataljai magyarsag torteneti kronologiaja 1918-1944. Bp – 2002 – 362. old.

26. Karpatalja 1938-1941. Magyar es ukran torteneti kozelites – Bp – 2004 – 88,102,103,104,105.old.

27. Пушкаш А.И. Цивилизация или варварство. Закарпатье 1918-1945 – М – 2006 – с. 397.

28. MOL. K-28-1940– E-17814. – 1.old.

29. Мазурок І.О. Правове становище Закарпаття у 1939–1944 рр. (історико-правове дослідження). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня к. ю. н. – К – Б-ка КНУ ім. Шевченка – 2009 – с. 8-9.

30. Мазурок І.О. Правове становище Закарпаття у 1939 – 1944 рр.: монографія/ І.О. Мазурок – Ужгород – 2010 – с. 31, 45, 60; Грін О.О. Нормативно-інституційний механізм організації державної влади на Закарпатті у складі Угорщини (1939-1944 роки). Форум права. – Ужгород – 2015 – №3 – с.31. Електронний ресурс – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2015_3_7.pdf

31. Karpatalja 1938-1941. Magyar es ukran torteneti kozelites – Bp – 2004 – 84, 86, 88 old.

32. Tilkovszky Lorant. Revizio es nemzetisegpolitika Magyarorszagon 1938-1941. – Bp– 1967– 244.old.

33. Brenzovics Laszlo. Nemzetisegi politika a viszacsatolt Karpataljan 1939-1944. – Ungvar – 2010 – 58.old.

34. Fedinec Csilla. A karpataljai magyarsag torteneti kronologiaja 1918-1944. – Bp. – 2002 -324. old.

35. Fedinec Csilla. A karpataljai magyarsag torteneti kronologiaja 1918-1944. – Bp. – 2002 – 334.old.

36. Tilkovszky Lorant. Revizio es nemzetisegpolitika Magyarorszagon 1938-1941. – Bp.– 1967– 244.old.

37. Brenzovics Laszlo. Nemzetisegi politika a viszacsatolt Karpataljan 1939-1944. – Ungvar – 2010 – 124. old.

38. Brenzovics Laszlo. Nemzetisegi politika a viszacsatolt Karpataljan 1939-1944. – Ungvar – 2010 -129.old.

39. Karsai Laszlo. Szalasi Ferenc. Politikai eletrajz. Doktori disszertacio 2012. 121,122, 180.old. URL: https: dc-314-11-doktori-mu-pdf– [SzalasiDR20120307Vegso]

40. Brenzovics Laszlo. Nemzetisegi politika a viszacsatolt Karpataljan 1939-1944. – Ungvar – 2010 – 126,129.old.

41. Brenzovics Laszlo. Nemzetisegi politika a viszacsatolt Karpataljan 1939-1944. – Ungvar – 2010 – 128.old.

42. Токар Маріан. Проукраїнські політичні партії Закарпаття в 1919-1939 роках. – Ужгород – 2001 – с.123.

43. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура. Ужгород. – 2010. – с. 194.

44. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941рр.: докумети ГДА СБ України. – К – 2009 – с. 128, 425, 441,442.

45. Пушкаш А.И. Цивилизация или варварство. Закарпатье 1918-1945 – М – 2006 – с. 337, 338, 357.

46. Fedinec Csilla. A karpataljai magyarsag torteneti kronologiaja 1918-1944. – Bp. – 2002 – 324, 328.old.

47. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура. Ужгород. – 2010 – с. 195-196.

48. Berend T. Ivan – Ranki Gyorgy. Kozep-Kelet-Europa gazdasagi fejlodese a 19-20. szazadban – Bp – 1967 – 531,532.old.; .Пушкаш А.И. Цивилизация или варварство. Закарпатье 1918-1945 – М – 2006 – с. 353, 354, 355.

49. Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура. – Ужгород – 2010 – с.195, 196.

50. Пушкаш А.И. Цивилизация или варварство. Закарпатье 1918-1945 – М – 2006 – с. 389; Fedinec Csilla. A karpataljai magyarsag torteneti kronologiaja 1918-1944. – Bp. – 2002 – 196, 205, 366, 376. old.

51. Tilkovszky Lorant. Revizio es nemzetisegpolitika Magyarorszagon 1938-1941. – Bp – 1967 – 161 old.

52. Fedinec Csilla. A karpataljai magyarsag torteneti kronologiaja 1918-1944. – Bp. – 2002 – 356-360.old.

53. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941рр.: докумети ГДА СБ України. – К – 2009 – с. 448.

54. “Ruszin voltam, vagyok, leszek…”. Nepismereti olvasokonyv. Bp – 2019 – 146. old. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

55. “Ruszin voltam, vagyok, leszek…”. Nepismereti olvasokonyv. Bp – 2019 –160.old. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

56. Karpatalja 1938-1941. Magyar es ukran torteneti kozelites – Bp – 2004 – 106,108. old.

57. Мазурок І.О. Правове становище Закарпаття у 1939–1944 рр. (історико-правове дослідження). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня к. ю. н. – К – Б-ка КНУ ім. Шевченка – 2009 – с.10.

58. Пушкаш А.И. Цивилизация или варварство. Закарпатье 1918-1945. – М – 2006 – с. 330; Tilkovszky Lorant. Revizio es nemzetisegpolitika Magyarorszagon 1938-1941. – 248.old.; “Ruszin voltam, vagyok, leszek…”. Nepismereti olvasokonyv. Bp – 2019 – 154,158.old. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

59. Пушкаш А.И. Цивилизация или варварство. Закарпатье 1918-1945 – М – 2006 – с. 394, 395.

60. “Ruszin voltam, vagyok, leszek…”. Nepismereti olvasokonyv. Bp – 2019-159,160.old. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

61. Пушкаш А.И. Цивилизация или варварство. Закарпатье 1918-1945 – М – 2006 – с. 365, 381 .

62. Kozma M. Beszédek, cikkek, elöadasok, nyilatkozatok. 1940-1941. – Bp. – 1942 – 145. old.

63. Пушкаш А.И. Цивилизация или варварство. Закарпатье 1918-1945 – М – 2006 – с. 363.

64. Karpatalja 1938-1941. Magyar es ukran torteneti kozelites – Bp – 2004 – 106,110.old.

65. “Ruszin voltam, vagyok, leszek…”. Nepismereti olvasokonyv. Bp – 2019 – 174. old. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

66. “Ruszin voltam, vagyok, leszek…”. Nepismereti olvasokonyv. Bp – 2019 – 176. old. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

67. “Ruszin voltam, vagyok, leszek…”. Nepismereti olvasokonyv. Bp – 2019 – 171,172. old. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

68. “Ruszin voltam, vagyok, leszek…”. Nepismereti olvasokonyv. Bp – 2019 – 172,173. old. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

69. Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. Ужгород – 1993 – с. 315, 317.

70. Karpatalja 1938-1941. Magyar es ukran torteneti kozelites – Bp – 2004 – 113,116.old.

71. Держалюк М.С. Окупаційна політика Угорщини в Україні у роки Великої вітчизняної війни//Сторінки воєнної історії України –К – 2012 –с.99; Держалюк М.С. Закарпаття: шлях від яблука розбрату до надійного містка європейської інтеграції України//Дипломатична діяльність України у сучас-

ному світі. – К – 2013 – с. 118; Коротка історія Угорщини. – Ніредьхаза – 1997 – с. 194-195; Kovago L. Nemzetisegek a mai Magyarorszagon. – Bp – 1978 – 8.old.; Kocsis K. – Kocsisne H.E. Magyarok a hatarainkon tul – a Karpath-medenceben. Bp – 1991 – 25, 34, 35.old.

72. Держалюк М.С. Україна в концепціях і доктринах Угорщини /М.С.Держалюк//Українська державність у ХХ столітті – К – Політична думка – 1996 – с. 169,170.

73. Berend T. Ivan – Ranki Gyorgy. Kozep-Kelet-Europa gazdasagi fejlodese a 19-20. szazadban – Bp – 1967 – 575,580, 581.old.

74. Berend T. Ivan – Ranki Gyorgy. Kozep-Kelet-Europa gazdasagi fejlodese a 19-20. szazadban – Bp – 1967 – 587.old

75. Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура. – Ужгород – 2010 – с.195, 196.

76. Пушкаш А.И. Цивилизация или варварство. Закарпатье 1918-1945 – М – 2006 – с. 389; Fedinec Csilla. A karpataljai magyarsag torteneti kronologiaja 1918-1944. – Bp. – 2002 – 196, 205, 366, 376.old.

77. Пушкаш А.И. Цивилизация или варварство. Закарпатье 1918-1945 – М – 2006 – с. 227.

78. Токар Маріан. Проукраїнські політичні партії Закарпаття в 1919-1939 роках. – Ужгород – 2001 – с. 123-124.

79. Fedinec Csilla. A karpataljai magyarsag torteneti kronologiaja 1918-1944. – Bp. – 2002 -393,395.old.; Brenzovics Laszlo. Nemzetisegi politika a viszacsatolt Karpataljan 1939-1944. – Ungvar – 2010 -165.old.

80. Ботлік Йожеф. Русин або українець? Порівняльна характеристика політичної діяльності Андрія Бродія та Августина Волошина/Спільне українсько-угорське минуле і сьогодення: «білі плями», що віддаляють та об'єднують. Мат-ли українсько-угорської наукової конференції. Берегово, 26 лютого 2010 р. Берегово-Ужгород. – 2011. – с. 138.

81. Parttorteneti Intezet Arcivuma. Ropiratgyujtemeny.IV/18/1942/6523.sz.

82. Fedinec Csilla. A karpataljai magyarsag torteneti kronologiaja 1918-1944. – Bp. – 2002 – 207, 399, 405.old.

83. Пушкаш А.И. Цивилизация или варварство. Закарпатье 1918-1945 – М – 2006 – с. 391,392,393, 394,398.

84. Fedinec Csilla. A karpataljai magyarsag torteneti kronologiaja 1918-1944. – Bp. – 2002 – 340. old.

85. Bunugyi korozesek lapja. Budapest. 1941. januar 25., №3; junius 21., №25; julius 5., №27.

86. Karsai Laszlo. Szalasi Ferenc. Politikai eletrajz. Doktori disszertacio 2012. 133,134.old. URL: https: dc-314-11-doktori-mu-pdf– [SzalasiDR20120307Vegso]

87. Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура. – Ужгород – 2010 – с.245.

88. Пушкаш А.И. Цивилизация или варварство. Закарпатье 1918-1945 – М – 2006 – с. 381,420.

89. Співак Б. І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930-1945 роках. Львів. – 1963. – с. 367.

90. Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура. – Ужгород – 2010 – с. 272, 273.

91. Berend T. Ivan – Ranki Gyorgy. Kozep-Kelet-Europa gazdasagi fejlodese a 19-20. szazadban – Bp – 1967 – 538, 545,547.old.

92. Fedinec Csilla. A karpataljai magyarsag torteneti kronologiaja 1918-1944. – Bp. – 2002 366, 375-379, 403.old.

93. Fedinec Csilla. A karpataljai magyarsag torteneti kronologiaja 1918-1944. – Bp. – 2002 – 378, 379. old.

94. Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура. – Ужгород – 2010 – с. 224; Dupka Gy. A Karpatalyi magyarsag, nemetseg elhalgatott tragedia 1944-1946. Bp – Ungvar – 2020 – 201-202.old.; Гаврош Олександр. Чому Будапешт замовчує «свій» Голокост на Закарпатті? URL: https://Zakarpattya. net.ua/Blogs/221320-Csomu-Budapesht-zamovchuie-svii-Holokost-na-Zakarpatti

95. Архів Верховної Ради України (ВРУ). Ф.1, оп. 36, од. зб. 642, арк.127,132.

96. Пушкаш А.И. Цивилизация или варварство. Закарпатье 1918-1945 – М – 2006 – с. 386, 387.

97. Fedinec Csilla. A karpataljai magyarsag torteneti kronologiaja 1918-1944. – Bp. – 2002 – 315. old.

98. На війну з лопатою, киркою в руках були мобілізовані. URL: http.// Zakarpattya.net.ua/News/104197-Naviinu-z...-lopatoiu-kyrkoiu-v-rukakh-buly-mobilizc; URL: http.//Zakarpattya.net.ua/ZMI/102845

99. Архів ВРУ. Ф.1, оп. 36, од. зб. 927, арк. 209.

100. Архів ВРУ. Ф.1, оп. 36, од. зб. 927, арк. 204.

101. Архів ВРУ. Ф.1, оп. 36, од. зб. 927, арк. 204.

102. Архів ВРУ. Ф.1, оп. 36, од. зб. 927, арк. 210.

103. Пушкаш А.И. Цивилизация или варварство. Закарпатье 1918-1945 – М – 2006 – с. 436.

104. Пушкаш А.И. Цивилизация или варварство. Закарпатье 1918-1945 – М – 2006 – с. 381,420.

105. Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура. – Ужгород – 2010 – с. 265, 279.

106. История Украинской ССР – К – 1984 – т. 8 – с. 422; Пушкаш А.И. Цивилизация или варварство. Закарпатье 1918-1945 – М – 2006 – с. 333; Держалюк М.С. Закарпаття: шлях від яблука розбрату до надійного містка європейської інтеграції України//Дипломатична діяльність України у сучасному світі. – К – 2013 – с. 150.

107. Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення. Матеріали міжн. наук. конф. (Київ, 14-16 квітня 2005 р.). Відп. ред. В.А.Смолій. К. – Інститут історії України НАНУ. – 2006. – с. 18, 229; Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура. – Ужгород – 2010 – с. 286. 403.

108. “Ruszin voltam, vagyok, leszek...”. Nepismereti olvasokonyv. Bp – 2019 –

262, 263, 265, 266. old. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

109. Berend T. Ivan – Ranki Gyorgy. Kozep-Kelet-Europa gazdasagi fejlodese a 19-20. szazadban – Bp – 1967 – 225, 226. old.

110. “Ruszin voltam, vagyok, leszek…”. Nepismereti olvasokonyv. Bp – 2019 – 267. old. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

111. “Ruszin voltam, vagyok, leszek…”. Nepismereti olvasokonyv. Bp – 2019 – 228, 238. old. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

112. “Ruszin voltam, vagyok, leszek…”. Nepismereti olvasokonyv. Bp – 2019 – 198. old. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

113. Майборода О.М. Етнічність у міжнародній системі – К – 2017 – с. 270-271.

114. “Ruszin voltam, vagyok, leszek…”. Nepismereti olvasokonyv. Bp – 2019 – 263. old. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

115. Csikos Sandor. Ukran hazafiak tuntetese az ungvari magyar Fokonzulatus elott. URL: https://hu.mebal.eu/csikos-sandor-ukran-hazafiak-tuntetese-az-ungvari-magyar-fokonzulatus-elott/

116. Az orosz kozgazdasz: Orban Karpataljat, Erdelyt es egy szelet Horvatorszagot akar. URL: https://karpathir.com/2023/07/29/az-orosz-kozgazdasz-orban-karpataljat-erdelyt es-egy-szelet-horvatorszagot-akar/; Magyarorszag visszonyulasa az Ukrajna elleni 2022-2023-as orosz invaziohoz. URL: https://hu.wikipedia.org/wiki/magyarorszag_visszonyulasa_az_ukrajna_elleni_ 2022_2023-as_orosz_invaziohoz

117. Zelenszkij kesz megadni a magyar kisebbsegnek azt, amit az ukranok kapnak Magyarorszagon. URL: https://politic.karpat.in.ua/?p=88368&dang=hu

118. Stellas Aslanov: Ukrajna nem forditott kello figyelmet a kisebbsegi politikajara. URL: https://168.hu/kulfold/stellas-aslanov-interju-265856

119. Данілов Олексій. Україна готова йти на компроміси з Угорщиною заради вступу до ЄС. 11.11.2023 р. URL. https://varta1.com.ua/news/ukrayina-gotova-yti-na-kompromisi-z-ugorshchinoyu-zaradi-vstupu-do-ies 372867.html

120. Orban: A Szovjetunio idejen jobb volt a magyar oktatas helyzete Karpataljan, mint napjainkban. 2023.11.17. URL. https://karpathir.com/2023/11/17/orban-a-szovjetunio-idejen-jobb-volt-a-magyar-oktatas-helyzete-karpataljan-mint-napjainkban

121. Felmeres: a magyarok tobbsege ellenzi Ukrajna EU-csatlakozasat! URL. https://telex. me/s/karpathirr?before=17742

122. Orban Viktor: Az elottunk allo 10-15 ev a szuverenitas vedelmerol fog szolni. 2023.11.16. URL. https://www.origo.hu/itthon/20231116-orban-viktor-az-elottunk-allo-10-15-ev-a szuverenitas-vedelmerol-fog-szolni.html

123. Ismet ulesezik a Magyar Allando Ertekezlet – eloben kozvetitjuk Orban Viktor beszedet. URL. https://www.origo.hu/itthon/percrolpercre/202311

124. Orban: A Szovjetunio idejen jobb volt a magyar oktatas helyzete Karpataljan, mint napjainkban. 2023. nov.17. URL. https://karpathir.com/2023/11/17/orban-a-szovjetunio-idejen-jobb-volt-a-magyar– oktatas-helyzete-karpataljan-mint-napjainkban/

125. Bayer Zsolt. Kell-e odamenni, kell-e tárgyalni az ukrán féllel? 2024.01.23. URL. https://magyarnemzet.hu/poszt-trauma/2024/01/kell-e-odamenni-kell-e-targyalni-az-ukran-fellel

126. Ez varhat a karpatalyai magyarokra – kenyszerhelyzetbe kerult Ukrajna. 2024.02.27. URL. https://magyarnemzet.hu/kulfold/2024/02/ez-varhat-a– karpatalyai-magyarokra-kenyszerhelyzetbe-kerult-Ukrajna

127. Szijjártó Péter: Nagyon könnyű ukránpártinak lenni Brüsszelben, Washingtonban a szép irodákban + videó. URL. https://karpathir.com/2024/02/04/szijjarto-peter-nagyon-konnyu-ukranpartinak-lenni-brusszelben-washingtonban--a-szep-irodakban-video/

128. Orban Viktor: az ukranok meg tobb teruletet veszithetnek, talan meg a haborut is. 2024.02.11. URL. https://www.portfolio.hu/global/20240211/orban-viktor-az-ukranok-meg-tobb-teruletet-veszithetnek-talan-meg-a-haborut-is-668405

129. У Орбана відкинули можливість зустрічі з Зеленським і виставили Україні ультиматум. 2024.03.05. URL.https://world.comments. ua/ua/news/eu-/u-orbana-vidkinuli-mozhlivist-zustrichi-z-zelenskim-i-vistavili-ukraini-ultimatum-72718.html

130. Toroczkai Laszlo. Az ukran kormany vagohidra viszi a magyar embereket. 2024.01.30. URL. https://hirtv,hu/napi_aktualis/toroczkai-laszlo-karpatalja-haboru-autonomia-mi-hazank-2579676; Toroczkai mar kampanyuzem modban: Lehet, hogy Putyinnal kell majd leulni targyalni Karpataljarol 2024.01.30. URL. https://hvg.hu/ithon/20240130_Toroczkai_lehet_hogy_Putyinnal_kell_majd_leulni targyalni_Karpataljarol

131. Orban Viktor: ha Trumpot 2020-ban ujravalasztattak volna, most nem lenne haboru Ukrajnaban. 2024. 03.09. URL. https://www.portfolio,hu/global/20240309/orban-viktor-ha-trumpot– 2020-ban-ujravalasztattak-volna-most-nem-lenne-haboru-ukrajnaban-673953

132. Orban Viktor: Magyarorszag tovabbra is a jozan hang politikajat koveti. 2024.11.22.; Orban Viktor: A haboru 2025-ben veget er. URL. https://mandiner.hu/belfold/2024/12/orban-viktor-a-haboru-2025-ben-veget-er

133. Kiakadt a horvat kulugyminiszter, hogy Magyarorszag nemzeti atlaszat kapta karacsonyra a NATO-nagykovettol. 2024.12.28. URL. https:/24.hu/kulfold/2024/12/28/kiakadt-a-horvat– kulugyminiszter-hogy-magyarorszag-nemzeti-atlaszat-kapta-karacsonyra-a-nato-nagykovettol/

134. Zelenszkij szerint ezt mondta Putyin Ficonak Moszkvaban: tobb millio ember sorsa mulhat rajta. 2024.12.28. URL. https://mandiner.hu/kulfold/2024/12/zelenszkij-szerint-ezt-mondta-putyin– ficonak-moszkvaban-tobb-millio-ember-sorsa-mulhat-rajta

135. Orban Viktor: Ukrajna tobb veszelyt jelent, mint lehetoseget. 2025.01.16. URL. https:/hirklikk.hu/kozelet/orban-viktor-ukrajna-tobb-veszelyt-jelent-mint-lehetoseget/

References

1.Data are provided based on the author's calculations.

2.Berend T. Ivan – Ranki Gyorgy. Economic development of Central-Eastern Europe in the 19th-20th centuries – Bp – 1967 – 529.p.

3.The crisis of the political system of capitalism in the countries of Central and South-Eastern Europe. – M – 1982 – c.10.

4.Istvan Pinter. The influence of Munich and the first Vienna Dontes on the politics of the MSZDP. – Budapest – Tortenelmi Szemle – 1976 – № 3 – 407,408,409; The crisis of the political system of capitalism in the countries of Central and South-Eastern Europe. – M – 1982 – page 68, 69, 71, 84, 85, 87, 89, 90.

5.Derzhaliuk M.S. Hungarian Democrats Against Totalitarianism. 20-30s. – K – Lybid – 1993 – p. 60-61.

6.Mayboroda O.M. Ethnicity in the International System. – K – 2017 – p. 356, 357.

7.Berend T. Ivan – Ranki Gyorgy. Economic development of Central-Eastern Europe in the 19th-20th centuries – Bp – 1967 – p. 456.

8.Berend T. Ivan – Ranki Gyorgy. Economic development of Central-Eastern Europe in the 19th-20th centuries – Bp – 1967 – p. 285, 285

9.Berend T. Ivan – Ranki Gyorgy. Economic development of Central-Eastern Europe in the 19th-20th centuries – Bp – 1967 – p. 259,260,286,490,491, p. 459.

10.Berend T. Ivan – Ranki Gyorgy. Economic development of Central and Eastern Europe in the 19th-20th centuries – Bp – 1967 – 280, 285, 286,335,366, 367, 371,373,374,397,407,463,478,479,481,532.p.

11.Berend T. Ivan – Ranki Gyorgy. Economic development of Central and Eastern Europe in the 19th-20th centuries – Bp – 1967 – 323,367, 484,485,487,488,536,537. p.

12.Berend T. Ivan – Ranki Gyorgy. Economic development of Central and Eastern Europe in the 19th-20th centuries century – Bp – 1967 – 385, 398, 400, 425, 495,497, 503,523, 524.p.

13.Khudanych The Foreign Policy of the Hungarian Bourgeois Government //V.I. Khudanych/. The crisis of the political system of capitalism in the countries of Central and South-Eastern Europe. – M – 1982 – p. 145,146.

14.Berend T. Ivan – Ranki Gyorgy. Economic development of Central-Eastern Europe in the 19th-20th centuries – Bp – 1967 – 258,262,268,269, 323,456,458,459,459,468,479, 481,534, 494,497,515. pp.

15.Derzhaliuk M. S. The occupation policy of Hungary in Ukraine during the Great Patriotic War //M. S.Derzhaliuk/. Pages of military history – Issue 15 – K – 2012 – p. 102.

16. Pushkash A.I. Civilization or barbarism. Transcarpathia 1918-1945 – M – 2006 – p. 485.

17."I was, am, will be Rusyn…". Folklore reading book. Bp – 2019 – 128,130,131. pages. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

18.Derzhaliuk M.S. Hungarian Democrats Against Totalitarianism. 20-30s – K – Lybid – 1993 – pp. 6-7.

19.Laszlo Karsai. Ferenc Szalasi. Political biography. Doctoral dissertation 2012. 121,122, 119.120. pages. URL: https: dc-314-11-doktori-mu-pdf– [SzalasiDR20120307Vegso]; Kende Tamas. Urgent and accomplished/Beszelo – 2009. April – volume 14, number 4. URL: http:// beszelo.c3.hu/cikkek/"surgosen-es-kimeritoen"; Ignac Karoly. Political and electoral behavior in 1939 and 1945 – the myth of the Arrow Cross-communist continuity. Multunk – 2016– 1 – 34, 35. pages.

20.Laszlo Karsai. Ferenc Szalasi. Political biography. Doctoral dissertation 2012. 95,96,99.101.page. URL: https: dc-314-11-doktori-mu-pdf– [SzalasiDR20120307Vegso]

21.Karsai Laszlo. Szalasi Ferenc. Political biography. Doctoral dissertation 2012. 117,118, 119.120.page. URL: https: dc-314-11-doktori-mu-pdf– [SzalasiDR 20120307Vegso]

22.Botlik Jozef. Rusyn or Ukrainian? Comparative characteristics of the political activities of Andriy Brody and Augustyn Voloshyn/Common Ukrainian-Hungarian past and present: "white spots" that distance and unite. Proceedings of the Ukrainian-Hungarian scientific conference. Beregovo, February 26, 2010. Beregovo-Uzhhorod. – 2011. – p. 126(22).

23.Tilkovszky Lorant. Revision and National Policy in Hungary 1938-1941. – Bp.-1967. 159. p.

24."I was, am, will be Rusyn…". Folklore Reading Book. Bp – 2019 – 146. p. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

25.Pushkash A. I. Civilization or barbarity. Transcarpathia 1918-1945 – M – 2006 – pp. 208, 209; Fedinec Csilla. A karpataljai magyarsag torteneti chronologiaja 1918-1944. Bp – 2002 – 362. old.

26.Karpatalja 1938-1941. Hungarian and Ukrainian historical approach – Bp – 2004 – 88,102,103,104,105.pp.

27.Pushkash A.I. Civilization or barbarism. Transcarpathia 1918-1945 – M – 2006 – p. 397.

28.MOL. K-28-1940– E-17814. – 1.old.

29.Mazurok I.O. The legal situation of Transcarpathia in 1939–1944 (historical and legal research). Abstract of the dissertation for the degree of Ph.D. in Law – K – B-ka of the Kyiv National University named after Shevchenko – 2009 – p. 8-9.

30.Mazurok I.O. The legal situation of Transcarpathia in 1939–1944: monograph/ I.O. Mazurok – Uzhgorod – 2010 – p. 31, 45, 60; Green O.O. The normative and institutional mechanism of the organization of state power in Transcarpathia as part of Hungary (1939-1944). Forum of Law. – Uzhgorod – 2015 – No. 3 – p. 31. Electronic resource – Access mode: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2015_3_7.pdf

31.Carpathian 1938-1941. Hungarian and Ukrainian historical approach – Bp – 2004 – 84, 86, 88 p.

32. Lorant Tilkovszky. Revision and national politics in Hungary 1938-1941. – Bp – 1967 – 244.олд.

33. Laszlo Brenzovics. National politics in the retaken Carpathian 1939-1944. – Ungvar – 2010 – 58.олд.

34. Csilla Fedinec. Historical chronology of Carpathian Hungarians 1918-1944. – Bp. – 2002 -324. олд.

35. Csilla Fedinec. Historical chronology of Carpathian Hungarians 1918-1944. – Bp. – 2002 – p. 334

36. Lorant Tilkovszky. Revision and national politics in Hungary 1938-1941. – Bp.– 1967– p. 244.

37. Laszlo Brenzovics. National politics in the re-established Carpathian 1939-1944. – Ungvar – 2010 – p. 124.

38. Laszlo Brenzovics. National politics in the re-established Carpathian 1939-1944. – Ungvar – 2010 – p. 129.

39. Laszlo Karsai. Ferenc Szalasi. Political biography. Doctoral dissertation 2012. p. 121,122, 180. URL: https: dc-314-11-doktori-mu-pdf–[SzalasiDR20120307Vegso]

40. Brenzovics Laszlo. National Policy in the Reclaimed Carpathians 1939-1944. – Ungvar – 2010 – 126,129. page.

41. Brenzovics Laszlo. National Policy in the Reclaimed Carpathians 1939-1944. – Ungvar – 2010 – 128. page.

42.Tokar Marian. Pro-Ukrainian political parties of Transcarpathia in 1919-1939. – Uzhgorod – 2001 – p.123.

43. Transcarpathia 1919–2009: history, politics, culture. Uzhgorod. – 2010. – p. 194.

44. Soviet state security agencies in 1939 – June 1941: documents of the State Administration of the Security Service of Ukraine. – K – 2009 – p. 128, 425, 441,442.

45. Pushkash A.I. Civilization or barbarism. Transcarpathia 1918-1945 – M – 2006 – p. 337, 338, 357.

46. Fedinec Csilla. Historical chronology of the Carpathian Hungarians 1918-1944. – Bp. – 2002 – 324, 328.old.

47.Transcarpathia 1919–2009: history, politics, culture. Uzhhorod. – 2010 – pp. 195-196.

48. Berend T. Ivan – Ranki Gyorgy. Economic development of Central-Eastern Europe in the 19th-20th centuries – Bp – 1967 – pp. 531,532; Pushkash A.I. Civilization or barbarism. Transcarpathia 1918-1945 – M – 2006 – pp. 353, 354, 355.

49. Transcarpathia 1919-2009: history, politics, culture. – Uzhhorod – 2010 – p.195, 196.

50.Pushkash A.I. Civilization or barbarism. Transcarpathia 1918-1945 – M – 2006 – p. 389; Fedinec Csilla. A karpataljai magyarsag torteneti kronologiaja 1918-1944. – Bp. – 2002 – 196, 205, 366, 376. old.

51. Tilkovszky Lorant. Revizio es nemzetisegpolitika Magyarorszagon 1938-1941. – Bp – 1967 – 161 old.

52. Fedinec Csilla. A karpataljai magyarsag torteneti kronologiaja 1918-1944. – Bp. – 2002 – 356-360.old.

53.Soviet state security agencies in 1939 – June 1941: documents of the State Security Service of Ukraine. – K – 2009 – p. 448.

54. “I was, am, will be...”. Folklore reading book. Bp – 2019 – 146. page. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

55. “I was, am, will be...”. Folklore reading book. Bp – 2019 – 160. page. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

56. Karpatalja 1938-1941. Hungarian and Ukrainian historical approach – Bp – 2004 – 106,108. page.

57. Mazurok I.O. Legal situation of Transcarpathia in 1939–1944 (historical and legal research). Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Law – K – B-ka KNU named after Shevchenko – 2009 – p.10.

58.Pushkash A.I. Civilization or barbarism. Transcarpathia 1918-1945. – M – 2006 – p. 330; Tilkovszky Lorant. Revision and national politics in Hungary 1938-1941. – 248 pages; “I was, am, will be Rusyn...”. Folklore reading book. Bp – 2019 – 154,158 pages. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

59.Pushkash A.I. Civilization or barbarism. Transcarpathia 1918-1945. – M – 2006 – p. 394–395.

60. “I was, am, will be a Rusyn...”. Folklore reading book. Bp – 2019-159,160. pages. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

61.Pushkash A.I. Civilization or barbarism. Transcarpathia 1918-1945. – M – 2006 – p. 365, 381.

62. Kozma M. Speeches, articles, lectures, statements. 1940-1941. – Bp. – 1942 – 145. p.

63.Pushkash A.I. Civilization or barbarism. Transcarpathia 1918-1945. – M – 2006 – p. 363.

64. Karpatalja 1938-1941. Hungarian and Ukrainian historical approach – Bp – 2004 – 106,110. page.

65. “I was, am, will be Rusyn...”. Folklore reading book. Bp – 2019 – 174. page. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

66. “I was, am, will be Rusyn...”. Folklore reading book. Bp – 2019 – 176. page. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

67. “I was, am, will be Rusyn...”. Folklore reading book. Bp – 2019 – 171,172. page. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

68. “I was, am, will be Rusyn...”. Folklore reading book. Bp – 2019 – 172,173. pp. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

69. The Ukrainian language in Transcarpathia in the past and today. Uzhhorod – 1993 – pp. 315, 317.

70.Karpatalja 1938-1941. Hungarian and Ukrainian historical approach – Bp – 2004 – 113,116.pp.

71.Derzhaliuk M.S. Occupation policy of Hungary in Ukraine during the Great Patriotic War//Pages of the military history of Ukraine –K – 2012 –p.99; Derzhaliuk M.S. Transcarpathia: the path from the apple of discord to a reliable bridge of European integration of Ukraine//Diplomatic activity of Ukraine in the modern world. – K – 2013 – p. 118; Short history of Hungary. – Nyredyhaza – 1997 – p. 194-

195; Kovago L. Nationalities in modern Hungary. – Bp – 1978 – 8.p.; Kocsis K. – Kocsisne H.E. Hungarians beyond our borders – in the Carpathian Basin. Bp – 1991 – 25, 34, 35.p.

72.Derzhaliuk M.S. Ukraine in the concepts and doctrines of Hungary /M.S. Derzhaliuk//Ukrainian statehood in the 20th century – K – Political Thought – 1996 – pp. 169,170.

73. Berend T. Ivan – Ranki Gyorgy. Economic development of Central-Eastern Europe in the 19th-20th centuries – Bp – 1967 – 575,580, 581. p.

74. Berend T. Ivan – Ranki Gyorgy. Economic development of Central-Eastern Europe in the 19th-20th centuries – Bp – 1967 – 587. p.

75. Transcarpathia 1919-2009: history, politics, culture. – Uzhhorod – 2010 – p.195, 196.

76.Pushkash A.I. Civilization or barbarism. Transcarpathia 1918-1945. – M – 2006 – p. 389; Csilla Fedinec. Historical chronology of Carpathian Hungary 1918-1944. – Bp. – 2002 – 196, 205, 366, 376.old.

77.Pushkash A.I. Civilization or barbarism. Transcarpathia 1918-1945. – M – 2006 – p. 227.

78. Tokar Marian. Pro-Ukrainian political parties of Transcarpathia in 1919-1939. – Uzhhorod – 2001 – pp. 123-124.

79. Csilla Fedinec. Historical chronology of the Carpathian Hungarians 1918-1944. – Bp. – 2002 -393,395.old.; Laszlo Brenzovics. National politics in the reunified Carpathians 1939-1944. – Ungvar – 2010 -165.old.

80. Botlik Jozef. Rusyn or Ukrainian? Comparative characteristics of the political activities of Andriy Brody and Augustyn Voloshyn/Common Ukrainian-Hungarian past and present: "white spots" that distance and unite. Proceedings of the Ukrainian-Hungarian scientific conference. Beregovo, February 26, 2010. Beregovo-Uzhhorod. – 2011. – p. 138.

81.Archives of the Coastal History Institute. Papers.IV/18/1942/6523.sz.

82.Csilla Fedinec. Historical chronology of the Carpathian Magyars 1918-1944. – Bp. – 2002 – 207, 399, 405.old.

83.Pushkash A.I. Civilization or barbarism. Transcarpathia 1918-1945. – M – 2006 – p. 391–394, 398.

84.Csilla Fedinec. Historical chronology of the Carpathian Magyars 1918-1944. – Bp. – 2002 – 340. p.

85.Bunugyi korozesek lapja. Budapest. 1941. January 25., №3; June 21., №25; July 5., №27.

86.Laszlo Karsai. Ferenc Szalasi. Political biography. Doctoral dissertation 2012. 133,134. p. URL: https: dc-314-11-doktori-mu-pdf– [SzalasiDR20120307Vegso]

87.Transcarpathia 1919-2009: history, politics, culture. – Uzhhorod – 2010 – – p.245.

88.Pushkash A.I. Civilization or barbarism. Transcarpathia 1918-1945. – M – 2006 – p. 381, 420.

89.Spivak B. I. Essays on the history of the revolutionary struggle of the workers of Transcarpathia in 1930-1945. Lviv. – 1963. – p. 367.

90.Transcarpathia 1919 – 2009: history, politics, culture. – Uzhhorod – 2010 – p. 272, 273.

91.Berend T. Ivan – Ranki Gyorgy. Economic development of Central-Eastern Europe in the 19th-20th centuries – Bp – 1967 – 538, 545,547.old.

92.Fedinec Csilla. Historical chronology of the Carpathian Hungarians 1918-1944. – Bp. – 2002 366, 375-379, 403.old.

93.Fedinec Csilla. Historical chronology of the Carpathian Hungarians 1918-1944. – Bp. – 2002 – 378, 379. old.

94.Transcarpathia 1919 – 2009: history, politics, culture. – Uzhhorod – 2010 – p. 224; Dupka Gy. The Hungarians of Karpaty, a tragedy that was silenced by the Germans 1944-1946. Bp – Ungvar – 2020 – pp. 201-202; Gavrosh Oleksandr. Why is Budapest silent about "its" Holocaust in Transcarpathia? URL: https://Zakarpattya.net.ua/Blogs/221320-Csomu-Budapesht-zamovchuie-svii-Holokost-na-Zakarpatti

95. Archives of the Verkhovna Rada of Ukraine (VRU). F.1, op. 36, unit. collection. 642, sheets 127, 132.

96.Pushkash A.I. Civilization or barbarism. Transcarpathia 1918-1945. – M – 2006 – p. 386–387.

97. Fedinec Csilla. Historical chronology of the Carpathian Hungarians 1918-1944. – Bp. – 2002 – 315. p.

98. They were mobilized for war with a shovel and a pickaxe in their hands. URL: http://www.zakarpattya.net.ua/News/104197-Naviinu-z...-lopatoiu-kyrkoiu-v-rukakh-buly-mobilizc; URL: http://www.zakarpattya.net.ua/ZMI/102845

99. Archive of the Verkhovna Rada. F.1, op. 36, item. collection. 927, sheet. 209.

100. Archive of the Verkhovna Rada. F.1, op. 36, item. collection. 927, sheet. 204.

101. Archive of the Verkhovna Rada. F.1, op. 36, item. collection. 927, sheet. 204.

102. Archive of the Verkhovna Rada. F.1, op. 36, item. collection. 927, sheet 210.

103.Pushkash A.I. Civilization or barbarism. Transcarpathia 1918-1945. – M – 2006 – p. 436.

104.Pushkash A.I. Civilization or barbarism. Transcarpathia 1918-1945. – M – 2006 – p. 381, 420.

105.Transcarpathia 1919 – 2009: history, politics, culture. – Uzhhorod – 2010 – pp. 265, 279.

106.History of the Ukrainian SSR – K – 1984 – v. 8 – p. 422; Pushkash A.I. Civilization or barbarity. Transcarpathia 1918-1945 – M – 2006 – p. 333; Derzhaliuk M.S. Transcarpathia: the path from the apple of discord to a reliable bridge of European integration of Ukraine//Diplomatic activity of Ukraine in the modern world. – K – 2013 – p. 150.

107. Ukraine – Hungary: common past and present. Materials of the international scientific conference (Kyiv, April 14-16, 2005). Deputy editor V.A. Smoliy. K. – Institute of History of Ukraine, NASU. – 2006. – p. 18, 229; Transcarpathia 1919 – 2009: history, politics, culture. – Uzhgorod – 2010 – p. 286. 403.

108. “I was, am, will be a Rusyn…”. Folklore reading book. Bp – 2019 – 262, 263, 265, 266. p. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

109. Berend T. Ivan – Ranki Gyorgy. Economic development of Central-Eastern Europe in the 19th-20th centuries – Bp – 1967 – 225, 226. p.

110. “I was, am, will be a Rusyn…”. Folklore reading book. Bp – 2019 – 267. p. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

111. “I was, am, will be Rusyn…”. Folklore reading book. Bp – 2019 – 228, 238. pp. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

112. “I was, am, will be Rusyn…”. Folklore reading book. Bp – 2019 – 198. pp. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

113. Mayboroda O.M. Ethnicity in the international system – K – 2017 – pp. 270-271.

114. “I was, am, will be…”. Folklore reading book. Bp – 2019 – 263. p. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

115. Sandor Csikos. Ukrainian patriots’ declaration before the Hungarian Consulate General in Unghvari. URL: https://hu.mebal.eu/csikos-sandor-ukran-hazafiak-tuntetese-az-ungvari-magyar-fokonzulatus-elott/

116. The Russian capitalist: Orban wants Carpathia, Transylvania and a slice of Croatia. URL: https://karpathir.com/2023/07/29/az-orosz-kozgazdasz-orban-karpataljat-erdelyt es-egy-szelet-horvatorszagot-akar/; Hungary’s response to the 2022-2023 Russian invasion of Ukraine. URL: https://hu.wikipedia.org/wiki/magyarorszag_visszonyulasa_az_ukrajna_elleni_ 2022_2023-as_orosz_invaziohoz

117. Zelensky is ready to give the Hungarian minority what the Ukrainians get in Hungary. URL: https://politic.karpat.in.ua/?p=88368&dang=hu

118. Stellas Aslanov: Ukraine did not pay enough attention to minority politics. URL: https://168.hu/kulfold/stellas-aslanov-interju-265856

119. Danilov Oleksiy. Ukraine is ready to compromise with Hungary for the sake of joining the EU. 11.11.2023 URL. https://varta1.com.ua/news/ukrayina-gotova-yti-na-kompromisi-z-ugorshchinoyu-zaradi-vstupu-do-ies 372867.html

120. Orban: The situation of Hungarian education in Carpathia was better during the Soviet era than it is today. 2023.11.17. URL. https://karpathir.com/2023/11/17/orban-a-szovjetunio-idejen-jobb-volt-a-magyar-oktatas-helyzete-karpataljan-mint-napjainkban

121. Survey: the majority of Hungarians oppose Ukraine’s EU accession! URL. https://telex. me/s/karpathirr?before=17742

122. Viktor Orban: The next 10-15 years will be about protecting sovereignty. 2023.11.16. URL. https://www.origo.hu/itthon/20231116-orban-viktor-az-elottunk-allo-10-15-ev-a szuverenitas-vedelmerol-fog-szolni.html

123. The Hungarian Allando Conference meets again – we will broadcast Viktor Orban’s speech in advance. URL. https://www.origo.hu/itthon/percrolpercre/202311

124. Orban: During the Soviet Union, the situation of Hungarian education in Carpathia was better than today. 2023. Nov.17. URL. https://karpathir.com/2023/11/17/orban-a-szovjetunio-idejen-jobb-volt-a-magyar– oktatas-helyzete-karpataljan-mint-napjainkban/

125. Zsolt Bayer. Should we go there, should we negotiate with the Ukrainian side? 2024.01.23. URL. https://magyarnemzet.hu/poszt-trauma/2024/01/kell-e-odamenni-kell-e-targyalni-az-ukran-fellel

126. This could happen to the Hungarians in Carpathia – Ukraine has found itself in a difficult situation. 2024.02.27. URL. https://magyarnemzet.hu/kulfold/2024/02/ez-varhat-a– karpatalyai-magyarokra-kenyszerhelyzetbe-kerult-Ukraine

127. Péter Szijjártó: It is very easy to be pro-Ukrainian in the nice offices in Brussels and Washington + video. URL. https://karpathir.com/2024/02/04/szijjarto-peter-nagyon-konnyu-ukranpartinak-lenni-brusszelben-washingtonban-a-szep-irodakban-video/

128. Viktor Orban: Ukrainians may lose more territory, perhaps even the war. 2024.02.11. URL. https://www.portfolio.hu/global/20240211/orban-viktor-az-ukranok-meg-tobb-teruletet-veszitheknek-talan-meg-a-haborut-is-668405

129.Orbán rejected the possibility of meeting with Zelensky and gave Ukraine an ultimatum. 2024.03.05. URL.https://world.comments. ua/ua/news/eu/u-orbana-vidkinuli-mozhlivist-zustrichi-z-zelenskim-i-vistavili-ukraini-ultimatum-72718.html

130. Laszlo Toroczkai. The Ukrainian government is taking the Hungarian people to the brink of war. 2024.01.30. URL. https://hirtv,hu/napi_aktualis/toroczkai-laszlo-karpatalja-haboru-autonomia-mi-hazank-2579676; Toroczkai is already in campaign mode: We may have to sit down with Putin to negotiate about Carpathian 2024.01.30. URL. https://hvg.hu/ithon/20240130_Toroczkai_lehet_hogy_Putiinnal_kell_majd_leulni targyalni_Karpataljarol

131. Viktor Orban: if Trump had been re-elected in 2020, there would be no war in Ukraine now. 2024. 03.09. URL. https://www.portfolio,hu/global/20240309/orban-viktor-ha-trumpot-2020-ban-ujravalasztattak-volna-most-nem-lenne-haboru-ukrajnaban-673953

132. Viktor Orban: Hungary continues to follow the policy of common sense. 2024.11.22.; Viktor Orban: The war will end in 2025. URL. https://mandiner.hu/belfold/2024/12/orban-viktor-a-haboru-2025-ben-veget-er

133. The Croatian Foreign Minister was upset that Hungary received a national atlas for Christmas from the NATO ambassador. 2024.12.28. URL. https:/24.hu/kulfold/2024/12/28/kiakadt-a-horvat– kulugyminiszter-hogy-magyarorszag-nemzeti-atlaszat-kapta-karacsonyra-a-nato-nagykovettol/

134. According to Zelensky, Putin told Fico in Moscow: the fate of millions of people may depend on him. 2024.12.28. URL. https://mandiner.hu/kulfold/2024/12/zelenszkij-szerint-ezt-mondta-putyin– ficonak-moszkvaban-tobb-millio-ember-sorsa-mulhat-rajta

135. Viktor Orban: Ukraine represents more danger than opportunity. 2025.01.16. URL. https:/hirklikk.hu/kozelet/orban-viktor-ukrajna-tobb-veszelyt-jelent-mint-lehtoseget/

***Mykola DERZHALYUK**. Doctor of historical sciences, Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)*
E-mail: dzhlk@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0009-0006-2821-1039

Hungary's Occupation Policy in Transcarpathia in 1939-1944 and the Relevance of Its Consequences for the Present

***Abstract.** The article reveals the national liberation struggle in Subcarpathian Rus in the first half of the twentieth century, the role of the local elite in achieving the autonomy and statehood of Carpathian Ukraine, and the decisive influence of international relations on its fate.*

The author analyzes the main factors that contributed to the development and victory of Ukrainian state-building processes in all their ethnic territories. These include the fall of the Russian Empire and the Central Powers under the military burden due to their active participation in the First World War, and their collapse, in particular Austria-Hungary, the rise of the national liberation struggles of the peoples of this monarchy, its dismemberment and the formation of six new states in its place, favorable international conditions for the realization of the right to self-determination only for certain enslaved peoples, which were beneficial to the Entente countries.

Much attention is paid in the article to the state-building processes in Subcarpathian Rus in the interwar period. These include: autonomy on December 21, 1918 as part of the Hungarian People's Republic and on April 2, 1919 as part of the Hungarian Soviet Republic; autonomy on October 11, 1938 as part of the Czechoslovak Republic (Czechoslovakia), statehood of Carpathian Ukraine on March 15, 1939, and the reunification of Transcarpathian Ukraine on November 27, 1945 with the Ukrainian SSR as part of the Soviet Union.

It is emphasized that the last two events rise above all others, since they became fateful in the life of Ukrainians in Transcarpathia on the thorny path of formation of a united and independent Ukrainian state at the end of the twentieth century.

It is concluded that the exponents of the political face of Transcarpathia in the twentieth century as part of the Czech Republic were local figures, descended from Ukrainian-Hungarian families, whose actions were in line with general democratic values and served the interests of these two ethnic groups that dominated the region. It is emphasized that the basis

of the liberation struggle in the Czech period was the ideology of Ukrainophilia, which was realized due to favorable international factors, such as federalization and the collapse of the Czechoslovak Republic. When Transcarpathia was part of Hungary, political forces that advocated territorial autonomy and denied pro-Ukrainian and pro-Soviet policies prevailed in the region. Their activities were dominated by the Ugro-Rusyn ideology aimed at uniting all Rusyn lands (Transcarpathia, Presov, Maromorosia) within Hungary, as it was before the collapse of the Habsburg monarchy. They helped to strengthen the dominance of the unitary Hungarian state, became the implementers of the Ugro-Ruthenian policy, and formed an independent Ruthenian nation out of the Ukrainians of this region, as the fourth full-fledged East Slavic nation among the «Russian,» Belarusian, and Ukrainian.

It is noted in the article that the consequences of Hungary's activities in Transcarpathia in 1939-1944 showed a significant retreat in the political, legal and democratic development of the region compared to the Czech period. These conclusions are based on the following factors. An important reason for this was the war and the unfavorable international situation. The totalitarian form of government in Hungary, the military gendarmerie order, the unitary administration of Transcarpathia, the failure to hold parliamentary elections, Hungary's failure to grant autonomy to the predominant Ukrainian Rusyns of the Carpathian territory, the introduction of monolingualism instead of the proclaimed Hungarian-Ruthenian bilingualism in all spheres of administrative and everyday life, the annulment of land, educational and administrative reforms during the Czechoslovak Republic, the ban on pro-Ukrainian organizations and the use of the native language, unsuccessful attempts to create a Rusyn nation out of the human and material resources of Transcarpathia became a source of meeting Hungary's needs in the German-Soviet war. The leading ethnic groups of Transcarpathia (Ukrainian Rusyns, Hungarians, Germans, Jews, and Gypsies) suffered greatly. 20% of the inhabitants of Transcarpathia died during World War II and in the first postwar years, which is the highest rate of human and material losses among the countries participating in that war.

It is confirmed in the article that the Ukrainian national idea and the Ukrainian language in Transcarpathia, despite the oppression and ban in 1939-1944, remained indestructible. The local intelligentsia and members of the Scientific Society of Transcarpathia (STZ) themselves

used Ukrainian literature and language, the norms of which formed the basis of various projects of the Ruthenian language, which found support among the local population and students. The activities of the Hungarian authorities in Transcarpathia aimed at forming a separate Ruthenian nation and its language proved to be unproductive. A separate Ruthenian language was never created, and the local language, as a dialect of Ukrainian, continued to dominate the Ruthenian population of Transcarpathia as a spoken language.

It is noted in the article that Rusyns in Hungary are legally recognized as a separate minority among 13 national minorities with significant cultural and educational rights. A whole group of modern specialists in Hungary and Transcarpathia, as well as in other countries, continue the course of their colleagues of the interwar period and are increasingly insistent that the existence of a separate Ruthenian nation and its language be recognized at the international level as the fourth among the East Slavic peoples – «Russians,» Ukrainians, Belarusians, and Ruthenians. At present, they: continue to argue that the majority of Rusyns live in Transcarpathia, Slovakia, Poland, Romania, Serbia, and Croatia; classify the majority of Ukrainians in Transcarpathia and other countries as Rusyns, which is a political fraud; avoid reporting the number of Ukrainians living in these countries, and that Ukrainians/ Rusyns have no autonomy in any of these countries of residence.

It is emphasized that the assessment of the Act of Reunification of Ukrainian Rusyns of Transcarpathia with Soviet Ukraine on November 27, 1945, as a fateful event in their thousand-year history was fully confirmed only after Ukraine gained independence with the collapse of the USSR. Without such a perspective, the obstacles to periodizing the era of barbarism and civilization in the history of Transcarpathia would have been insurmountable, and the main conclusions drawn from the analysis of the stay of Subcarpathian Rus within Hungary in 1939-1944 would have remained unproven.

Keywords: *Subcarpathian Rus, Carpathian Ukraine, Czechoslovakia, Hungary, autonomy, statehood, occupation of the region, war, liberation, reunification with Ukraine, political Rusynism, current problems, ways of solving them.*

Стаття надійшла до редакції 10.08.2024 р.

© Микола ДЕРЖАЛЮК, 2025 р.

Розділ IV

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

DOI:10.59553/2518-7546-2025-23-24-8

ПОЛІЛОГ ПРО УКРАЇНСЬКУ ІДЕНТИЧНІСТЬ: ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС ВІТЧИЗНЯНИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ

Українська ідентичність – це те підґрунтя,
яке дає можливість нації об'єднуватись
та мати глибинний пласт спільного.
Марія Чумак

Анотація. *У березні 2024 року в Українському інституті майбутнього започатковано проєкт «Конструювання української національної ідентичності». До цього відбулася низка публічних і закритих зустрічей з експертами, науковцями та культурними діячами, а також було опубліковано установчу доповідь. Завдання проєкту – створити дискурс інтелектуальних і культурних еліт про конструювання ідентичності.*

Першою його ітерацією у фіксованому вигляді є ця добірка, скомпонована з публічних та непублічних експертних діалогів й оформлена як Полілог. Кожен з експертів наполягав на необхідності дискусії, тож нехай ця доповідь-добірка буде символом її широкомасштабного початку.

Відеоверсії частини систематизованих матеріалів та установчу доповідь можна переглянути за посиланнями, поданими на останній сторінці.

Учасники полілогу:

Богдан Бевза *– модератор дискусій, експерт з конструювання національної ідентичності;*

Наталія Кривда *– докторка філософських наук, професорка Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Голова наглядової ради УКФ;*

Ірина Губеладзе *– докторка психологічних наук, президентка Асоціації політичних психологів України, членкиня Координаційної ради з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності;*

Максим Розумний *– доктор політичних наук, професор, політолог, філософ;*

Андрій Гінкул *– експерт з розвитку територій, юрист;*

Володимир В'ятрович *– історик, народний депутат України;*

Діана Клочко *– мистецтвознавиця, есеїстка та публічна лекторка;*

Владлен Мараєв *– кандидат історичних наук, співавтор і ведучий Ютюб-каналу «Історія без міфів»;*

Мирослав Откович *– пресофіцер 241-ої бригади територіальної оборони Києва;*

Рена Марутян *– докторка наук з державного управління, професорка Київського національного університету імені Тараса Шевченка;*

Михайло Степико *– доктор філософських наук, професор;*

Микола Козловець *– доктор філософських наук, професор;*

Павло Горностай *– доктор психологічних наук, професор, психолог-практик.*

Богдан Бевза. Будь-яка справді експертна чи хоча б наукоподібна дискусія завжди починається з визначень. Детальніше про ключові поняття дискурсу конструювання національної ідентичності можна ознайомитись у нашій попередній доповіді. Водночас для зручності зафіксуємо тут декілька ключових тез.

1.У цьому полілозі пропоную дотримуватися «західної» моделі нації (за Е. Смітом).

2.Українська нація є політичною, а не етнічною.

3.Наш підхід до сприйняття національної ідентичності – суб'єктивістський. Це означає, що ідентичність може бути конструйованою, що вона не статична, а змінна й водночас майже кожну секунду нашого життя є частиною нас, незалежно від того, знаємо ми про це чи ні. Це має вираження фактично в кожній сфері життєдіяльності, яку б ми не назвали.

4.Національна ідентичність – це сукупність ментальних і соціальних репрезентацій і контекстуальних моделей, що позначає багатовимірні зв'язки між членами спільнот, виражені у відчутті приналежності до однієї політичної нації та використанні спільних когнітивних, поведінкових та ціннісних патернів.

Наталія Кривда. Для мене гіпотеза виглядає по-іншому. Якщо для Е. Сміта є ціннісна «західна» та етнічна «незахідна» моделі нації, то як формується українська? Для мене українська ідентичність формується на перетині цих двох моделей. Дуже хотілося б, щоб, напевно, це була виключно ціннісна ідентичність, бо формування політичної нації продовжується. Але куди ви подінете запит на «історичну справедливість», який сформований в нашому культурному середовищі? Українці як культурна спільнота і як етнос зазнавали лінгвоциду, культуроциду, геноциду протягом століть. Запит на справедливість щодо відновлення поваги до своєї культури, унікальності – це «ми хочемо повернути собі культурний ландшафт, повернути, відновити і переприв'ласнити усе радянізоване, русифіковане».

Етнічна ідентичність формується на основі спільного походження через спільність мови, традиції, народної культури та культури повсякдення, спільні поведінкові та культурні практики. Вона дуже потужна і, найімовірніше, саме етнічна ідентичність має стати ресурсом для розвитку, а не інструментом стримування формування політичної нації. Тож сьогоднішня українська ідентичність виростає на перетині ціннісного запиту й запиту на відновлення справедливості по відношенню до української національної культури, мови, традицій, у тому числі етнічних. З точки зору культуролога, найбільш продуктивний підхід – ідентичність на перетині ціннісного і етнічного чинників.

Михайло Степико. Національна ідентичність багато в чому ототожнюється з етнічною ідентичністю. Від цього з'являється багато неточностей у формулюваннях і суперечностей загалом. Національна ідентичність, на відміну від етнічної, родинної спорідненості та особистісних статусів, формується

як колективний феномен на основі ототожнення громадян з українською нацією як соціокультурною спільнотою, територією її проживання, економічними, політичними та громадянськими цінностями, державним устроєм та його символами, державною мовою. Для мене це дуже важливо, тому що тут ми одразу розглядаємо українську націю як колективну громадянську політичну спільноту, де всі етноси – це її складові, зі своїми цінностями, своєю мовою, ідентичностями тощо. Тобто національна ідентичність не редукується до етнічної, оскільки є вищою категорією. Тому, на мій погляд, колективна ідентичність не є об'єктивним чи суб'єктивним, а натомість інтерсуб'єктивним феноменом. Вона існує лише тому, що частина людей твердо вірить у те, що й інші люди в схожих обставинах будуть мислити і діяти так само. Саме ця спільна віра в ті чи інші явища чи процеси робить їх реальними в соціальному просторі, тобто реальними за своїми наслідками для конкретних індивідів.

Для посилення відчуття ідентичності важливі колективні події, які показують людям, що їхня спільнота існує. Такими подіями в Україні були і Помаранчева революція, і Революція Гідності. Інтегративна сутність категорії «колективна ідентичність» фіксує притаманну людині потребу відчувати себе частиною більш широкої множини та сприймати таку приналежність як цінність, що долає частковість життєвиявлення тієї чи іншої людини. Чому важливо, що це інтерсуб'єктивний феномен? Тому що від цього ми можемо розуміти практики маніпуляції чи конструювання ідентичності в позитивному плані.

Максим Розумний. Коли ми говоримо про «західну» модель, то, по-перше, вона не є усталеною раз і назавжди, а по-друге, вона не є такою цілісною, якою здається. Як мінімум, маємо три західні підходи, які далі еволюціонували, «схрещувалися» і т. д. Є французький підхід, який побудований на громадянському принципі, з яким поєднався принцип «nation» (франц.), тобто «керівна верства, нобілітет, монарх», що пізніше поширилося на всіх громадян. Це республіканський підхід. Є американський підхід – це народ як «people», а також абсо-

лютно протилежний йому підхід – народ як «Volk». Між цими підходами формувалося дуже багато різних концепцій, і модель Е. Сміта – це певний компроміс між французьким республіканським та німецьким етнічним підходами.

Усе це ідеї нашої свідомості, і вони спираються на ті чи інші реальності – культурні, психічні тощо. Сьогодні ми вибираємо, яка психічна реальність є більш переконливою. Для мене абсолютно очевидно, що для нас основою є німецька модель «Volk»: ми шукали своє коріння, у нас набула розвитку етнографія. Наша базова модель етноцентристська, і вона побудована на уявленні про те, що маємо певне підґрунтя і саме в ньому легітимність нашої ідентичності. Але життя триває: була Українська Радянська Соціалістична Республіка, ми від неї успадкували основні державні інститути. У них насправді імпліцидно закладений громадянський принцип. Тобто громадяни УРСР прийшли на референдум 1 грудня 1991 року, проголосували – і постала Україна. Тому ми маємо цей синтез відобразити в нашій колективній узгодженій ідентичності та в нашій стратегії.

Богдан Бевза. Дозвольте, спираючись на Ваші висловлювання, наголосити на двох важливих напрямах, на які необхідно звернути увагу зараз чи пізніше.

1.Вибір реальностей. Очевидно, вибір може бути свідомий та несвідомий. Водночас, якщо він свідомий, то реальність може бути сконструйована зовнішньо, внутрішньо або консенсусно.

2.Імпліцидність громадянського підходу до визначення нації в державних інститутах.

Ірина Губеладзе. Як на мене, у визначенні бракує «національної та громадянської ідентичності». З одного боку, так, бракує, а з іншого боку, навколо цього питання постійно виникає багато суперечок, бо дехто ці два поняття урівнює, що, на мою думку, неправильно. Але потрібно чітко їх означити, щоб між ними не було знака рівності у таких документах, як Закон чи Стратегія. Наш досвід перебування у складі СРСР та те, що відбувається зараз у росії, вказує на розмивання саме етнічних ідентичностей тих народів, які були чи є в складі імперії.

Зараз для нас надзвичайно важливо повернути віру в свою етнічну ідентичність, дати їй підмурівок і вже на основі цього конструювати ідентичність національну. Коли ми працюємо в Координаційній раді, у нас постійно виникають дискусії. Які мають бути маркери ідентичності? Це культура, мова і т. ін.? Чи це співвіднесення себе з державою, з її законами та «правилами гри»?

Михайло Степико. Що стосується Закону, то, на мій погляд, він недосконалий. По-перше, словосполука в назві «української національної та громадянської ідентичності» – для мене нонсенс, бо якщо говорити про українську ідентичність у значенні нації як громадянської спільноти, то це тавтологія. По-друге, у самому формулюванні йдеться про якусь «сферу формування ідентичності». Вважаю, що ідентичність формують усі сфери суспільного буття – економіка, суспільні відносини, політичні процеси й, безумовно, соціокультурні цінності. Головний недолік Закону в тому, що значущість документа зведено до виховання. Звісно, виховання – дуже важливий компонент формування особистості, водночас утвердження національної ідентичності – це багатогранний процес, який, окрім виховання, має багато інших складників.

Микола Козловець. Шановні, буття людини й соціальних спільнот характеризується наявністю множинних ідентичностей. Це, з одного боку, є об'єктивним виявом індивідуального та суспільного буття, а з другого, створює певні передумови до формування толерантності, діалогу між різними етнічними групами. Я згоден з паном Михайлом стосовно того, що нам потрібно чітко розрізняти національну та етнічну ідентичності. Оскільки тривалий час ці поняття ототожнювалися і, замість формування національної ідентичності, яка має бути, на мій погляд, єдиною в межах українського суспільства, ми формували багато етнічних, регіональних, професійних, вікових, статевих та інших ідентичностей. Навіть сьогодні досить часто натрапляємо в офіційних джерелах на твердження, що Україна – це багатонаціональна держава. Це нонсенс. Бо якщо в Україні проживає понад 70% населення одної етнічної групи, то, спираючись на критерії, розроблені ЮНЕСКО, ми маємо

стверджувати, що Україна – це мононаціональна держава. Тому можемо говорити про поліетнічне суспільство. І в цьому контексті наша Українська держава є надзвичайно толерантною у ставленні до інших етнічних груп, їхніх традицій, мови й культури.

Михайло Степико. Аргументом на користь того, що українська національна ідентичність є не етнічним, а громадянським вибором жителів України, слугують певні соціологічні дослідження. Повномасштабна російська агресія суттєво змінила чинники самоідентифікації. Якщо раніше переважна більшість респондентів вказували на пріоритет родинної спадковості, то наслідком війни стала перевага громадянського єднання над спадковістю. Якщо 2017 року 68% респондентів заявляли, що просто успадкували національність від батьків чи одного з батьків, то 2022 року так сказали лише 48%. Тобто люди дедалі частіше називають себе українцями саме тому, що живуть в Україні – незважаючи на походження. Це означає, що сьогодні ідентичність більше не є суто етнічною категорією, а розподіл за нею не відображає етнічної мапи України. Виходячи з цього, можемо припустити, що Україна перестала бути багатоетнічною країною, бо нетитульні етноси становлять усього декілька відсотків населення. Відповідно етнополітика не відіграватиме провідної ролі в загальнонаціональному суспільно-політичному процесі, хоч і залишиться чинником в окремих регіонах та у відносинах України з міжнародними організаціями, які борються за права меншин.

Павло Горностай. Для існування будь-якої соціальної групи необхідні два складники, без яких не можна розглядати її як суб'єкт, – ідентичність та пам'ять. Кожна група має свою пам'ять та свою ідентичність. Відповідно в українському контексті це історична пам'ять та національна ідентичність. Ідентичність – це система. Це не просто якась кількість перемішаних ототожнень, це система багатьох ідентичностей, які взаємодіють між собою певним чином та впливають одна на одну. Є компоненти ідентичності, які мають ознаку парасольки, – вони немовби охоплюють та об'єднують інші види ідентичності.

Багато хто розглядає національну ідентичність політичної нації як дві підсистеми: як громадянська ідентичність і як етнічна підсистема (не етнічна ідентичність як така) національної ідентичності. Водночас те, що нація має державну національну мову, свідчить, що повністю ігнорувати етнічну складову ми не можемо. Тому таке трактування має право на існування. Національна ідентичність має «парасолькову» природу. Це цікавий феномен. Така ідентичність може охоплювати, тримати під своїм склепінням дуже різні ідентичності, зокрема й етнічні, наприклад кримськотатарську. Її особливість у тому, що вона цементує велику групу – націю. Проте якщо етнічні ідентичності починають потужно розвиватися та набувати своїх кордонів, то виникає загроза сепаратизму. Наприклад, було штучно сформовано т. зв. «донбаську ідентичність», нібито Донбас – це щось окреме від України. І через це посилилося відчуття окремішності через недостатність потужностей спільної «парасольки».

Якби відчуття причетності до великої загальної групи було достатньо сильне, це б утримало від відцентрових тенденцій. Такі процеси характерні не лише для України. Наприклад, в Іспанії як мінімум три такі групи: каталонці, баски та власне іспанці. Також можемо навести як приклад дещо різні за змістом ідентичності кантонів Швейцарії, які об'єднує розвинута громадянська ідентичність швейцарської політичної нації. Це абсолютно нормально, коли різні ідентичності перебувають у взаємодії: можуть суперечити, але можуть і гармонійно поєднуватися та підсилювати одна одну. Чим більше ідентичностей, тим загалом краще. Ми можемо відчувати себе громадянами Європи, вивчати інші мови та культури й формувати в собі частинки інших мовно-етнічних ідентичностей. Але інколи виникають суперечки між ідентичностями, які можуть перерости у війни ідентичностей. На теренах України росія активно провокувала різні конфлікти, результатом яких стала війна ідентичностей, що виникла, зокрема, через нав'язування імперсько-російської ідентичності, заснованої на нацистській ідеології та знищенні української ідентичності. Я також згоден, що Україна є мононаціональна держава, тому

що переважна більшість – це український етнос або люди, які себе з ним ідентифікують.

Андрій Гінкул. Очевидно, що на початкових етапах формування ідентичності (як Ви згадували про зародження етнографії тощо) відбувалися самоідентифікації за етнічним принципом не тільки нашої нації, а й інших, зокрема західних. Це результувалося в те, що Грушевський написав працю «Хто такі українці і чого вони хочуть». Мені здається, що це було актуально і навіть модно 100 років тому. Так, воно нікуди не поділося, але на сьогодні значною мірою трансформувалося. І це не тільки громадянська ідентичність, а, найімовірніше, ціннісна ідентичність, яка не відкидає етнічне коріння, поліетнічний склад суб'єктів тощо. Запит на справедливість, про яку каже пані Наталія, – це також одна із цінностей. Сьогодні ми підходимо до конструктивістського погляду на ідентичність, очевидно, з етнічним чи поліетнічним корінням.

Ірина Губеладзе. Якщо говорити про психологічний підхід, то для мене цінності лежать в окремій площині: вони мають бути основою всього іншого. Водночас поруч із когнітивною і поведінковою складовою є афективна складова – ставлення до ситуації. У психології ідентичність – це «хто я?», «як я себе відчуваю?», а надалі відбувається когнітивне опрацювання, а вже потім дія «що я можу робити для того, щоб вибудовувати та захищати свою ідентичність?».

Богдан Бевза. Для мене афективна складова ідентичності – це, навпаки, результуюча інших трьох компонентів. Тобто якщо ми сконструювали, що людина мислить, що людина робить, на які цінності спирається, як бачить минуле та майбутнє, то, напевно, усі ці компоненти мали б зрезультувати саме ставлення. Але якщо існує спосіб сконструювати ставлення, а не когніцію чи поведінку, то я буду радий почути про нього.

Ірина Губеладзе. Воно, безперечно, існує, але, на мою думку, важливо розрізнити наше тлумачення «конструювання». Ви говорите про конструювання як певний зовнішній вплив середовища чи простору, на який людина буде реагувати та відповідно до якого вибудовувати свою ідентичність. Але іден-

тичність – це внутрішній конструкт, який не може конструюватися ззовні. Те, про що Ви говорите, це створення зовнішнього простору, а як відгук на цей простір людина має конструювати ідентичність.

Наталія Кривда. Існує такий напрям, як «міфодизайн». Він дає можливість дизайнувати (Ви називаєте це «конструювати»), впливати на певні шари свідомості і підштовхувати людину до певної поведінки. Тому, так, у нас є методології, так, у нас є механізми. І ключовим гравцем на цьому полі є, як не дивно, не наука і не політика, а мистецтво або ширше – культура. Засоби мистецтва, які використовуються як інструменти пропаганди, впливають на свідомість людей з єдиною метою – змінити поведінку.

Михайло Степико. Очевидно, що всі нації поставали лише завдяки зусиллям держави. Не випадково існує такий термін, як «нації-держави». Закон про основні засади… прийняла Верховна Рада. Стратегії утвердження… розробляв Кабмін, так само як і Операційний план з її реалізації. Звісно, і громадянське суспільство, і етнічні спільноти роблять свій внесок у конструювання національної ідентичності, але все ж держава має достатній ресурс та апарат, який повинен слугувати конструюванню української національної ідентичності.

Павло Горностай. Загалом я погоджуюся з таким твердженням, але все ж маю специфічний погляд на те, що робить держава. На мою думку, держава не може взяти на себе всі функції конструювання: вона розробляє політику – мовну, освітню, культурну, інформаційну, урешті політику пам'яті. Водночас технологіями впровадження та науковим підґрунтям цих політик має опікуватися культурна та інтелектуальна еліта. На мою думку, держава мало довіряє громадянському суспільству – набагато менше, ніж це було б корисно для держави та нації.

Богдан Бевза. Якщо ми знову згадали про Закон, то звернімося до пані Ірини. Настільки, наскільки це дозволяє Ваша посада, розкажіть, будь ласка, у чому полягає суть діяльності Координаційної ради і хто ж такі ось ті зафіксовані у Законі фахівці з утвердження громадянської і національної ідентичності?

Ірина Губеладзе. Координаційна рада об'єднує дуже багато фахівців високого рівня із дуже різних секторів і сфер, і їхня експертність та погляд на деякі питання не завжди співпадають. Однак в обговоренні і дискусіях ми намагаємось шукати спільне розуміння. Щодо тієї особливої категорії людей – фахівців з упровадження ідентичності – наразі ведуться дискусії, а хто ж це має бути: чи це вчителі в школах із «Захисту України», чи фахівці (організатори) з гри «Джура», чи ще хтось? Багато чого зводиться до національно-патріотичного виховання і обороноздатності країни, хоча, як на мене, вважати, що це єдина категорія, неправильно. Тому чіткого розуміння всередині Ради, хто ж вони – ці фахівці, – наразі немає. Але ми працюємо над цим.

Богдан Бевза. У Законі також написано, що Рада має підтримувати навчальні заклади, які готують цих фахівців. А отже, для них мають бути розроблені освітні програми, стандарти тощо. Тобто законотворці певною мірою погоджуються з тим, що фахівців у нас немає чи недостатньо, але їх можна навчити. Тож, міркуючи, що входитиме в коло обов'язків цих фахівців і чого їх треба навчити, можемо вибудувати компілятивне розуміння, хто ці люди. Але є одне «але». Знаєте, чим усе це закінчиться? Закінчиться на змісті, а саме: хто каже цим фахівцям, яку ідентичність їм утверджувати? Це буде ключове питання. Якщо наші з вами зусилля не досягнуть цілей, то результат буде такий: у кращому разі, фахівці будуть спиратися на власний світогляд та уявлення про те, що таке Україна та українська ідентичність, а в гіршому – на якийсь офіційний документ. Сьогодні вчителі та викладачі фактично так і роблять. Є справді професіонали-зірки, які мають своє міцне уявлення про те, що світ працює отак, а українці в ньому отакі (у мене, слава Богу, були саме такі), і вони доносять ці позиції до учнів. Найчастіше в базових ідеях їхні думки збігалися. Але якщо справді розпитати кожного і кожну з них, то їхні позиції часто розходяться кардинально: хтось бачить керівну роль у державі, хтось хоче децентралізації і т. д. Проте вони все ж таки вчителі та викладачі, а не «фахівці з утвердження…». Колеги, на вашу думку, хто вони – ці фахівці?

Максим Розумний. Я от зараз дивлюся голлівудські фільми й згадую радянський кінематограф: як у ньому була «керівна роль партії», так у голлівудському важлива расова диверсифікація та гендерна різноманітність. Але там немає відповідальних за це…

Богдан Бевза. Не згоден. Там є спеціальні консультанти з цих питань, і вони регулюються правилами гільдії кінематографістів. Фактично, це і є ті ж наглядачі.

Максим Розумний. Але це все ж не державна історія. Бо те, що Ви кажете, вирішує питання «а хто за це все платитиме?».

Андрій Гінкул. Ми маємо враховувати колективну травму старшої частини населення стосовно того, що будь-які прояви інформаційного впливу сприймається як насильницьке насадження – «це мені нав'язують». Це не «нав'язують», це «демонструють». Різниця у свободі прийняття рішення та наявності вибору: сприйняти і використовувати або відмовитися сприймати. В основному люди «реактивні»: їх укололи –\ вони зреагували, Штірліца показали – вони щось пригадали. Це видно під час мовних суперечок. Особливо дратують тези про «російськомовних бійців в окопах». Це взагалі не тема для розмови. Яка різниця, якою мовою воїн убиває росіян? Убиває росіян герой України, і крапка. Знаючи, що наші люди «реактивні», їм навмисне ззовні вкидають ці теми з позиції «а от як ви до цього ставитеся?». Та ніяк не ставимося. Просто є – і все. Комусь сонце світить, у когось Штірліц є. Проте проблема полягає в тому, що ми маємо знайти всьому цьому свої, наші, національні замінники – з українським контентом та змістом, щоб з плином часу новий наратив ставав ключовим і весь минулий набір досвідів (у т. ч. і травматичних) потроху відходив і розчинявся в суттєво більшій кількості нового, українського, більш диверсифікованого контенту й досвіду.

Очевидно, слово «утвердження» в Законі вжито навмисно – для того, щоб підкреслити примусовість цього питання. Більше того, такі закони в такому форматі, як правило, створює державна машина як відповідь на «реактивний» запит: «а що у вас там з утвердженням ідентичності?» – «а ми в міністерстві молодці, ми видали Закон». А до його розробки, очевидно, не

було залучено нікого навіть з утвореної Ради з питань ідентичності. Тому він і набув вигляду адміністративного закону з майже «політруківським» підходом. Людина, яка не розуміє, як це функціонує, зі свого боку сприймає все це в такому вигляді: так, усе, зараз усіх будуть силоміць «утверджувати». Більшою мірою це річ у собі: держава для себе видала Закон, щоб якось списувати гроші на цю діяльність. Нічого іншого за фасадом немає. Бо, крім Ради та якихось ефемерних фахівців, там немає ніякої механіки. Елементарне поняття щодо цієї механіки – це хоча б збільшення фінансування Українського культурного фонду у зв'язку з прийняттям цього Закону. Створення ще 10 програм для фінансування в УКФ – і не треба «фахівців з утвердження». Культурна індустрія сама розбереться зі смислами. І далі буде те, про що казав Богдан, – індустрія буде оплатно залучати консультантів, які слідкуватимуть і допомагатимуть. І не треба нікого ні до чого примушувати.

Наталія Кривда. Національна культура – основа національної безпеки. Це теза, яку ми проголошуємо з колегами скрізь. Національна культура – основа національної ідентичності, національна ідентичність лежить в основі формування національної безпеки. Спрощуючи до рівня слоганів, скажу: ми хочемо сконструювати такі умови, у яких національна ідентичність української політичної нації працювала б на національну безпеку в найширшому сенсі – інформаційну, смислову тощо. Інформаційні війни пішли в минуле. Ми зараз боремося на полі смислових війн. Ми в просторі боротьби смислів, а не інформації. Сенси і смисли впливають на суспільну поведінку. Їхнє конструювання і є методологією управління суспільною поведінкою. З точки зору моїх компетенцій (в сфері теорії та історії культури, міфології та культурології), я абсолютно впевнена: мистецтво і культура – ключові гравці на полі формування національного міфу, національної ідентичності. У цьому контексті, колеги, наше завдання – спробувати зрозуміти, як можна вплинути на свідомість і спробувати змінити поведінку людей, як можна зробити важливі для нації ідеї частиною особистісних сценаріїв життя окремих людей.

Ірина Губеладзе. Емоції – це той інструмент, через який ми будемо діяти. Для того, щоб ті смисли та когнітивні конструкції, про які Ви говорите, були прийняті та інтегровані, необхідно впливати через емоції. Тільки тоді буде внутрішній відгук. Ми маємо звертатися до базових, найсильніших емоцій. Зараз це, наприклад, емоція страху, тривалий час для нас це були почуття провини, меншовартості тощо. Зокрема, важливо змінити відчуття меншовартості на відчуття нації, яка бореться та перемагає – нації переможців.

Не можна просто сказати: «Роби отак, бо це правильно, бо справжні українці так роблять». Це не спрацює. Те, що ми будемо говорити, має викликати сильні глибинні переживання, як, наприклад, зараз слово «гімн».

Богдан Бевза. Так, а хто ж тоді суб'єкт конструювання ідентичності? Частина науковців вважає, що держава. Пані Наталія каже про мистецтво та культуру…

Наталія Кривда. А я не бачу тут суперечності. Держава – замовник. Держава стає на захист інтересів народу, працює як сервіс. Припустимо, держава усвідомила: національна ідентичність – це основа безпеки. Тому вона замовляє і осмислює, хто для неї є підрядником, хто буде ці ідеї імплементувати. Наука буде її обґрунтовувати, розвивати, розроблятиме концепції, формуватиме наукові програми; освіта буде втілювати ці наукові програми; органи державної влади й місцевого самоврядування будуть драйверами цього процесу на місцях, створюватимуть умови, щоб програми працювали, люди вчилися, події відбувалися, кіно показували тощо. А хто тоді є основним підрядником для цієї держави? От як би дивно чи навіть боляче, можливо, для дієвців і діячів культури це не звучало, але це культура і мистецтво. Так, вільні діячі/дієвці культури та мистецтва не обслуговують інтересів держави, але в якийсь момент вони розуміють, що це громадянський обов'язок. Це частина відповідальності перед своєю державою – якщо ти хочеш зберегти її і жити в цій державі. На цьому полі ще є важливі гравці, наприклад, засоби масової інформації. Від їхньої якості, ефективності, професійності, настрою дуже багато чого залежить. Система освіти також дуже потужний гравець.

Про Закон не говорю. Стратегія потребує серйозного доопрацювання. Єдине, що можу сказати, – вона є точкою росту.

Діана Клочко. У слухачів моїх публічних лекцій я постійно запитую: чи дорівнює українська культура Україні? Як правило, усі сходяться на тому, що ні. Українська культура більша за Україну. Адже це кілька тисячоліть до нашої ери і, думаю, кілька тисячоліть від того моменту, коли ми зараз говоримо. Вона не стосується території України, бо дуже багато артефактів було вийнято з нашої землі, музеїв та інституцій і вивезено. Отже, українська культура є і за межами України. Ми маємо усвідомлювати той факт, що українець є володарем велетенської скарбниці, яка також не дорівнює музейному фонду України, яким керує МКІП. Повертаюсь до аберації «знищити все українське»: якщо ми подивимося на культурний простір українського мистецтва, то виявиться, що його можна знищити, тільки якщо знищити планету Земля.

З огляду на це, до джерел ідентичності насамперед треба прихиляти найменших (на рівні дитячих садочків) українців через їх спілкування з книжечками, які їм покажуть, що українське є скрізь. Це дуже важливо, бо ми часто прив'язуємося до того, що означником українського є передовсім мова. Але якщо вважати, що означником українського є артефакти, тоді виходить, що у нас є набагато більший простір для конструювання ідентичності. Тобто йдеться про те, що перенесення ваги із мовного компоненту на візуальний (не творчий чи арт) може діток віком 2–3-х років утверджувати українцями. Тому варто змінити вектор погляду на те, що є українським.

Максим Розумний. От як, наприклад, робили німецькі романтики. У той час жителі Ганноверу чи Пруссії не знали, що вони німці. Німцями став спочатку невеликий гурток філософів і поетів, збирачів фольклору. Вони про це все написали, вони випустили книжки німецькою мовою. Генріх Гейне написав «Німеччина. Зимова казка». Це всіх надихнуло. Далі, як сказав Бісмарк, доєднався німецький учитель… Безперечно, держава не формує ідентичності, але держава не може існувати без політики ідентичності. Це не означає, що держава заміщує собою всю політику ідентичності, починаючи від її мето-

дологічних засад. Держава повинна знайти своє місце в тих процесах формування ідентичності, які відбуваються насправді, а не в наукових розробках чи теоретичних працях. Нагадаю класичну фразу Ернеста Ренана, що національна ідентичність, нація – це постійний референдум, це постійний плебісцит із ключових питань. І не ми з вами визначаємо, що це за питання.

Богдан Бевза. Перше і найважливіше – ми тут не говоримо про питання насильницького нав'язування чи якогось «штучного» вигадування казочок. До речі, саме на прикладі Гейне й німецького гуртка можна міркувати над питанням «штучності» конструювання. Ось якщо взяти найпершого в часовій рамці серед того німецького гуртка у момент, коли він єдиний осмислив німецьку націю, то в який момент цей концепт вийшов з тої «пробірки», перестав бути «штучним»? Або чи був у тій «пробірці» узагалі? Чи можна ідею німецької нації назвати «штучною», якщо вона буде концептуалізована таким чином? І чи існує в принципі інший спосіб концептуалізації? Напевно, у нашому випадку не варто апелювати до позиції «ми щось таке тут створили чи створимо, чого раніше не було». Варто, імовірніше, говорити про спільне конструювання і про відновлення раніше забутих, розстріляних чи будь-яким чином стертих з нашої пам'яті елементів.

Згадаю такий парафраз на відому тезу: «якщо ви не займаєтеся політикою, політика займається вами». У контексті нашого дискурсу це звучить так: «Якщо ми не конструюємо нашої ідентичності, її хтось сконструює за нас». І те, що я висловився в майбутньому часі, це лише для краси, оскільки за останні щонайменше 100 років росія цілеспрямовано конструює для нас ідентичність. По-перше, ту саму «незахідну», етнічну (за Е. Смітом), по-друге, з тими ідеями, цінностями, патернами, які потрібні їй, а не нам. Вона створює свою соціальну реальність. Її не знищити ось тою сумнозвісною «боротьбою з дезінформацією». У ядрі імперсько-кремлівської реальності те, що справді існує, наприклад, наш комплекс меншовартості та інші елементи, які вона сама раніше в нас і запхала. Вона апелює не до того, що створюють зараз, а до

того, що живосилом вкладала в нас понад століття. Виходить, що, для того щоб знищити російську реальність української ідентичності, потрібно знищити себе. А тому потрібно її замістити. І якщо ми не будемо цим заміщенням перейматися, то з часом вже не буде кому це робити – буде вже пізно. Водночас, якщо росія перестане існувати в тому вигляді, у якому існує зараз, наша реальність, яку вона сконструювала у наших головах, існувати не перестане. Знищення цілої держави не знищить в нас того, що створено нею впродовж століть.

Ми не говоримо про створення чогось неорганічного нового. Ми говоримо про відновлення. Наприклад, коли ми мовимо слово «козаки», маємо розуміти увесь величезний смисловий клондайк, який за цим словом стоїть. Це цілий дискурс. У нашій голові має бути велика кількість відсортованих контекстів і дискурсів стосовно того, що ми бачимо в цих смислах. Наразі в моїй голові цього сортування немає. Я не маю точних і застосовних наративів, ідей, патернів, прив'язаних до сучасності. Я можу спробувати встановити паралелі між козаками і Збройними силами України. Але це вимагає вправ і зусиль. Більшість українців так не робитимуть.

Андрій Гінкул. Очевидно, ніякого насильницького конструювання не вийде і не треба. З іншого боку, не можна нічого не робити і просто чекати, бо «з того боку» є бюджет, інструменти, вплив і ракети. І робити примусом не можна, і не робити нічого не можна. Отже, у кожного суб'єкта є вибір: робити або не робити. А якщо робити, то як, що і з ким. Культурні діячі та інтелектуали перебувають у ситуації спільного конструювання, коли ми не маємо іншого вибору, ніж конструювати ідентичність – поточну, живу, сьогоднішню. Бо якщо ми цього не робимо, за нас це робить еліта іншої держави та іншого суспільства. Це відповідальність, призначення та місія культурних діячів та еліти.

Коли ми, співконструюючи, творимо культурний продукт, творимо спільну ідентичність, тоді праця, наприклад з УКФ, перетворюється в іншу конструкцію. Тоді ті, хто має компетенцію, формують спільний інтелектуальний тиск і кажуть: «Ви понабирали експертів, які пишуть маячню. Ви або їх змі-

ніть, або не морочте голови і не витрачайте грошей». Тоді це добровільна відповідь культурної та інтелектуальної спільноти як співдіячів цього процесу. Результатом цих дій має бути Український світ. Про такий Світ ще тільки мріє путін, а ми вже все це маємо. Українці є в Антарктиді, Аргентині, Канаді, Україні й Тюмені. Мрія карлика – це відібрати в нас Український світ, бо ми його вже маємо, а він тільки про нього міркує. Ми маємо розуміти свою роль і усвідомлювати, що ніякий Мінкульт не замовить у нас цього. Ми самі собі це замовляємо. Ми замовляємо це в Мінкульту. І ми об'єднуємося задля того, щоб Мінкульт замовляв те, що треба.

Володимир В'ятрович. Гарний Мінкульт мав би бути таким собі віндсерфінгістом: є хвиля, яка підіймається, – він має її осідлати, демонструючи всю свою вправність.

Наталія Кривда. Наведу такий приклад, яким поділилась зі мною професор Рена Марутян. У 1991 році після розвалу радянської імперії в Литві, яка усвідомлювала небезпеки для своєї державності та ідентичності набагато раніше, ніж їх усвідомила Україна, існував такий проєкт: держава за власний кошт запросила ключових смислотворців (видатні письменники, діячі мультиплікації й кіно, композитори, співаки тощо) і зібрала їх на півтора місяця в одному місці. Вони жили всі разом і спілкувалися. Ці діячі, перепрошую, дозволю собі такий термін, «запліднювали» інтелектуально, ментально, емоційно та психологічно одне одного. І після цього (імовірно, я спрощую перебіг подій і все було трохи складніше) уся ця група інтелектуалів, творців, дієвців, одним словом «смисловиків», вийшла з пакетом напрацювань, сенсових образів, розроблених і зафіксованих текстів, створивши такий собі смисловий простір, у якому було сконструйовано, прописано й запропоновано литовському народові ідеї, сенси, тези, слогани, новий пантеон героїв, нові наративи. На той момент уже починали писати нові підручники й автори-історики мали таке собі смислове осердя, яке можна використати щонайменше як лейтмотив. Литовці розгорнули ці напрацювання в систему національних фестивалів, у шкільні підручники, у присутність Литви на міжнародній арені. Україні теж потрі-

бен такий тезаурус, своєрідний «усесвіт смислів», куди ми можемо звертатися. Тому немає нічого поганого в тому, що ми над ним працюємо.

Сьогодні нам потрібна платформа, на якій представники різних секторів культури та науки могли б об'єднатися. Так, я знаю, що нам важко об'єднуватися. Так, ми будемо сперечатися, може, навіть сваритися. Але так чи так, наше існування як держави варто того, щоб спробувати.

Рена Марутян. Коли мої колеги кажуть, що саме держава має працювати над національною ідентичністю, то це, звісно, правильно. Але є одне «але». Якщо це національна держава. А якщо це колоніальна держава? В імперії завжди є три стратегії відносно колоніальної еліти: 1) апропріація творів національної еліти; 2) знищення творів та самої еліти, якщо не вдається перекупити/переконати; 3) знецінення всього, що виробляє еліта та національна культура. Трагедія української еліти в тому, що всі три стратегії були до неї застосовані.

Звернімося до українських мислителів. У нас є В'ячеслав Липинський, який казав про концепцію національної аристократії. У нас є Дмитро Донцов, який казав, що одним із мірил вартості нації є те, що вона може продукувати спільні сенси та вести націю до великої мети. У нас усе навпаки: еліта не відповідна народові. Народ виходить, досягає якоїсь мети, коли вже порушується суспільний договір, дає всі можливості політичній еліті для суспільних перетворень. Далі не відбувається нічого. Проблема в тому, що тривалий час імперія знищувала найкращих представників національної еліти. Те, що є зараз, – це постколоніальна еліта.

Богдан Бевза. Як відповідь, згадаю іншого українського мислителя Станіслава Оріховського, який казав, що політичні еліти завжди відповідні народові, а народ відповідний елітам. Умовно кажучи, який народ – такі й еліти, які еліти – такий і народ. Мені ще з університету припала до душі ця думка, тому що вона методологічно правильна: а звідки можуть взятися ці еліти, якщо у нас такий народ? Ви означили чотири сектори еліт: культурна, інтелектуальна, політична та національна. Усі вони постійно мали специфічне ставлення одне до одного.

Часто це набувало такого вигляду: інтелектуальна еліта закривалася у професійному середовищі і казала, що істина (тут застосуйте з теми розмови будь-який її образ – історія, культура, освіта тощо) ось така, вона ідеальна і має існувати ось так. Те, що це не застосовне державою чи не корисне їй, – інше питання. Культурна еліта каже, що ми творимо чисте мистецтво і воно не може містити пропаганду: ми не хочемо змушувати людей любити свою країну, як це робилося в «совку». Частина політичної еліти тільки радіє з цієї ситуації, якщо має це на меті. Інша ж її частина сформувала до себе ставлення як до фекалій, бо ж «політика – це брудна справа». Результат – добровільний остракізм: «ми суперідеальні, нас ніхто не чує, тому ми просто будемо розповідати, що все не так аж до того моменту, коли настане критична ситуація».

Мирослав Откович. Кожного разу спрацьовували компенсаторні механізми. Кожного разу це була боротьба за право вибору: чи то за чесний підрахунок голосів, чи то за вектор руху держави. Зараз увесь світ спостерігає за тим, яка із систем державного управління переможе. Можна бути великими гуманістами, але кожен режим для себе фіксує ту форму управління державою, яка більш стресостійка. Якщо зараз демократія програє тоталітаризму, то цілком імовірно, що тоталітаризм стане більш популярним і буде взятий на озброєння іншими політичними елітами, які зараз вагаються, для того щоб у кінцевому результаті зберегти державу. Бо який сенс із демократії, якщо у війні вона програє тоталітаризму? Тому в нашій перемозі зараз мали б бути зацікавлені багато країн світу.

Богдан Бевза. Можемо навести як приклад спільнотворення документи Групи Першого Грудня. У них – сміливий виклад того, як нам усім потрібно жити. Це ще не обґрунтовано наукою, немає нормативних актів, немає соціологічних досліджень, ніхто не питав у народу, щоб зрозуміти, що той хоче. Група інтелектуалів, у якій сконцентровано моральний імператив усієї культурної еліти, видає спільну позицію. І це чи не єдиний в історії незалежної України приклад.

Владлен Мараєв. Хочу навести приклад Італії, у якій конструювалася національна ідентичність, можливо, навіть піс-

ля того, як виникла спільна держава. Італія століттями існувала в стані багатодержавності. Множинна державність – множинні ідентичності – множинні мови. Усі вони були варіаціями італійської, але із суттєвими відмінностями. Крім того, у XIX столітті почалася доволі швидка індустріалізація, але вона охопила тільки північ Італії. Південь залишався аграрний, а тому поглиблювався економічний розрив. Одна із держав виявилася найсильнішою – це було Сардинське королівство. Воно об'єднало держави під владою своєї династії. Проте всі історики відзначають: у 1860–1890 х роках іще не було сформованої італійської нації. Люди розмовляли мало зрозумілими одне для одного мовами, не часто мандрували з півночі на південь. На початку XX століття було введено загальну систему освіти. Це найперший ступінь творення загальнонаціональної ідентичності. Далі введення загальної військової повинності. Ключовий момент – Перша світова війна. Навіть Муссоліні писав, що остаточно італійська нація сформувалася в окопах Першої Світової війни. Хоча війна для Італії була катастрофічно невдала. Якби не союзники, то італійці б програли взагалі все, а так опинилися серед переможців. Однак результатом війни було створення політичної нації із запитом на патріотизм. Це, до речі, одна з причин, чому фашизм переміг в Італії одразу після Першої світової. Тому що італійський фашизм ґрунтувався на почутті ультрапатріотизму й ультрадержавницької тенденції. Бо якщо нацизм – це зведення нації в абсолют, то фашизм – це зведення держави в абсолют.

Павло Горностай. На мою думку, основою конструювання ідентичності мають бути культурні та історичні джерела. Так, Наталія Кривда зосібна наголошує на культурній складовій. А ось щодо історичної, то скажу таке: не буде повноцінної національної ідентичності без історичної пам'яті. А історична національна пам'ять – це не лише назви вулиць, міст, етноніми, це те, що живе в колективній психіці нації. У нас цей компонент просідає, тому що ми не зовсім себе усвідомлюємо суб'єктом історії, тому що, на жаль, наша історія була істотно спотворена та переписана. Масова історична пам'ять залишається суттєво спотвореною.

Українські історія та культура заслуговують конкурувати з історією та культурою такої держави, як Франція. Наші, українські, більш драматичні, різноманітніші та, можливо, навіть триваліші. На мою думку, доносити це має все-таки не держава, а інтелектуальна еліта суспільства. Вона повинна створювати нову історично-культурну картину світу, яка має замінити стару, спотворену, зросійщену, імперську картину світу. Також це суспільні інститути, наприклад освіта та культурні майданчики.

І в цьому середовищі ми будемо пропонувати людині прийняти нашу українську ідентичність. Тобто не лише знищувати зросійщені компоненти, а розвивати альтернативні, ті, які, посилюючись, будуть працювати на загальну, парасолькову національну метаідентичність і також витіснятимуть шкідливі міфи, які стануть неспроможними пояснювати нову картину світу.

Михайло Степико. Я маю дуже великий сумнів, що існує спільна історична пам'ять нації. Якщо дійсно розглядати націю як політичну, яка складається з дуже багатьох етносів, то кожен із цих етносів має свою історичну пам'ять. Я не вважаю, що національна ідентичність включає в себе спільну історичну пам'ять. Такої не існує взагалі. Наприклад, історична пам'ять кримських татар одна, болгар – інша, євреїв – зовсім інакша. Якщо ми говоримо про політичну націю, то я б історичну пам'ять виніс за дужки. Справді, наша держава заснована на пріоритетності українського етносу. Але ми не можемо сказати, що українські цінності – це цінності для всіх етносів, тому що в кожного з них є свої цінності. І це нормально, оскільки, як правильно каже пан Павло, це основа процвітання будь-якої держави. Кожен історичний факт кожний етнос буде трактувати по-різному.

Микола Козловець. Раніше у нас не було спільної історичної пам'яті. Минуле – було, а ось спільної пам'яті – бракувало.

Богдан Бевза. Ця дискусія справді важлива і з позиції конструювання ідентичності. Наприклад, УІНП уже є фактичним інституційним вираженням цих розбіжностей і водночас інституційним майданчиком для їх урегулювання.

Павло Горностай. Я все ж таки не згоден з паном Михайлом. Ідеться саме не про спільну історичну пам'ять. Так, звісно, представники різних етносів і груп мають історичну пам'ять…

Михайло Степико. Так, але вона в кожного з них своя, особлива. Павле Петровичу, хто тоді суб'єкт такої історичної пам'яті?

Павло Горностай. Суб'єктом історичної пам'яті є всі етнічні й культурні групи, а також носієм історичної пам'яті є такий суб'єкт, як українська нація. Вона також суб'єкт, найімовірніше, навіть метасуб'єкт. Не можна стверджувати, що носіями є тільки часткові суб'єкти. Нація на системному рівні, як метасуб'єкт, має вплив на усі складові. Якщо ж у нас, як у нації, недостатньо розроблена історична пам'ять – а це не лише документи, твори й підручники, як вважають представники УІНП, – вона саме в душах людей, у колективній психіці нації. Я наполягаю, що історична пам'ять нації має право бути як системне явище.

Богдан Бевза. Загалом у багатьох країн є певне «славетне минуле», до якого завжди можна апелювати та до якого, можливо, хотілося б повернутися. У нас справді є славетне минуле, але навряд чи до нього хотілося б повертатися. І ось ця нестача спонукає створити таке майбутнє, до якого захочеться повернутися нашим нащадкам. І, що цікаво, напевно, ніхто з присутніх тут не хотів би, щоб їхні діти повернулися в наш час.

Рена Марутян. Одразу потрібно розмежувати поняття. Є історія як наука, і її досліджує Інститут історії України НАН України. Це археологія, це архіви, які дають нам фактаж, – тобто те, що є доказовим. А є історіософія – це сакральна наука. Це священна історія нації, яка є основою її національної ідентичності, це шлях народу, який він проходить до того, щоб набути сенсів, цінностей тощо. Це та сакральна історія, яку нація вважає своєю переможною і транслює назовні. Нація – це наратія. Це те, що ми про себе розповідаємо. Кожна нація не дуже хоче розповідати про себе щось погане. Для цього є деякі метамоделі мови, які мають відношення до НЛП, у яких ми щось забуваємо, щось показуємо, щось узагальнюємо. Пози-

тивне ми підсвічуємо, негативне – не стільки забуваємо, скільки переосмислюємо. Це називається рефреймінг. Зокрема в російській історіографії Бородіно – фактична військова поразка, яка призвела до спалення москви, – це «славетна битва славетного полководця Кутузова». Одна із функцій еліти, особливо під час війни, – це гуртувати суспільство, формувати національну ідею та візію майбутнього, які можуть об'єднати людей заради досягнення мети. Тоді потрібно більше зосереджуватися на історіософії, священній історії, яка буде формувати те, за що ми воюємо. Одним із завдань національної еліти є також формування ідеальних патернів поведінки. Звісно, коли вона їх продукує і про них заявляє, то повинна своєю поведінкою їх підтверджувати. Історіософія – це те, що допомагає нації перемагати.

Богдан Бевза. Мені здається, що перемога (способи її досягнення й картинка майбутнього, – це один із ключових елементів мотивації, особливо для військових. Напевно, у Ваші, пане Мирославе, обов'язки входить підтримувати та збільшувати її.

Мирослав Откович. Уявіть собі подібну дискусію 10–15 років тому. Чи здогадалися б запросити на неї військового? А чи прийшов би він, чи делегувала б армія 15 років тому когось на таку дискусію? Сумніваюсь. Громадянському суспільству нарешті стала потрібна армія, а армії – громадянське суспільство та інтелектуали. Завдяки тому, що дуже велика кількість людей із цивільними компетенціями, які себе ніколи не мислили в армії до повномасштабного вторгнення, є частиною армії, нам вдалося подолати цю прірву. Національна ідентичність має бути з кулаками. Дуже важливо, що нарешті є єдність та взаємна потреба в громадянському суспільстві, інтелектуальній спільноті й армії. Немає великого розмежування, як було раніше.

Богдан Бевза. Чи можемо ми сьогодні говорити про консенсус між культурною та інтелектуальною елітою, особливо враховуючи те, що уявлення представників цих еліт часто між собою протилежні, ба більше, абсолютно протилежні?

Владлен Мараєв. На мою думку, наразі консенсус більш відчутний. Точніше рівень досягнення компромісу, бо консен-

сус – це стан, коли вже все погоджено. Водночас усе одно бачу розбіжності в середовищі інтелектуалів та істориків, зокрема. Особливо, коли торік змінювали герб на щиті Батьківщини-Матері. Навіть серед істориків була дуже жвава дискусія з приводу того, чи варто взагалі це робити. Наприклад, чи заміна совєцького герба на тризуб справді змінить цей монумент чи, як його не модернізуй, суть усе одно залишиться та сама, бо все-таки це пам'ятник саме совєцької системи, тоталітарного СРСР? Це пам'ятник, який уособлював саме совєцьку батьківщину – не українську. Тоді конструювали совєцький народ – ось ту совєцьку ідентичність. Одні історики казали, що можна взагалі знести цей монумент – і нічого не відбудеться. Інші твердили, що треба змінити герб, тому що під час війни відбувається конфлікт, насамперед ідейний. І така зміна, перепрофілювання монументу показує ворогу, що в Україні повністю переосмислюють свою історію і прагнуть монумент переосмислити як Батьківщину-Мати саме українську, яка захищає нас, українців, і стоїть на сторожі міста Києва. Тим паче орієнтована в бік ворога. І там, на болотах, це спричинило величезний негативний резонанс – було сприйнято вкрай вороже. Було видно, що це психологічний удар для них. Однак навіть деякі наші історики мовили, що принципово нічого не зміниться. Ще частина фахівців переконана, що цей монумент цінний сам по собі як пам'ятка мистецтва, яких небагато на планеті в цілому, а в Україні вона унікальна. Звісно, під час повномасштабного вторгнення рівень згоди серед інтелектуалів суттєво зріс, але дискусії тривають. І це нормально. Вважаю, є шанси, що до консенсусу все-таки близько.

Андрій Гінкул. У будь-якої людини, яка хоча б трохи вважає чи хоче вважати себе елітою, немає іншої більше важливішої «роботи», ніж взаємодіяти з іншими представниками еліти. І тут гарний приклад про істориків і їхню дискусію з приводу демонтувати радянський герб чи не демонтувати, мистецтво чи не мистецтво. Так, дискусії мають бути в професійному середовищі. Але професійне середовище врешті-решт має видавати консолідовану позицію у вигляді пропозиції, міфу, наративу тощо. Тобто ключові процеси – це взаємодія і

формування позиції. Відповідальність взаємодіяти і формувати сенси і наративи – це обов'язок еліти! Інакше немає суспільства, немає держави й немає еліти. Має бути чітке розділення: тут ми дискутуємо в межах наукового клубу, а тут ми виходимо й маємо спільну позицію.

Богдан Бевза. Спробуймо зайти на дещо делікатне поле розмови. Я провів декілька вечорів зі своїми друзями в обговоренні такої діалектичної пари, у якій по один бік – історична достовірність, а по інший – політична доцільність. Ця пара розривала наше інтелектуальне коло, бо я відстоював позицію, що коли держава як інститут приймає рішення, яке потребує такого формату прочитання історії, то вона має на це право. З іншого боку, мої колеги, професійні історики, наполягали: якщо є свідчення того, що якийсь історичний діяч чинив дії, які зараз містять негативні конотації, то про це треба говорити і нагадувати. Тобто, з одного боку, ми маємо позицію «він не такий святий», а з іншого – «не заперечуємо, але не обов'язково згадуємо».

Володимир В'ятрович. Ну, ось Ви кажете, що «держава хоче, щоб такий-то історичний діяч чи певна подія були інтерпретовані ось так». А хто такий «держава»? Не існує вже людини, яка б зараз сказала «держава – це я». Держава – це так само сукупність думок. Тому той умовно об'єктивний погляд на минуле, яке суспільство сприймає як своє, так само формується в результаті діалогів, кількагодинних суперечок, емоційних вибухів тощо. І тоді є шанс знайти консенсус. Так само, до речі, і з тим, що Ви називаєте «об'єктивною історичною оцінкою». У кожного історика може бути своє, відмінне від інших бачення тієї самої події. Один відомий британський історик сказав, що історія – це не істина, це прагнення істини. Упевненість у тому, що хтось, тим паче держава, може знати, як краще, і нав'язати це суспільству, – це хибне переконання.

Попри термін «конструювання», який передбачає, згідно з вашими думками, підрядників, проєкти і т. д., ми обмежені, бо у нас немає безмежних можливостей вигадувати щось зовсім інше. Навіть сучасні популярні версії українського націєтворення засвідчують дуже спрощену схему: десь у кінці XIX сто-

ліття якась частина письменників доби романтизму уявили себе українцями й вирішили отій здебільшого безграмотній масі місцевого населення довести, що вони – українці, переконали їх у тому – і вони стали українцями. У мене тоді запитання: а чому саме вони переконали? Чому не переконала російська держава, яка мала набагато більший ресурс та більшу інфраструктуру переконання? Чи польська або австро-угорська держави? Конструювання завжди обмежене вихідним матеріалом, який є в людях. У цьому сенсі культура, звісно, інструмент конструювання ідентичності, особливо культурна інфраструктура (музеї, кіно тощо). Але це також і матеріал. Тому, що б ми тут не ліпили на українській землі, усе одно вийдуть українці. Звісно, можна корелювати. Але вигадати щось абсолютно інше неможливо. Можливий абсолютно геноцидний план путіна – просто знищити тих, хто вважає себе українцями.

Богдан Бевза. Ми неодноразово наголошували, що вигадувати щось кардинально нове немає сенсу. Навіть із такої цинічної позиції, як ефективність використання ресурсів. Якщо у нас уже є величезна кількість матеріалу, який сенс вважати, що ми фремени чи мандалорці?

Повертаючись до проблеми зовнішнього конструювання, скажу, що путін намагається конструювати нам максимально зрозумілий, визначений, методологічно обґрунтований концепт: потужна структура має інструменти впровадження, набір норм, визначений бюджет тощо. У нас же є багато чого свого, природного, об'єктивного, інтуїтивного, але системної протидії путінському концепту немає, окрім сумнозвісної політики боротьби з дезінформацією. У цьому конкретному випадку це, м'яко кажучи, не надто дієвий метод. Культура ж не завжди точно відображає історичні події. А інколи потім стає джерелом, з якого і вивчають ті самі події.

Діана Клочко. Ця діалектична пара знімається одним поняттям – «інтерпретація». Я знаю, історики його ненавидять, тому що інтерпретація факту веде до суб'єктивізації, а це його розмиває – і він перестає мати значення. Але насправді вся історія культури стоїть тільки на суб'єктивній

інтерпретації образу. І загалом історія пов'язана із суб'єктивним викладом подій.

Богдан Бевза. Хочу запропонувати такий хід думки: у який момент вашої життєдіяльності сьогодні чи вчора ви могли б сказати чи подумати, що діяли, як якийсь культурний / історичний / політичний український діяч? Коли ви могли б сказати собі, що вчора були як Михайль Семенко, коли урвався терпець і ви по-хуліганськи втрутилися в інтелектуальну бесіду, чи щось подібне? Тоді починаєш замислюватися: а хто для мене Михайло Коцюбинський, Іван Сірко чи Василь Сухомлинський? Це наближає до нас образ діячів минулого і робить їх «людськими». Можливо, у когось із вас виник образ діяча чи діячки, з поступованням яких ви себе асоціювали б останнім часом?

Діана Клочко. Дякую, що Ви сказали «діячка». Сподіваюсь, більшість із вас уже сходила в Український дім на виставку Алли Горської «Боривітер». Так сталося, що ще до повномасштабного вторгнення я написала есей про її автопортрети, які їй ніхто не замовляв. Вона їх робила для себе, дивлячись у люстерко впродовж майже 10 років, і фіксувала дуже різні стадії ставлення до самої себе. З цього виросла її українська відповідь. Як ми знаємо, вона була вихована у російськомовній родині чиновника-високопосадовця, у якій не мало прорости взагалі ніяке українське зерно. Але, як не дивно, виявилося, що в якийсь момент Горська змінила ідентичність.

Богдан Бевза. Щиро вдячний Вам за цей образ. Він підказує нам, що перший етап спільного конструювання ідентичності – це послідовний, постійний та повторюваний акт рефлексії. Я маю на увазі образ «подивитися у дзеркало багато разів і виокремити з цього зображення кожного разу одну із ключових характеристик, яка, з одного боку, позначає вас як людину, а з іншого – як українця». Очевидно, немає ілюзій, що кожен українець на це спроможний завдяки волі. Але саме цей акт є першим і найважливішим. Уже після нього надходять інші механізми, наприклад, синтез політичної доцільності та історичної достовірності.

Мене також цікавить технологічний ланцюжок у виробництві культурного продукту. Ось, наприклад, Ви, пане Володи-

мире, берете участь у створенні документального фільму і, маючи почуття відповідальності, відчуваєте необхідність інкорпорувати в кінокартину елементи української ідентичності. Чи звернулися б Ви до експертів, наприклад тих, котрі зараз поруч із нами, чи шукали б відповідні о́брази самостійно?

Володимир В'ятрович. Я буквально цього тижня подивився один дуже хороший фільм, який є прикладом правильного, лагідного, м'якого нав'язування питань національної ідентичності. З одного боку, ця кінострічка – абсолютно голлівудська історія про дівчинку з провінції, яка, натхненна своєю великою мрією, їде до великого міста й попри все втілює її в життя. З іншого боку, у фільмі з'являється один вельми цікавий персонаж, який перетворює цю голлівудську історію в дуже українську. Персонаж цей історичний – Ольга Франко. А кінострічка має назву «Смак свободи». Кіногероїня ніби Мері Поппінс чи фея, яка з'являється з книжки «Українська практична кухня» перед дівчинкою, котра хоче відкрити ресторан, і розповідає, що та може зробити, щоб бути унікальною. Прекрасний приклад того, як справжня історія реальної Ольги Франко, роль якої у стрічці не настільки важлива, а лише штрихами окреслена, переноситься в сучасність із дуже правильним меседжем: будь собою – і це забезпечить тобі унікальність та успіх. І якщо ти українець, то не треба говорити, що ти великий знавець британської, італійської чи тайської кухні. Спробуй вийти у світ з українською кухнею, з українською ідентичністю. Такий собі попсовий універсальний фільм, але із вкрапленням української ідентичності.

Андрій Гінкул. Очевидно, не йдеться про вплив того консультанта на режисерський погляд, зміст чи художні образи. Вкрай важливо культурним та інтелектуальним діячам просто хоча б частіше спілкуватися, комунікувати. Змушувати себе мережуватися і творити спільні справи. Тому що це принципове питання для сучасного світу і особливо того світу, у якому українці скрізь. Те, що цього наразі немає, і уможливлює входження до нас інших концепцій, бо цьому ніхто системно не протистоїть. А коли сюди заходять наративи угорські, російські, польські, вони діють системно, цілеспря-

мовано і спираються на бюджети та сотні людей. Немає іншого вибору, як мережування індивідуальних історій та мережування індивідів і їхньої співпраці… через рефлексію, а не тому, що дали копняка чи це був акт протесту. Найчастіше це саме акти протесту чи заперечення, як, наприклад, у Ганни Собачко-Шостак чи Алли Горської.

Богдан Бевза. Звісно, нас турбує питання втручання держави у створення культурного продукту і загалом у відносини замовника-підрядника. Ось, скажімо, держава замовляє, наприклад, через УКФ фільм про Мазепу. Але не говорить митцеві, що «ти повинен розповісти про нього ось це і ось так». Тоді в митця є вибір: перший варіант – розповісти про Мазепу так, як він його бачить на основі зібраної чи незібраної інформації відповідно до власного уявлення. Чи буде це відповідати інтересам держави? Складне питання. Як це виміряти? Теж складне питання. Другий варіант: спитати в людей. Ось тут виникає найважливіший складник. Якщо, припустимо, режисер-документаліст прийде до будь-кого з нас, наприклад до пані Діани, і спитає: «Пані Діано, мені потрібно інкорпорувати у фільм основні цінності української ідентичності. Я хочу розбити фільм на розділи за назвами цінностей. Які цінності назвете – такі і розділи будуть». У цей момент пані Діана має два шляхи. Перший – вчинити акт інтелектуальної свободи і сказати: «Вони ось такі…», на підставі чогось або поза підставами – насправді це не має жодного значення. Другий – передбачити такий запит: раніше запустити процес мережування й домовитися про відповідь до або в процесі того, як прийде пан режисер: «Що ж ми можемо йому запропонувати?» Головне – це мати консолідовану публічну позицію та готовність до співпраці.

Володимир В'ятрович. Держкіно – це справді дуже хороший приклад. Приклад інструменту, який почав працювати якісно з 2014 року. Водночас це приклад того, як якісний інструмент можна зламати. Абсолютно випадково людина спричинилася до того, що фактично впродовж останніх п'яти років Держкіно не працює. Вона довела до такого стану, коли, як казав нам один режисер, перед митцями стоїть питання

моральності співпраці з цією інституцією. Відновлення Держкіно та створення УКФ були двома паралельними процесами. Але УКФ зберігся як інструмент, а Держкіно просто зламали. Не зрозуміли, що отримали в руки, понівечили й покинули напризволяще.

Насправді, держава – дуже складний інструмент. І ми тільки вчимося працювати з нею. Будемо відверті: у нас невеликий досвід власної державності. Генетично ми всі прекрасні повстанці й дисиденти, але не дуже вправно вміємо використовувати державні інструменти й ресурси. Ми цього тільки-но потроху вчимося. І російська агресія підкреслює цінність цього інструменту, коли з'явилася загроза його зникнення.

Богдан Бевза. Хочу ще раз наголосити на тій вправі, яку ми тут разом сконструювали й пропонуємо всім слухачам, глядачам і читачам. Це вправа «дзеркал Алли Горської»: подивитися на себе в дзеркало, визначити в собі ключові характеристики себе як українця і щоразу дивитися в дзеркало й бачити різного себе-українця. Один зі складників такої вправи – це асоціація себе з діячами історії та культури в побутових чи професійних діях, думках чи почуттях. Це, очевидно, означатиме й викидання з нашого світогляду того сміття, за яке чіпляється росія.

У нашому дискурсі з'явилася іронічна фраза про те, що національний спорт українців – це взаємопоборництво. Як на мене, це частково російський наратив. Але я би сприймав взаємопоборництво (яке точно є соціально-психологічним патерном) як симптом вірусу, образно кажучи, наче шрам Гаррі Поттера чи навіть те чортеня, яке сидить на плечі й спокушає до злих діянь. Тобто це треба сприймати як шкідливий зовнішній елемент. Українці ненавидять зовнішній вплив у будь-якому форматі. Треба сказати собі чесно: взаємопоборництво – це результат зовнішнього впливу. Коли наступного разу ви захочете написати гнівний коментар у Фейсбуці знічев'я чи почати сперечатися з людиною, не знаючи, навіщо ви це робите, знайте: у цю секунду вашими губами говорить путін, а чи хрущов, сталін або катерина II. Саме ці люди в цю секунду окупу-

вали вашу свідомість, розбомбили її і говорять вашими губами. Ви в цю секунду владімір путін – вітаю! Така, на жаль, наша реальність. Тому я наголошую на аспекті інтелектуального мережування для того, щоб інтерпретація культурних джерел містила консенсус і технологічний результат.

Максим Розумний. Ось Ваша теза про те, що «треба вичистити те, за що чіпляється росія», – це, на мою думку, нині в центрі суспільної дискусії. Наразі маю великі сумніви, що табуювання чи зачищення є конструктивними. Мені здається, що це збіднює людину, викликає почуття провини за минуле. Усі ті люди, які не були національно свідомими в минулому, повинні викреслити, табувати його і мати почуття провини за нього? Це психологічне насильство над собою: «Ой, я згадав цю фразу з радянського фільму – це погано, я поганий, не можна так». Для порівняння, англійці, передова нація, їх наслідують, – а в них там, в анамнезі, французькі королі, нормани і так далі. Вони не викреслюють цього.

Богдан Бевза. Пропоную розглянути ситуацію, коли людина хоче навести як приклад радянську цитату, промовляє її – і що відбувається далі. Я був свідком подій, коли деякі культурні діячі, котрі фактично закладають у світогляд українців ідеї та цінності, чинять приблизно так: ось вони присутні на комедійному шоу, розповідають якусь історію, і якось випадково один із них наводить радянську цитату, а потім каже: «А ні, такі приклади ми не наводимо», – і у звичайному форматі говорить далі. Це просто самоцензура: як сказати лайку, а потім вибачитися. Це питання гігієни: імперський і радянський дискурс – це просто брудно. Це не питання того, що ті цитати чи згадки погані чи неправильні, – їх слід уникати, як звичайного бруду. Абсолютно звичайна самоцензура для власної гігієни. Ті діячі просто почали думати перед тим, як щось казати. Це не історія про психологічне насильство. Вони прямо перед камерами на своєму прикладі показують звичайність таких дій. Це не захмарні інтелектуали, які проводять над собою сеанси глибинних рефлексій, а звичайні люди.

Ще раз про «стихійність» наших процесів формування ідентичності: ми маємо перед собою процес фактичного впливу на

нас, процес конструювання для нас реальності з боку росії. Цей процес організований, спрямований, методологічно обґрунтований, ресурсно (фінансовий і людський) підживлений і тому працює постійно та послідовно. Натомість у нас є два шляхи: шлях перший – стихійний – сказати: «Ну, загалом якось-то воно буде. Не треба нікуди втручатися, можна щось мінімально підчистити: скажімо, не називати Петра І «великим» – і цього достатньо. А далі якось українці (люди ж розумні!) розберуться. Мабуть». Тоді це ось та сумнозвісна політика боротьби з дезінформацією і розвінчання фейків. Але ось інший приклад: маємо чисту, безмежно білу кімнату. Далі в центр кімнати нам ставлять Нео з «Матриці». А ми кажемо: «Ні, не існує Нео». Чи зникне Нео? Ні, хіба що стане трохи прозорішим. Але в кімнаті з'явиться голос, який скаже, що його немає. І ми вже не «бачимо» того, що нам первинно сконструювали. Ось такий «стихійний» шлях – це, як на мене, відмова від суб'єктності. Інший шлях – спроба конструювати й самим вирішувати, у якій реальності жити.

Ірина Губеладзе. Політикою ідентичності має бути просякнутий увесь простір – культура, дозвілля, освіта, медіа тощо. Тоді не потрібні наглядачі-політруки, які вчать «як правильно родіну любіть». Можливо, тоді додасться хаосу, але я проти ідеї «політруків».

Богдан Бевза. Українська ідентичність – це динамічна сутність, це постійний рух ідей, цінностей та принципів. Її не можна зафіксувати повністю. У цю секунду десь на планеті українці змінюють дискурс хоча б однієї важливої для нашої ідентичності соціальної репрезентації. І якщо результатом цих дій буде зміна 0,0001% усього семантичного поля, то це вже змінило ідентичність. З іншого боку, не треба вважати, що ми не можемо нічого сконструювати.

Я спостерігаю за культурним полем молоді й бачу таке: вони зовсім інакше проявляють «українськість» своєї ідентичності та інакше сприймають болючі для старшого покоління питання, наприклад «а що ж нам робити зі Штірліцом?». Навіть якщо лідери громадської думки серед молоді наводять якусь таку цитату, для них нормально провести публічний

акт самоцензурування, який триватиме близько однієї секунди. Їх ніхто за це не засуджуватиме, можливо, хтось схвалить, а найчастіше просто не помітять. І цей акт, спершу публічний, зовнішній, надалі стає внутрішнім, а потім мозок просто адаптується й перестає видавати ці цитати чи згадки.

Ірина Губеладзе. У терапії, коли ми працюємо з якимось негативним досвідом, через який людина відчуває провину, дуже важливо прожити, прийняти і себе вибачити. Від цієї точки людина може далі конструювати своє життя у здоровий спосіб. Ми як суспільство маємо прийняти себе у форматі: «Так, це наша історія, вона була такою. Я особисто, як частина суспільства, переживала, співчувала, проживала – і це був мій особистий досвід. Але зараз я роблю інший вибір». І якщо я сама себе прийняла й пробачила і ми, як суспільство, себе прийняли й пробачили, тоді всі можемо безболісно тримати це як фон. На жаль, ми цього процесу ще не пройшли. Зараз наша рана дуже болить. Зараз вона кривавить. Через це українська ідентичність настільки актуалізована та напружена. Але ми в процесі.

Богдан Бевза. Тобто послідовність дій така: прийняти, вибачити, а потім працювати над самоцензуруванням. Без останнього так чи так нічого не вийде, але перед цим треба зробити ще дві дії, щоб не шкодити власній психіці. І це потребує як діяльності окремої людини, котра працює сама з собою, так і діяльності цілої нації, яка працює над собою до того рівня, коли ми зможемо пробачити собі всі поразки й приниження і стати нарешті здоровою нацією. Можливо, першою у світі.

Спадає на думку така аналогія. Якщо спитати, де конструюється українська ідентичність, то можемо впевнено сказати, що в наметах Майданів, а не на Банковій. У цієї тези є два виміри. Перший – маємо величезний досвід, коли ми збиралися і справді намагалися щось разом сформувати. Водночас другий – намагалися саме в наметах Майданів шляхом спільних дискусій, не в кабінетах. Тобто тоді, коли вже дійшли до такого стану, що треба руйнувати стан речей. А поки Майдану немає, то продовжуємо стверджувати: «Ні, я не згоден із твоєю думкою, а до спільноти вашої мені взагалі немає ніякого діла.

Я не дозволю собі ні на йоту відійти від своєї думки задля консолідованої позиції».

Владлен Мараєв. Ви слушно завважили, що українська ідентичність значною мірою формувалася саме в наметах. Будемо відверті: яку державу ми мали після 1991 року? Це була фактично та сама УРСР, у якій еліти залишилися при владі і в якій були лише вкраплення представників нових еліт – колишніх дисидентів, представників молодшого покоління, які не встигли зробити кар'єру в комуністичній партії. До 2013 року за режиму Януковича в Україні будували фактично другу росію. Дуже багато було росіян, які вважали, що Україна – це друга росія. Чому така кількість еліт утекла з України? Люди, які були на найвищих посадах, опинилися в росії, коли та напала на Україну. То яку ідентичність такі політики могли формувати в Україні? Ми можемо пригадати президентство Ющенка, коли був створений УІНП – Український інститут національної пам'яті – не наукова установа, а державний орган, який працює у сфері формування національної ідентичності. Мені інколи не дуже приємно чути від колег заяви, що, мовляв, там зібралися несерйозні історики і працюють над якоюсь маячнею. Так, їхнє завдання – не науку просувати, а формувати національну ідентичність, приводити суспільство до спільного знаменника. Погоджуюсь, що є історія як наука, є історія як навчальний предмет і є історія як інструмент пропаганди. 2004-й і 2013–2014-й роки продемонстрували цікавий процес, за якого громадянське суспільство в Україні суттєво випередило за своїм розвитком політичні еліти. У ці роки суспільство не дало Україні піти шляхом розвитку росії зразка №2 або білоруським шляхом розвитку й делегувало своїх представників у різні ешелони влади. Так само і зараз. Війна – це дуже трагічна подія, водночас вона створила суттєві можливості для того, щоб прискорити всі ці процеси та консолідувати наше суспільство.

Богдан Бевза. Спробуймо змоделювати ситуацію. Нині за кожним і кожною з Вас є цілий дискурс професійних спільнот, які Ви представляєте – історики, просвітники, військові, журналісти, фахівці з міфодизайну. Припустимо, спільнота пресо-

фіцерів приймає спільне рішення, що їм потрібна велика кількість різного формату меседж-боксів, спрямованих на формування єдиного інформаційного простору, який повинен мати чітку структуру, потужний захист і систему впровадження. Водночас до кожної із професійних спільнот є запит на конструювання різних складників, які разом сформують відповідь на запит військових. Адже запит військових – це вимога, яка має бути виконана тут-і-зараз.

Мирослав Откович. Наш запит як військових – нам потрібна вдумлива чітка пропаганда. Максимально проста, примітивна в сенсі сприймання, з обмеженою кількістю символів, значень. Але цьому має передувати ґрунтовна дискусія представників різних інтелектуальних, наукових, мистецьких еліт. Для цього потрібно завчасно створювати фокус-групи і працювати з ними. Тобто військовим потрібна чітка концепція і стратегія пропаганди, зрозумілі наративи та меседжі для того, щоби мотивувати людей долучатися до Збройних сил та виконувати завдання, а також мотивувати суспільство, щоб воно надавало максимальну допомогу армії.

Владлен Мараєв. Якщо ми говоримо про формування пантеону героїв, то він має вибудовуватися саме з військових героїв. У нас їх уже дуже багато. У нас сотні Героїв України, які отримали це звання за участь у відсічі російській агресії. Обов'язково має бути історія успіхів. У нас, на жаль, багато що будувалося на сумних, тужливих, трагедійних прикладах – поразки, знущання, геноциди тощо.

Пантеон героїв не може обійтися і без героїв минулих часів. У нашій історії багато воєнних героїв, які проявляли героїзм і здобували перемогу в дуже різні епохи – Середньовічна Русь, Козаччина, Українська Народна Республіка… Але є нюанс. Наша історія неймовірно складна. Британцям і французам віднаходити героїв на сторінках своєї історії значно простіше. Тому що коли ми звертаємося до біографії героїв минулого, може виявитися, що ця людина служила в російській імперській армії, а потім, може, ще в якійсь. Але ось у період Української Народної Республіки проявила себе героєм. Усі воєначальники 1917–1921-х років – це колишні офіцери та генерали

царської армії. Цікавий приклад – Яків Гандзюк. Його ім'я вже присвоєно одній із бригад ЗСУ. Це один з найбільш героїчних діячів. Але він служив у царській армії, герой російсько-японської війни, у битві під Мукденом виніс із оточення прапор полку, за що отримав орден Святого Георгія IV ступеня. Тобто він і російський герой?

Андрій Гінкул. Візьмемо за основу приклад пані Рени про Бородіно і застосуємо його до цієї ситуації. Яків Гандзюк пішов повчитися на бойових прикладах для того, щоб воювати за державу Україна. Отримав відзнаки під час навчання. Виносячи прапор полку, він здобув досвід героїзму, який застосував для Української держави. До чого тут російська історія? Усі ті відзнаки й успішна діяльність у російській армії доводять лише те, що всього цього досяг саме українець. Або, скажімо, Кузьма Дерев'янко, який підписав мир із Японією. Саме він, українець, а не СРСР, чи союзники, чи ще хтось закінчив війну. Другу світову війну закінчив українець. Крапка. Це має знати кожна дитина в Україні й кожна дитина у світі.

Владлен Мараєв. У контексті конструювання пропаганди повністю підтримую. Водночас я спостерігаю, що в останні два роки про таких діячів, як Дерев'янко, у нас намагаються в публічному дискурсі не згадувати й не говорити. Так само і про Кожедуба.

Богдан Бевза. Чому?

Владлен Мараєв. Бо вони ж, виходить, за СРСР воювали – за москву, за кремль.

Богдан Бевза. Вважаю, що для істориків слова пана Андрія – це бульдозер, який намагається їхати по їхньому світогляду. Тому що «а як так: він же воював за росіян, він же те, і те, і се?…» Пане Владлене, чи спроможна спільнота істориків відповісти на запит військових у форматі тут проговореного міфу про Якова Гандзюка? Щоб це була велика несуперечлива структура: де є і Кожедуб, і герої УПА.

Мирослав Откович. Потрібно мати на увазі кінцевого споживача. Я більше схиляюся до концепції пана Андрія, бо кінцевий споживач не буде копирсатися в архівах чи робити глибокі дослідження. Виграти потрібно зараз. Якщо ми будемо

виявляти сумніви чи поринати в глибокі дискусії з цього приводу, ми програємо.

Владлен Мараєв. Я повністю згоден, що саме так необхідно конструювати пропаганду. Підтримую, що всіх цих діячів потрібно об'єднати саме як українських героїв: і Кожедуба, і Дерев'янка, й інших. Хотілося б почути Вашу думку ще про один тип героїв, яких теж зараз на офіційному рівні намагаються оминути увагою через їхню неоднозначність. Наприклад, Петро Дяченко – командир полку Чорних запорожців часів УНР. Бригада імені Чорних Запорожців нині вже є в Збройних силах України. Петро Дяченко дійсно героїчний воїн: він перемагав більшовиків і білогвардійців, кілька разів поранений у боях, бойовий офіцер. Але минає чверть століття – і 1945 року він служить в Українській національній армії, що є союзником Третього Рейху: командує протитанковою бригадою «Вільна Україна» і воює проти радянської армії в Берлінській операції. Ми, історики, розуміємо, чому він робить такий вибір: для нього москва – ворог №1, і він ладен буде співпрацювати будь з ким заради того, аби здолати москву.

Богдан Бевза. Це ж чудово входить в антиколоніальний дискурс.

Владлен Мараєв. Звісно. Але ж у нас є багато демократичних західних союзників, які завжди вкрай болісно реагують, якщо бодай десь є згадка, дотична до нацизму. У країнах Балтії, наприклад, по лінії ЄС–НАТО взагалі заборонили публічно вшановувати учасників війни на боці національних дивізій Waffen-SS. А вони вважали їх національними героями, які боролися за незалежність своїх держав від совєцької окупації.

Андрій Гінкул. Потрібно чітко розділити: дискусії з приводу історичних фактів та інтерпретацій – це наукова дискусія на наукових заходах для науковців. Вона не має перешкоджати публічному дискурсу чи негативно впливати на нього і пропаганду, яка потрібна тут-і-зараз для мобілізації українського війська.

Окрім того, так само гучно наш український наратив має звучати в міжнародній політиці. Бо більшою мірою історичний дискурс, про який згадали, у міжнародній політиці сфор-

мований російським наративом, російською і совєцькою пропагандою. Тому й виникла ціла проблема, коли в канадському парламенті виступав представник України, який був на службі в німецькій армії. Це наслідок браку комунікації й наративу з нашого боку. Можна не говорити про це дуже голосно, але має бути позиція: «це – наші люди, вони воювали за нашу незалежність, і ми їх шануємо». Те, що сталося, – це брак позиції. А позиція розділяється на наукову і ту, яка потрібна суспільству й державі просто зараз.

Микола Козловець. У західному світі продовжується репрезентація України й нашої культури крізь призму російських наративів: пропаганда комплексу неповноцінності, меншовартості, випадковості буття українців тощо. Ми маємо звернути на це увагу й відкривати за кордоном українські філософські, політологічні, культурологічні, психологічні та інші студії. Ми маємо донести світові унікальність української нації та культури. Україна є надзвичайно важливим чинником формування якісно іншого алгоритму, моделі світового порядку, подальшого розвитку не тільки європейської спільноти, а й узагалі світової.

Богдан Бевза. Очевидно, для цього ми самі маємо осягнути, сконструювати та прийняти цю унікальність. Нарешті почати пишатися не тільки і не стільки окремими історичними фактами, прикладами з побуту чи смачними стравами, а пишатися своєю українськістю, умовно кажучи, відсотком репрезентації українського в нас самих. Ми маємо пишатися своєю ідентичністю, своєю нацією і її носіями.

Микола Козловець. У війні за національну ідентичність нерідко доводиться реагувати на ті тези, які пропонувала і пропонує сьогодні росія. Проте така тактика дій – «від оборони» – не завжди ефективна. Адже, спростовуючи меседжі кремлівської пропаганди, ми знову ж таки нагадуємо про них. Тому гостро стоїть проблема формування та просування тих наративів, які ми маємо донести всьому світові. Ми маємо чітко демонструвати той значний внесок, який зробили українці в розвиток європейської спільноти та культури загалом, а також російської державності, культури, освіти тощо.

Мирослав Откович. Ця війна безумовно закінчиться нашою перемогою. Важливо втримати ту інформаційну нішу, яка виникне, коли почнуть розповідати про події цієї війни. Нам потрібно вже зараз дбати про той культурний пласт, який уже сьогодні розповість світові про цю війну з українських позицій. Щоб не з'явилися «харошиє рускіє», котрі розкажуть, як вони страждали і програли есвео. Потрібно, щоб ми розповіли, як ми виграли в цій війні. Нам слід уже тепер дбати про наших Гемінґвеїв, художників, поетів, які про це скажуть усіма доступними засобами. Культура – це дуже потужний інструмент дипломатії. Вона може проникати всередину суспільств. Адже багато в чому живуть російські наративи: їх потрібно руйнувати зсередини, бути на крок попереду.

Богдан Бевза. Це також питання відповідальності. Коли військові дають конкретний запит, наприклад на дрони, то ви не можете сказати: «Вибачте, я не дуже хочу давати вам такі дрони, бо вони неоднозначні. Я дам щось інше. Або ось вам деякі інструменти – виробляйте їх самі, замість того, щоб використовувати». Тому ми маємо колективне рішення про колективну позицію, а тому і колективну відповідальність.

Мирослав Откович. У межах Вашої аналогії про дрони: нам потрібні дрони, які летять уперед, а не назад.

Рена Марутян. Мій метод – це міфодизайн. Його мета – формувати соціальну конвенцію. Вона вибудовується на культурних практиках і в результаті дає спільність смислів, сенсів, а також когнітивних і поведінкових патернів. Я впевнена, що, використовуючи, наприклад, рефреймінг, ми можемо переосмислити суперечливі історичні періоди та діячів і об'єднати їх у цілісну історичну канву.

Богдан Бевза. Виходить, нам важлива тяглість, яка виражена в різних історичних періодах та різних сюжетах. Наприклад, формуємо міф: коли до скіфів приходили перси, македоняни чи римляни, то всі тут гинули. Це історія про те, що, хто до нас прийде з війною, той рано-пізно і загине. Вона виражена в різних періодах і в різних діячах.

Рена Марутян. Мілітарна ідентичність може починатися аж зі скіфів. Поїдьте до Дніпропетровської області: там усюди кургани.

Мирослав Откович. Дискусії потрібні, але головне – це результат: контент і шляхи його донесення до споживача – агітаційна література, бойова газета, телевізійний продукт, радіоподкасти, борди, аудіовізуальна реклама.

Рена Марутян. У тих державних документах є таке поняття, як «оборонна свідомість». Коли це прочитала, зрозуміла, що ми рухаємося кудись не туди. Бо це може бути для країн, які готуються до війни. Оборона – це одна з частин війни. Як ми збираємося перемагати з оборонною свідомістю? Ми повинні замінити цей термін на «мілітарна ідентичність». Ми маємо розуміти, що ця війна надовго – доти, доки росія існуватиме в існуючому стані. Суспільство має бути готовим до того, що воюватимуть усі. Тому ми маємо формувати мілітарну ідентичність.

Михайло Степико. Мені здається, що тема поствоєнної ідентичності є дуже важливою. Для прикладу наведу роман Ремарка «Повернення», у якому письменник описує солдатів, які повернулися з Першої світової війни, – покалічені тілом і душею, вони не можуть віднайти себе в цьому житті. Ця проблема в нашому суспільстві постане дуже гостро й багатовимірно.

Павло Горностай. Проблеми «в'єтнамського синдрому» для американського суспільства про те ж саме, до речі.

Богдан Бевза. Напевно, ідеться також про мілітарну ідентичність на рівні нації як суб'єкта – про те, що мілітарність стає частиною концепту, частиною цінностей. І вона виражається не тільки і не стільки в почутті безпеки, бажанні справедливості чи ресентименті, а ще й у контекстуальних моделях, пов'язаних напряму з війною та обороною держави.

Михайло Степико. Наша історія – кривава і «без брому» її осягнути важко. Вона є такою саме тому, що ми постійно недооцінювали мілітарну культуру. Наприклад, Визвольні змагання 1920-х років: Петлюра й Винниченко не були військовими. Якби в нас була сформована військова еліта, то все б склалося інакше. У ті ж часи в Польщі та Фінляндії були відповідно Пілсудський та Маннергейм. Мілітарна культура й мілітарна ідентичність – це дуже важливо, їх потрібно формувати й водночас небезпечно недооцінювати.

Микола Козловець. Після Першої світової війни з фронту повернулося понад 1 мільйон українців із зброєю в руках. Разом з тим у нас не було створено збройних сил, щоб захиститися від більшовицької навали.

Сьогодні перед Україною постав надважливий виклик – визволення України від колоніального гніту, розбудова дійсно незалежної демократичної правової держави, що неможливо здійснити без відродження національної історичної пам'яті та національної самосвідомості, традицій і самобутності українців. Маємо безліч світових історичних прикладів, як у процесі становлення нації формувався запит на конструювання національного та історичного наративу, який поступово віддзеркалювався у суспільній свідомості.

Орієнтуючись на європейську культуру та європейські цінності, частиною яких є українці, ми повинні вибудувати власну національну ідентичність, спираючись на історичну пам'ять та культуру. Тому що створення успішного політичного організму, конструювання постмодерної національної ідентичності, самоутвердження української нації на новому витку світової історії та світової цивілізації буде залежати від того, наскільки українська державницька ідея увійде у свідомість громадян, яке місце посяде в системі їхніх цінностей.

Можу означити три стратегічно важливі напрями націє– та державотворення: 1) зміцнення соборності народу – територіально-просторової, когнітивно-творчої, патріотично-синергійної тощо; 2) розвиток національної ідентичності – мовно-інформаційної, ментально-культурної тощо; 3) євроінтеграційні процеси – розбудова правової, демократичної держави.

Реконструкція історичної пам'яті українців вимагає подолання усталених світових стереотипів щодо України, зокрема як російської периферії. Переформатування свідомості світової спільноти щодо України та українців, перегляд стереотипних уявлень про нашу країну, історію та культуру. Ми є свідками завершення російської ідеологічної парадигми, яку частково перейняв і Захід. Україні там було відведено маргінальну роль – культурної провінції «руського міру».

Андрій Гінкул. Критично важливо конвертувати змісти (ті, про які ми говоримо зараз, про які пишемо, про які вже багато написали) у простіші конструкції для сприйняття ширшим колом реципієнтів. Такий запит чути в кожній громаді, у кожному соціальному середовищі чи групі. Бо коли ти виносиш декомпільовані змісти на рівень громади, то на багато запитань, на яких у неї немає відповіді, відповідь починає об'єднувати пазли, до того не складені. Я «прийшов» у цю тему, бо є фантастичний запит на місцевому рівні, на рівні соціальних груп у доукомплектуванні знань і змістів, які їм доступні та сприйнятливі. Це не редукція чи спрощення, це декомпіляція більш складних змістів у певну кількість взаємно узгоджених та більш простих змістів, без втрати ключових думок і позицій. І саме ви, науковці, є тими, хто може вимірювати, чи не збилася ця декомпіляція на манівці, некоректно спростила смисли чи просто помилилася.

Микола Козловець. Україна переживає надзвичайно складні процеси запізнілого націє– і державотворення. Якщо процеси формування національної державності та ідентичності в країнах Західної Європи відбувалися у XVIII-XIX століттях, то в нас ці процеси були «відтерміновані» на кінець XX і початок XXI століття. Сьогодні питання стоїть надзвичайно гостро – бути чи не бути українській державі як такій, бути чи не бути українцям.

Михайло Степико. Мені подобається Ваш підхід до опису державної політики у сфері ідентичності. Тому, спираючись на своє визначення, я б надав такі рекомендації щодо державної політики формування національної ідентичності.

1.Збереження та законодавче стимулювання розвитку культурного розмаїття українського суспільства, забезпечення прав і свобод національних меншин і корінних народів як гаранта його життєстійкості та безпеки держави.

2.Пропаганда сакральності землі й ототожнення себе з простором через екологічну освіту й виховання.

3.Виявлення та законодавча заборона споживацьких практик використання земельних надр, земельних, водних та лісових ресурсів.

4.Розвиток громадянського суспільства та інституту громадянства, розширення прав і свобод людини і громадянина до стандартів ЄС та захист через їх імплементацію до вітчизняного законодавства.

5.Утвердження пріоритетності у сфері суспільного буття та законодавчий захист таких національних цінностей: людської гідності, свободи, соборності України, рівноправності громадян незалежно від їх національності, поваги до державних символів, розуміння їх важливості для функціонування, розвитку та стійкості держави.

6.Неухильне виконання положень Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», накладення невідворотних санкцій за його порушення, розширення та втілення практик освоєння державної мови громадянами.

7.Усунення впливу держави-агресора в інформаційній, освітній, культурній сферах України.

Посилання на діалоги
та супутні матеріали:

1: «Стан конструювання української національної ідентичності та основні визначення». 6 березня 2024 року.

https://www.facebook.com/UkrainianIF/videos/710011811207907/

2: «Культурні джерела конструювання української національної ідентичності». 22 березня 2024 року https://www.facebook.com/UkrainianIF/videos/1085726669396881/

3. «Механізми залучення культурної та інтелектуальної еліти до конструювання національної ідентичності». 29 березня 2024 року.

https://www.facebook.com/UkrainianIF/videos/1721954811664813

4. Бевза Б. Гінкул А. Конструювання та реалізація політики ідентичності в Україні у 2022–2030 роках: аналіз та прогностична модель / Б. Бевза, А. Гінкул // Політологічний вісник КНУ. – 2023. №90. – С. 226-240

https://zpv.knu.ua/index.php/pb/issue/view/13

5. «Бевза Б. Гінкул. А. Конструювання української ідентичності. Базові поняття та український контекст. / Український інститут майбутнього. — 2024 http://surl.li/qrtdik

Polylogue on Ukrainian identity: a political-cultural discourse of national intellectuals

Abstract. *In March 2024, the Ukrainian Institute for the Future launched the project "Constructing Ukrainian National Identity". Prior to this, a number of public and closed meetings with experts, scientists and cultural figures took place, and a founding report was also published. The project's task is to create a discourse of intellectual and cultural elites on the construction of identity.*

Its first iteration in a fixed form is this selection, composed of public and non-public expert dialogues and formatted as a Polylog. Each of the experts insisted on the need for a discussion, so let this report-selection be a symbol of its large-scale beginning.

Video versions of some of the systematized materials and the inaugural report can be viewed at the links provided on the last page.

Participants of the polylogue:

Bohdan Bevza *– moderator of the discussions, expert in the construction of national identity;*

Nataliya Kryvda *– Doctor of Philosophy, Professor of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Chair of the Supervisory Board of the Ukrainian Federation of Political Psychologists;*

Iryna Hubeladze *– Doctor of Psychology, President of the Association of Political Psychologists of Ukraine, member of the Coordination Council on the Establishment of Ukrainian National and Civic Identity;*

Maksym Rozumnyi *– Doctor of Political Sciences, Professor, Political Scientist, Philosopher;*

Andriy Ginkul *– Expert in Territorial Development, Lawyer;*

Volodymyr Vyatrovych *– Historian, People's Deputy of Ukraine;*

Diana Klochko *– art critic, essayist and public lecturer;*

Vladlen Marayev *– candidate of historical sciences, co-author and host of the YouTube channel "History without Myths";*

Myroslav Otkovych *– presoficer of the 241st Territorial Defense Brigade of Kyiv;*

Rena Marutyan *– doctor of public administration, professor at Taras Shevchenko National University of Kyiv;*
Mykhailo Stepyko *– doctor of philosophical sciences, professor;*
Mykola Kozlovets *– doctor of philosophical sciences, professor;*
Pavlo Gornostay *– doctor of psychological sciences, professor, practicing psychologist.*

Упорядник: ***Богдан БЕВЗА***
Редактор: ***Лариса ЛИТВИН***

Допис надійшов до редакції 17.09.2024 р.
© Богдан БЕВЗА, Лариса ЛИТВИН, учасники Полілогу, 2025 р.

Розділ V

ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

DOI:10.59553/2518-7546-2025-23-24-9
УДК 004.77, 355.1, 355.4

Михайло КОВАЛЬ
Доктор військових наук,
Національний університет оборони України (Київ)
E-mail: admin_nuou@post.mil.gov.ua
ORCID: 0000-0002-2130-2548

Олександр ЛЕВЧЕНКО
Доктор військових наук, професор,
Міністерство оборони України
E-mail: alexlev2000@ukr.net
ORCID: 0000-0001-6254-591X

Віталій ФЕДОРІЄНКО
Кандидат технічних наук,
Національний університет оборони України (Київ)
E-mail: v.fedoriienko@edu.nuou.org.ua
ORCID: 0000-0002-0921-3390

Олег МЕДВЕДЄВ
Старший науковий співробітник,
Національний університет оборони України (Київ)
E-mail: oleh.medvedev@gmail.com
ORCID ID: 0009-0007-2513-2092

ОРГАНІЗАЦІЯ ВЕДЕННЯ ОПЕРАЦІЙ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ОСМИСЛЕННЯ ДОСВІДУ США

Анотація. *У статті розглядаються стратегічний підхід та принципи ведення операцій в інформаційному середовищі, які використовуються в США. Акцент робиться на інтеграції проведення таких операцій на прикладі США та на їх важли-*

вості щодо адаптації до сучасних загроз у глобальному масштабі. Показано стратегічний підхід та принципи операцій в інформаційному середовищі, які використовуються в США, розглядаються можливості їх застосування в Україні.

Ключові слова: *операції в інформаційному середовищі, інформаційні операції, інформаційна боротьба.*

Вступ. У сучасному світі інформаційне середовище стало ареною геополітичної боротьби, де підходи та принципи операцій визначають стратегічний успіх. Адже сьогодні роль технологій у когнітивній війні є ключовою. З точки зору історичних аспектів епоха холодної війни стала свідком стратегічного використання пропаганди для просування конкуруючих ідеологій. Сполучені Штати та Радянський Союз вступили у війну наративів, у якій кожна наддержава намагалася вплинути на світову громадську думку за допомогою ЗМІ, культурних обмінів і таємних операцій [1].

Поява Інтернету та соціальних медіа революціонізувала психологічні операції, породивши те, що зараз відомо як когнітивна війна. Ця еволюція наступного покоління прагне вплинути на когнітивні функції супротивника по всьому спектру від громадської думки мирного часу до прийняття рішень під час війни. Цифровий ландшафт пропонує безпрецедентні можливості для розповсюдження та цілеспрямування пропаганди, що робить когнітивну війну ключовим компонентом сучасної військової стратегії.

Одночасно, поява технологій, зокрема штучного інтелекту та машинного навчання, відкрила нові шляхи для когнітивної війни, де алгоритми можуть використовувати когнітивні упередження в масштабі, націлюючись на окремих осіб або групи з точністю, щоб впливати на їх сприйняття та дії.

Сьогодні способи ведення когнітивної війни характеризуються технічною підкованістю та багатогранністю. Вони використовують передові досягнення у кіберпросторі для реалізацій стратегічних цілей. Такі інновації є основою в проведенні операцій в інформаційному середовищі [1, 2].

Сполучені Штати Америки, як лідер у сфері інформаційних технологій та кібербезпеки, розробили комплексний до-

кумент «Стратегію операцій в інформаційному середовищі» [3], яким визначили ключові принципи ведення відповідних операцій та чотири напрями зусиль, які необхідні для досягнення переваг у стратегічному середовищі. В американських військових колах поняттям «інформаційне середовище (англ., information environment)» визначають, сукупність соціальних, культурних, лінгвістичних, психологічних, технічних та фізичних факторів, що впливають на спосіб, яким люди та автоматизовані системи отримують інформацію, як вони діють на основі цієї інформації та піддаються її впливу. Йдеться про окремих осіб, організації та системи, які збирають, обробляють, поширюють або використовують інформацію [2, 3].

Аналізуючи американський досвід ведення операцій в інформаційному середовищі (ОІС), варто зазначити факт широкого впровадження інноваційних методів захисту інформаційного середовища, включаючи застосування штучного інтелекту, машинного навчання та інших передових технологій. Це, перш за все, стосується технологій за напрямами протидії кібератакам, захисту конфіденційних даних на рівні держави та особистих даних громадян, підвищення медіаграмотності серед населення та зміцнення міжнародної співпраці для обміну досвідом та інформацією про кіберзагрози. Тут основну роль відіграє важливість інтеграції міжвідомчої співпраці, інновацій та технологій, зміцнення кіберстійкості тощо.

Разом з тим, ключові елементи американського досвіду є важливими для України для їх ознайомлення, дослідження та ідентифікації можливостей для адаптації та впровадження. Враховуючи виклики, з якими стикається Україна у сфері інформаційної безпеки, особливо у контексті гібридної війни, аналіз американського досвіду надає цінні уроки та рекомендації для зміцнення стратегічного підходу України в інформаційному середовищі (ІС).

Пропонується розглянути сучасні підходи ведення операцій в інформаційному середовищі (ОІС) на основі досвіду Міністерства оборони (МО) США. Водночас, Україна може наслідувати та адаптувати підходи США для врахування трендів під

час побудови власної стійкості до інформаційних загроз противника та проведення активних і проактивних дій.

Ступінь дослідження проблеми. Аналіз наукових праць, стратегічних документів країн членів НАТО, зокрема США, та України, що висвітлюють питання інформаційної безпеки, гібридної війни, впливу інформаційних операцій на національну безпеку, ведення операцій в інформаційному середовищі демонструють значний обсяг опрацювання проблемного питання, але свідчать про розрізненість та часткове дублювання понять, що створює ускладнення для імплементації підходів на національному рівні. Вказані питання, з початком російсько-української війни, набули надзвичайної важливості для національної безпеки України та потребують особливої уваги щодо вироблення науково-обґрунтованих рекомендацій.

За підходом МО США, *інформаційні операції* визначаються, як інтеграція інформаційно-пов'язаних можливостей під час воєнних операцій для впливу та перешкоджання процесу прийняття рішень противника, водночас захищаючи власну інформацію [2].

Ці документи також включають операції в інформаційному середовищі, які допомагають забезпечити здатність США здобувати та підтримувати *інформаційні переваги* [3].

Водночас, за поглядами вітчизняних джерел, інформаційні операції – масштабна форма воєнних дій, яка інтегрує в собі дії сил оборони держави та інформаційної спільноти України, як у кіберпросторі, так і поза його межами, охоплює широкий спектр інформаційно-технічних та інформаційно-психологічних заходів з метою створення сприятливих умов для застосування власних військ або досягнення певної політичної мети в процесі воєнного конфлікту [4].

У 2017 році Доктрина збройних сил Сполучених Штатів Америки [5] була оновлена, де була запроваджена «інформація», як сьома спільна функція збройних сил, поряд із командуванням і управлінням, розвідкою, вогнем, пересуванням і маневром, захистом і забезпеченням. Це визначення викликало необхідність уточнення та перегляду в деяких інших доктринах МО США.

З іншого боку, науковці К. Рубель та Р. Чаплинський, аналізуючи еволюцію поглядів на ІПСО та ІО, доходять висновку, що в США військові спеціалісти дедалі частіше уникають уживання терміну інформаційно-психологічні операції та впроваджують термін «інформаційна операція», чи «операція в інформаційному середовищі». При цьому вони вважають, що ІО є основною формою інформаційної боротьби, а інформаційно-психологічні заходи проводять в її межах на тактичному рівні» [6].

Тому питання щодо вивчення досвіду щодо організації та місця операцій в інформаційному середовищі в структурі поглядів США є актуальним.

Мета. Аналіз існуючих підходів та принципів операцій в інформаційному середовищі, впроваджених в США для врахування та підвищення обізнаності під час наслідуваності такого досвіду в Україні.

Основна частина. Інформаційні операції можуть включати в себе заходи, спрямовані на зміну громадської думки або здійснення впливу на формування, коригування, сприйняття процесу прийняття рішень ворога. Це може включати в себе використання соціальних медіа, новинних сайтів та інших платформ для поширення інформації.

Хоча в даний час не існує офіційного визначення інформаційної війни з боку уряду Сполучених Штатів. При цьому, у доктрині Міністерства оборони США [5] використовується термін *інформаційна боротьба* (ІБ) для опису «мобілізації інформації для досягнення конкурентної переваги та досягнення цілей політики Сполучених Штатів».

Загалом, ІБ реалізується через інформаційні операції, які можуть включати в себе заходи, спрямовані на зміну громадської думки або здійснення впливу на формування, коригування, сприйняття процесу прийняття рішень ворога. Це може включати в себе використання соціальних медіа, новинних сайтів та інших платформ для поширення інформації.

Доктринально МО США визначає ІБ не як стратегію, а як підмножину ОІС, що проводиться під час протистоянню (запобіганню, стримуванню) збройного конфлікту, так і під час бойових дій з метою домінування в ІС у визначеному місці й у визначений час [7, 8].

Сьогодні, американські військові сприяють ІБ, навмисно використовуючи притаманні інформаційні аспекти діяльності та проводячи ОІС.

Відповідно до JP 3-04 [9] 2022 року «Інформація в спільних операціях», *ОІС* передбачає інтегроване використання кількох інформаційних сил для впливу на рушійні сили поведінки шляхом інформування аудиторії; вплив на іноземних суб'єктів; атаки та використання відповідної інформації, інформаційних мереж та інформаційних систем суб'єктів; захист дружньої інформації, інформаційних мереж та інформаційних систем.

В цілому, ОІС – це військові дії, які включають інтегроване використання кількох інформаційних сил для впливу на фактори, що визначають поведінку, шляхом інформування аудиторій; впливу на відповідні іноземні суб`єкти; атаки та використання інформації, інформаційних мереж та інформаційних систем відповідних суб`єктів; захисту дружньої інформації, інформаційних мереж та інформаційних систем. При цьому, будь-яка організація чи спроможність можуть бути задіяні для проведення діяльності на підтримку ОІС, незалежно від того, чи призначена вона безпосередньо до відповідного підрозділу [9].

Стратегічні комунікації, публічна дипломатія, державні та цивільні справи, а також операції в кіберпросторі можуть бути інтегровані та використовуватися *інформаційними силами*. Ці зусилля можуть здійснюватися в кожній з глобальних сфер повітряного, наземного, морського, космічного і кіберпростору, а також у різних формах, не пов'язаних з кіберпростором, таких як скидання брошур, культурний обмін, подавлення сигналів або трансляція цільових повідомлень і програм. Всі інструменти національної влади – дипломатичні, інформаційні, військові та економічні (diplomatic, informational, military, and economic, DIME) – можуть проектуватися і використовуватися в ІС і невійськовими елементами федерального уряду США.

Стратегія національної оборони (СНО, англ. National Defense Strategy, NDS) 2022 року [10] поміщає ці заходи в контекст «сірої

зони», примусові дії нижче межі військової відповіді та в межах зон відповідальності уряду США.

Тому, як ключова частина постійної роботи з реалізації СНО в США сьогодні є оновлення *Стратегії для операцій в інформаційному середовищі* (COIC) [3]. *Основною ціллю* цієї стратегії є створення умов для інтегрованого стримування, в якому використовуються всі доступні інструменти для переконання потенційних агресорів у неприйнятності будь-яких спроб порушити стабільність або підірвати національні інтереси та інтереси союзників. Це досягається не лише модернізацією військових сил та оборонного комплексу, але й розробкою нових інформаційних можливостей та здібностей, що включають кіберпростір, електромагнітні операції, психологічні операції та інші елементи інформаційної війни.

Згідно з НСО США 2022 року [10], Китай розглядається як *головний виклик* національній безпеці США, а Росія виступає як *пряма загроза*. Іран, Північна Корея та екстремістські угруповання, що вдаються до насильства, також представляють собою *стійкі виклики*. Всі ці актори розвивають свої дипломатичні, військові, технологічні та інформаційні можливості, щоб створювати ризики для США та їхніх союзників, підриваючи стратегії стримування. Вони активно використовують інформаційні можливості для блокування доступу до інформації та розповсюдження негативного впливу, дезінформації, пропаганди та обманних операцій, спрямованих на дестабілізацію міжнародного порядку. У відповідь, МО США має використовувати всі свої ресурси та переваги для протидії цим викликам (рис. 1).

Згідно з щорічним звітом про оцінку загроз від розвідувальної спільноти США у 2023 році, Китай прагне розширити свій глобальний вплив для підтримки політичних, економічних та безпекових цілей комуністичної партії Китаю, використовуючи суспільні протиріччя в США на кшталт методик Москви щодо операцій впливу.

Згідно з останнім аналізом розвідувальної спільноти, росія є однією з найбільших загроз для США, використовуючи широ-

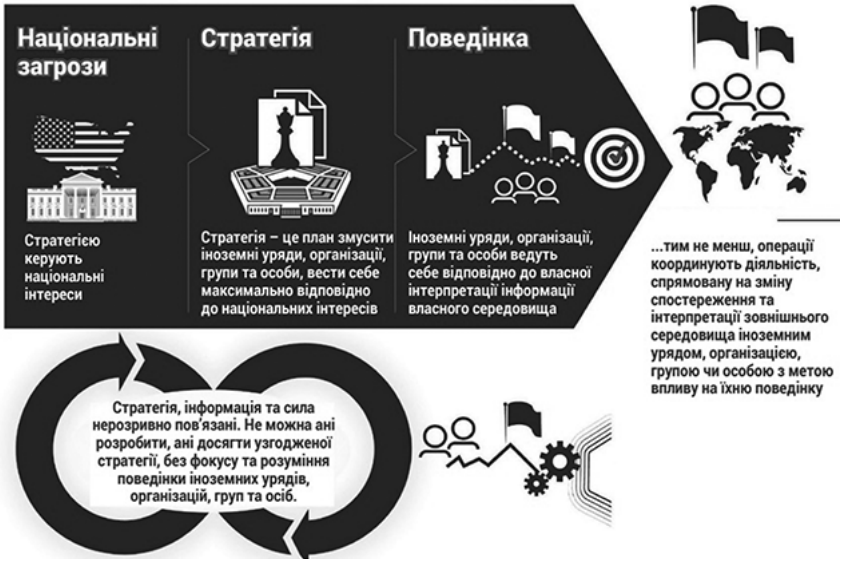

Рис. 1. Стратегія, інформація та сила нерозривно пов'язані. Джерело: [3]

кий арсенал інструментів, включаючи розвідувальні операції, посередників та методи впливу. Її дії спрямовані на розкол між західними союзниками, розширення власного впливу на міжнародній арені, підрив глобальної позиції США, сіяння розбрату в світовому суспільстві та вплив на виборців, членів міжнародних організацій і на процес прийняття рішень. Російські сили впливу постійно вдосконалюють свої методи, щоб ускладнити виявлення втручань, поширюючи свої повідомлення через розгалужену мережу проксі-служб, індивідів та організацій, які зовні виглядають як незалежні джерела інформації.

До ключових принципів ОІС МО США [3] слід включити цілісний підхід до управління інформаційною сферою, акцентуючи на важливості координації з іншими урядовими інформаційними спроможностями, операціями та діяльністю. Це включає тісну співпрацю з Державним департаментом у сфері публічної дипломатії США, а також синхронізацію зусиль з іншими відомствами для забезпечення ефективної інтеграції *інформаційних сил*. Інформаційні сили – активні та резервні

сили, спеціально організовані, навчені та обладнані для створення ефектів в інформаційному середовищі. Ці сили надають експертні знання та спеціалізовані можливості на основі використання переваг інформації.

Підрозділи з проведення ОІС можуть складатися з наступних видів відповідних сил: психологічні операції (PSYOP), військово-цивільне співробітництво, зв'язки з громадськістю, елементи операцій в електромагнітному спектрі, сили у кіберпросторі та елементи космічних операцій [9]. Багато з цих інформаційних сил також навчаються тому, як планувати та виконувати заходи із операційної безпеки та введення противника в оману.

«В основу концепутального підходу США, а відповідно і країн НАТО, до планування і реалізації інформаційних операцій покладено принцип проектного інформаційного менеджменту» [6]. З огляду на СНО, СОІС 2023 року покращує здатність МО США *планувати*, забезпечувати ресурсами та застосовувати інформаційну силу для інтегрованого стримування, проведення кампаній та створення довгострокових переваг. СНО описує використання електромагнітного спектра в усіх сферах, а також інтеграцію з державними інформаційними заходами для досягнення стратегічних цілей. Ці заходи узгоджуються завдяки *Плану проведення операцій в інформаційному середовищі*, який вказує на майбутню політику і надає рекомендації, включно з нарисами програмних цілей та планів кампаній. Цей план сприяє зосередженню уваги на збільшенні виробництва точної та пріоритетної розвідувальної інформації, важливої для ІО. Він окреслює конкретні завдання, підзавдання та визначає відповідальні офіси за їх виконання, встановлюючи часові рамки та механізми відстеження для забезпечення відповідальності. План відповідає основним принципам, викладеним у JP 3-04 [9] та в СНО [10], який описує підходи до проведення спільних операцій.

Основні аспекти *планування* включають забезпечення пріоритетного розподілу ресурсів для командувачів об'єднаних сил, інтеграцію інформаційної сили у всі рівні військових операцій, підтримку єдиного визначення термінології, ключо-

ву роль зв'язків з громадськістю, постійне вдосконалення об'єднаних інформаційних спроможностей та підтримку сучасних стандартів для оцінки ефективності та забезпечення кібербезпеки.

Здатність отримувати та зберігати *інформаційну перевагу* у часовому та географічному вимірі є критично важливою для успішних операцій в ІС; вона може бути отримана через ефективне використання інформації об'єднаними силами для прийняття рішень та впливу на ІС. В МО США це пояснюють необхідністю захищати інформацію від зовнішніх загроз і гарантувати суворе дотримання політики щодо обробки конфіденційної інформації.

СОІС [3] описує інвестиції, які МО США повинне здійснити для покращення своєї здатності формувати сприйняття суперників та ворогів, що допомагає впливати на їхні рішення та поведінку. Ця стратегія висвітлює виклики для США, які становлять Китай та Росія, а також необхідність підтримки пильності щодо загроз з боку Північної Кореї, Ірану, і транснаціональних терористичних мереж. Важливим аспектом є підкреслення значення інформаційної переваги, захисту інформації, інновацій та міжвідомчої інтеграції, особливо з Держдепартаментом США, для захисту їх власних національних інтересів.

Основні аспекти СОІП США включають наступні елементи:

Пріоритетні загрози: Основну увагу приділено вирішенню викликів, поставлених Китаєм, боротьба з яким висвітлена як «головне завдання» США; агресивною поведінкою Росії; постійними загрозами від Північної Кореї та Ірану, а також загрозами від транснаціональних терористичних мереж.

Інформаційна стратегія: Значна увага приділяється оновленню СОІС з метою підвищення конкурентоспроможності США у світовому інформаційному просторі.

Захист інформації: Наголошується на критичній важливості захисту інформації від зовнішніх загроз та дотриманні політики щодо обробки секретної та конфіденційної інформації.

Інновації та інтеграція: Підкреслюється необхідність інновацій, особливо у використанні найсучасніших технологій, та

зміцнення співпраці між МО США, країнами-союзниками, країнами-партнерами та іншими міжвідомчими партнерами.

Становлення ОІС, як окремої форми, почалося у 2018 році коли МО США видало «Спільну концепцію операцій в інформаційному середовищі». Згідно з цим документом, поняття «ІС» включало в себе і агрегувало численні соціальні, культурні, когнітивні, технічні та фізичні атрибути, які діють і впливають на знання, розуміння, переконання, світогляди і, в кінцевому рахунку, дії індивіда, групи, системи, спільноти або організації. Відповідна політика МО США визначає ОІС, як дії, вжиті для генерування, збереження та застосування інформаційної влади проти відповідного суб'єкта з метою збільшення або захисту конкурентної переваги або потенціалу бойової потужності в усіх сферах операційного середовища. ОІС охоплює континуум протистоянь (співпраця, конкуренція, за винятком збройних конфліктів і ведення бойових дій). Це визначення континууму узгоджується зі «Стратегією національної оборони» 2018 року, яка наголошувала на інформаційній війні, як на конкуренції, а не на відкритій війні.

В МО США минулі визначення концептуалізували ІО, як суто військову діяльність, що включає набір тактик або можливостей. У попередніх ітераціях доктрини JP 3-13 [11] ІО складається з п'яти складових: операції з комп'ютерними мережами (computer network operations, CNO), які включають атаку на комп'ютерну мережу, захист комп'ютерної мережі та експлуатацію комп'ютерної мережі; психологічні операції (ІПСО, англ. psychological operations, PSYOP); засоби радіоелектронної боротьби (РЕБ, англ. electronic warfare, EW); операційну безпеку (operations security, OPSEC); введення противника в оману (military deception, MILDEC).

З появою Кіберкомандування США CNO перетворилися на операції в кіберпросторі, наступальні та оборонні з власною доктриною в JP 3-12 [12]. У 2010 році PSYOP перетворилися на операції військової інформаційної підтримки (military information support operations, MISO), що відображають ширший спектр діяльності та існуючі групи військової інформа-

ційної підтримки, що складаються з персоналу ведення PSYOP, розгорнутих у посольствах США за кордоном. JP 3-13.2 замінив термін PSYOP на MISO, щоб «точніше відображати та передавати характер запланованої діяльності в мирний час або бойових операцій».

Пізніше МО США охарактеризувало ІО в JP 3-13 [11], як «інтегроване використання під час військових операцій інформаційних можливостей спільно з іншими напрямками операцій для впливу, зриву, корумпування або узурпації прийняття рішень супротивниками і потенційними супротивниками, одночасно захищаючи наші власні». Це визначення змістило акцент з набору тактик – на бажані ефекти і способи їх досягнення. JP 3-13 визначає інформаційні можливості (information-related capability, IRC), як інструмент, техніку або діяльність, що використовуються у вимірі ІС і можуть бути використані для створення ефектів та операційно бажаних умов.

У 2023 році основною ціллю МО США в рамках стратегії діяльності у сфері інформації (ІО) було вдосконалення організації ефективного *планування*, розподілу ресурсів та використання інформаційного потенціалу для досягнення цілісного стримування, проведення кампаній та забезпечення тривалих переваг, відповідно до зазначеного в Стратегії національної оборони (NDS) 2022 року [10].

Наразі, основне завдання СНО США полягає у підсиленні та зміцненні взаємодії на інституційному та оперативному рівнях між різноманітними аспектами військових зусиль, які спрямовані на:

– підтримку інформаційних операцій;
– військово-цивільне співробітництво,
– зв'язки з громадськістю;
– спільні дії у сфері використання електромагнітного спектру;
– кібероперації;
– космічні місії;
– спеціальні технічні заходи;
– забезпечення оборони від дезінформації;
– забезпечення операційної безпеки;

– впровадження новітніх інформаційних технологій;

– інші аспекти використання фізичної сили.

У цьому контексті, СОІС, а також майбутній план дій ІО, зосереджуються на покращенні існуючих програм, сприянні розвитку нових ініціатив і, водночас, на збільшенні ефективності, результативності та координації зусиль у сфері ІО МО США. Окрім того, *більш глибока інтеграція ІО в процеси планування, реалізації та оцінки операцій*, відкриває нові перспективи для зміцнення оборонного потенціалу США у глобальному ІС у майбутньому (рис. 2).

Рис. 2. Розвиток МО США від традиційного погляду до інтеграції інформаційної та фізичної сили. Джерело: [3]

Сьогодні, кіберпростір є мультиплікатором сили для діяльності ІБ. Соціальні мережі та ботнети можуть посилити повідомлення чи наратив, щоб розпалити розбрат і плутанину в цільовій аудиторії. Значна частина сьогоднішніх дій ІБ проводиться в кіберпросторі, що призводить до асоціацій з кібербезпекою. Операції в кіберпросторі можуть проводитися для досягнення цілей ІБ, наприклад, для відключення або заборо-

ни доступу до ліній зв'язку супротивника. Ці операції можуть бути відкритими, коли відома державна участь в такій діяльності, або таємні операції – це ті, в яких державна участь спростовується в разі їх викриття. Анонімність, яку забезпечує кіберпростір, є ідеальним для цього полем бою. Тому у JP 3-12 МО США визначає кіберпростір як «глобальний домен в інформаційному середовищі, що складається з взаємозалежної мережі інфраструктур інформаційних технологій і резидентних даних, включаючи Інтернет, телекомунікаційні мережі, комп'ютерні системи та вбудовані процесори та контролери». Очевидним є факт відсутності когнітивного, людського елемента, який представляє Інтернет, що, у свою чергу, може негативно вплинути на те, як військові організовують, навчають та оснащують ІО у кіберпросторі. Крім того, існує одночасна проблема щодо тісної суміжної функціональності між ІО та операціями в кіберпросторі, як на доктринальному рівні, так і в системі МО. Наразі, сухопутні війська і військово-повітряні сили США, реорганізовують структурні елементи з кіберкомандувань в командування ІБ. Так, корпус морської піхоти створив заступника командуючого з питань інформації для нагляду за операціями в ІС, включаючи операції в кіберпросторі або кібероперації.

Сьогодні, у США значна частина у питаннях виконання положень поточної інформаційної доктрини і спроможностей належить військовим. Розділ 10 Закону США U.S.C. 2241 [13] забороняє МО США внутрішню «публічність або пропаганду», хоча ці терміни не визначені у достатньому обсязі. Наразі, незрозуміло, як ОІС пов'язані з цією, так званою, забороною військової пропаганди. Згідно нормативно-правового акту P.L. 115-232 [14] щодо діяльності міністра оборони США у 2019 році, МО США доручило Центру глобальної взаємодії (Global Engagement Center, GEC) Державного департаменту «спрямовувати, керувати, синхронізувати, інтегрувати та координувати зусилля федерального уряду щодо визнання, розуміння, викриття та протидії зусиллям іноземних держав та іноземних недержавних зусиль з пропаганди та дезінформації». Згідно іншого нормативно-правового акту P.L. 116-92 [15] – було ство-

рено Головного радника з інформаційних операцій у Міністерстві оборони для координації та розв'язання конфліктів його операцій з GEC.

У [7, 8] зауважили на відкритості питання щодо втручання або іншого впливу на демократичні процеси суверенної країни під час кампанії ІБ, які є актом війни, який може спровокувати військову відповідь, і не обов'язково в кіберпросторі. В [7] сформульована відповідь на це застереження, – політика США передбачає, що такі операції не мають перевищити порогу збройного конфлікту.

На глобальному рівні зловмисне використання цифрових технологій на державному рівні по світі зростає, стаючи більш автоматизованим, цілеспрямованим та складним. Це створює ризики для спотворення інформації, що доступна громадськості, і може випередити заходи зі збереження цифрових свобод. Використання персональних даних та незаконне застосування технологій противником, включно з програмами для шпигунства та інструментами спостереження, продовжуватиме становити загрозу, яка зростає.

Етичні моменти постійно присутні в дискусіях на тему ОІС. Так, у березні 2024 року в мас медіа вибухнув скандал, пов'язаний з тим, що Командування спеціальних операцій США (SOCOM) офіційно готується до використання дипфейків [16]. Про це стало відомо із бази даних, в якій міститься інформація про заплановані закупівлі. І це в той час, коли «уряд США регулярно попереджає про ризик дипфейків і відкрито працює над розробкою інструментів для протидії їм». Відомчий «документ… сигналізує про … бажання використовувати вкрай суперечливу технологію. «Коли справа доходить до дезінформації, Пентагон не повинен боротися з вогнем вогнем», – заявив Кріс Месерол, керівник Ініціативи штучного інтелекту та нових технологій Інституту Брукінгса. «У той час, коли цифрова пропаганда зростає в усьому світі, США повинні робити все можливе для зміцнення демократії, створюючи підтримку спільних уявлень про істину та реальність. Дипфейки роблять навпаки. Ставлячи під сумнів достовірність усього контенту та інформації, реальної чи синтетичної, вони зрештою руйну-

ють основу самої демократі…. Якщо дипфейки будуть використовуватися для цілеспрямованих військових і розвідувальних операцій, то їх використання має підлягати перевірці та нагляду».

SOCOM пише, що шукає «прогресивні технології для використання в операціях військової інформаційної підтримки (MISO)», «можливості наступного покоління для збору різнорідних даних через загальнодоступні та відкриті потоки інформації, такі як соціальні мережі, місцеві ЗМІ тощо, щоб дозволити MISO розробляти та спрямовувати операції впливу» [16, 17].

В той же час, Пентагон вже витратив десятки мільйонів доларів на пошук надійної технології ідентифікації підроблених зображень (машинно-манипульованих медіа), яка розглядається, як небезпечна не лише для американської демократії, але і для всієї цивілізації [16].

Сучасна та перспективна реалізації. За допомогою визначення ролей і обов'язків, зокрема через призначення заступника міністра оборони з політики як головного радника з питань ОІС і створення Офісу політики інформаційних операцій, МО США прагне забезпечити координовану та цілеспрямовану діяльність у сфері ОІС. Міжфункціональна команда, створена для підтримки головного радника, аналізує важливі стратегічні документи та збирає вхідні дані для узгодження ОІС із загальною оборонною політикою, а також для розробки та впровадження ефективних оперативних підходів. Відповідно, на виконання вказівки МО, Державний департамент США створив Стратегічний наглядовий комітет з інформаційних питань (СНКІП), який служить як високорівневий форум для координації СІО, вимагаючи взаємодії на найвищому рівні МО США. Цей комітет включає ключових заступників міністра оборони та інших високопоставлених чиновників, які здатні вирішувати питання у своїй компетенції або вносити пропозиції на розгляд міністра оборони.

Загалом, реалізація ОІС заснована на *чотирьох напрямах основних зусиль* (LOE 1, 2, 3 та 4): «Люди та Організації», «Програми», «Політика та Управління», та «Партнерства» [3], має

на меті забезпечити інтегроване стримування, проведення кампаній та створення довготривалих переваг у відповідності до Національної стратегії оборони США. Вони відіграють ключову роль у підтримці зусиль МО в області стримування, ведення кампаній та створення довгострокових переваг.

LOE 1. Люди та організації. У відповідь на еволюцію глобального безпекового середовища, МО США активно адаптує свою стратегію та операції для реагування на сучасні загрози та виклики, включаючи повне використання різноманітних інформаційних сил, які діють у взаємопов'язаних сферах: повітряній, наземній, морській, космічній та кіберпросторі. Для підтримки цих зусиль МО США зосереджується на наборі, управлінні здібностями та утриманні кваліфікованого персоналу та впроваджує наступні завдання:

Завдання 1.A – Навчити та підготувати МО для керівництва та проведення ОІС.

Завдання 1.B – Вирощувати, утримувати та відстежувати інформаційні сили та фахівців із планування для забезпечення ефективних ОІС.

Завдання 1.C – Призначити постачальників інформаційних сил та інструкторів об'єднаної інформаційної сили.

LOE 2. Програми. МО США зіштовхується з необхідністю поліпшення інструментів та інфраструктури для ефективного аналізу, ведення ОІС та досягнення інформаційної переваги. Це вимагає інвестицій в безпеку, інтеграцію наукових досліджень, розробку, технічне обслуговування, та підтримку інформаційних спроможностей через виконання завдань:

Завдання 2.A – Покращити розвиток можливостей ОІС.

Завдання 2.B – Еволюціонувати до гнучкої, повністю інтегрованої інфраструктури ОІС.

Завдання 2.C – Інтегрувати ОІС у планування, операції та оцінки.

Завдання 2.D – Надати розвідувальну підтримку для забезпечення ОІС.

LOE 3: Політика та управління. Чітко сформульована та своєчасна політика та управління необхідні для виконання

продуманих ОІС вимагає не тільки перегляду та підтримки політики, концепцій, доктрин, правових рамок та повноважень, але й оцінок для визначення і моніторингу ОІС. Це включає в себе суворий процес управління ризиками потенційного контакту з громадянами США інформації, призначеної винятково для іноземної аудиторії.

Завдання 3.A – Моніторинг та покращення здатності МО проводити ОІС.

Завдання 3.B – Розвивати та адаптувати концепції, політики, пріоритети та керівництво, пов'язані з ОІС.

Завдання 3.C – Постійно оцінювати та оновлювати поточні процеси, доктрину, стан інформаційних сил та їхню ефективність у підтримці ОІС.

Завдання 3.D – Розробляти, оновлювати та усувати конфлікти повноважень та дозволів для забезпечення ефективних ОІС.

Завдання 3.E – Забезпечити синхронізацію та управління ОІС для захисту громадян та інтересів США.

LOE 4. Партнерства. Інтеграція з союзниками та партнерами буде критично важливою для ефективного ведення бойових дій. Партнери МО США по всьому світу мають значні можливості, розуміння мов та культур та можуть краще комунікувати зі своїми регіонами, сприяти інтеграції спільних зусиль.

Завдання 4.A – Встановити та підтримувати партнерства всередині МО та серед країн-партнерів, відповідних неурядових суб'єктів та міжнародних партнерів для забезпечення більш ефективних міжвідомчих ОІС.

Завдання 4.B – Сприяти та підвищувати можливості та потенціал партнерства.

Водночас, ІО можуть включати в себе заходи, спрямовані на зміну громадської думки або вплив на процес прийняття рішень ворога. Це може включати в себе використання соціальних медіа, новинних сайтів та інших платформ для поширення інформації, яка підтримує цілі України.

З іншого боку, в США ІО можуть включати в себе використання кіберпростору для впливу на інформаційні системи ворога. Це може включати в себе використання кібератак для

перешкоджання комунікаційним системам ворога, маніпулювання з даними або заміни інформації, щоб вплинути на процес прийняття рішень.

Обидва підходи визнають важливість інформації, як стратегічного активу в сучасних воєнних операціях. Однак вони можуть відрізнятися в залежності від специфічних цілей.

Висновки. В роботі був проведений аналіз існуючих підходів та принципів операцій в інформаційному середовищі, впроваджених в США, що сприяє врахуванню та підвищенню обізнаності для наслідуваності такого досвіду в Україні.

Роль інформаційних сил зростає в умовах сучасного світу, де інформація стає ключовим ресурсом у прийнятті рішень, формуванні громадської думки, управлінні конфліктами та веденні гібридних воєн. Ефективне використання інформаційних сил дозволяє державі підвищити свою конкурентоспроможність, забезпечити стабільність та захистити свої національні інтереси.

ОІС МО США відображає розуміння того, що успіх в сучасному ІС вимагає не тільки вдосконалених технологій та інструментів, а й глибокої інтеграції між різними гілками влади, військовими та цивільними компонентами національної безпеки. Різноманітність інформаційних сил та можливостей, які включають психологічні операції, військово-цивільне партнерство, електромагнітні спектральні операції, кіберсили, космічні операції та спеціальні технічні операції, вимагають складної координації та управління для досягнення загальнодержавних цілей.

Через СОІС МО США прагне зміцнити свою здатність впливати на рішення та поведінку супротивників, а також захистити свою аудиторію зловмисного впливу. Реалізація цієї стратегії вимагатиме від МО США внутрішньої координації, інвестицій у розвиток спроможностей та активної співпраці з партнерами на національному та міжнародному рівнях. Це довготривале зобов'язання, яке вимагає постійної уваги, адаптації та інновацій для ефективного реагування на глобальні виклики.

ІО стають ключовим елементом сучасної воєнної стратегії. США та Україна, хоч і мають різні ресурси та вихідні позиції,

обидві країни активно розвивають свої підходи до кібербезпеки та інформаційної війни. А подальша співпраця та обмін досвідом сприятиме підвищенню ефективності інформаційних операцій, особливо під час воєнного широкомасштабного вторгнення росії в Україну.

Список посилань

1. Holitschke S. Russia's Cognitive Warfare Tactics: An In-Depth Analysis. LinkedIn. URL: https://www.linkedin.com/pulse/russias-cognitive-warfare-tactics-in-depth-analysis-stefan-holitschke-wozte/ (date of access: 21.04.2024).

2. Kirschbaum J. W. Information Environment. Washington : United States Government Accountability Office, 2021. 29 p. URL: https://www.gao.gov/assets/720/714091.pdf (Date of access: 17.04.2024).

3. Strategy for Operations in the Information Environment. Washington : US Department of Defense, 2023. 24 p. URL: https://media.defense.gov/2023/Nov/17/2003342901/-1/-1/1/2023-DEPARTMENT-OF-DEFENSE-STRATEGY-FOR-OPERATIONS-IN-THE-INFORMATION-ENVIRONMENT.PDF]. (Date of access: 18.04.2024).

4. Сніцаренко П. М. Інформаційна операція Збройних Сил України як інтегруюча форма воєнних дій в інформаційному просторі. Наука і оборона. 2020. Т. 10, № 1. С. 37–42. URL: https://doi.org/10.33099/2618-1614-2020-10-1-37-42 (дата звернення: 21.04.2024).

5. Joint Publication 1. Doctrine for the Armed Forces of the United States / ed. by M. E. Dempsey. Washington : U.S. Army, 2013. 174 p. URL: https://irp.fas.org/doddir/dod/jp1.pdf (date of access: 17.04.2024).

6. Рубель К., Чаплинський Р. Порівняльний аналіз підходів США та рф до планування інформаційних операцій: технологія vs провокація. Грані агресії: деякі узагальнення досвіду російсько-української війни 2014-2024 років : монографія / ред. П. Мироненко. Київ, 2024. С. 300–320.

7. Defense Primer: Operations in the Information Environment. Washington : Congressional Research Service, 2023. 3 p. URL: https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF10771 (date of access: 17.04.2024).

8. Theohary C. A. Information Warfare: Issues for Congress. Washington : Congressional Research Service, 2018. 19 p. URL: https://sgp.fas.org/crs/natsec/R45142.pdf (date of access: 17.04.2024).

9. JP 3-04, Information in Joint Operations. Washington : Joint Chiefs of Staff, 2022. 180 p. URL: https://www.jcs.mil/Doctrine/Joint-Doctrine-Pubs/3-0-Operations-Series/ (date of access: 17.04.2024).

10. US National Defense Strategy : of 27.10.2022. 80 p. URL: https://media.defense.gov/2022/Oct/27/2003103845/-1/-1/1/2022-NATIONAL-DEFENSE-STRATEGY-NPR-MDR.PDF (date of access: 17.04.2024).

11. JP 3-13, Information Operations. Washington : U.S. Army, 2014. 89 p. URL: https://irp.fas.org/doddir/dod/jp3_13.pdf (date of access: 17.04.2024).

12. JP 3-12, Cyberspace Operations. Washington : U.S. Army, 2018. 105 p. URL: https://nsarchive.gwu.edu/document/16681-joint-chiefs-staff-joint-publication-3-12 (date of access: 17.04.2024).

13. Availability of appropriations for certain purposes : General Military Law of 01.03.2024 no. 10 USC 2241. URL: https://uscode.house.gov/view.xhtml?req=(title:10%20section:2241%20edition:prelim)#:~:text=4610%20,%20provided%20that:-,»(a)%20Prohibition%20.,otherwise%20specifically%20authorized%20by%20law (date of access: 17.04.2024).

14. John S. McCain National Defense Authorization Act for Fiscal Year 2019 : Public Law of 13.08.2018 no. 115–232. URL: https://www.congress.gov/115/plaws/publ232/PLAW-115publ232.pdf (date of access: 17.04.2024).

15. National Defense Authorization Act for Fiscal Year 2020 : Public Law of 20.12.2019 no. 116–92. URL: https://congress.gov/116/plaws/publ92/PLAW-116publ92.pdf (date of access: 17.04.2024).

16. Biddle S. U.S. Special Forces Want to Use Deepfakes for PSY-OPS. the Intercept. URL: https://theintercept.com/2023/03/06/pentagon-socom-deepfake-propaganda/ (date of access: 17.04.2024).

17. Special Operations Forces Acquisition, Technology, and Logistics Directorate of Science and Technology Directorate of Science and Technology. Washington : Technology Development AND Advanced Technology Development, 2023. 23 p. URL: https://s3.documentcloud.org/documents/23696654/us-socom-procurement-document-announcing-desire-to-utilize-deepfakes.pdf (date of access: 17.04.2024).

References

1. Holitschke S. Russia's Cognitive Warfare Tactics: An In-Depth Analysis. LinkedIn. URL: https://www.linkedin.com/pulse/russias-cognitive-warfare-tactics-in-depth-analysis-stefan-holitschke-wozte/ (date of access: 21.04.2024).

2. Kirschbaum J. W. Information Environment. Washington : United States Government Accountability Office, 2021. 29 p. URL: https://www.gao.gov/assets/720/714091.pdf (Date of access: 17.04.2024).

3. Strategy for Operations in the Information Environment. Washington : US Department of Defense, 2023. 24 p. URL: https://media.defense.gov/2023/Nov/17/2003342901/-1/-1/1/2023-DEPARTMENT-OF-DEFENSE-STRATEGY-FOR-OPERATIONS-IN-THE-INFORMATION-ENVIRONMENT.PDF]. (Date of access: 18.04.2024).

4. Snitsarenko P. M. Information operation of the Armed Forces of Ukraine as an integrating form of military action in the information space. Science and Defense. 2020. Vol. 10, No. 1. P. 37–42. URL: https://doi.org/10.33099/2618-1614-2020-10-1-37-42 (date of access: 04/21/2024).

5. Joint Publication 1. Doctrine for the Armed Forces of the United States / ed.

by M. E. Dempsey. Washington : U.S. Army, 2013. 174 p. URL: https://irp.fas.org/doddir/dod/jp1.pdf (date of access: 17.04.2024).

6. Rubel K., Chaplynsky R. Comparative analysis of the approaches of the USA and the Russian Federation to planning information operations: technology vs provocation. Facets of aggression: some generalizations of the experience of the Russian-Ukrainian war of 2014-2024: monograph / ed. P. Mironenko. Kyiv, 2024. pp. 300–320.

7. Defense Primer: Operations in the Information Environment. Washington : Congressional Research Service, 2023. 3 p. URL: https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF10771 (date of access: 17.04.2024).

8. Theohary C. A. Information Warfare: Issues for Congress. Washington : Congressional Research Service, 2018. 19 p. URL: https://sgp.fas.org/crs/natsec/R45142.pdf (date of access: 17.04.2024).

9. JP 3-04, Information in Joint Operations. Washington : Joint Chiefs of Staff, 2022. 180 p. URL: https://www.jcs.mil/Doctrine/Joint-Doctrine-Pubs/3-0-Operations-Series/ (date of access: 17.04.2024).

10. US National Defense Strategy : of 27.10.2022. 80 p. URL: https://media.defense.gov/2022/Oct/27/2003103845/-1/-1/1/2022-NATIONAL-DEFENSE-STRATEGY-NPR-MDR.PDF (date of access: 17.04.2024).

11. JP 3-13, Information Operations. Washington : U.S. Army, 2014. 89 p. URL: https://irp.fas.org/doddir/dod/jp3_13.pdf (date of access: 17.04.2024).

12. JP 3-12, Cyberspace Operations. Washington : U.S. Army, 2018. 105 p. URL: https://nsarchive.gwu.edu/document/16681-joint-chiefs-staff-joint-publication-3-12 (date of access: 17.04.2024).

13. Availability of appropriations for certain purposes : General Military Law of 01.03.2024 no. 10 USC 2241. URL: https://uscode.house.gov/view.xhtml?req=(title:10%20section:2241%20edition:prelim)#:~:text=4610%20,%20provided%20that:-,»(a)%20Prohibition%20.,otherwise%20specifically%20authorized%20by%20law (date of access: 17.04.2024).

14. John S. McCain National Defense Authorization Act for Fiscal Year 2019 : Public Law of 13.08.2018 no. 115–232. URL: https://www.congress.gov/115/plaws/publ232/PLAW-115publ232.pdf (date of access: 17.04.2024).

15. National Defense Authorization Act for Fiscal Year 2020 : Public Law of 20.12.2019 no. 116–92. URL: https://congress.gov/116/plaws/publ92/PLAW-116publ92.pdf (date of access: 17.04.2024).

16. Biddle S. U.S. Special Forces Want to Use Deepfakes for PSY-OPS. the Intercept. URL: https://theintercept.com/2023/03/06/pentagon-socom-deepfake-propaganda/ (date of access: 17.04.2024).

17. Special Operations Forces Acquisition, Technology, and Logistics Directorate of Science and Technology Directorate of Science and Technology. Washington : Technology Development AND Advanced Technology Development, 2023. 23 p. URL: https://s3.documentcloud.org/documents/23696654/us-socom-procurement-document-announcing-desire-to-utilize-deepfakes.pdf (date of access: 17.04.2024).

Mykhailo KOVAL. Doctor of Military Sciences, National Defense University of Ukraine (Kyiv)
E-mail: admin_nuou@post.mil.gov.ua
ORCID: 0000-0002-2130-2548

Olexandr LEVCHENKO. Doctor of Military Sciences, Professor, Ministry of Defense of Ukraine
E-mail: alexlev2000@ukr.net
ORCID: 0000-0001-6254-591X

Vitalii FEDORIIENKO. Candidate of Technical Sciences, National Defense University of Ukraine (Kyiv)
E-mail: v.fedoriienko@edu.nuou.org.ua
ORCID: 0000-0002-0921-3390

Oleg MEDVEDEV. Senior Researcher, National Defense University of Ukraine (Kyiv)
E-mail: oleh.medvedev@gmail.com
ORCID: 0009-0007-2513-2092

Organization of operations in the information environment: meaningfulness of the US experience

Abstract. *The article examines the strategic approach and principles of operations in the information environment used in the USA. The emphasis is on the integration of such operations using the example of the USA and their importance in adapting to modern threats on a global scale. The strategic approach and principles of operations in the information environment used in the USA are shown, and the possibilities of their application in Ukraine are considered.*

Keywords: *operations in the information environment, information operations, information warfare.*

Стаття надійшла до редакції 12.02.2025 р.

© Михайло КОВАЛЬ, Олександр ЛЕВЧЕНКО, Віталій ФЕДОРІЄНКО, Олег МЕДВЕДЄВ, 2025 р.

DOI:10.59553/2518-7546-2025-23-24-10

УДК 1.316.4(477)

Віктор ЛОЗА
Доктор філософії з політології,
Наукова установа Академія «Українська Політія» (Київ)
Email: loza.viktor.07@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0324-8418

ПЕРСПЕКТИВИ ПРОТИДІЇ ІДЕОЛОГІЇ РАШИЗМУ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ ТА В ПОСТВОЄННИЙ ПЕРІОД

Анотація. *Стаття присвячена аналізу перспектив протидії ідеології рашизму в контексті російсько-української війни та в поствоєнний період. Рашизм, як агресивна та шовіністична ідеологія, що формується в умовах сучасної російської політики, виступає одним із основних елементів, що обґрунтовує агресію Росії проти України. У роботі розглядаються стратегічні та тактичні методи боротьби з цією ідеологією на різних етапах конфлікту, починаючи від військових операцій до інформаційної та культурної боротьби. Особлива увага приділяється необхідності створення системи міжнародної підтримки України, розвитку національної ідентичності та розбудови механізмів довготривалої протидії російській пропаганді. Також акцентується увага на можливих викликах, які постануть у поствоєнний період, зокрема у контексті реабілітації суспільства та відновлення стабільності. Оцінюється роль освіти, медіа та міжнародних організацій у подоланні рашизму та його наслідків для майбутніх поколінь.*

Ключові слова: *ідеологія, цивілізаційна ідентичність, цінності, рашизм, політичний режим, мілітаризм, воєнна доктрина, війна, російсько-українська війна, окупація, протистояння агресії, дерашизація.*

1. Еволюція прикладного рашизму: від денацифікації до знищення України

Прикладним рашизмом автор пропонує вважати практичні способи застосування рашистської ідеології державними органами, недержавними структурами, окремими громадянами РФ в ході реалізації ними імперської стратегії підкорення (захоплення) нових територій та забезпечення на цій основі глобального домінування.

На міжнародному рівні прикладний рашизм націлений на досягнення кількох взаємозалежних цілей, основними з яких є:

– формування багатополюсного світу, в структурі якого одним із «полюсів сили» має стати Росія, воєнно-силовий (насамперед ядерний) потенціал якої залишається найбільшим порівняно з іншими державами;

– скликання міжнародної конференції (так званої «Ялти-2») з метою нового перерозподілу світу між «великими» державами (орієнтовно за участю РФ, США, КНР, ймовірно Євросоюзу). У даному контексті РФ, опираючись на низку країн-союзниць претендує на відновлення геополітичного домінування над державами пострадянського простору та державами Східної Європи (колишніми соціалістичними сателітами СРСР);

– відступ НАТО на кордони 90-х років, що означає руйнування демократичної сутності Альянсу та його розпад;

– демонтаж ЄС як неефективної бюрократичної структури, нездатної за умови економічного й політичного домінування ФРН та Франції забезпечити узгоджений розвиток решти європейських країн;

– нова інтеграція пострадянських республік (включно з державами Балтії, Україною, Молдовою, Грузією) під гаслом відновлення «Союзу-2.0», визнання столичного статусу Москви як центру управління новою союзною державою;

– створення єдиного економічного, безпеково-воєнного, інформаційного, транспортно-комунікативного, духовно-ідеологічного простору в кордонах колишньої радянської імперії;

– формування поясу залежних держав світу (африканських, азійських, латиноамериканських) на основі ідеоло-

гії антиамериканізму, антидемократизму, антилібералізму тощо;

– подальше зміцнення так званого «табору автократій» на основі поглиблення політичних зв'язків між РФ, КНР, Іраном, КНДР, Сирією, Венесуелою тощо;

– послаблення політичної системи Сполучених Штатів способом знецінення її демократичної основи, руйнування електоральних принципів формування, стимулювання регіонального сепаратизму, властивого американському Півдню;

– підтримка в дієздатному стані «пропагандистської машини» РФ, постійне уточнення її завдань та масштабів діяльності в умовах трансформованого світу.

Пропонуємо розглянути прикладні аспекти рашистської ідеології, спрямованої проти України, на основі цілей так званої «СВО», які, починаючи з 2022 р., неодноразово змінювались. Зокрема, у ніч на 24.02.2022 р., В.Путін так сформулював цілі «спецоперації»: «захист людей, які протягом восьми років зазнають знущань, геноциду з боку київського режиму. І для цього ми прагнутимемо демілітаризації та денацифікації України. А також передачі суду тих, хто вчинив численні криваві злочини проти мирних жителів, у тому числі й громадян рф». Демілітаризація по-путінськи означала роззброєння України, денацифікація – «заборону всіляких неонацистських рухів». При цьому глава держави-агресорки заявив, що Росія «не прагне окупувати територію України» [1].

01.03.2022 р. (після усвідомлення російським керівництвом неспроможності у силовий спосіб взяти Київ та Харків) міністр оборони РФ С.Шойгу видозмінив мету «спецоперації», яка полягала у «захисті Росії від загрози з боку країн Заходу, які для боротьби з Москвою намагаються використовувати український народ».

29.03.2022 р. С.Шойгу посилив ефект різночитання російських намірів у «спецопераці», заявивши, що «досягнення головної мети – звільнення Донбасу та південної України задля забезпечення сухопутного коридору в Крим та отримання виходу до Придністров'я».

Після поразки російських військ на київському, чернігівському, сумському напрямах цілі «СВО» набули ще більш розмитих трактовок. Від В.Путіна прозвучали інші цільові настанови щодо «спецоперації»: «захист людей від антиросійського анклаву, що загрожує рф». Прес-секретар Президента РФ до цього додав: «порятунок донецької та луганської «народних республік» та відновлення їх у кордонах 2014 року», а також «недопущення світової війни» [1].

Усталеним набором цільових ідеологем, які звучали на початковому етапі війни, як правило були: «захист російськомовних», «повернення територій, розбазарених більшовиками», «відновлення історичної єдності штучно розділеного російського народу» та інші, які з подачі російських медіа широко поширювались серед російського загалу.

20.07.2022 р. міністр закордонних справ РФ С.Лавров змінив географічні завдання «спецоперації», віднісши до них не лише «ДНР» та «ЛНР», а й «низку інших територій». Міністр, маючи на увазі міжнародний резонанс від війни в Україні, інтерпретував російську агресію з чітко виражених антиамериканських позицій. За словами головного дипломата Кремля, російська «спецоперація» в Україні «покликана покінчити з курсом США на домінування у світі» [2].

На початку 2023 р. російський диктатор визначив нову ціль російського вторгнення в Україну – російські загарбники в Україні «захищають росію», окупанти нібито борються проти загроз, які росії «намагаються створити на її ж історичних територіях» [3].

У грудні 2023 р. В.Путін (після тривалої медійної паузи) повторив, що Росія прагне «денацифікації» та «демілітаризації» України, її нейтрального статусу та відмови від євроатлантичної інтеграції, яку українській владі «нав'язали» ультраправі політичні сили [4]. Російське бачення українського «нейтралітету» означає змінити Конституцію України в частині взяти на себе зобов'язання не вступати в ЄС і НАТО. Такі зобов'язання є частиною більш широких російських цілей, які включають постійний мораторій на розширення Альянсу, заборону на розміщення західних ударних озброєнь поблизу Росії, а та-

кож фактичне повернення Організації Північноатлантичного договору до рівня 1997 р. [5].

Остання вимога РФ є політичною фантасмагорією, оскільки означає вихід із складу НАТО країн четвертої хвилі розширення 1999 р. (Польщі, Угорщини, Чехії), п'ятої хвилі розширення 2004 р. (Болгарії, Латвії, Литви, Румунії, Словаччини, Словенії, Естонії), шостої хвилі розширення 2009 р. (Албанії, Хорватії), сьомої хвилі розширення 2017 р. (Чорногорії), восьмої хвилі розширення 2020 р. (Північної Македонії), дев'ятої хвилі розширення 2023 р. (Фінляндії) та десятої хвилі розширення 2024 р. (Швеції). Як бачимо, Росія ставить питання про вихід із складу Організації Північноатлантичного договору 16 країн (більше половини її членів), які свого часу прийняли безповоротне рішення гарантувати національну безпеку на основі використання безпекових можливостей Альянсу та забезпечення власного внеску в підвищення його оборонного потенціалу. Цілком природно, що російська вимога змінити архітектуру безпеки західного світу шляхом його повернення до нормативів минулого століття серйозно сприйнята не була ні в Брюсселі, ні в країнах НАТО.

Війна проти України (зокрема постійна корекція її цілей) відбилась на стратегічному цілепокладанні Росії в цілому. Це можна пояснити наступним чином: не досягши задекларованих цілей в Україні, РФ прагне винести свої агресивні дії за межі російсько-українського збройного протистояння. Наприкінці 2023 р. зазвучали нові наміри російського керівництва щодо експорту бойових дій за межі України. Так, Росія заявила про необхідність вирішення протягом найближчих років чотирьох завдань [6]:

– забезпечити внутрішню стабільність (завершальною ланкою тут стали президентські «вибори» 2024 р., які зафіксували непорушність суперпрезидентського режиму сучасної РФ та подовжили повноваження російського диктатора до 2030 р.);

– сформувати коаліцію держав, альтернативних Заходу (йдеться про формат «Глобальний Південь +», до якого РФ прагне залучити максимальну кількість африканських, азійських

та латиноамериканських країн, що перебувають на нижчому поверсі глобальної геополітичної піраміди);

– підготуватися до майбутньої агресії проти інших країн (Росія відкрито заявила про можливість вторгнення на територію західних республік колишнього СРСР – у Молдову або Литву, Латвію, Естонію);

– підтримати старі та за можливості розпалити нові збройні конфлікти на Близькому Сході, в Африці, на Балканах (це завдання поставлене перед російськими ФСБ РФ, ГУ ГШ ЗС РФ, СЗР РФ, а також ПВК, не всі з яких орієнтовані виключно на Африканський континент). В якості «балканського детонатора» розглядається протистояння по лінії Косово – Сербія, а також політична розбалансованість Боснії і Герцеговини.

Вітчизняні й міжнародні аналітики вважають, що названі вище цільові орієнтири Росії попри їх змістовну неохайність та геополітичний максималізм, виконують роль вербально-маскувального засобу. Насправді наміри В.Путіна були й залишаються критично злочинними (нелюдськими, антигуманними): «знищення України і поневолення українського народу» [7].

Цьому передували наступні дії російського диктатора та його політико-інформаційного оточення. У 2008 р. В.Путін на саміті НАТО в Бухаресті заявив, що українці не нація і Україна «навіть не країна». Українці в російській інтерпретації – це лише збочені, психічно схиблені росіяни, яких слід вилікувати від нав'язаної Заходом патології й відновити їхню «справжню ідентичність». Як про це неодноразово заявили у Москві, жодне винищення невиліковних індивідів не може бути кваліфіковане як геноцид. «СВО» – це лише знищення інфекції, спроможної поширитися та смертельно вразити весь організм здорової російської дійсності [8, с.152].

Російською стороною задовго до широкомасштабної агресії були запущені механізми створення з українців образу ворога, збройна боротьба з яким у російській інтерпретації «ставала неминучою». Задля цього здійснювалися цілеспрямовані, державно забезпечені інформаційно-психологічні впливи на Україну [9, с.199]:

– позбавлення українства людської подоби. Для цього були використані технології надання прізвиська, навішування ярликів, серед яких головним став запозичений з середини XX ст. ярлик «фашистів» («неофашистів»), що мав підкреслено негативне соціально-емоційне забарвлення серед більшості росіян;

– створення в суспільній свідомості стійкого зв'язку Україна – США. У такий спосіб на нашу країну автоматично були поширені всі антиамериканські фобії, що мають історично зумовлену присутність у російській суспільній свідомості. Крім цього, на викривленні відносин стратегічного партнерства між Україною і Сполученими Штатами виник додатковий контекст звинувачення Української держави й суспільства у «зрадництві» та «запроданстві»;

– заперечення ідентичності, популяризація фейків щодо «вигаданості» української мови, «штучності» України як геополітичної реальності, відсутності української культури як тисячолітнього надбання. Це ж посилювало попереднє обвинувачення у «зрадництві»;

– заперечення державності (легітимних органів влади, Конституції, зовнішньої політики, стратегічного партнерства, способів державного устрою та державного правління, місцевого самоврядування тощо). На подібній основі Україна трактувалась виключно з позицій «держави, яка не відбулася» (failed state);

– створення протилежних образів норми, звитяги, геройства у вигляді «благородних росіян», яким протиставляються «монстри», «садисти», «збоченці» українського походження.

Українству пропонувалось добровільно зректися всіх здобутків періоду незалежності, визнати державотворчий проєкт повністю невдалим та повернутися до «російського світу» в якості «молодшого (насправді «меншовартісного») брата». Про це було відкрито заявлено В.Путіним у статті «Про історичну єдність росіян і українців» від 12.07.2021 р., опублікованій на офіційному сайті Президента РФ російською та українською мовами [10].

Відмова від повернення до складу РФ означала геноцид українського народу. На початку російського вторгнення відомою стала інша «стаття» за авторством росіянина Т.Сергєйце-

ва – «Что Россия должна сделать с Украиной», у якій відверто викладалась програма «остаточного розв'язання українського питання» (по аналогії з «остаточним розв'язанням єврейського питання» німецькими нацистами в роки Другої світової війни). Зокрема, йшлося про необхідність фізичного знищення всіх, хто брав до рук зброю, вищих державних керівників та активістів, ліквідацію громадян із чітко вираженою продержавницькою позицією. Вони мали бути покарані «особливо жорстоко й показово». Ідея публічного повішення «нацистських злочинців» замість їх розстрілу у 2022 р. реально обговорювалась в російських медіа [8, с. 152-154].

Т.Сергєйцев передбачав (і це чули або читали мільйони росіян), що «денацифікація» українців має тривати щонайменше одне покоління (20-25 років). Має народитися й вирости нова генерація місцевого населення, позбавлена «нацистських» впливів. Увесь цей час країна має залишатися під російською окупацією, яка розглядається як єдиний ефективний інструмент забезпечення контролю над зміною поколінь. При цьому суверенітет України повністю ліквідується: «Денацифікована країна не може бути суверенною. Денацифікуюча країна – Росія – не може практикувати ліберальний підхід». Останнє означає відмову від прав і свобод людини, в тому числі права на життя. Або: РФ, яка здійснює денацифікацію, може за власним вибором у фізичний спосіб зменшувати кількість українців з метою забезпечення «кінцевого результату» – формування незначного за кількістю проросійськи налаштованого місцевого контингенту [11].

Як апогей російського цинізму сприймаються наступні пасажі згаданого вище автора: «денацифікація неминуче також буде деукраїнізацією, тобто відмовою від масштабного штучного роздування етнічної складової в самоідентифікації населення територій історичної Малоросії й Новоросії…»; «ми не зможемо зберегти назву «Україна» як назву будь-якого повністю денацифікованого державного утворення на звільненій від нацистського режиму території»; «ця територія має бути повернута в її природні кордони і позбавлена політичної функціональності».

Як зазначав «Голос Америки», «брудну роботу з підбурювання до геноциду – очорнення й дегуманізації «хохлів», поширення мови ненависті, заклики стерти їх з лиця землі, завдавши ядерні удари по Києву й інших містах, – було доручено політичним блазням на кшталт сумнозвісного депутата Владіміра Жиріновського, філософа-неофашиста Алєксандра Дугіна, телепропагандиста Владіміра Соловйова й до них подібних» [12].

Необхідно наголосити, що зазначені персони протягом тривалого часу були топ-особами російського медійного простору, отримуючи у своє розпорядження астрономічні інформаційні ресурси російської держави, кращий ефірний час та можливість бути почутими в десятках країн світу. Разом з тим двоє останніх з них не мали (не мають) офіційних державних посад, що дозволяє камуфлювати їх ненависть до всього українського як «оприлюднення приватної думки».

Проте й офіційні державні особи РФ не приховують відвертого антиукраїнізму. Досить вказати на першого заступника Голови Воєнно-промислової комісії РФ, заступника Голови Ради національної безпеки РФ Д.Медведєва (президента Росії у 2008-2012 рр., прем'єр-міністра РФ у 2012-2020 рр.). Йому належить низка вербальних провокацій, які неможливо приховати за лаштунками «приватної думки» та які сповна відображають реальні наміри Росії щодо України:

– «наявність самостійної української держави на історичних російських територіях тепер буде постійним приводом відновлення військових дій… Яким би було керівництво України, ймовірність нової сутички буде зберігатися невизначено довго – практично завжди» [13];

– «території на обох берегах Дніпра – невід'ємна частина російських стратегічних історичних кордонів» [14];

– «мир для Росії означає кінець України як суверенної та незалежної держави будь-якого роду з будь-якими кордонами» [15].

«Мирний план» від Д.Медведєва (план припинення війни на російських умовах) виглядає так [16]:

– визнання Україною своєї військової поразки, повна і беззастережна капітуляція України та повна її «демілітаризація»;

– визнання міжнародною спільнотою «нацистського характеру» України з подальшою «денацифікацією» української влади;

– заява ООН про позбавлення України статусу суверенної держави згідно з міжнародним правом, а також декларація про те, що будь-яким державам-спадкоємницям України буде заборонено приєднуватися до будь-яких військових союзів без згоди Росії;

– відставка усіх конституційних органів влади України та негайне проведення парламентських виборів у «тимчасовий парламент»;

– виплата репарацій українською стороною Росії;

– офіційне визнання «тимчасовим парламентом», який буде «обраний» після відставки чинної влади України, того, що вся українська територія є частиною Росії, та ухвалення акту «возз'єднання» України з Росією та її входженням до складу РФ;

– розпуск «тимчасового парламенту» та визнання ООН «возз'єднання» України з Росією.

Виходячи із подібного роду заяв, спрямованих на знищення України, слід акцентувати увагу на такій деталі: російське керівництво завбачно «не засвітило» своїх геноцидних планів на сторінках конкретних документів у вигляді наказів, директив, підписів під ними тощо. Як правило, злочинці намагаються цього уникати. Проте без прямої вказівки російського диктатора «смертний вирок» Україні не набув би вигляду інформаційно завершеного продукту. Так само не могли статися вбивства мирних людей та перетворення в суцільні руїни населених пунктів Київщини, Чернігівщини, Сумщини, Харківщини, Донеччини, Луганщини, Херсонщини, Миколаївщини, Запорізького краю (практично третини українських областей). Без відома В.Путіна не могли бути здійснені авіаційно-ракетні удари по неокупованій території України, мішенню яких, починаючи з 2022 р., були й залишаються системи критичного життєзабезпечення та мирні населені пункти.

Практичними способами здійснення геноциду РФ проти України за підсумком 2022-2024 рр. є наступні [17]:

– масові вбивства цивільних громадян, яким передують катування, перевірки на приналежність до українських військовослужбовців чи до їх родин, пошук національної символіки на тілі;

– використання заборонених боєприпасів (фосфорних та касетних бомб);

– умисні ракетні обстріли міст та сіл;

– сексуальні злочини;

– депортації (вивезення на російську територію дітей та молоді);

– знищення об'єктів критичної інфраструктури;

– вивезення зерна та знищення умов для забезпечення продовольчої безпеки населення.

Офіційні накази російського командування щодо знищення українців доповнювались прямими закликами до геноциду, розповсюджуваними російськими пропагандистами, «z-патріотами», блогерами [18].

Ідеологія рашизму (як захоплення, анексії, окупації, підкорення, знищення, руйнування) не обмежується українською територією. Про стратегічні наміри російського керівництва застосувати практику «СВО», апробовану в Україні, проти інших країн заявив Президент України В.Зеленський у червні 2022 р.: мета російського керівництва – поневолити кожну державу, «яка була колись у сфері впливу москви» [19].

Поневолення у кремлівських планах стосується не лише колишніх союзних республік, а й країн колишньої соціалістичної співдружності, які перебували в тісній політичній залежності від Москви з кінця 40-х до кінця 80-х років ХХ ст. Маються на увазі Польща (Польська Народна Республіка), Східна Німеччина (Німецька Демократична Республіка), Чехія та Словаччина (Чехословацька Соціалістична Республіка), Угорщина (Угорська Народна Республіка), Румунія (Соціалістична Республіка Румунія), Болгарія (Народна Республіка Болгарія). До цього слід додати неєвропейські екс-соціалістичні республіки (Кубу, В'єтнам, Лаос), а також колишні «країни соціалістичної орієнтації» на кшталт Сальвадору, Сомалі, Ефіопії, які в геополітичних планах В.Путіна сприймаються як кандидати на повернення у сферу російського диктату. Як здійснюється

російське поневолення на практиці? На це питання відповіли трагічні події, з великою кількістю жертв та руїн Ірпеня, Бучі, Маріуполя, Авдіївки, Херсона, Харкова…

Схожий висновок щодо реальних цілей російської агресії проти України, датований липнем 2022 р., сформулювали аналітики американського Інституту вивчення війни (ISW): зміна режиму в Києві, ліквідація суверенітету Української держави, приведення до влади своїх маріонеток, повернення України до орбіти власного впливу, територіальна експансія за межами Донбасу [20].

У 2023 р. у цільові настанови В.Путіна у війні проти України поповнилися новою складовою – зупинити підтримку України з боку її союзників і партнерів (насамперед США та Західної Європи). Для цього використовуються шпигунські мережі та нові технології. Це, як вважає російський диктатор, дозволить йому отримати повну перевагу на полі бою [21]. З метою реалізації цієї задачі російським керівництвом значно активізовано вплив на західних політиків, що симпатизують РФ й особисто В.Путіну. Свідченнями цього стали:

– тривале блокування американської фінансової допомоги Україні шляхом приведення на посаду спікера Палати представників США М.Джонсона (від позиції якого залежить голосування відповідного законопроєкту);

– сприяння тривалому утриманню на посаді та використання у російських інтересах Прем'єр-міністра Угорщини В.Орбана (лідера партії «Фідес – Угорський громадянський союз);

– сприяння приведенню до влади у 2023 р. Р.Фіцо – прем'єр-міністра Словаччини та у 2024 р. – Президента Словаччини П.Пеллегріні, відомих євроскептичними та промосковськими політичними поглядами;

– активна допомога антиукраїнським силам Польщі, що призвело до тривалого блокування польсько-українського кордону польськими фермами, які демонстративно ігнорували факт російсько-української війни та необхідність допомоги сусідній країні, що потерпає від агресії;

– поступова ізоляція України від європейського геополітичного простору шляхом комбінування різнопланових ан-

тиукраїнських сил на рубежі Польща – Словаччина – Угорщина;

– підтримка право-популістських політичних сил (партій) в Голландії, Німеччині, Франції, позиція яких (насамперед активні антиміграційні заклики) підривають політичну стабільність своїх країн.

Відповідно до звіту Лабораторії цифрових криміналістичних досліджень Атлантичної ради (DFRLab) у Європі Росія постійно поширювала заяви про те, що Україна продавала західну зброю з метою прибутку на міжнародному чорному ринку, намагаючись підірвати європейську підтримку України. Росія також наполегливо просувала наратив про те, що країни-члени Європейського Союзу зіткнуться з труднощами взимку без доступу до російського газу, розгорнувши широку онлайн-інформаційну кампанію впливу, що складається з понад 50 фейкових веб-сайтів, які видають себе за авторитетні європейські ЗМІ [22].

Повертаючись безпосередньо до російсько-української війни, зазначимо, що геноцид українців спричинений російськими військами під час широкомасштабного вторгнення 2022 р. набув світового розголосу та визнаний низкою парламентів світу. Першими це зробили парламенти країн Балтії, Польщі, Канади, Чехії, Ірландії. Після встановлення факту Бучанської різанини, під час якої російські війська вбили багатьох мирних жителів, світові лідери (А.Дуда, П.Санчес, Дж. Байден, Б.Джонсон) звинуватили Росію у скоєнні геноциду українців. Розслідування щодо виявлення доказів геноциду ведеться низкою міжнародних комісій і структур. Так, Рада ООН з прав людини 04.03.2022 р. створила незалежну міжнародну слідчу комісію для розслідування всіх імовірних порушень прав людини [23]. Окремо проводяться інші розслідування з питань геноциду на окупованих територіях України, ініціаторами яких стали інші незалежні держави.

Геноцид українців з боку російської держави в минулому столітті відбувався кількаразово – у вигляді штучно організованих голодоморів, депортацій населення у віддалені регіони, мобілізації українців-чоловіків для воєнних потреб. Факти

свідчать, що у випадку з Україною сучасна РФ повернулася до апробованої раніше практики, яку російське керівництво вважає необхідною.

2. Цивілізаційна ідентичність України як духовна основа протидії рашизму в ході війни

Проблематика цивілізаційної ідентичності України є предметом підвищеного наукового інтересу з боку значної кількості вітчизняних науковців. В умовах незалежності України осмислення феномену цивілізаційної ідентичності українства стрімко зруйнувало політико-ідеологічні обмеження попередньої держави та залучило до цього процесу представників практично всіх гуманітарних наук. Так само важливо, що опрацювання необхідних матеріалів з питань цивілізаційної ідентичності України не лише продовжується, а й наростає як у теоретико-методологічному, так і практичному аспектах. Значний фактологічний матеріал з питань формування (посилення) української ідентичності надала російсько-українська війна, яка контрастно виявила разюче цивілізаційне розмежування України та РФ.

Для детальнішого наповнення сенсами поняття «ідентичність» доцільно звернутися до праці П. Бергера і Т. Лукмана «Соціальне конструювання реальності» [24] в якій вчені звернули увагу на питання ідентичності в контексті своєї теорії соціального конструктивізму. Вони розглядали ідентичність як продукт соціальної взаємодії та спілкування. Ця теорія допомогає розуміти, як ідеї, уявлення та переконання формуються в суспільстві через спілкування та взаємодію людей. Основна ідея теорії полягає в тому, що соціальна реальність є продуктом людської діяльності, спілкування та взаємодії. Люди спілкуються між собою, створюючи спільні уявлення про світ і про себе. Ці уявлення інкорпоруються в соціальні структури, які згодом впливають на думки та дії інших людей, утверджуючи тим самим соціальну реальність. Згідно з їхнім підходом, ідентичність не є чимось статичним або даною від природи. Люди утворюють свою ідентичність на основі того, як вони

сприймають себе у контексті соціальних ролей, норм і цінностей, які існують у їхньому оточенні. Таким чином, ідентичність в теорії Бергера і Лукмана розглядається як динамічний процес, який постійно еволюціонує під впливом соціальних взаємодій. Це може включати усвідомлення себе як частини певної групи або спільноти, а також формування особистих цінностей і переконань. До основних тез теорії соціального конструювання П.Бергера і Т.Лукмана вчені відносять такі: реальність конструюється не індивідом, а суспільством; будь-які соціальні феномени (конструкції) є продуктом комунікації та спільної діяльності людей; інституціалізуючись як правила та традиції, вони регулюють соціальні взаємодії; соціально сконструйована реальність є динамічним процесом, знаходиться у постійному розвитку через інтерпретації її індивідами та відтворюється у нових знаннях [25].

У контексті предмету нашого дослідження, вкажемо, що цивілізаційною ідентичністю України (українського народу) є історично сформована й усталена цілісність, вища форма етнічної, соціальної, культурної, громадянської, національної ідентичностей, яка ґрунтується на усвідомленні цивілізаційності національних цінностей, культурно-історичних, релігійних та ментальних рис, що характеризують Україну як регіональну цивілізацію, уподібнюють українців з народами європейської цивілізації. При цьому цивілізаційна ідентичність тісно переплітається з європейською ідентичністю, підводячи кожну людину, суспільну групу, націю в цілому до глибшого усвідомлення значення європейського вибору України, загальнолюдських цінностей, свого історичного покликання і місії в сучасному світі [26, с. 23]. Цивілізаційна ідентичність українства є етнічним та соціокультурним явищем, невіддільним від української цивілізації як об'єктивно існуючої реальності. Контури цієї цивілізації протягом багатьох століть склалися в межах територіального розселення українців. В основі такої цивілізації – історично сформована спільнота у вигляді української нації з властивими їй культурою, мовою, звичаями, релігійними уподобаннями, побутовими відмінностями, а також політичною організацією у форматі суверенної держави [26, с. 25].

Харківські науковці пропонують розуміти цивілізаційну ідентичність як вищу форму соціальної ідентичності, яка базується на усвідомленні культурно-історичної спільності народу. Їй властиві ціннісні, релігійні, лінгвістичні та інші системоутворюючі ознаки, які надають змогу людині, народу, державі ідентифікувати себе в політичних реаліях сучасного світу відповідно до соціальних координат «друг – ворог», «свій – інший», «наш – чужий» та на основі цього будувати відповідну поведінку залежно від цивілізаційних обставин [27, с.291].

Львівські автори, узагальнюючи масив соціологічної, психологічної, політологічної літератури, додають, що ідентичність як складна рефлексія у людській свідомості факту перебування індивіда (соціальної групи) у мережі соціальних взаємин: є усвідомленням суб'єктом своєї належності до певної соціальної або політичної позиції в межах соціальних ролей; є епіцентром життєвого циклу людини; є центральною властивістю особистості, у якій проявляється нерозривний зв'язок людини з довколишнім світом; є структурою, яка формується під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників; є динамічною категорією; не є властивістю (чимось притаманним людині із самого початку), а ставленням (чимось набутим протягом певного періоду життя) [28, с.237]. Подібні трактування ідентичності є важливими з огляду на складність ідентифікаційних процесів, властивих українській цивілізації. Особливо з огляду на тісне поєднання її статичних та динамічних характеристик, а також зростаючу роль зовнішніх чинників у її смисловому наповненні.

Цивілізаційну ідентичність у більшості випадків слід досліджувати, враховуючи існування інших типів ідентичностей (професійних, освітніх, мовних, комунікативних, локально-місцевих тощо). Автор вважає, що наукове осмислення ідентичності як такої потребує наукової коректності. Зокрема, слід розмежовувати «цивілізаційну ідентичність» та інші різновиди ідентичностей, дослідження яких відбувається у вітчизняному науковому просторі. Йдеться про «політичну ідентичність» [29], [30] або «регіональну ідентичність» [31].

Останні не можуть претендувати на цілісне висвітлення феномену ідентичності.

Проте у випадку з визначенням цивілізаційної ідентичності України надважлива роль належить етнонаціональній ідентичності, яка цілеспрямовано замовчувалась або руйнувалась впливовими зовнішніми силами (державами), які, будучи метрополіями, бачили в Україні насамперед колоніальний придаток з багатими природними ресурсами (йдеться насамперед про Росію та її ставлення до України у XVII-XX ст.). Системний аналіз цих питань здійснила І.Кресіна [32, с.358]. Як вважає дослідниця, етнічна ідентичність є результатом самоідентифікації (особистої, групової), основу якої утворюють біологічні, географічні, соціокультурні ідентитети. Така ідентичність є поєднанням суб'єктивного і об'єктивного, раціонального та ірраціонального, успадкованого й набутого. Національна ідентичність спирається на свідомий вибір та залежить від раціональних чинників – історичних, політичних, громадянських вартостей (цілісності, безпеки, суверенітету, самодостатності держави тощо). На наш погляд, не буде перебільшенням трактувати цивілізаційну ідентичність України як більш високий рівень самоусвідомлення української нації, що базується на етнічній та національній ідентичностях.

Структурно цивілізаційна ідентичність складається з трьох основних компонентів: менталітету, локалітету та глобалітету, які утворюють своєрідну тріаду. Менталітет фіксує зверненість цивілізації до її ціннісно-смислової своєрідності, локалітет вказує на здатність цивілізації власними засобами (етносоціальними, художньо-естетичними, релігійними, іншими) репрезентувати світову культуру у своїй конкретній локації, глобалітет позначає спроможність локальної цивілізації збагатити світову культуру своїми «соціальними дарами», примножити світові надбання шляхом їх доповнення власними здобутками. У подальших наукових викладках автор оперуватиме насамперед ментальною складовою цивілізаційної ідентичності.

Автор підтримує точку зору М.Степико, відповідно до якої цивілізаційна ідентичність України перебуває на стадії ак-

тивного формування. Попередні історичні та міжнародно-політичні реалії, залежні від довколишніх держав (як правило імперій), залишали незначні шанси для формування цільної, системно збалансованої ідентичності українства. З цього приводу М.Степико конкретизує: «Ідентичність українства має постати з тих умов, у яких перебуває країна, втілити в собі спільну волю до вирішення загальнонаціональних завдань, поставлених цілей…», «…поліетнічне українське суспільство має продемонструвати навколишньому світові здатність до радикальної модернізації усіх сфер суспільного буття на основі концентрації усіх сил і ресурсів держави заради добробуту громадян… Визначальними маркерами української ідентичності мають стати чесність, передбачуваність, надійність у відносинах із союзниками та друзями; безповоротність у демократичному виборі: щира відданість ідеалам свободи, солідарності та справедливості, правової держави та громадянського суспільства, плюралізму й гуманізму; оптимізм і впевненість у своїх силах; рішуча відмова від подвійних моральних стандартів, громадянської пасивності; висока сучасна культура в усіх її проявах» [33, с.221-222].

Слід наголосити на тому, що процес формування цивілізаційної ідентичності незалежної України не був лінійним та раціональним. Протягом мирних років (1991-2013) він ускладнювався чітко позначеною різницею соціокультурних регіонів України – Заходу, Центру, Сходу, Півдня. Крим, будучи фрагментом українського Півдня, демонстрував додаткові відмінності від материкової України, детерміновані присутністю у кримському регіоні російських (проросійських) мілітарно-цивілізаційних ідентитетів, пов’язаних з багаторічним базуванням Чорноморського флоту ЗС РФ.

Автор вважає за необхідне вказати на змістовну спорідненість термінів «цивілізаційна ідентичність України» та «європейська ідентичність України». Цьому присвячено низку наукових досліджень, зокрема монографія Н.Пелагеші «Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації» [34]. Авторка, маючи на увазі перші роки ХХІ ст., підкреслила: «Ми

є свідками народження нового типу колективної ідентичності, функції якої відрізняються від функцій ідентичності національної… Європейська ідентичність постає як ще одна колективна ідентичність, що існує поряд з іншими колективними ідентичностями» [34, с. 68].

Авторка пропонує наступний підхід щодо феномену «подвоєння ідентичностей» в межах ЄС: європейська ідентичність аж ніяк не відміняє (не забороняє) національних ідентичностей. Людина, яка є етнічним чехом й народилася в Празі залежно від ситуації може ставити на перше місце як чеську ідентичність, так і європейську. Це ж стосується інших європейських країн, що входять до Євросоюзу.

Як вважає Н.Пелагеша, європейська ідентичність не належить до історично успадкованих вартостей. Її слід розглядати насамперед як конструйований феномен, оскільки а) існують цілі, задля досягнення яких європейська ідентичність створюється; б) європейська ідентичність постає як результат реалізації європейською елітою цілеспрямованої політики зближення європейських націй. Механізмами конструювання європейської ідентичності виступають: розвиток національного громадянства, не обтяженого візовими та прикордонними перешкодами; створення наднаціонального символічного та інформаційно-комунікативного простору Євросоюзу; здійснення політики європейської колективної пам'яті та розширення наднаціональної системи інформаційних обмінів; наднаціональні культурна, мовна, освітня та спортивна політика [34, с. 68]. На наш погляд, позитивні результати у цій сфері переважають негативні. Зокрема, протягом життя лише одного покоління європейська ідентичність стала реальним чинником впливу на життя не лише ЄС, а й інших країн, з якими реалізується політика сусідства.

На наш погляд, необхідно вказати на принципову різницю ціннісних основ європейської та російської цивілізацій. Остання має відчутний вплив на Україну, сформований кількома століттями імперського домінування, та прагне його відновити. Ця констатація менше стосується західних областей України, територія яких у різний час входила до складу Ав-

стро-Угорщини, Польщі, Румунії та населення яких відчувало вплив інших ідентитетів.

На основі матеріалів відомого правозахисника Й.Зісельса [35], в яких розглядається проблематика цивілізаційної ідентичності України, автор пропонує здійснити компаративне співставлення європейських та російських (євразійських) цінностей, що безпосередньо впливають на процеси формування ідентичності.

Табл.1

Порівняльний аналіз європейських (українських) та євразійських (російських) цінностей *(за Й.Зісельсом)*

Критерій порівняння	Європейські (українські) цінності	Євразійські (російські) цінності
Держава як гарант свободи	Внутрішня свобода, гарантована й забезпечена державою, породжує наддержавне відчуття свободи, поширене на всі демократичні країни континенту	Держава є жорстко централізованою, ізольованою від світового співтовариства. Свобода обмежується численними державними застереженнями й рекомендаціями
Глава держави	Обирається (успадковує владу) відповідно до законодавчо визначеної процедури. Повноваження та термін перебування на посаді (в республіках) є обмеженими	Постать носія верховної влади є сакральною. Перевибори глави держави практично неможливі. Електоральний процес отримує назву «керованої (суверенної) демократії» та лише імітує оновлення влади

Розуміння безпеки	Безпека людини, суспільства й держави є невіддільними та взаємообумовленими. Національна безпека трансформується в європейську безпеку, підтримувану відповідними інститутами	Атрибутивною властивістю держави стає безперервний пошук внутрішніх та зовнішніх ворогів. Суспільній свідомості нав'язується імператив щодо перманентного продукування небезпек внутрішніми та зовнішніми антидержавними силами
Правосуддя	Система правосуддя не залежить від правлячих сил і персоналій та базується на конституції	Суди є корумпованими й залежними від влади. Воля правителя є вищим управлінським імперативом, що перевищує значення конституції
Домінуюча цінність	Людина	Держава
Права і свободи людини	Закріплюються в конституції, набувають статусу визначального чинника функціонування політичної системи (держави)	Не є предметом суспільно-політичних дискусій, цілеспрямовано замовчуються, не пов'язуються з безпосередніми діями влади

Силові структури держави	Об'єднуються в сектор безпеки і оборони, який перебуває під демократичним цивільним контролем глави держави, законодавчої, виконавчої, судової влади, а також громадськості	Об'єднуються у воєнну організацію держави, яка перебуває в одноосібному розпорядженні державного лідера. Демократичний цивільний контроль над державними збройними формуваннями відсутній. Силовою структурою № 1 стає служба безпеки (таємна поліція)
Економіка	Конкурентоспроможна, ринкова, соціально орієнтована	Централізована, олігархічна
Соціальна сфера	Соціальна справедливість та соціальний захист. Подолання бідності. Повна зайнятість працездатних категорій населення	Значний розрив між вищими та нижчими соціальними верствами. Відсутність державної волі щодо його подолання
Ставлення до війни	Держава й суспільство мають докласти максимум зусиль для унеможливлення війни як способу вирішення суспільних суперечностей. Війна (збройний конфлікт) допускаються у виняткових обставинах, що загрожують існуванню держави	Війна вітається як ефективний регулятор внутрішніх взаємин та міжнародної політики. Ідеологічне забезпечення війни набуває сакральних (релігійних) ознак. Війна розглядається як ефективний спосіб пролонгації повноважень правлячої сили без дотримання будь-яких демократичних обмежень

Пропонуються й інші версії європейських цінностей, які в сутнісному виразі є фактично тотожними. Насамперед називаються верховенство права, рівність, повага до людської гідності, повага до прав людини, свобода, демократія [36]. Названі цінності (світоглядні принципи) зафіксовані в ст. 2 Договору про Європейський Союз: «ЄС заснований на цінностях поваги людської гідності, свободи, демократії, рівності, правової держави і дотримання прав людини, включаючи права осіб, що належать до меншин. Ці цінності є спільними для держав-членів у рамках суспільства, що характеризується плюралізмом, недискримінацією, терпимістю, справедливістю, солідарністю і рівністю жінок і чоловіків» [37].

Опитування європейців «Євробарометр», проведене в 2010 р. на замовлення Єврокомісії, виявило наступний рейтинг європейських цінностей серед громадян 27-ми країн ЄС: права людини (37%), мир (35%), демократія (34%), верховенство закону (22%), повага до інших культур (17%), солідарність (15%), повага до життя людини (14%), рівність (13%), особиста свобода (11%), толерантність (10%), самовираження (4%), релігія (3%) [38]. Як видно, в даному рейтингу присутні деякі нові ціннісні критерії, проте це не розмиває основних цінностей об'єднаної Європи, які (у свідомості більшості європейців) перегляду не підлягають.

З моменту здобуття державно-політичної незалежності більшість українських громадян послідовно демонстрували відданість європейським цінностям. Конституція України 1996 р. проголосила, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищими соціальними цінностями. Як це пояснює В.Крисаченко, «людина є найвищою національною цінністю, задля якої вибудовується вся система регулятивних відносин як усередині держави, так і в її стосунках із зовнішніми партнерами». Людина при цьому постає у трьох ієрархічних вимірах – як індивід, спільнота й нація (сукупний контент усіх громадян держави). У такий спосіб відбувається смислове навантаження національних цінностей на всіх трьох рівнях – від особистісно-екзистенційних до

міжособових та загальнонаціональних (безпека, розвиток, процвітання) [39].

Пізніше «фундаментальні цінності» були повторені у Стратегії національної безпеки України від 26.05.2015 р. До них були віднесені незалежність, територіальна цілісність і суверенітет, гідність, демократія, людина, її права і свободи, верховенство права, забезпечення добробуту, мир, безпека [40].

Переконливими свідченнями близькості цивілізаційних цінностей України до їх західних аналогів стали антивладні виступи українських громадян, метафорично названі революціями. Йдеться про:

– студентську «революцію на граніті» 1990 р., яка відбулася ще в часи існування УРСР (мета: недопущення підписання нового союзного договору, на чому наполягала союзна влада, перевибори парламенту протягом найближчого року на багатопартійній основі, повернення на територію України українських солдатів-строковиків ЗС СРСР та проходження військової служби військовослужбовцями-українцями винятково на території республіки, націоналізація майна компартії та комсомолу, відставка глави уряду В.Масола);

– «помаранчеву революцію» 2004-2005 рр. (мета: проведення повторного другого туру президентських виборів, зміна правлячої еліти, внесення змін до Конституції України, спрямованих на зменшення повноважень Президента, європейська переорієнтація внутрішнього й зовнішньополітичного курсу країни);

– Революцію Гідності або «Євромайдан» 2013-2014 рр. (мета: відновлення євроінтеграційного та євроатлантичного курсу України, вихід України із зони російського впливу в економічній, політичній, інформаційній, духовно-культурній та інших сферах, скасування позаблокового статусу України, реформування силових структур держави та створення сучасного сектору безпеки і оборони, зміна правлячої еліти, трансформація політичної системи (децентралізація влади) та ін.).

У всіх трьох випадках ціннісні основи революційних виступів української громади були беззаперечними, а революційні цілі, артикульовані під час численних акцій, протестів, мітин-

гів, маніфестацій, багато в чому повторювали національні та європейські ціннісні вартості. Найголовніше полягало (полягає) в тому, що ціннісні смисли революційних виступів поділялися не лише Заходом і Центром, а й іншими регіонами. Більшість українського загалу підтримала спочатку студентів, потім «помаранчевих активістів, а потім – Євромайдан. Це зруйнувало нав'язану російськими політтехнологами напередодні президентських виборів 2004 р. модель одночасного існування «кількох Україн», з яких лише Західна («бандерівська») тяжіє до Європи.

На думку Т.Снайдера український протестний рух 2013-2014 років, відомий як «Майдан», став одним із переломних моментів XXI століття [41]. Сергій Плохій зазначає, що Революція Гідності та війна викликали геополітичну переорієнтацію українського суспільства. Частка тих, хто позитивно ставився до Росії знизилась з 80% в січні 2014 року до менше ніж 50% у вересні того ж року. У листопаді 2014 року 64% опитаних підтримували вступ України до ЄС (у листопаді 2013 року цей показник становив 39%). У квітні 2014 року тільки третина українців хотіли вступу своєї країни до НАТО, а в листопаді 2014 року понад половина опитаних підтримували цей курс. Немає сумнівів у тому, що досвід війни не лише об'єднав більшість українців, а й повернув їхні симпатії до Заходу [42 с.353].

Таким чином із перемогою Революції гідності та зміною влади в Україні вплив Московії на нашу країну кардинально зменшився. Це суперечило геостратегічній стратегії Московитської Федерації, яка для того, щоб домогтися статусу «великої держави» мала втримати Україну в сфері своїх інтересів [43, с.20] .

Російсько-українська війна виступила каталізатором процесу формування цивілізаційної (європейської) ідентичності України. Зокрема, у праці В.Ткаченка «Україна – Росія: на рубежі геополітичного розлому» (2022 р.) проблемі розмежування ідентичностей двох країн присвячено наступні розділи (підрозділи, глави): «Ідеологема «ворога»: невротична криза ідентичності», «Цивілізаційна ідентичність України: виклик часу», «Досвід цивілізаційного вибору в національному само-

визначенні», «Горизонти цивілізаційних поривань», «Ризики й загрози новітнього тренду ідентичності» [44].

Доведемо продовження (й навіть прискорення) процесу формування української ідентичності на основі ціннісного аналізу орієнтацій більшості українського суспільства в умовах відсічі російській агресії у 2022-2024 рр. На наш погляд, доцільно стверджувати про виникнення надзвичайно важливих доповнень до раніше артикульованих ціннісних одиниць (або їх нових інтерпретацій). Причому ці доповнення могли виникнути лише в період збройної боротьби з агресором. Автор пропонує назвати їх новими маркерами ідентичності України. Зокрема:

– цінність територіальної цілісності України означає розгром ворога, перемогу ЗС України над ЗС РФ, звільнення окупованих (анексованих) територій, вихід на державні кордони 1991 р. та їх фортифікаційно-збройно-технічне зміцнення до стану, який би унеможливлював повтор російської агресії;

– цінність органічної належності до європейського політико-культурного простору, свідченнями чого стали євроінтеграційна та євроатлантична стратегії України, має трансформуватись у її безпосереднє членство в ЄС і НАТО, що стане закономірним продовженням її державотворчих зусиль;

– цінність суверенітету означає здатність України самостійно приймати стратегічні рішення з питань збройної боротьби проти РФ. Так звані «червоні лінії», нав'язувані Україні окремими західними лідерами з метою «недопущення ескалації», варто сприймати як побажання союзників, які є необов'язковими для виконання країною, що стала «щитом Європи» в умовах ескалації російського великодержавного шовінізму та розпалювання Кремлем низки війн в Азії та Європі;

– цінність інструментального забезпечення миру слід сприймати як парафраз цінності безпеки. В його основі – створення кращих у Східній Європі Збройних Сил (сектору безпеки і оборони в цілому), готових на новій кадровій, діяльнісній, блоково-коаліційній та збройно-технологічній основах забезпечити національну та воєнну безпеку й мирні умови розвитку нації;

– цінність демократії означає конституційно визначену

змінюваність глави держави, законодавчої та виконавчої гілок влади, законодавчо визначене оновлення суддівського корпусу. Серед іншого це означає неможливість штучного подовження ними терміну перебування на посаді шляхом прийняття нового основного закону, відповідного рішення конституційного суду або затягування правового режиму воєнного стану;

– цінність людини (людського життя) слід розуміти як категоричну відмову українського керівництва та військового командування від «м'ясного» способу досягнення тактичних цілей на полі бою шляхом необдуманого й непідготовленого застосування резервів. Ця ж цінність стимулює широке впровадження роботизованих комплексів ведення збройної боротьби (повітряних, наземних, надводних та підводних дронів), функціонування яких забезпечує віддалений оператор, що не ризикує власним життям;

– цінність гідності проявляється як абсолютне неприйняття Українською державою та переважною більшістю української громади базових постулатів рашизму, побудованих на комбінуванні імперської зверхності, ненависті до інших народів, закликів до геноциду, розпалюванні агресій тощо. Україна із зброєю в руках відкидає можливість повторної окупації з боку РФ, наслідком чого стане ліквідація державності, знищення частини населення, демонстративна страта національно-свідомих верств українства, мовне та конфесійне зросійщення соціальних зв'язків, використання залишків української громади задля виправлення демографічної ситуації на сході й півночі РФ, формування когорти «нових рабів» для праці на російських підприємствах;

– крім того, цінність гідності отримала продовження у вигляді готовності держави й суспільства боротися за полонених, що залишаються в полоні, або вимагати видачі тіла загиблого для достойного поховання. Така готовність має публічне визнання, оскільки в Україні запроваджено принципово нову нагороду, існуючу в західних демократіях (проте відсутню в РФ) – хрест Петра Калнишевського «За гідність у полоні». Хрестом нагороджуються військовослужбовці та волонтери, «які у ході бойових

дій або під час виконання бойового завдання були взяті в полон та не зрадили присязі, виявивши взірець мужності та незламність переконань». У попередній державі (як і в сучасній Росії) полонений вважався (вважається) зрадником, якого держава має покарати. В окремі радянські періоди ця антигуманна практика поширювалась й на членів сім'ї полоненого;

– цінність добробуту Українська держава довела у 2023-2024 рр. шляхом масштабного фінансування відбудови більшої частини звільнених територій, що постраждали від російської навали (державна програма Е-відновлення). Варто наголосити, що відбудова здійснюється під час російсько-української війни, коли вірогідність нових руйнувань російськими збройними засобами вже відновлених об'єктів не дорівнює нулю.

До цього слід додати нове ставлення українства до рашистського різновиду ідентичності, переконливо продемонстрованого різними групами російського суспільства (політикумом, пропагандистами, медійниками, військовослужбовцями, «звичайними жителями» та іншими) у 2022– 2024 рр.:

– Перше. Подальше співіснування в одному геополітичному регіоні двох протилежних ідентичностей – української та російської (в її наявному вигляді, спрямованому на знищення України та українців) є неможливим.

– Друге. Російська ідентичність (як і радянська) ніколи не відзначались гуманізмом та повагою до людського життя. Проте зараз, коли РФ на основі спекуляції своїм ядерним потенціалом фактично зазіхає на феномен земного життя. Виходячи з цього, ідеологія рашизму має бути заборонена й знищена спільними зусиллями міжнародної спільноти.

– Третє. На цій основі за активного зовнішнього впливу має бути побудована нова ідентичність російських громадян, радикально відмінна від попередньої. Проте задля цього знадобиться зміна влади в Росії та докорінна перебудова її політичної системи й способу суспільних відносин.

Таким чином, можемо представити процес формування цивілізаційної (європейської) ідентичності України як основи протидії рашизму в ході війни у вигляді наступної моделі.

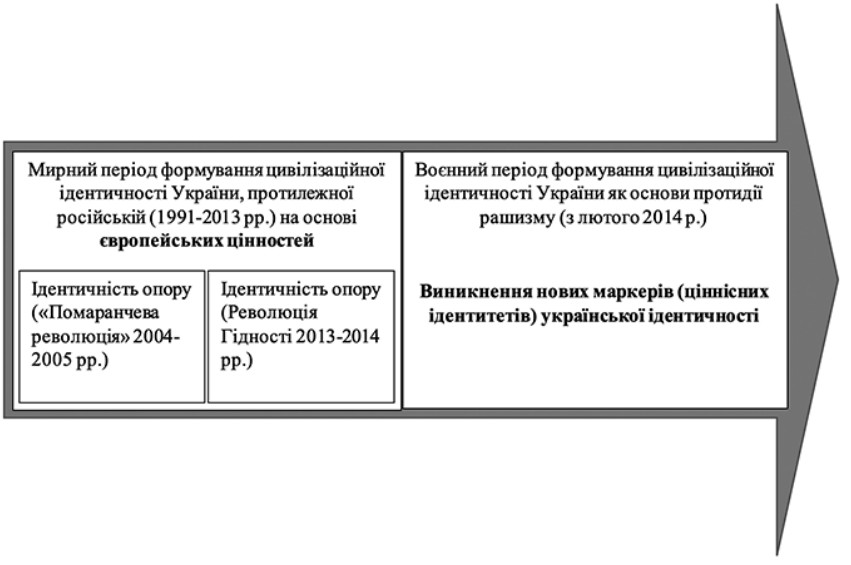

Рис. 1. Модель формування цивілізаційної (європейської) ідентичності України впродовж періоду державно-політичної незалежності та на перспективу

Насамперед, маємо виокремити два періоди формування цивілізаційної ідентичності – мирний (1991-2013 рр.) та воєнний (починаючи з лютого 2014 р.). Особливостями мирного часу стало як поступове самоусвідомлення більшості українства (насамперед україномовних прошарків населення) на європейському духовно-ціннісному базисі, так і надмірне затягування процесу зближення України з Європою. Цьому протидіяли численні антиукраїнські сили, присутні на ключових державних посадах та інтегровані в українське суспільство.

Мирний період вміщує два часових відрізки, протягом яких формувалась «ідентичністіь опору» (ними стали «помаранчева революція» 2004-2005 рр. та Революція Гідності 2013-2014 рр.). Сутністю цих часових інтервалів стало стрімке поширення в українському суспільстві європейських цінностей, що суперечило стратегічним орієнтирам офіційного політикуму, орієнтованого на Росію. Завдяки революційним подіям прискорилось формування нової української ідентичності, побудованої на

компліментарному (несуперечливому) доповненні європейських ідентитетів національними.

Воєнний період розпочався у 2014 р. з анексії Криму «зеленими чоловічками» (російськими військовими без знаків розрізнення на уніформі) та окупації російськими військами східних районів Донеччини і Луганщини. 24.02.2022 р. воєнний вплив РФ на Україну трансформувався в широкомасштабну агресію. При цьому ідеологія рашизму зазнала наступних трансформацій.

У довоєнний час (до 2014 р.) її головним завданням було «розхитування» України, блокування національного державотворчого проекту, зокрема недопущення виходу Української держави із зони російського геополітичного впливу.

Під час російської агресії 2014-2021 рр. рашизм трансформувався в ідеологію вихолощення Української державності до суто декоративного вигляду, приведення на державні посади українців-зрадників (на кшталт В.Медведчука) або безпосередньо етнічних росіян. Анексія та окупація частини української території слугували тавром-попередженням, що з рештою українських областей «буде те саме».

Широкомасштабна агресія РФ проти України, здійснена 24.02.2022 р., зірвала останні перестороги в російському ставленні до українства. Рашизм відкрито проголосив: Україна та її громадяни мають зникнути, розчинитись в історичному небутті на основі застосування інструментів геноциду, переселення, руйнування національної ідентичності, силової ліквідації державних інститутів, численних заборон місцевому населенню, а також запрошення інших екс-імперських центрів (на кшталт Угорщини) до захоплення частини українських територій, які раніше їм належали.

3. Дерашизація РФ у повоєнний час як стратегічна мета

Дерашизацією автор вважає цілеспрямоване вилучення із суспільно-політичної практики РФ ідеології рашизму на основі застосування зовнішніх та внутрішніх механізмів нормалізації соціальних відносин та духовного життя російського суспіль-

ства, їх наближення до загальнолюдських цінностей, побудованих на демократичній основі.

Пропонуються наступні варіанти дерашизації Росії.

Варіант № 1 (мінімально можливий). Встановлення зовнішнього управління над Росією, знищення попередньої політичної системи (держави), побудованої на засадах авторитаризму, та запровадження нової –демократичної, засудження державних керівників, причетних до здійснення військової агресії проти України, повне оновлення корпусу державних службовців, радикальна трансформація ключових суспільних сфер, у тому числі духовно-ідеологічної, відмова від державно-суспільного використання рашистських наративів, уведення кримінальної відповідальності за їх популяризацію.

В якості історичного прикладу тут виступає зовнішнє управління над Німеччиною у 1945-1949 рр. з боку держав-переможниць у Другій світовій війні – США, Великої Британії, Франції, СРСР. Практичним механізмом його здійснення стала союзна Контрольна рада, сфера повноважень якої поширювалась на всі німецькі землі, поділені на чотири окупаційні зони [45, с. 90].

Враховуючи розбіжності між баченням майбутнього Німеччини з боку СРСР та поглядами західних держав на цю ж проблему, американська та британська зони окупації у 1946 р. були об'єднані в Бізонію. У 1948 р. після приєднання французької зони окупації було утворено Тризонію. Воєнними губентаторами цих зон були Л.Клей (США), Б.Г. Роберсон (Велика Британія) та М.П. Кьоніг (Франція). 23.05.1949 р. на територіях Тризонії була проголошена Федеративна Республіка Німеччина (ФРН). Цього ж дня набула чинності Конституція ФРН, напрацьована у 1948-1949 рр. спеціально створеною Конституційною асамблеєю на чолі з К.Аденауером. 14.08.1949 р. відбулися перші демократичні вибори у ФРН, на яких найбільшу кількість голосів отримала Соціал-демократична партія Німеччини. Канцлером став К.Аденауер (Християнсько-демократичний союз).

Подібні процеси відбувались і в радянській зоні окупації: у 1948 р. радянська сторона відмовилась від участі в союзній Контрольній раді. 07.10.1949 р. була утворена Німецька Демократич-

на Республіка (НДР). 15.10.1949 р. НДР була визнана Радянським Союзом. 19.10.1949 р. у Східній Німеччині відбулись парламентські вибори, першим (і єдиним) Президентом НДР став В.Пік, проте вся повнота влади з початку 50-х років була зосереджена в руках Соціалістичної єдиної партії Німеччини.

Як бачимо, більше чотирьох років Німеччина (як ФРН, так і НДР) керувались виключно зовнішніми силами. Стосовно Німеччини послідовно реалізовувалась «політика трьох Д»: денацифікація, демілітаризація, демократизація. Функціонерам правлячої при нацистах Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії (НСДАП) було заборонено претендувати на посади в новоутворених державно-управлінських структурах. Безперевно відбувались судові процеси над представниками державних (насамперед силових) структур «третього рейху», причетними до здійснення злочинів під час війни.

Проте й після 1949 р. вплив західних держав на ФРН та Радянського Союзу на НДР зберігався. Обидві німецькі країни не могли приймати принципових рішень без їх узгодження з окупаційними силами. Нагадуванням про сумний фінал Німеччини в Другій світовій війні, за результатами якої вона позбулась власної державності слугували американські й британські війська, розміщені на території ФРН, а також радянські війська, дислоковані та території НДР. Маємо більше 40 років німецької історії, коли Німеччина не могла бути самодостатньою у своїх політичних рішеннях. За таких умов стратегія денацифікації Німеччини (викорінення цінностей нацизму з нових німецьких реалій) стала можливою та здійсненою на практиці.

Повтор подібного сценарію у випадку з РФ у короткотерміновій перспективі уявляється неможливим. Жодна держава світу (станом на 2024 р.) не перебуває у стані війни з Росією. Міжнародної антипутінської коаліції (по аналогії з антигітлерівською, яка існувала у 1940-1945 рр.) не створено. Група «Рамштайн», створена у 2022 р. з метою забезпечення України озброєннями і військовою технікою, діє на рівні міністрів оборони та міністрів закордонних справ, проте не глав держав. Західні політики у 2022-2024 рр. періодично закликали «не дратувати Росію» або «дати Путіну шанс зберегти обличчя».

Зауважимо, що за такого бачення проблеми з боку західних лідерів завоювання міста Москва та її розділ на сектори окупації союзних армій, як це було з Берліном у 1945 р., вбачається нереальним. Підписання акту капітуляції збройних сил РФ не може бути повторене по аналогії з актом капітуляції вермахту від 08.05.1945 р. Захід обмежується наданням Україні військово-технічної допомоги, а також інформаційної підтримки, проте не поспішає виступити проти РФ зі зброєю в руках.

Зволікання держав Заходу із збройною перемогою над РФ може отримати виключно негативне продовження. Зокрема, маючи потужні традиції авторитарної державності, Росія за наявного адміністративно-територіального поділу країни та збереження законодавства (насамперед конституції) в його нинішньому вигляді претендуватиме на продовження державотворчого процесу на попередіх репресивно-агресивних засадах. Російське керівництво докладатиме максимуму зусиль з метою збереження авторитарного режиму та великодержавного (імперського) курсу країни. При цьому РФ наполягатиме на визнанні факту збільшення кількості федеральних суб'єктів з 83 (як це було до 2014 р.) до 89 (як це відображено в російській конституції 2023 р.) за рахунок включення до складу Росії окупованих (анексованих) українських територій.

Бачення постпутінського періоду російського розвитку ускладнюється з огляду на те, що силові структури Росії (насамперед ФСБ) докладуть всіх зусиль задля успадкування посади глави держави вихідцем із спецслужб та пролонгації у такий спосіб свого виключного становища у системі владно-суспільних взаємин [46]. Така перспектива серед іншого означатиме збереження російської пропаганди та подальше використання нею рашистських наративів.

Ситуація із встановленням механізмів зовнішнього управління Росією може кардинально змінитися у випадку застосування ядерної зброї: Росією – проти держав Заходу, Заходом – проти Росії та (можливо) інших держав. Як вважає автор, РФ програє в обміні ядерними ударами. Значні (перші у світі) показники російського ядерного арсеналу можуть виявитися марними, оскільки територію РФ здатні атакувати принаймні три ядерні держави

Заходу – США, Велика Британія, Франція. У математичному виразі це виглядає так: РФ – 5889 ядерних боєголовок, США – 5244, Велика Британія – 225, Франція – 290 [47].

Очільники західних країн вже заявили, що ніяких групових консультацій з приводу ядерної атаки РФ не буде. Рішення прийматимуться одноосібно главами держав. Ядерна війна виявиться короткою в часі, проте її наслідки будуть вражаючими. Зокрема, російські центри державного управління включно з Москвою будуть знищені. РФ виявиться паралізованою й некерованою.

Іншим наслідком ядерних ударів стане захоплення російських територій, благополучних в радіаційному сенсі, західними арміями. Паралель між постгітлерівською Німеччиною та постпутінською Росією стане очевидною. Зовнішніми силами Росії будуть нав'язані демілітаризація, демократизація, дерашизація, можливо інші де-. В історичне небуття гарантовано відійде російська державність авторитарного штибу (що серед іншого означатиме руйнування геополітичного контуру РФ, розпростертого сьогодні на 17 млн. квадратних кілометрів). Територіальна цілісність України буде відновлена. Вимоги України щодо компенсації Росією матеріальних збитків періоду війни з високою вірогідністю будуть задоволені зовнішніми адміністраціями шляхом оперативного розпорядження залишками російських активів.

Проте чи виявиться людство готовим до раціонального унормування системи міжнародних відносин та конструювання нових безпекових механізмів після того, коли західні країни та РФ обміняються ядерними ударами? Коли мільйони загиблих стануть критичним фактором впливу на правлячі кабінети? Коли надовго втраченими стануть зони радіаційного забруднення, значно більші за чорнобильську 30-кілометрову? Такі питання поки що залишаються риторичними.

Варіант № 2 (гіпотетично можливий). Визрівання у російському суспільстві опозиційно-реформаторських сил, спроможних зруйнувати владу спецслужб та трансформувати країну на демократичних засадах в оновлену федерацію (конфедерацію) немілітарного типу.

Історичною аналогією в даному випадку виступає ситуація в СРСР у 1985-1991 рр. (період так званої «перебудови», ініційованої М.Горбачовим). Всевладдя КПРС у 1985 р., яка опиралась на КДБ СРСР при Раді Міністрів СРСР та інші силові структури, виглядало абсолютним. Протести проти радянської влади нещадно блокувались, їх ініціатори фізично знищувались. Проте лише за декілька років і в союзних республіках, і в самій Росії оформились опозиційні сили, метою яких спочатку проголошувалась відміна однопартійної системи на чолі з комуністичною партією (запровадження багатопартійності та свободи слова), пізніше – вихід союзних республік із складу радянської держави, врешті-решт руйнування самого СРСР тими ж державами, які у 1922 р. проголосили про його створення – Білоруссю, Росією, Україною.

Влада спецслужб сучасної Росії виглядає так само абсолютною, як свого часу виглядала влада КПРС. Опозиції у державі практично не існує. Політичні вбивства як усередині країни, так і за кордоном стали практикою функціонування путінського режиму. Пропаганда стала інформаційною отрутою, якою просочує всі клітини суспільного організму. Доволі багато російських політиків-опозиціонерів емігрували з метою фізичного виживання. Ініційовані владою війни (збройні конфлікти) перетворились в ефективний механізм вирішення міжнародних завдань та утримання власного населення у стані повної покори [48].

Проте подібні режими в історичному плані не можуть бути занадто тривалими, оскільки створювана ними суспільна перенапруга (зокрема, мобілізація приписних категорій населення на війну з Україною) брутально порушує основи соціогенезу. Всередині російського суспільства вже зараз можуть накопичуватися сили, протиставлені В.Путіну та його оточенню. Слід враховувати й бажання багатьох політичних мігрантів повернутися в Росію після розпаду (повалення) чинної російської влади.

Це дає підстави прогнозувати можливість виникнення у видимій історичній перспективі нового формату федеральної влади, легітимність якої здатні забезпечити конкурентні вибори по аналогії з радянськими виборами 1986-1991 рр. Ймовірним може стати формування нового владного органу РФ на кшталт З'їзду

народних депутатів СРСР 1989-1991 рр. Поки що це виглядає малоймовірним, проте метафоричний вираз «чорні лебеді» може цілком стосуватися сфери політики. Отже, ФСБ РФ на певному історичному відрізку втратить статус основи політичної системи та не зможе відтворювати наявну мережу цільових орієнтирів, суспільних зв'язків, ціннісних смислів.

Для України подібний розвиток подій означатиме «вікно можливостей», коли вона зможе вимагати від Росії низки дій (акцій), спрямованих на унеможливлення її повторного «імперського ренесансу». Зокрема, Україна може (має) поставити питання про [49]:

Покарання громадян РФ (а також громадян інших держав, що взяли участь у бойових діях на російському боці) за злочини агресії, воєнні злочини, злочини проти людяності та геноцид.

Відшкодування Україні з боку РФ завданих нею матеріальних та моральних збитків.

Підготовку нової російської конституції, спрямованої на трансформацію РФ в парламентську державу та її відмову від окупованих (анексованих) українських територій.

Ізоляцію, виключення та зниження статусу РФ у міжнародних організаціях (у першу чергу вилучення Росії із складу Ради Безпеки ООН).

Офіційну відмову російського керівництва від рашистских наративів, поширюваних у путінський період усіма можливими способами.

Заборону російської пропаганди на територіях власної держави та інших держав.

Деколонізацію РФ включно із реалізацією права етнічних спільнот, що мешкають на її території, на політичне самовизначення.

Деколонізацію російської історії та інформаційної політики.

Роззброєння РФ включно з вилученням у неї ядерної зброї та інших видів зброї масового ураження.

Виведення російських військ з території інших держав.

Вилучення із світового енергетичного балансу російської складової, яка десятиліттями використовувалась як матеріально-фінансовий ресурс ремілітаризації РФ.

Створення політичних умов, спрямованих на підтримку російським керівництвом членства України в ЄС і НАТО.

Ймовірно, деякі з цих положень сприймаються занадто сміливо. Проте завдання Росії лише військової поразки без застосування радикальних заходів щодо обмеження її геополітичних прагнень та міжнародного коригування її державницьких перспектив гарантовано означатиме створення підстав для нової концентрації військ (сил) та здійснення реваншу, спрямованого насамперед проти України та інших демократій Заходу. Вихід українських військ на державні кордони 1991 р. без викорінення рашизму та демократизації Росії означатиме запрошення РФ до нової війни, мета якої залишатиметься незмінною – знищення України.

Варіант № 3 (можливий та найбільш бажаний). Стимулювання відцентрових тенденцій розвитку РФ з метою виходу із її складу суб'єктів, інтереси яких (етнонаціональні, соціально-економічні, духовно-культурні, демографічні) не співпадають з інтересами федерального центру та диктують необхідність проголошення нової державності, орієнтованої на задоволення інтересів місцевого населення.

Бажаність саме цього варіанту російського майбутнього аргументовано пояснив Л.Чупрій: «…після падіння путінського атворитарного режиму, але при збереженні Російської Федерації загроза для України залишатиметься, оскільки навіть якшо при владі будуть ліберальні чи демократичні російські політики, то вони будуть слабкими і залежними від західних країн, а російський народ, «отруєний путінською пропагандою», прагнутиме до імперського реваншу. Тому тільки остаточний розпад імперської Росії унеможливить потенційну агресію проти України, оскільки майбутні постімперські держави на теренах Росії будуть боротися за своє виживання і не прагнутимуть до імперських завоювань» [50, с.18].

У контексті пояснення відносної стійкості путінського режиму в умовах його війни проти України автор поділяє точку зору М.Степаненка, відповідно до якої «сила і міць чинного режиму у Кремлі полягає у його централізованості, яка дає можливість концентрувати всі наявні ресурси в одних руках і однією ме-

тою». Розділення території сучасної РФ на національні суверенні держави або ж певні міждержавні утворення призведе й до розділення ресурсів, якими зараз одноосібно розпоряжається Москва. В руках нових держав виявиться суттєво менше ресурсів, які потенційно можна спрямувати на нову експансію [51].

Винятком, на наш погляд, залишатиметься московський регіон, для якого зовнішня експансія століттями була сенсом організованого політичного існування. Проте навіть так звана «московська республіка», позбавлена азійських сировинно-енергетичних ресурсів та не маючи виходів до морських портів, з високою вірогідністю виявиться неспроможною на окупаційні дії стосовно своїх сусідів. Небезпека полягатиме в тому, що на території саме цього регіону буде зосереджена найбільша кількість апологетів «русского мира», які зберігатимуть історичну пам'ять про рашизм як апофеоз імперської величі.

Професор Т.Снайдер акцентує увагу на тому, що у той час, коли демократія в усьому світі занепадає , а в Сполучених Штатах знаходиться під загрозою, український опір російській агресії є дивовижним (для багатьох) підтвердженням віри в принципи демократії та її майбутнє. У цьому сенсі Україна є викликом на Заході для тих, хто забув етичні основи демократії і тим самим, свідомо чи мимоволі, поступилися олігархії та імперії вдома та за кордоном. Український опір є бажаним і потрібним викликом [52].

Якби Росія виграла цю війну, це була б величезна перемога для усіх сил, що протистоять демократії, для усіх, хто хоче використовувати те чи інше насилля для повалення демократій. Перемога України – це перемога тих, хто вірить у закон, прагне проведення виборів і відповідальності своїх лідерів. А особливо для тих, хто заради цього готовий іти на ризик [53].

У численних наукових та науково-публіцистичних розробках перспектива дроблення РФ на незалежні й територіально менші країни йменується як «дезінтеграція (розпад) Росії». Для прикладу вкажемо на працю екс-міністра закордонних справ України В.Огризка «Розпад Росії: загроза чи шанс?» (2021 р.) [54]. У цій роботі автор називає речі своїми іменами: «Росія є не просто «Імперією Зла», а уособленням Світового Зла. Щоб його подо-

лати колективний Захід, окрім зміни світоглядної позиції щодо Росії, має також розробити план конкретних і комплексних заходів протидії РФ, включно з економічним, політико-дипломатичним, військовим, регіональним, національним, кібернетичним, інформаційним та іншими необхідними складниками» [54, с. 93]. Їх, як вважає В.Огризко, потрібно активно впроваджувати протягом наступних 10-15 років. У результаті «Росія припинить своє існування під тягарем внутрішніх проблем та навіть за умови продовження теперішнього малодієвого санкційного тиску. Це відбудеться протягом наступного нетривалого історичного проміжку часу» [54, с. 96]. На перспективи розпаду РФ та виникнення на її території нових держав вказує П.Артимишин [55]. Автор доходить висновку, що розпад Росії на 15-20 держав «у найближчі 25 років не такий вже й фантастичний».

Конкретики додає П.Каспрук, який висловлює позицію на медійному майданчику «Радіо Свобода»: а) влада Путіна над Росією починає руйнуватися. Після того, як путінський режим впаде, гостро постане питання про самовизначення й унезалежнення поневолених і колонізованих московцями автономних республік; б) мова йде про Чечню, Татарстан, Удмуртію, Башкортостан, Дагестан, Інгушетію, Кабардино-Балкарію, Калмикію, Мордовію, Саха-Якутію, Карачаєво-Черкесію, Тиву, Хакасію, Адигею, Карелію, Алтай, Комі, Марі-Ел; в) розпад Російської Федерації може бути не дуже швидким, але системним і незворотнім [56].

О.Зінченко вказує на 2030 р. як очікуваний історичний рубіж припинення існування Росії в її наявних кордонах: «Після мілітарного програшу в Росії назріває революційна ситуація. Так було після російсько-японської війни, так було під час Першої світової, після Афганської й так буде після цього (російсько-української війни)» [57].

Американська історикиня Е.Епплбом у своїй публікації «Російська імперія має померти» висловлює наступні думки: Майбутнє Росії буде формуватися не містичними законами історії, а тим, як її лідери та громадяни сприймуть та інтерпретують трагедію цієї шокуючої, жорстокої, непотрібної війни. Найкращий спосіб, яким сторонні люди можуть допомогти Росії змінитися,

це забезпечити, щоб Україна повернула українську територію та перемогла імперію. Ми також можемо продовжувати підтримувати тих росіян, якими б нечисленними вони не були, які розуміють, чому поразка Росії є єдиним шляхом до сучасності; чому військова невдача необхідна для створення більш заможного, відкритого суспільства; і чому знову імперія має померти [58].

Польську позицію щодо необхідності демонтажу (розпаду) Росії оприлюднила колишня голова МЗС Польщі А.Фотига: «війна проти України супроводжується пропагандистською кампанією щодо заперечення існування української нації, геноцидом українців і колонізацією окупованих територій етнічними росіянами»; «з московським імперіалізмом треба покінчити раз і назавжди»; в протилежному випадку «злочинці в керівництві росії продовжуватимуть створювати постійні загрози і дестабілізацію, скоювати гібридні атаки та вести війни з іншими країнами, а також поневолювати своїх власних громадян»; «розпад російської федерації може спричинити певні труднощі та ризики, як і будь-який перехідний період. Однак ці ризики будуть набагато менш небезпечними, ніж залишити цю агресивну імперію без змін. Після періоду сну вона повернеться з подальшою агресією, як це було протягом століть» [59].

Міністр оборони США Л. Остін висловив думку щодо масштабів промаху Путіна в Україні. Він наголосив, що силам Кремля так і не вдалося виграти битву під Києвом, як і не вдалося повалити демократично обраний уряд України та здолати волю українського народу. Україна повернула собі більше половини суверенної території, яку захопили сили Кремля у 2022 році. А в результаті розв'язаної Путіним війни Росія зазнала сотень тисяч жертв, втратила значну кількість техніки та серйозно загальмувала свою програму військової модернізації [60].

Державний секретар США Е.Блінкен перебуваючи з візитом у Чехії, заявив на прес-конференції про те, що агресія Росії в Україні не може лишитися безкарною, бо у такому випадку ця агресія не зупиниться на Україні. Він зазначає, що якщо не дати відсіч російській експансії в Україні, то інші потенційні агресори в різних куточках світу візьмуть це до уваги і продовжуть свої агресивні дії [61].

Вкажемо на окремі, але при цьому знакові практичні приготування до майбутньої дезінтеграції РФ. Так, помітним явищем у міжнародній політиці стало створення Форуму Вільних Держав Пост-Росії (до 2023 р. – Форум Вільних Народів Постросії, Форум Вільних Народів Росії). Це – міжнародна спільнота та громадська платформа, що об'єднує лідерів рухів поневолених Росією націй та регіонів сучасної РФ, а також представників демократичних країн світу з метою мирної і ненасильницької деколонізації, деімперіалізації, денацифікації, демілітаризації та денуклеаризації сучасної Росії, фактично її розпаду [62].

Станом на квітень 2024 р. відбулося 10 Форумів, на яких були прийняті: Декларація про деколонізацію Росії (2022 р.), План реконструкції пост-Росії (2022 р.), Меморандум про припинення існування Російської Федерації (2022 р.), Хартія свободи пост-російського простору (2023 р.), Декрет про територіальний устрій незалежних держав постросійського простору (2023 р.), інші документи.

09.05.2023 р. відбулася установча конференція нової міжнародної структури – «Альянсу корінних народів». Метою Альянсу проголошено демонтаж росії та відродження національних держав на своїх споконвічних територіях. До складу Альянсу увійшли Всесвітній чеченський конгрес, Кавказький союз, Карельський національний рух, Чувасько-Волзько-Булгарська дипломатична рада, Уряд Татарстану у вигнанні, Козачий національно-визвольний рух, Вища рада Ногайського народу, Дагестанський національний центр [63].

Позиція Української держави щодо дезінтеграції Росії є однозначною: це має статися якомого швидше. Зокрема, у жовтні 2022 р. Верховна Рада України прийняла постанову про підтримку права на самовизначення народів РФ. 24.08.2023 р. український парламент прийняв постанову про створення Тимчасової спеціальної комісії, яка розроблятиме основні засади державної політики щодо взаємодії з національними рухами народів РФ [64].

Колишній секретар РНБО України О.Данілов 19.03.2024 р. заявив, що «Росія перебуває у крайній стадії. Вона починає процес абсолютної деколонізації. Це відбуватиметься прискореними темпами. Саме до цього треба готуватися Заходу» [65].

Таку ж позицію демонструють аналітики РНБО України: «На тлі демонстративної мобілізації на війну проти України переважно бурятів, тувинців, мордвинів, ічкерійців, карелів та інших «нерусских» народів … у національних осередках все частіше звучать призови до автономії та від'єднання від росії» [66].

Важливість уваги українських державних структур до питання дезінтеграції Росії пояснює М.Басараб: алгоритм розпаду РФ повинен сформуватися з урахуванням насамперед побажань та інтересів корінних народів. Московсько-пітерські антирежимні еліти повинні бути поставлені перед фактом існування такого алгоритму. Гарантом його реалізації мають стати зовнішні сили, до яких має входити й Україна [67].

Із наведених вище матеріалів стає очевидним, що дезінтеграція Росії виявиться смертельним ударом по рашистській ідеології, оскільки не лише перемкне увагу правлячих сил та більшості населення на внутрішні проблеми вмираючої федерації, а й поставить питання про доцільність існування системи пропаганди, відпрацьованої в путінські часи. Причому це буде не короткочасна зміна акцентів у російській політичній ідеології, а багаторівневий процес вилучення («випадання») з неї найбільш одіозних рашистських конструкцій – від великодержавності й імперськості до ототожнення інших народів (зокрема українців) з «недолюдьми», які не мають права на існування поза межами російського контролю.

Як зазначає Т.Снайдер : «Поразка в Україні — це історичний шанс Росії на нормалізацію [68].

Алгоритм дерашизації Росії (пост-Росії) в загальних рисах має виглядати так:

– негайне припинення російської пропагади на внутрішньому та міжнародному рівнях;

– широке медійне висвітлення злочинів рашистської РФ на території України із залученням міжнародних фахівців;

– організація міжнародних судових процесів над колишнім політичним керівництвом РФ відповідно до рішень Міжнародного кримінального суду та інших судових органів, під час яких має бути засуджена ідеологія рашизму;

– арешт й засудження топових російських пропагандистів та ідейних фундаторів рашизму;

– припинення історичних пересмикувань та провокацій на кшталт «пам'ятних дат Великої Вітчизняної війни», а також недопущення створення нового псевдоісторичного культу на кшталт «дня поразки у війні із Заходом»;

– внесення змін в освітню систему пост-російських держав з метою вилучення з неї рашистських наративів та ознайомлення підростаючих поколінь пост-Росії із загальнолюдськими цінностями;

– вилучення рашистських мотивів з інформаційної діяльності РПЦ, що серед іншого означає заборону цієї церкви в Україні;

– заборона мілітарної підліткової організації «Юнармія», а також рашистської ідеології й символіки в діяльності громадських, спортивних та інших організацій;

– уведення кримінальної відповідальності за спроби реабілітації рашизму;

– попередження інших авторитарних режимів, що надавали допомогу РФ у війні проти України (китайського, іранського, сирійського, кубинського, венесуельського тощо) про необхідність видачі російських політиків-утікачів, причетних до рашистських злочинів, та сприяння міжнародному розслідуванню їх діянь.

При цьому, на погляд автора, суттєвим є наступне застереження. Після переходу процесу розпаду РФ у практичну фазу Україна має надзвичайно пильно моніторити процес становлення нових держав. Причина полягає в необхідності висунення офіційних претензій до нової Бурятії, нової Тиви, нової Чечні, нового Дагестану, інших новоутворень у контексті відповідальності за злочини перед Україною, здійснені їх корінними жителями в уніформі ЗС РФ під час здійснення агресії у 2022-му та наступних роках. Покарання за злочини має бути гарантованим. У протилежному випадку визнання Україною нових незалежних держав постросійського простору може не відбутися.

Підсумовуючи, зазначимо наступне, ідеологія рашизму, активне використання якої російською державою та її пропагандистською обслугою здійснюється друге десятиріччя поспіль, не є уніфікованим набором духовних конструкцій. Залежно від по-

точного воєнно-політичного завдання (війна проти Грузії, війна на території Сирії, війна проти України, військові конфлікти в Африці) структура та спрямованість рашистських наративів можуть змінюватися. Проте у випадку з Україною рашизм набув крайніх людиноневасницьких форм, проголосивши геноцид українства головною метою «спеціальної воєнної операції» та сформувавши в російському суспільстві схвальне ставлення до технологій знищення українських громадян – ракетних ударів по мирних населених пунктах, об'єктах критичної інфраструкури, підривів гідротехнічних споруд, нападів на українців та їх вбивств на територіях інших держав тощо.

На основі застосування рашистських зомбі-технологій ставлення росіян до українців стало критично негативним. Їх примирення у поствоєнні часи з позицій сьогодення вигдядає надзвичайно складною і болісною проблемою.

Відсіч України російській агресії базується не лише на матеріальних (збройно-технічних) засадах. Потужною антирашистською силою в умовах агресії РФ стала цивілізаційна ідентичність українства. Процес її формування, маючи глибоке історичне коріння, суттєво прискорився в умовах державно-політичної незалежності України.

За своїми якісними рисами ця ідентичність близька до західних демократичних аналогів й водночас являє собою діаметральну протилежність російській ідентичності. В епіцентрі української ціннісної системи, що живить національну ідентичність, перебуває людина, в російській моделі ідентичності – держава. Виходячи з цього, духовними мотиваторами українських військовослужбовців в умовах війни стали захист сім'ї, рідної домівки, краю, Вітчизни. Російська мотивація війни різко контрастує з українською – виконання наказів російського диктатора (часто будь-якою ціною), знищення України та українців відповідно до вищих владних розпоряджень, отримання відповідних грошових виплат та заохочень. Моральні обмеження на полі бою (зокрема, полонених не вбивати) мають значення для українців. У російської сторони вони фактично відсутні.

Цивілізаційна ідентичність України, маючи чітко сформоване ядро, в умовах російсько-української війни набула нових сен-

сів, які раніше акцентованого звучання не отримували. Йдеться про цінності територіальної цілісності України, її органічної належності до європейського політико-культурного простору, миру та безпеки, демократії, людського життя, гідності, добробуту. Національна ідентичність України в умовах війни продовжила своє змістовне збагачення. На противагу цьому, в структурі російських національних ідентитетів, основу яких становлять імперськість (великодержавність) та шовінізм, стала звучати небажана для Кремля критика «спеціальної воєнної операції», яка навіть на офіційному рівні стала позначатися як «війна». У прямій постановці різні соціально-політичні сили РФ оприлюднили тезу щодо помилковості рішення Кремля про вторгнення в Україну.

Дерашизація РФ у поствоєнний період є стратегічною метою. Відновлення Україною своєї територіальної цілісності (розгром російських військ та їх витіснення за межі України) не означатиме відмови Росії від рашистского ставлення до інших країн і народів, насамперед прагнення їх окупації. Стосовно України у більшості росіян на основі рашистського мислення може виникнути стійка психічна девіація у вигляді бажання «помститися», попередньо створивши необхідні мобілізаційні накопичення та збройно-технічні передумови. Залишити рашизм у спокої, сподіваючись на його самопослаблення та саморуйнування, означає подарувати російському керівництву шанс на повторну реалізацію експансіоністських намірів, повторного нападу на сусідні держави, у переліку яких Україна є першою.

Виходом із ситуації має стати зовнішня корекція політичної системи РФ, вилучення з неї переконаних апологетів рашизму, руйнування системи державної пропаганди, засудження осіб, причетних до організації збройної агресії проти України та здійснення військових злочинів тощо. Західним державам потрібно не лише допомогти Україні перемогти Росію, а й створити міжнародні структури, націлені на дерашизацію цієї країни. Історичним аналогом такого розвитку подій може слугувати зовнішнє управління Німеччиною уповноваженими представниками країн-переможниць «третього рейху» після 1945 р. та дислокація на німецькій території американських, британських, французь-

ких і радянських військ. Проте до такого способу розв'язання проблеми рашизму західні політики поки що не готові.

Список посилань

1. Від «денацифікації» України до «збереження росії»: як Кремль змінює цілі повномасштабного вторгнення. URL: https://www.slovoidilo.ua/2023/06/21/infografika/suspilstvo/denacyfikacziyi-ukrayiny-zberezhennya-rosiyi-yak-kreml-zminyuye-czili-povnomasshtabnoho-vtorhnennya (дата звернення: 14.10.2023)

2. «Україна – місце вашого безславного фіналу» / Офіс президента прокоментував «нові цілі» війни, оголошені Путіним. URL: https://suspilne.media/277391-putin-nazvav-novu-metu-vijni-v-ukraini/ (дата звернення: 11.03.2023)

3. Як кремль змінював цілі війни проти України. Центр протидії дезінформації. URL: https://cpd.gov.ua/main/yak-kreml-zminyuvav-czili-vijny-proty-ukrayiny/ (дата звернення: 25.10.2023)

4. Хінкулова К., Приседська В. Два роки великої війни: відповіді на п'ять ключових питань. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/ c89nnw78n81o (дата звернення: 29.11.2024)

5. ISW проаналізував заяви Путіна про «досягнемо цілей» у війні проти України. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/12/15/7433166/ (дата звернення: 04.03.2024)

6. Кучерявець М. «Критичний період» війни та нові цілі Росії: розвідка розкрила плани Путіна. URL: https://www.rbc.ua/rus/news/kritichniy-period-viyni-ta-novi-tsili-rosiyi-1700730593.html (дата звернення: 11.03.2024)

7. Погоріла І. Путін проговорився про цілі війни проти України / Bild. URL: https://www.unian.ua/world/peregovori-rf-i-kiyeva-putin-progovorivsya-pro-cili-viyni-v-ukrajini-12572712.html (дата звернення: 13.05.2024)

8. Рябчук М. Називаючи речі своїми іменами. Російська пропагандистська риторика як вірогідний доказ геноцидних намірів. Політичні дослідження. 2023. № 2. С. 152–154.

9. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за ред. В. П. Горбуліна. Харків: Фоліо, 2017. 496 с.

10. Путін написав статтю про «історичну єдність росіян і українців»: головні тези. URL: https://www.slovoidilo.ua/2021/07/12/novyna/polityka/putin-napysav-stattyu-pro-istorychnu-yednist-rosiyan-ukrayincziv-holovni-tezy (дата звернення: 16.04.2023)

11. Лоза В. О. Деякі політичні аспекти злочинів агресії Росії в Україні. Держава і право. Серія: "Юридичні і політичні науки": зб. наук. праць. Київ: Юрид. Думка 2022. Вип. 92. С.273–282.

12. Чурікова Н. Геноцидна риторика стала провідною в Росії. URL: https://www.holosameryky.com/a/genocidna-rytoryka-staje-mainstreamom/6851789.html (дата звернення: 20.03.2023)

13. Медведєв заявив про постійний привід для війни проти України. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-medvedyev-pohrozy-isnuvannya-ukrayiny/32778269.html (дата звернення: 17.03.2024)

14. Медведєв заявив, що Україна – це Росія. Українська правда. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/03/4/7444855/ (дата звернення: 17.03.2024)

15. Медведєв закликав до повної ліквідації української держави / ISW. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-medvedev-likvidacija-ukrajiny-isw /32862639.html (дата звернення: 17.03.2024)

16. Капітуляція України в семи пунктах. Медведєв найчіткіше з моменту вторгнення озвучив справжні цілі РФ у війні: що це означає. URL: https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/medvedyev-viklav-sim-punktiv-pro-kapitulyaciyu-ukrajini-i-formulu-miru-rf-analiz-novini-rosiji-50401332.html (дата звернення: 17.03.2024)

17. Огренчук А. Чому війна Росії проти України є геноцидом українського народу. URL: https://lcf.ua/thought-leadership/litigation/chomu-vijna-rosiyi-proti-ukrayini-ye-genotsidom-ukrayinskogo-narodu (дата звернення: 25.04.2023)

18. Вишнякова А. Ідеологи геноциду: як покарати російських пропагандистів за заклики до знищення українців. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/11/30/7174556/ (дата звернення: 17.02.2024)

19. Володимир Зеленський назвав справжні цілі росії у війні проти України. URL: https://armyinform.com.ua/2022/06/29/volodymyr-zelenskyj-nazvav-spravzhni-czili-rosiyi-u-vijni-proty-ukrayiny/ (дата звернення: 18.01.2023)

20. Аналітики ISW назвали цілі війни путіна в Україні. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3522816-analitiki-isw-nazvali-cili-vijni-putina-v-ukraini.html (дата звернення: 19.02.2023)

21. Лазур Н. У Путіна нова ціль у війні проти України: американські чиновники розповіли, що він зробить. URL: https://24tv.ua/viyna-rosiyi-proti-ukrayini-putina-mozhe-buti-nova-tsil-yak-vin_n2404112 (дата звернення: 09.12.2023)

22. Undermining Ukraine: How Russia widened its global information war in 2023. URL: https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/report /undermining-ukraine-how-russia-widened-its-global-information-war-in-2023/ (дата звернення: 22.02.2024)

23. Human Rights Council establishes an Independent International Commission of Inquiry to investigate all alleged violations of human rights in the context of the Russian Federation's aggression against Ukraine. URL: https://www.ohchr.org/en/press-releases/2022/03/human-rights-council-establishes-independent-international-commission (дата звернення: 15.02.2023)

24. Berger Peter L, Luckmann Thomas. The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge. Penguin Books. URL: https://web.archive.org/web/20191009202613id_/http://perflensburg.se/Berger%20social-construction-of-reality.pdf (дата звернення: 04.10.2023)

25. Горбатенко В. П., Кукуруз О. В. Конструювання політико-правової реальності: теорія, методологія, практика. Правова держава. 2021. Вип. 32. С. 475–481. URL: http://pravova-derzhava.org.ua/en/issues /pravova-derzhava.-volume-32-_2021_.html

26. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура, О. Калакура, М. Юрій. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.

27. Дорошкевич А. Ідентичність цивілізаційна. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2015. 816 с.

28. Вакулова Т. Ідентичність. Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів / за ред. Н. М. Хоми. Львів: «Новий Світ – 2000», 2014. 779 с.

29. Землюк В. П. Політична ідентичність в Україні в період кризи «розвинутого соціалізму» і здобуття державної незалежності: автореф. дис. … канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2007. 18 с.

30. Добржанська О. Л. Політична ідентичність українського суспільства в умовах європейської інтеграції: автореф. дис. … канд. політ. наук: 23.00.03. Київ, 2008. 20 с.

31. Ростецька С. І. Регіональна ідентичність як предмет наукового аналізу. Молодий вчений. 2016. № 7. С. 495–499.

32. Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: етнополітологічний аналіз: монографія / за ред. Київ: Вища школа, 1998. 392 с.

33. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномені засади формування: монографія. Київ: НІСД, 2011. 336 с.

34. Пелагеша Н. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації. Київ: НІСД, 2008. 288 с.

35. Зісельс Й. Про цивілізаційну ідентичність українського соціуму. URL: https://nv.ua/ukr/opinion/istoriya-ukrajini-yak-formuvalas-identichnist-narodu-novini-ukrajini-50110482.html (дата звернення: 08.05.2023)

36. Шість базових цінностей Європейського Союзу. URL: https://tuzlivska-gromada.gov.ua/news/1614603396/ (дата звернення: 09.12.2023)

37. Шість базових європейських цінностей, які є одним із критеріїв вступу у ЄС. URL: https://armyinform.com.ua/2021/09/06/shist-bazovyh-yevropejskyh-czinnostej-yaki-ye-odnym-iz-kryteriyiv-vstupu-u-yes/ (дата звернення: 09.12.2023)

38. Цюпин Б. Європейські цінності: реальність чи міф? URL: https://www.radiosvoboda.org/a/25131805.html (дата звернення: 09.12.2023)

39. Крисаченко В. С. Національні цінності України: сутність, розмаїття, консолідаційний потенціал. Українознавство. 2022. № 1 (82). С. 28–50.

40. Стратегія національної безпеки України від 26.05.2015 звернення: 04.01.2023)

41. Snyder T. Maidan and Self-Understanding (lecture). URL: https://snyder.substack.com/p/maidan-and-self-understanding-lecture?utm_source=profile&utm_medium=reader2 (дата звернення: 02.01.2024)

42. Kagan F., Bugayova N., Cafarella J. Confronting the Russian Challenge: A New Approach for The U.S. URL: https://www.understandingwar.org /report/confronting-russian-challenge (дата звернення: 11.04.2023)

43. Лазарович Микола, Мироненко Петро. Московитсько-українська війна (2014–2024 роки): монографія. 4-те вид., переробл. Київ: Політія. 2024. 520 с.

44. Ткаченко В. М. Україна – Росія: на рубежі геополітичного розлому. Київ: Політія, 2022. 440 с.

45. Chris Cook and John Stevenson. Twentith-Century Europe. London: Pearson-Longman, 2005. 455 p.

46. Райтшустер Б. Путінократія. Людина влади та її система / пер. з нім. Харків: Віват, 2015. 352 с.

47. Ядерний клуб: які країни володіють найбільш смертоносною зброєю. URL: https://chas.news/current/yadernii-klub-yaki-kraini-volodiyut-naibilsh-smertonosnoyu-zbroeyu (дата звернення: 28.11.2023)

48. Loza V., Myronenko V., Myronenko P., Smolianiuk V., Chelak O. The escalation of military threats as a reality of modern geopolitics. Malgue Publishing: Multidisciplinary Science Journal. January 21, 2024. URL: https://malque.pub/ojs/ index.php/msj/article/view/1928 (дата звернення: 27.02.2024)

49. Маніфест сталого миру. URL: https://sustainablepeacemanifesto.org/ua (дата звернення: 03.01.2024)

50. Чупрій Л. Посилення геополітичної суб'єктності України та перспективи розпаду Росії в умовах сучасних глобальних викликів. Геополітика України: історія і сучасність: зб. наук. праць. Ужгород: УНУ, 2023. Вип. 2 (31). С. 9-24.

51. Степаненко М. Перезапуск Росії: Part 2. URL: https://www.united-ukraine.org.ua/post/restarting-russia-part-2-maxim-stepanenko (дата звернення: 26.02.2024)

52. Snyder Timothy. Ukraine Holds the Future. The War Between Democracy and Nihilism. Foreign Affairs. 2022. September/October. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/ukraine-war-democracy-nihilism-timothy-snyder (дата звернення: 16.04.2023)

53. Dr. Timothy Snyder: Why the Ukrainian Victory is important for the World? URL: https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyna-istorychnyy-kontekst/dr-timothy-snyder-why-the-ukrainian-victory-is-important-for-the-world (дата звернення: 24.03.2023)

54. Огризко В. С. Розпад Росії: загроза чи шанс? Київ: ДП «ГДІП», 2021.100 с.

55. Артимишин П. Неєдина і подільна. Як може розпастися Росія. URL: https://localhistory.org.ua/texts/statti/neiedina-i-podilna-iak-rozpadatimetsia-rosiia/ (дата звернення: 04.02.2023)

56. Каспрук В. Росії загрожує розпад: воюючи з Україною, Путін знищує російську державність. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/ 29529255.html (дата звернення: 04.02.2023)

57. Зінченко Олександр. До 2030 року ми точно не побачимо Росію в теперішніх кордонах. URL: https://suspilne.media/zhytomyr/696088-do-2030-roku-mi-tocno-ne-pobacimo-rosiu-v-teperisnih-kordonah-istorik-oleksandr-zincenko/ (дата звернення: 17.05.2024).

58. Applebaum A. The Russian Empire Must Die. URL: https://www.anneapplebaum.com/2022/11/14/the-russian-empire-must-die/ (дата звернення: 27.05.2023)

59. The dissolution of the Russian Federation is far less dangerous than leaving it ruled by criminals. URL: https://www.euractiv.com/section/ politics/opinion/the-dissolution-of-the-russian-federation-is-a-far-less-dangerous-than-leaving-it-ruled-by-criminals/ (дата звернення: 17.04.2024)

60. L. J. Austin III. Marking Two Years Since Russia's Invasion of Ukraine. URL: https://www.defense.gov/News/News-Stories/Article/Article/ 3686148/two-years-in-russias-war-on-ukraine-continues-to-pose-threat-to-global-security/ (дата звернення: 10.04.2024)

61. Secretary Antony J. Blinken At a Solo Press Availability. URL: https://www.state.gov/secretary-antony-j-blinken-at-a-solo-press-availability-3/ (дата звернення: 01.06.2024)

62. У Варшаві форум вільних народів дискутує про депутінізацію рф. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3477950-u-varsavi-forum-vilnih-narodiv-rosii-diskutue-pro-deputinizaciu-rf.html (дата звернення: 11.07.2023)

63. Левус Д. «Розподіл росії». Тенденції. 2023. 11 травня. URL: https://www.united-ukraine.org.ua/post/disintegration-of-russia-trends-11-may-2023-year (дата звернення: 19.01.2024)

64. Рада утворила спецкомісію, яка розроблятиме засади держполітики щодо національних рухів РФ. URL: https://novynarnia.com/2023/08/24/tsk-narody-rf/ (дата звернення: 18.04.2024)

65. Данілов закликав західні країни готуватися до абсолютної деколонізації Росії. URL: https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/rozpad-rf-danilov-zaklikav-zahidni-krajini-do-absolyutnoji-dekolonizaciji-rosiji-novini-ukrajini-50402597.html (дата звернення: 21.04.2024)

66. Наскільки реальний розпад російської імперії? Центр протидії дезінформації РНБО України. URL: https://cpd.gov.ua/main/naskilky-realnyj-rozpad-rosijskoyi-imperiyi/ (дата звернення: 19.05.2024)

67. Басараб М. Хто має контролювати процес розпаду Росії. URL: https://glavcom.ua/columns/mbasarab/khto-maje-kontroljuvati-prtses-rozpadu-rosiji-948971.html (дата звернення: 07.11.2023)

68. Snyder T. Opinion: Russia can lose this war. URL: https://edition.cnn.com/2024/05/08/opinions/victory-day-russia-war-ukraine-snyder/index.html (дата звернення: 21.08.2023)

References

1. From «Denazification» of Ukraine to «Preserving Russia»: How the Kremlin Changes the Goals of Its Full-Scale Invasion. https://www.slovoidilo.ua/2023/06/21/infografika/suspilstvo/denacyfikacziyi-ukrayiny-zberezhennya-rosiyi-yak-kreml-zminyuye-czili-povnomasshtabnoho-vtorhnennya (Date accessed: October 14, 2023)

2. «Ukraine – The Place of Your Inglorious Finale» / The Office of the President Commented on the «New War Goals» Announced by Putin. URL: https://suspilne.media/277391-putin-nazvav-novu-metu-vijni-v-ukraini/ (Date accessed: March 11, 2023)

3. How the Kremlin Changed the Goals of the War Against Ukraine. Center for Countering Disinformation. URL: https://cpd.gov.ua/main/yak-kreml-zminyuvav-czili-vijny-proty-ukrayiny/ (Date accessed: October 25, 2023)

4. Khinkulova K., Prysedska V. Two Years of the Great War: Answers to Five Key Questions. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c89nnw78n81o (Date accessed: November 29, 2024).

5. ISW Analyzed Putin's Statements About «Achieving Goals» in the War AgainstUkraine.URL:https://www.pravda.com.ua/news/2023/12/15/7433166/ (Date accessed: March 4, 2024).

6. Kucheryavets M. "The 'Critical Period' of the War and New Goals of Russia: Intelligence Reveals Putin's Plans." URL: https://www.rbc.ua/rus/news/kritichniy-period-viyni-ta-novi-tsili-rosiyi-1700730593.html (Date accessed: March 11, 2024).

7. Pohorila I. «Putin Let Slip About the Goals of the War Against Ukraine» / Bild. URL: https://www.unian.ua/world/peregovori-rf-i-kiyeva-putin-progovorivsya-pro-cili-viyni-v-ukrajini-12572712.html (Date accessed: May 13, 2024).

8. Riabchuk M. "Calling Things by Their Names: Russian Propaganda Rhetoric as a Probable Evidence of Genocidal Intentions." Political Studies. 2023. No. 2. Pp. 152–154.

9. Global Hybrid Warfare: The Ukrainian Front: Monograph / edited by V. P. Horbulin. Kharkiv: Folio, 2017. 496 p.

10. Putin Wrote an Article on the «Historical Unity of Russians and Ukrainians»: Key Points. URL: https://www.slovoidilo.ua/2021/07/12/novyna/polityka/putin-napysav-stattyu-pro-istorychnu-yednist-rosiyan-ukrayincziv-holovni-tezy (Date accessed: April 16, 2023).

11. Loza V. O. "Some Political Aspects of Russia's Aggression Crimes in Ukraine." State and Law. Series: "Legal and Political Sciences": Collection of Scientific Papers. Kyiv: Yurydychna Dumka, 2022. Issue 92. Pp. 273–282.

12. Churykova N. «Genocidal Rhetoric Has Become Mainstream in Russia.» URL: https://www.holosameryky.com/a/genocidna-rytoryka-staje-mainstreamom/6851789.html (Date accessed: March 20, 2023).

13. Medvedev announced a constant pretext for war against Ukraine. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-medvedyev-pohrozy-isnuvannya-ukrayiny/32778269.html (Date accessed: March 17, 2024)

14. Medvedev stated that Ukraine is Russia. Ukrayinska Pravda. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/03/4/7444855/ (Date accessed: March 17, 2024)

15. Medvedev called for the complete liquidation of the Ukrainian state / ISW. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-medvedev-likvidacija-ukrajiny-isw/32862639.html (Date accessed: March 17, 2024)

16. Capitulation of Ukraine in seven points. Medvedev clearly outlined Russia's true objectives in the war since the invasion: what it means. URL: https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/medvedyev-viklav-sim-punktiv-pro-kapitulyaciyu-ukrajini-i-formulu-miru-rf-analiz-novini-rosiji-50401332.html (Date accessed: March 17, 2024)

17. Ohrenchuk A. Why Russia's war against Ukraine is genocide of the Ukrainian people. URL: https://lcf.ua/thought-leadership/litigation/chomu-vijna-rosiyi-proti-ukrayini-ye-genotsidom-ukrayinskogo-narodu (Date accessed: April 25, 2023)

18. Vyshnyakova A. Ideologists of genocide: how to punish Russian propagandists for calls to destroy Ukrainians. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/11/30/7174556/ (Date accessed: February 17, 2024).

19. Volodymyr Zelenskyy named Russia's true objectives in the war against Ukraine. URL: https://armyinform.com.ua/2022/06/29/volodymyr-zelenskyj-nazvav-spravzhni-czili-rosiyi-u-vijni-proty-ukrayiny/ (Date accessed: January 18, 2023)

20. ISW analysts outlined Putin's war objectives in Ukraine. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3522816-analitiki-isw-nazvali-cili-vijni-putina-v-ukraini.html (Date accessed: February 19, 2023)

21. Lazur N. Putin's new goal in the war against Ukraine: U.S. officials revealed what he will do. URL: https://24tv.ua/viyna-rosiyi-proti-ukrayini-putina-mozhe-buti-nova-tsil-yak-vin_n2404112 (Date accessed: December 9, 2023).

22. Undermining Ukraine: How Russia widened its global information war in 2023. URL: https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/report /undermining-ukraine-how-russia-widened-its-global-information-war-in-2023/ (Date accessed: February 22, 2024)

23. Human Rights Council establishes an Independent International Commission of Inquiry to investigate all alleged violations of human rights in the context of the Russian Federation's aggression against Ukraine. URL: https://www.ohchr.org/en/press-releases/2022/03/human-rights-council-establishes-independent-international-commission (Date accessed: February 15, 2023)

24. Berger, Peter L., Luckmann, Thomas. The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge. Penguin Books. URL: https://web.archive.org/web/20191009202613id_/http://perflensburg.se/Berger%20social-construction-of-reality.pdf (Date accessed: October 4, 2023).

25. Gorbatenko V. P., Kukuruz O. V. Constructing Political and Legal Reality: Theory, Methodology, Practice. Pravova Derzhava. 2021. Issue 32. Pp. 475–481. URL: http://pravova-derzhava.org.ua/en/issues/pravova-derzhava.-volume-32-2021.html

26. Civilizational Identity of Ukrainians: History and Modernity / author group: O. Rafalsky (editor), Y. Kalakura, O. Kalakura, M. Yuriy. Kyiv: Institute of Political and Ethnic Studies named after I. F. Kuras, National Academy of Sciences of Ukraine, 2022. 512 p.

27. Doroshkevych A. Civilizational Identity. Political Science Encyclopedic Dictionary / edited by M. P. Trebin. Kharkiv: Pravo, 2015. 816 p.

28. Vakulova T. Identity. Political Science: Educational Encyclopedic Dictionary-Reference for Students / edited by N. M. Khoma. Lviv: «Novy Svit – 2000», 2014. 779 p.

29. Zemliuk V. P. Political Identity in Ukraine During the Crisis of "Developed Socialism" and the Achievement of State Independence: Abstract of Ph.D. thesis in Political Science: 23.00.02. Kyiv, 2007. 18 p.

30. Dobrzhanska O. L. Political Identity of Ukrainian Society in the Context of European Integration: Abstract of Ph.D. thesis in Political Science: 23.00.03. Kyiv, 2008. 20 p.

31. Rostecka S. I. Regional Identity as an Object of Scientific Analysis. Молодий вчений (Young Scientist). 2016. No. 7. Pp. 495–499.

32. Kresina I. O. Ukrainian National Consciousness and Contemporary Political Processes: Ethnopolitical Analysis: Monograph / edited by. Kyiv: Vyshcha Shkola, 1998. 392 p.

33. Stepiko M. T. Ukrainian Identity: Phenomenon and Foundations of Formation: Monograph. Kyiv: NISD, 2011. 336 p.

34. Pelagesha N. Ukraine in the Semantic Wars of Postmodernism: Transformation of Ukrainian National Identity in the Context of Globalization. Kyiv: NISD, 2008. 288 p.

35. Zisels Y. On the Civilizational Identity of Ukrainian Society. URL: https://nv.ua/ukr/opinion/istoriya-ukrajini-yak-formuvalas-identichnist-narodu-novini-ukrajini-50110482.html (Date accessed: May 8, 2023).

36. Six Fundamental Values of the European Union. Retrieved from https://tuzlivska-gromada.gov.ua/news/1614603396/ (Date accessed: December 9, 2023)

37. Six Fundamental European Values as a Criterion for EU Membership. Retrieved from https://armyinform.com.ua/2021/09/06/shist-bazovyh-yevropejskyh-czinnostej-yaki-ye-odnym-iz-kryteriyiv-vstupu-u-yes/ (Date accessed: December 9, 2023)

38. Tsiupyn, B. (n.d.). European Values: Reality or Myth? Retrieved from https://www.radiosvoboda.org/a/25131805.html (Date accessed: December 9, 2023)

39. Krysachenko, V. (2022). National Values of Ukraine: Essence, Diversity, Consolidation Potential. Ukrainoznavstvo, (1)82, 28–50

40. National Security Strategy of Ukraine, May 26, 2015. Retrieved from https://www.president.gov.ua/documents/2872015-19070 (Date accessed: January 4, 2023)

41. Snyder T. Maidan and Self-Understanding (lecture). URL: https://snyder.substack.com/p/maidan-and-self-understanding-lecture?utm_source=profile&utm_medium=reader2 (Date accessed: January 2, 2024)

42. Kagan, F., Bugayova, N., & Cafarella, J. Confronting the Russian Challenge: A New Approach for the U.S. Retrieved from https://www.understandingwar.org/report/confronting-russian-challenge (Date accessed : April 11, 2023)

43. Lazarovych, M., & Myronenko, P. (2024). Muscovite-Ukrainian War (2014–2024): A Monograph (4th ed., revised). Kyiv: Politiya.

44. Tkachenko, V. M. (2022). Ukraine – Russia: On the Edge of a Geopolitical Rift. Kyiv: Politiya.

45. Cook, C., & Stevenson, J. (2005). Twentieth-Century Europe. London: Pearson-Longman.

46. Reitschuster, B. (2015). Putinocracy: The Man of Power and His System (trans. from German). Kharkiv: Vivat.

47. Nuclear Club: Which Countries Possess the Most Deadly Weapons. Retrieved from https://chas.news/current/yadernii-klub-yaki-kraini-volodiyut-naibilsh-smertonosnoyu-zbroeyu (Date accessed: November 28, 2023)

48. Loza, V., Myronenko, V., Myronenko, P., Smolianiuk, V., & Chelak, O. (2024, January 21). The escalation of military threats as a reality of modern geopolitics. Malgue Publishing: Multidisciplinary Science Journal. Retrieved from https://malque.pub/ojs/index.php/msj/article/view/1928 (Date accessed: February 27, 2024)

49. Manifesto for Sustainable Peace. Retrieved from https://sustainablepeacemanifesto.org/ua (Date accessed: January 3, 2024).

50. Chupriy, L. (2023). Strengthening Ukraine's Geopolitical Subjectivity and the Prospects of Russia's Collapse in the Context of Contemporary Global Challenges. In Geopolitics of Ukraine: History and Modernity (Vol. 2, Issue 31, pp. 9-24). Uzhhorod: Uzhhorod National University.

51. Stepanenko, M. Restarting Russia: Part 2. Retrieved from https://www.united-ukraine.org.ua/post/restarting-russia-part-2-maxim-stepanenko (Date accessed : February 26, 2024)

52. Snyder, T. (2022). Ukraine Holds the Future: The War Between Democracy and Nihilism. Foreign Affairs. Retrieved from https://www.foreignaffairs.com/ukraine/ukraine-war-democracy-nihilism-timothy-snyder (Date accessed: April 16, 2023)

53. Snyder, T. Why the Ukrainian Victory is Important for the World? Retrieved from https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyna-istorychnyy-kontekst/dr-timothy-snyder-why-the-ukrainian-victory-is-important-for-the-world (Date accessed: March 24, 2023).

54. Ohryzko, V. (2021). The Collapse of Russia: Threat or Opportunity? Kyiv: State Publishing House for Information and Printing.

55. Artymyshyn, P. Divided and Ununified: How Russia Could Collapse. Retrieved from https://localhistory.org.ua/texts/statti/neiedina-i-podilna-iak-rozpadatimetsia-rosiia/ (Date accessed: February 4, 2023)

56. Kaspruk, V. Russia Faces Disintegration: By Waging War Against Ukraine, Putin is Destroying Russian Statehood. Retrieved from https://www.radiosvoboda.org/a/29529255.html (Date accessed: February 4, 2023)

57. Zinchenko, O. By 2030, We Will Certainly Not See Russia in Its Current Borders. Retrieved from https://suspilne.media/zhytomyr/696088-do-2030-roku-mi-tocno-ne-pobacimo-rosiu-v-teperisnih-kordonah-istorik-oleksandr-zincenko/ (accessed on May 17, 2024)

58. Applebaum, A. (2022). The Russian Empire Must Die. Retrieved from https://www.anneapplebaum.com/2022/11/14/the-russian-empire-must-die/ (Date accessed: May 27, 2023)

59. The Dissolution of the Russian Federation is Far Less Dangerous Than Leaving It Ruled by Criminals. Retrieved from https://www.euractiv.com/section/politics/opinion/the-dissolution-of-the-russian-federation-is-a-far-less-dangerous-than-leaving-it-ruled-by-criminals/ (Date accessed: April 17, 2024)

60. Austin III, L. J. Marking Two Years Since Russia's Invasion of Ukraine. Retrieved from https://www.defense.gov/News/News-Stories/Article/Article/3686148/two-years-in-russias-war-on-ukraine-continues-to-pose-threat-to-global-security/ (Date accessed: April 10, 2024)

61. Blinken, A. J. Secretary Antony J. Blinken at a Solo Press Availability. Retrieved from https://www.state.gov/secretary-antony-j-blinken-at-a-solo-press-availability-3/ (Date accessed: June 1, 2024)

62. Forum of Free Peoples in Warsaw Discusses De-Putinization of the Russian Federation. Retrieved from https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3477950-u-varsavi-forum-vilnih-narodiv-rosii-diskutue-pro-deputinizaciu-rf.html (Date accessed: July 11, 2023)

63. Levus, D. (2023). The Disintegration of Russia. Trends. Retrieved from https://www.united-ukraine.org.ua/post/disintegration-of-russia-trends-11-may-2023-year (Date accessed: January 19, 2024)

64. Ukrainian Parliament Forms a Special Commission to Develop State Policy on National Movements in the Russian Federation. (2023). Retrieved from https://novynarnia.com/2023/08/24/tsk-narody-rf/ (Date accessed: April 18, 2024)

65. Danilov called on Western countries to prepare for the absolute decolonization of Russia. URL: https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/rozpad-rf-danilov-zaklikav-zahidni-krajini-do-absolyutnoji-dekolonizaciji-rosiji-novini-ukrajini-50402597.html (Date accessed: April 21, 2024).

66. How realistic is the collapse of the Russian Empire? Center for Countering Disinformation of the National Security and Defense Council of Ukraine. URL: https://cpd.gov.ua/main/naskilky-realnyj-rozpad-rosijskoyi-imperiyi/ (Accessed: May 19, 2024)

67. Basarab M. Who should control the process of Russia's collapse. URL: https://glavcom.ua/columns/mbasarab/khto-maje-kontroljuvati-prtses-rozpadu-rosiji-948971.html (Date accessed: November 7, 2023)

68. Snyder T. Opinion: Russia can lose this war. URL: https://edition.cnn.com/2024/05/08/opinions/victory-day-russia-war-ukraine-snyder/index.html (Date accessed: August 21, 2023).

Viktor LOZA. Doctor of Philosophy in Political Science,
Scientific Establishment Academy "Ukrainian Politeia"
Email: loza.viktor.07@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0324-8418

Prospects of Countering the Ideology of Ruscism During the Russo-Ukrainian War and in the Post-War Period

Abstract. *The article is dedicated to analyzing the prospects of countering the ideology of Rashism in the context of the Russo-Ukrainian war and the post-war period. Rashism, as an aggressive and chauvinistic ideology that is shaped by contemporary Russian politics, serves as one of the key elements justifying Russia's aggression against Ukraine. The paper examines strategic and tactical methods of combating this ideology at different stages of the conflict, from military operations to information and cultural warfare. Special attention is given to the necessity of establishing an international support system for Ukraine, developing national identity, and building mechanisms for long-term resistance to Russian propaganda. The article also highlights the challenges that may arise in the post-war period, particularly in terms of societal rehabilitation and restoring stability. The role of education, media, and international organizations in overcoming Rashism and its consequences for future generations is evaluated.*

Keywords: *Ideology, civilizational identity, values, ruscism, political regime, militarism, military doctrine, war, Russian-Ukrainian war, occupation, resistance to aggression, derashization.*

Стаття надійшла до редакції 14.09.2024 р.

© Віктор ЛОЗА, 2025 р.

Розділ VI

ПОЛІТИЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ

DOI:10.59553/2518-7546-2025-23-24-11

УДК 323.15

Василь ТКАЧЕНКО
Доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент Національної
академії педагогічних наук України,
Інститут всесвітньої історії НАН України (Київ)
E-mail: vasyl.tkachenko@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1953-1808

ХТО, КОЛИ І З ЧИМ СЯДЕ ЗА СТІЛ ПЕРЕГОВОРІВ

Анотація. *Аналізується перебіг подій, пов'язаних із спробами розпочати переговори щодо припинення повномасштабної агресії Росії проти України. Головна проблема поточного моменту: хто сяде за стіл переговорів, коли та з якими пропозиціями вони дійдуть рамок мирної угоди? Автор ставить під сумнів вірогідність успіху так званого «корейського сценарію», натомість вбачає перспективу «ізраїльського шляху».*

Ключові слова*: агресія Росії, Дональд Трамп, Володимир Путін, Володимир Зеленський, територіальні поступки України, Стамбульські домовленості, вірогідність виборів в Україні, на чийому боці фактор часу, «війна Байдена», «війна Трампа».*

Світовий політикум з нетерпінням очікував на інавгурацію президента Дональда Трампа. Після цього кроку вирішення назрілих міжнародних проблем мало б

розпочинатися динамічно, а то й «з чистого листа». Так, радник з нацбезпеки Майк Волц у інтерв'ю CBS зазначив, що Дональд Трамп віддавна рішуче налаштований домогтися завершення війни, яку проти України розв'язала Росія. На запитання про наявність конкретного плану закінченні війни Волц відповів, що не хотів би забігати наперед, однак назвав три ключові засторогиі щодо ймовірних переговорів України з РФ: «Перше – хто має бути за столом переговорів, друге – як привести цих людей за стіл переговорів, третє – якими мають бути рамки мирної угоди» [7] .

Рівень готовності. Київ засвідчував свою готовність до перемовин, однак відкидав ультиматуми РФ та намагався заручитися сильними гарантіями безпеки. Адже проблема того вимагала. В команді Трампа визнавалось, що ситуація з агресією Росії проти України виявилася набагато складнішою ніж навіть взаємини між ХАМАС та Ізраїлем у Секторі Гази. Наразі, назрівало запитання про час вирішення – «КОЛИ»? Найгучніші заяви з боку команди Дональда Трампа проголошували: «за 24 години». Світова громадськість здебільшого сприймала ці слова як метафору виборчої кампанії. Життя, рано чи пізно, мало взяти своє. І от після інавгурації 47-й президент США став уже уникати згадок про «24 години». Це не означало, що війна в Україні відкладалася Вашингтоном «у довгу шухляду». Більше того – за інформацією CNN команда Трампа докладала зусиль, щоб увійти в пряму взаємодію із Володимиром Путіним уже в найближчі місяці. З цією метою президент доручив організувати з кремлівським диктатором телефонну розмову.

Аналітики не виключали, що Трамп таки вмовить Путіна на припинення вогню, хоча й висловлювали сумнів, чи вдасться йому це з першого разу. Пронирливі журналісти добивалися відповіді, чи ж спілкувався Трамп із Путіним з цього приводу по телефону відразу ж після інавгурації. Натомість Трамп від прямої відповіді ухилявся. Однак під час прес-конференції в Білому домі

29 січня він все-таки обмовився, що якийсь контакт з Путіним таки дійсно мав місце [6].

Який сенс мала уся ця поствиборча журналістська колотнеча? Суть в тому, що під час президентської кампанії, формувався образ Трампа як лідера, котрий може самостійно вирішувати будь-які проблеми – легко й невимушено скоро. А тим часом, зазначала викладач Стенфордського університету Кетрін Стоунер, обіцянка Трампа про швидке завершення війни була абсурдною з самого початку. А до того ж Майкл Кіммадж – автор книги «Зіткнення» про російсько-українську війну і новопризначений директор Інституту Кеннана Центру Вільсона – зазначав, що передвиборчі заяви Трапа завжди мали «дуже вільне» тлумачення. А тим часом передвиборча риторика Трампа передбачала донести до громадськості вістку про принципову відмінність нового курсу від підходу Байдена. Мовляв, головна мета Трампа – припинення війни, але аж ніяк не колишня ставка Байдена на перемогу України [7].

Тут слід внести поправку. Насправді ж Байден ніколи не ставив за мету досягти повної перемоги України. Реально він здійснював курс на стримування Росії й недопущення поразки України. А це не одне і те ж саме. Після виборів про ці нюанси постаралися забути, й акцентувати увагу на велетенських жертвах війни. Сподівання на мирне врегулювання було віднесено на 100 днів і більше. Ініціатива у пошуку миру була передана довіреним представникам – вони мали «вкинути пробні кулі», прозондувати громадську думку та внести корективи у попередні заяви Трампа. Щодо Росії було наголошено на посиленні нафтових санкцій. Однак ця тактика без військово-політичної складової теж виявилася недостатньо дієвою. У підсумку відомий оглядач Bloomberg Марк Чемпіон зауважив, що Дональд Трамп має шанс вплинути на події лише тоді, якщо посилить позиції України: «Якщо підтримка України з боку адміністрації Трампа буде недостатньою, Путін отримає ще менше стимулів для компромісу» [7].

Чим ще могла зарадити Україна у цьому випадку? Адміністрація Трампа закликала знизити мобілізаційний вік українців до 18 років. Однак, на думку того ж таки Марка Чемпіона, такі кроки назагал сприймаються не лише безтактними з точки зору моралі, але й далекими від реальності: «Україна вже принесла величезні жертви, і її слабкість полягає не у відсутності волі, а у нестачі ресурсів» [7].

А проблема ресурсів – це насамперед заморока Сполучених Штатів, яку Дональду Трампу хотілось би вирішувати не в першу чергу. Адже «медовий місяць» перших 100 днів приходу до влади мав би супроводжуватися надходженнями, а не витратами.

Опрацювання стратегії. Назагал на кінець січня 2025 року стратегія США щодо агресивної Росії все ще не набула якихось виразних форм і напрямів. А той консенсус, якого було досягнуто на цьому етапі американським політикумом, назагал виявився далеким від сподівань України. Так, більшість чиновників – як із команди Байдена, так і Трампа – стали визнавати (принаймні приватно), що Росія збереже свої війська на 20 відсотках території України, яку вона зараз окупує. При цьому посилалися на досвід перемир'я, що зупинило Корейську війну 1953 року. Однак і «Корейський варіант» врешті-решт залишився поки що у сфері теорії. А реальна практика вимагала дати відповідь на запитання: як забезпечити таку систему гарантій, щоб Кремль не скористався припиненням бойових дій; як переозброїти, набрати й навчити новий особовий склад Збройних сил України; як найбільш успішно засвоїти уроки помилок та знову не допустити російського нападу на Україну.

З цього приводу Джейк Салліван, радник Джо Байдена із питань національної безпеки, запевнював, що нібито увесь 2024 рік його команда «створювала архітектуру» для гарантування безпеки України. Однак Володимира Зеленського ця архітектура не влаштовувала. На його думку лише членство України в НАТО

здатне стримувати Путіна від нової фази агресії. Зеленського намагалися переконати, що гарантією безпеки могли б стати європейські миротворчі сили на чолі з британськими, німецькими й французькими військовими. Однак, по-перше, в реальності цього контингенту миротворчих сил наразі просто немає, а по-друге, ще не відомо, чи захоче Трамп забезпечити центральну роль США в системі європейської безпеки, зокрема й у зоні України. А тим часом досвід України стверджує, що без американських розвідданих, без їхньої зброї та дозволу в разі необхідності її використання вглиб території РФ – усі ці мудрування про миротворчий контингент не мають жодних перспектив на успіх. Наразі росіяни уже наполягають на тому, щоб США вивели свої війська й озброєння геть із Європи. Останнє слово за Трампом, але він до останнього часу зберігає своє мовчання.

Чи варто дивуватися, коли ця невизначеність викликає занепокоєння української сторони? Зеленський привертав увагу до того, що якісь упереджувальні контакти України із США мали місце, але вони стосувалися поки що питань загального розвитку. А тим часом Росія демонстративно заявляла, що не зацікавлена у будь-яких поступках Києву, коли російські війська успішно просуваються у напрямку Дніпра і Запоріжжя. Отже, наголошував український президент, стала складатися загрозлива ситуація, коли переговори щодо закінчення війни в Україні загрожували відбутися без самої України. Насамперед США мали б провести розмову з Європейським Союзом та Україною, а вже після того перейти до формату переговорів з Росією. Врешті-решт, зазначав Зеленський, «за столом переговорів повинні бути США, Україна та Росія, а також, бажано, Європейський Союз… Але як саме це виглядатиме? Я не знаю» [4].

Модель урегулювання. А чи були у самого Трампа якісь тверді переконання про модель урегулювання наслідків російської агресії проти України? З цього приводу у матеріалах РБК-Україна за 23 січня зазначалося:

«Якогось виразного мирного плану в адміністрації Трампа досі немає. Раніше про врегулювання висловлювалися представники його команди. У загальних рисах пропозиції зводилися до нейтральності України і заморожування війни на лінії розмежування «на момент угоди». Ось така доволі розмита конструкція. І це при тому, що держсекретар США Марко Рубіо інколи прямо називає Росію агресором. Однак що з того, коли він одночасно ставить Росію на одну дошку з жертвою агресії Україною й декларує, що заради завершення конфлікту (уже не агресії?) обидві сторони мають піти на поступки один одному. Щоправда сам президент США Трамп ставиться до Росії більш жорстко: після інавгурації він закликав Путіна укласти угоду невідкладно. А інакше, мовляв, у нього не залишиться іншого вибору, окрім як ввести санкції на все, що продає Росія: «Ми можемо зробити це легким, або важким шляхом – і легкий шлях завжди кращий. Настав час укласти угоду. Більше не має бути втрачено жодного життя» [5].

Свої умови Путін формулює як завжди єзуїтськи: якщо взагалі – то «так», а коли конкретно – то «ні». Наразі він цинічно заявляє про готовність до переговорів і навіть компромісів з Україною. Але тут же заявляє, що жодним чином не поступиться горезвісними «Стамбульськими угодами» від 2022 року. За його словами українська сторона нібито парафувала цей так би мовити документ. А втім президент України Володимир Зеленський назвав цю Стамбульську папірчину ультиматумом і заперечив хоч якусь її легальність чи легітимність. Паралельно Путін закликає зважати, що домовленості з Україною мають формулюватися «з урахуванням тих реалій, які складаються на землі» – тобто на полі бою. Отож Україна повинна: відмовитися від руху до вступу в НАТО (але може вступити до Євросоюзу) та від іноземної зброї; погодитися на кратне скорочення Збройних сил України; запровадити офіційний статус російської мови тощо. Під «реаліями на землі» передбачається визнання окупованих

регіонів російськими, адже процедуру анексії 3 вересня 2022 року схвалили депутати Держдуми [8].

Отже, на думку аналітиків Інституту вивчення війни (ISW), Путін не має наміру відмовлятися від наративів, висунутих до і під час повномасштабного вторгнення в Україну. Всі вони в комплексі становлять максималістські цілі щодо ослаблення НАТО, домігшись скорочення військової присутності в країнах східного флангу і досягнувши відмови НАТО від розширення на Схід. Так, у публічних коментарях РФ офіційні особи заперечують можливість будь-яких поступок. Помічник Путіна Микола Патрушев у інтерв'ю заявив, що виведення окупаційних сил «навіть не обговорюється», цілі так званої «спеціальної воєнної операції» залишаються незмінними, а однією із умов мирної угоди Москва вважає міжнародне визнання окупованих українських територій (чим не Мюнхен 1938 року?). Що стосується мирних переговорів з Україною, Путін наполягає на нібито «нелегітимності» Володимира Зеленського, а тому, мовляв, зараз він готовий говорити лише з Верховною Радою, а документи буде підписувати в подальшому з тим, хто «піде на вибори й отримає легітимність» [5].

Питання територій. Попри усю пропагандистську риторику щодо «перемоги» над Україною, у переговорах з адміністрацією Трампа Путін заявив, що врегулювання має базуватися на «усуненні першопричин конфлікту!» з дотриманням жорстких умов РФ. Після інавгурації президента США Путін у бесіді з китайським лідером Сі Цзіньпіном прямо сказав, що його мета – завершення війни, але на основі його інтересів. Тим часом держсекретар США Марко Рубіо заявив, що війна Росії проти України має завершитися переговорами і що обидві сторони мають піти на поступки: «обидві сторони мають чимось поступитися». Коли йдеться про Україну, то насамперед це стосується територіального питання. Сполучені Штати із свого боку визнали, що Захід теж у війні припустився помилок: «дозволили людям повірити в те, що Україна здатна завда-

ти поразки Росії, відштовхнути все до того стану, який був у 2012 чи 2014-му, коли Росія захопила Крим».

Якщо судити з цих слів Марко Рубіо, то виходить, що про кордони 2014 року Україні нема чого й думати? Однак ситуація зберігає свою інтригу. Варто звернути увагу й на інші слова Марко Рубіо: «Якщо уявити, що ви є українцем, росіяни змусили вас так страждати, і тепер ви дозволите їм залишити землю (під контролем Росії)? Я маю на увазі, що в Україні люди були б засмучені цим і це зрозуміло». Однак, зазначив він, є й «зріліші» реалії життя і обидві сторони платять страшну ціну у цій війні. Тож дипломатичні поступки мають бути з обох сторін – і від Києва, і від Москви [3].

Як і слід було чекати, Дмитро Пєсков відреагував на заяву Марка Рубіо відповіддю, що, мовляв, переговорна позиція Росії щодо врегулювання війни в Україні була сформульована Володимиром Путіним ще в червні 2024 року перед керівним складом міністерства закордонних справ. Тоді Путін фактично висунув ультиматум для початку переговорів з Україною, де ЗСУ нібито повинні вийти з Донецької, Луганської, Запорізької і Херсонської областей. Також висувалася вимога, що Україна має офіційно відмовитися від перспективи членства в НАТО. Назагал, зауважив Пєсков, Москва не планує йти на поступки і «більше тут додати нічого» [1].

Ризики поточного моменту. Паралельно, на тлі розмов про можливі переговори Трампа та Путіна російська пропаганда вкинула в інформаційний простір програмне інтерв'ю наближеного до Кремля діяча клубу «Валдай» Федора Лук'янова, у якому прослідковується лінія на досягнення фактичної капітуляції України. Промовиста назва матеріалу говорить само за себе: *не слід, мовляв, розраховувати на великі домовленості* ні з ким – ні з друзями, ані з ворогами. Усе насправді вирішується ситуативно – сьогодні одна ситуація, а завтра вона може бути зовсім іншою. А наразі Третьої світової війни ще немає – скоріше у наявності вкрай нестабільна між-

народна обстановка із перспективою до подальшого її загострення. Два прояви такого загострення, мовляв, уже відбулися впродовж останнього місяця правління Джо Байдена: дозвіл Україні наносити удари вглиб російської території, а також нечувані раніше санкції проти російської нафти.

До можливих ризиків на 2025 рік, на думку Лук'янова, можна віднести підхід Трампа, заснований «на нахрапистості», який і назагал, і стосовно України зокрема, результатів не дасть. Другий ризик: через певний час внутріполітична боротьба у США виплеснеться на увесь світ з негативними наслідками. І, нарешті, третій ризик – покинута Америкою Європа постарається надолужити під час горезвісної «конверсії» прогаяний час і, переозброївшись, піде на загострення відносин з Росією, зокрема в регіоні України. Закономірно виникає запитання: то хто ж таки може зарадити ситуації – хто має сидіти за столом? Лук'янов відповідає: «Якщо міркувати теоретично, за ним мають бути, звичайно, Сполучені Штати. Мабуть, за ним має бути Китай. І Росія. А ось Європи там, мабуть, не повинно бути. Тому що вона не являє собою яскраво вираженого міжнародного суб'єкта. Хоча й залишається важливим і, можливо, принципово важливим об'єктом» [2].

На що розраховує Росія, не передбачаючи місця для України за столом переговорів? Як нині, на думку кремлівських ідеологів обстоять справи із гаслом «Нічого про Україну без України»? На думку Лук'янова, а він людина довірена серед кремлівських ідеологів, *це гасло про Україну відносилось у минулому до «так званого ліберального світового порядку»*, коли вважалося, що усі країни є рівними. Хай іноді й лицемірно, а тим не менше так вважалося: «А нині Трамп не вважає, що всі країни є рівними. Він вважає, що є країни головні, а решта мають виконувати, що ті скажуть. Він виходить приблизно із такої логіки: а з якого дива мені їх запитувати, якщо вони живуть на наші гроші? Як я скажу, так і буде». А ось чи

так станеться із Києвом, ставить риторичне запитання Лук'янов, то тут Трампа можуть чекати сюрпризи [2].

Філософія доби. Місце проведення зустрічі щодо урегулювання ситуації на початок лютого теж ще не було узгоджено – важко на нинішньому етапі глобалізації віднайти країну, яка було б максимально нейтральною і незалежною від США чи Росії. На думку Лук'янова, це могла б бути Індія, якщо ця морочлива справа індусам взагалі потрібна. Та рано чи пізно і цю справу можна владнати. Принципово важливою є інша – філософська сторона проблеми, яка привносить у модель проведення зустрічі важливість часового фактору.

Питання постає в такій іпостасі: на чиїй стороні нині фактор часу? Звісно, тут кожен вважає, що час на його боці, і спростувати це на теоретичному рівні навряд чи можливо. Лише практика колись врешті-решт винесе свій вердикт. Однак Лук'янов є ідеологом, і відкладати відповідь на це запитання йому ніби й не до шмиги. Тому і нам доведеться навести виклад його бачення цієї проблеми у досить обширній версії: «Але одне є зовсім очевидним: час не на стороні України. Це вже практично консенсус. Час на боці Росії в тому розумінні, що визначальною є динаміка бойових дій, а вона, хай і повільніше, ніж нам хотілось би, спрямована в однин бік. І жодних змін цієї динаміки нині не очікується. Наскільки час на боці, скажімо так, союзників України, важко сказати. Думаю, скоріше ні. Тому що чим довше тягнеться нинішня фаза такого збентеження (нібито всі чекають чогось, а воно не відбувається і, мабуть, у наступні місяць-два ми все ж не побачимо якихось кардинальних змін) – так ось ці місяць-два-три можуть динаміку на полі бою змінити ще більше на користь Росії. Що буде сильно впливати на перспективу якогось політичного врегулювання» [2].

Висновок, що випливає з цього аналізу, має насторожити Українку: у середньотерміновій перспективі для усіх учасників перемовин ніби й потрібна домовленість,

однак у короткотерміновій – Росії вона потрібна набагато менше, ніж її опонентам.

Тож на що може розраховувати Росія, згідно викладу Федора Лук'янова? Хіба що на те, що «війна Байдена» рано чи пізно перейде у фазу «війна Трампа», оскільки жодного миру не буде досягнуто. Невгамовна енергія Трампа у якийсь момент має притлумитись – адже йдеться про сплеск адреналіну, викликаного перемогою на виборах. І от коли за певний період (100 днів, чи більше) якихось реальних зрушень не станеться, американська політика вернеться у наїжджену колію – на місяці, а то й довше. А це лише й потрібно Путіну, який уже практично не здатний вийти із фази війни – уся економіка Росії практично мілітаризована, а широкі верстви декласованого населення уже сприймають війну як стабільне (доки не вб'ють) і досить вагоме джерело матеріального існування.

Вимушений швидкий розворот до миру може стати тим віражем, на якому розхлябана мілітаризована машина Путіна, має досить вірогідну перспективу – злетіти у кювет.

Не «корейська», а «ізраїльська» модель. В аналізі суспільних явищ корисно вдаватися до міждисциплінарного підходу: оскільки у професійних політологів є й свої професійні замороки. Вони часто виходять із того, що політику роблять політики. А тим часом «іронія історії» доводить те, що результати «політичного менеджменту» виявляються, як правило, не зовсім такими, як їх уявляли їх творці. Якщо точніше – то й зовсім не такими.

В зазначеному контексті хотілося б привернути увагу точки зору професійного історика, інтелектуала сучасної України професора Ярослава Грицака. За його прогнозом, війна закінчиться «якось так, як ми не будемо знати». Як він вважає, саме в цій непередбачуваності закладені історичні шанси для України: «Можливі різні сценарії. У такому сценарії невизначеності виграє позитивний цинічний оптимізм, твердість позиції». Так, на думку Грицака, жоден із сценаріїв

закінчення війни – зокрема, корейський, де немає мирного договору між Кореями, але й війни по факту немає, або ж німецький з розділенням на дві держави на 50 років, для України навряд чи справдиться. Його аргументація солідна й виважена: «Це війна інакшого характеру від тих, які були раніше. Фінські, корейські, німецькі сценарії не передбачали однієї умови, яка є в Україні. У кожній з воєн, учасниками яких були вище згадані країни, не передбачалося знищення Кореї, Фінляндії чи Німеччини. Нині йдеться про інше. Про те, щоби повністю стерти нашу країну з карти світу, включно з її ідентичністю» [9].

На що ж тоді сподіватися українцям? Адже на сьогоднішній день мабуть немає сильнішої і досвідченішої армії в Європі крім української. За словами Грицака, найближчим сценарієм до української ситуації може бути ізраїльський сценарій: «Ізраїль завжди в умовах, коли цю країну весь час хочуть стерти з карти світу. Тут та сама ситуація з російсько-українською війною, коли Путін хоче стерти Україну. Більшість суспільства російського також не хоче бачити Україну на карті світу. Ізраїль показує, що в такому стані перманентної війни можуть жити, виживати, навіть розвиватися протягом декількох десятків років. В Ізраїлі ж ситуація, що кінця-краю війнам у тому регіоні не видно» [9].

Чи не варто й нам перейнятися подібною філософією життя – «цинічного позитивного оптимізму, твердості позиції»?

Список посилань

1.Катишев К. Кремль виключив можливі поступки Україні. URL: https://ua.korrespondent.net/world/russia/4748200-kreml-vykluichiv-mozhlyvi-postupky-ukraini?_gl=1*1hsqina*… _

2.Лукьянов Ф. Не надо рассчитывать на большие договоренности. URL: https://globalaffairs.ru/articles/nt-nado-rasschityvat-lukyanov/

3.Переговори та поступки. План США по завершенню війни. Korrespondent.net. URL: https://ua.korrespondent.net/world/4752420-perehovory-ta-postupky-plan-ssha-po-zavershennui-viiny

4.Расенко Е. Зеленський зробив заяву щодо ймовірних переговорів з РФ. URL: https://ua.korrespondent.net/ukraine/4752634-zelenskiy-

-zrobyv-zaiavu-schodo-ymovirnykh-perehovoriv-z-rf

5.РБК-Україна. На низькому старті? Що готує Трамп і коли почнуться переговори про завершення війни в Україні. URL: https://www.rbc.ua/rus/news/nizkomu-starti-shcho-gotue-tramp-i-koli-pochnutsya-1737640800.html

6.Скаврон Б. Розмова Трампа і Путіна: президент США обмовився про контакт. URL: https://tsn.ua/svit/rozmova-trampa-s-putina-prezident-ssha-obmovivsya-pro-kontakt-2756109.html

7.BBC News Україна. Три умови для завершення війни від команди Трампа. URL: https://www.bbc.cjm/ukrainian/articles/cnvq5der95no

8.BBC News Русская служба. Путин подписал законы о вхождении в состав России четырех оккупированных регионов Украины. URL: https://www.bbc.com/russian/news-63128966

9.Хлюдзинський В. Війна закінчиться якось так, як ми не будемо знати, - історик Ярослав Грицак. URL: https://www.unian.ua/war/viyna-zakinchitsya-yakocm-tak-yak-mi-ne-budemo-znati-istorik-yaroslav-gricak-12881289.html

References

1.Katyshev K. The Kremlin ruled out possible concessions to Ukraine. URL: https://ua.korrespondent.net/world/russia/4748200-kreml-vykluichiv-mozhlyvi-postupky-ukraini?_gl=1*1hsqina*... _

2.Lukyanov F. Do not count on big agreements. URL: https://globalaffairs.ru/articles/nt-nado-rasschityvat-lukyanov/

3.Negotiations and concessions. The US plan to end the war. Korrespondent.net. URL: https://ua.korrespondent.net/world/4752420-perehovory-ta-postupky-plan-ssha-po-zavershennui-viiny

4.Rasenko E. Zelensky made a statement regarding possible negotiations with the Russian Federation. URL: https://ua.korrespondent.net/ukraine/4752634-zelenskiy-zrobyv-zaiavu-schodo-ymovirnykh-perehovoriv-z-rf

5.RBC-Ukraine. Starting low? What is Trump preparing and when will negotiations begin to end the war in Ukraine. URL: https://www.rbc.ua/rus/news/nizkomu-starti-shcho-gotue-tramp-i-koli-pochnutsya-1737640800.html

6.Skavron B. Trump and Putin's conversation: the US president mentioned contact. URL: https://tsn.ua/svit/rozmova-trampa-s-putina-prezident-ssha-obmovivsya-pro-kontakt-2756109.html

7.BBC News Ukraine. Three conditions for ending the war from the Trump team. URL: https://www.bbc.cjm/ukrainian/articles/cnvq5der95no

8.BBC News Russian service. Putin signed laws on the incorporation of four occupied regions of Ukraine into Russia. URL: https://www.bbc.com/russian/news-63128966

9.V. Khlyudzinskyi The war will end somehow in a way that we will not know - historian Yaroslav Hrytsak. URL: https://www.unian.ua/war/viyna-zakinchitsya-yakocm-tak-yak-mi-ne-budemo-znati-istorik-yaroslav-gricak-12881289.html

Vasyl Tkachenko, *doctor of historical sciences, professor, Corresponding member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Institute of the World of the history of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv).*

E-mail: vasyl.tkachenko@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1953-1808

Who, when and with what is sitting at the negotiating table

Abstract. *Donald Trump's inauguration as US president was supposed to kick-start the resolution of a number of long-standing international problems. One of the most important of them is ending the war that Russia unleashed against Ukraine. Now it is no longer a question of a «24-hour» deadline, because it will most likely not take even 100 days, and negotiations may have to last for six months, or even more.*

The Trump team has announced a change in the US course regarding ending the war. From now on, they say, it is not about Biden's bet on Ukraine's victory, but simply about ending the war. What losses this «simplicity» will bring to Ukraine is still unknown, but the problem requires close attention. In the event of a weakening of US support for Ukraine, Russia will be inclined to continue its aggressive course. The experience of the armistice that stopped the Korean War provided for the presence of almost 30,000 American troops on the territory of South Korea.

Ukraine currently does not have similar American forces to deter the aggressor. The issue of a European peacekeeping contingent is still at the level of expert sounding. Meanwhile, Russia demonstratively declares that it is not interested in any negotiations, since its armed forces are capturing Ukrainian lands every day. The preliminary conditions of the Russian aggressor: Ukraine must abandon its course of joining NATO and receiving foreign weapons, agree to a multiple reduction in the Armed Forces of Ukraine, introduce the official status of the Russian language, etc.

The US position at the level of expert developments still has an unclear and even disastrous configuration for Ukraine. Yes, the Trump team admits that the West made mistakes in this war: "they allowed people to believe that Ukraine was capable of defeating Russia, pushing everything back to the state that was in 2012 or 2014, when Russia seized Crimea." In return, US Secretary of State Marco Rubio stated that both sides – Russia and Ukraine – should make mutual concessions. A number of questions immediately arise: is it possible to talk about equal "reciprocity" between the aggressor and the victim of aggression? Similarly: could Ukrainian soldiers restrain the aggressor without being convinced of the need to defend the temporarily occupied Ukrainian lands with arms?

Meanwhile, Kremlin ideologist Fyodor Lukyanov is calling for the rejection of the position "Nothing about Ukraine without Ukraine," since, they say, this slogan referred in the past to the so-called liberal world order, from which the world has supposedly already moved away – instead of the force of law, the right of force has prevailed. Therefore, "Biden's war," according to Lukyanov, will still turn into the "Trap war" phase and no peace will be achieved.

So, Ukraine now, for the first time in its years of history, is faced with a choice. The author of the article shares the opinion of Ukrainian historian Yaroslav Hrytsak that the historical experience of "two Germanys" or "two Koreas" is not suitable for Ukraine, because no one has ever raised the question of the destruction of Germans and Koreans as nations and as sovereign states. Only Ukraine and Israel are under such pressure.

Therefore, in order to survive, Ukraine must adopt Israel's experience in both building public life and armed defense of its own state.

Keywords: *Russian aggression, Donald Trump, Vladimir Putin, Volodymyr Zelenskyy, territorial concessions of Ukraine, Istanbul agreements, the likelihood of elections in Ukraine, on whose side is the time factor, «Biden's war», «Trump's war».*

Стаття надійшла до редакції 18.02.2025 р.

© Василь ТКАЧЕНКО, 2025 р.

DOI:10.59553/2518-7546-2025-23-24-12

СВІТЛОЇ ПАМ'ЯТІ
ПРОФЕСОРА МИКОЛИ МИХАЛЬЧЕНКА
(15.02.1942 – 28.02.2021)

Микола МИХАЛЬЧЕНКО
Доктор філософських наук, професор,
член-кореспондент Національної академії наук України

МАЙБУТНЄ УКРАЇНСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Анотація. *У роботі розглядаються можливі сценарії майбутнього розвитку України, зокрема в контексті політичних, економічних, соціальних змін. Проаналізовано різні варіанти розвитку подій, враховуючи як внутрішні фактори (реформи, економічне зростання), так і зовнішні виклики (міжнародні відносини, геополітичні фактори). Виявлено суттєві відмінності між українською та російською цивілізаціями, розглянуто їх етнічні компоненти, національні ідеї та перспективи розвитку в майбутньому.*

Ключові слова: *Україна, Росія, цивілізаційний розвиток, регіональна цивілізація, глобалізація, революція, традиції, світопорядок.*

При розробці сценаріїв майбутнього України важливо враховувати безліч чинників сучасної реструктуризації політичного, економічного та науково-технічного простору світу. Зазначимо лише деякі з них.

1.Потребує критичної оцінки та переосмислення теза «про занепад Заходу», яку час від часу піднімають на щит аналітики, особливо в Росії. Так звані «західні цивілізації», насамперед північноамериканська (США та Канада) і західноєвропейська (ЄС та Велика Британія), переживають певні кризові

явища. Однак ці труднощі є тимчасовими. Бували кризи і більш глобального масштабу.

2.Перша та Друга світові війни, світова економічна криза кінця 1920-х – початку 1930-х років XX століття, більшовицька революція в Росії 1917 року і створення «соціалістичного табору» та «світового комуністичного руху», формування фашистських режимів у Європі тощо – це також були кризи, які могли обернутися світовою катастрофою. Водночас після кожної кризи європейські цивілізації виходили оновленими, використовуючи величезний потенціал науки, промисловості, політичних і гуманітарних змін. Те саме відбудеться і в першій чверті XXI століття.

3.Зростання ролі й значення економічної та політичної моделі Китаю – це постійний чинник світового розвитку, який призведе до формування багатополярного світу (США, ЄС, Китай – це перший етап багатополярності).

4.Росія зі своїми спробами неоімперства буде дестабілізуючим чинником у процесі реструктуризації світу та залишатиметься потенційно небезпечною для всіх своїх сусідів. Хоча ідеї неоімперства не будуть реалізовані, але стратегія їх втілення стане надзвичайно небезпечною для України.

5.Процес конвергенції цивілізацій триватиме, що відкриває для України нові можливості долучитися до глобального світового процесу.

6.Для цивілізаційного майбутнього світу, Європи та України дуже небезпечним є сформований стратегічний союз Німеччини та Росії. У національному характері німців і росіян (але не руських) закладено ген імперства. Це підтверджує світова історія. Нині спостерігається ремейк союзу гітлерівської та сталінської Росії. Хоча сучасні лідери Німеччини та Росії є лише блідими копіями Гітлера і Сталіна, навіть вони можуть завдати чимало лиха в Європі й для України. Неоімперство Німеччини (сьогодні на економічній основі) та Росії (на ідеологічній і ресурсній основах) може стати дуже вибухонебезпечним. Синдром «великої німецької нації» й світової цивілізації під їхнім керівництвом, «великої російської нації» («третій Рим») та ідея створення нової слов'янської цивілізації під при-

криттям концепції «русского мира» нікуди не зникли. Вони лише причаїлися у «сутінках» їхньої поразки. Мертві можуть потягнути за собою живих.

7.Зростання геополітичної та геоекономічної ролі Китаю у світі супроводжуватиметься зниженням ролі Японії, Австралії та інших країн Азії, за винятком Індії, економічна і політична «вага» якої також зростатиме. Тому співпраця України з Китаєм та Індією є першочерговим пріоритетом азійського напряму української політики. Водночас інші країни Азії також можуть зробити внесок у модернізацію України. Наприклад, людські ресурси бідних країн Азії можуть бути залучені для підйому сільського господарства України.

8.Українська влада не має стратегії співпраці в економічній сфері з країнами Африки та Латинської Америки. Тим часом ці регіони відіграватимуть важливу роль у світовій економіці. Тому визначення пріоритетів щодо них є дуже важливим, наприклад, у торгівлі продукцією сільського господарства, металургії тощо.

Фінансово-економічна криза та перегляд концепції й практики соціальної держави в ЄС спричинили політичний зсув настроїв виборців вліво. Першою жертвою цих змін став колишній президент Франції Ніколя Саркозі. Інші консервативні лідери ЄС очікують на рішення виборців. І це рішення буде доволі жорстким.

Змінюється і політична конфігурація в Європі. Очевидно, завершився «медовий місяць» Парижа і Берліна, коли лідери Німеччини та Франції, спираючись на стратегічний союз із Росією, керували ЄС на власний розсуд. Важливо розуміти, що Франція проводитиме більш автономну політику, залишаючи Німеччині обов'язки щодо порятунку євро та збереження ЄС. Це призведе до посилення досить небезпечного союзу Німеччини та Росії. Німеччина заради цього союзу (та ресурсів Росії) закриватиме очі на агресивну політику Росії на пострадянському просторі, а Росія – на активізацію Німеччини в Західній і Центральній Європі. Така політика потурання одна одній з боку Німеччини та Росії становить значну загрозу для України. Німеччина продовжуватиме блокувати євроінтеграцію

України, а Росія намагатиметься придушити нашу країну в жорстких обіймах євразійської інтеграції.

Хворіють люди, країни, цивілізації. Одні одужують, інші переходять у стан «хроніків», треті згасають і зникають у небутті. Боротьба за виживання окремої особи є її особистою трагедією та трагедією її родини, друзів. Але суспільство звикло до таких трагедій, хоча й реагує на них по-різному. Значно масштабнішими в історичному контексті є трагедії зникнення країн і цивілізацій. Тут потрібен конкретно-історичний прогноз. Одне – це «згасання» колоніальної імперії чи штучної цивілізації («третій рейх», «комуністична цивілізація», полпотівська «Кхмерія» тощо). На їхньому місці виникають нові країни та цивілізації. Інша річ – згасання країн і народів назавжди через жорстоку волю завойовників, коли народ зникає разом зі своєю культурою, мовою, способом життя.

Після розпаду імперії «соціалістичного типу» – СРСР були створені постколоніальні держави. Однією з них стала Україна. Сама метрополія — Росія – перетворилася на «хворого суб'єкта» світової цивілізації, значною мірою тому, що намагається проводити колоніальну політику, хоч і оновленими методами, спираючись на природні ресурси, інформаційний потенціал, імперський етнос, що залишився в пострадянських країнах, та російську мову, яка раніше була державною мовою імперії.

Лінгвістичне питання є одним із важливих важелів, які Росія майстерно чи менш майстерно (з допомогою «п'ятої колони») використовує для утримання України в сферах геоекономічного та геополітичного впливу. Мовна політика використовується Росією для того, щоб розколоти країну за її цінностями, зупинити її рух на Захід і в майбутнє.

Висувається гасло, що Україна повинна забезпечити освіту російською мовою, функціонування російської мови та ЗМІ на російській мові. Абсолютно невірне гасло. Жодна країна не підтримує функціонування іноземних мов. Країна лише може не перешкоджати етнічній спільноті зберігати свою мову, свої традиції, до тих пір, поки така лояльна національна політика не заважає державності та громадянському миру в суспільстві.

Міф про «братні народи» маскував величезні відмінності між українською та російською регіональними цивілізаціями. Зазначимо кілька з них.

1.Формування воєнним шляхом князівств Північно-Східної Європи на мультиетнічній основі з самого початку закладало в менталітет цих князівств експансіоністську психологію. Завоювання, колонізація нових народів і земель – це в крові і теперішніх росіян. Україна ж, сформована на стабільних територіях Внутрішньої Стародавньої Русі, головний інтерес бачила в утриманні та захисті цих земель. Це відобразилося в оборонній психології українців, їх доброзичливості до мирних сусідів.

2.Відчуття тимчасовості перебування на захопленій території, кочівництва, що було привнесене татарами-монголами, наклали відбиток на побут московитів (потім росіян). Дім без саду, обгороджений жердями, відсутність квітів біля дому, туалет із чотирьох дощок без вікон — це реальність сучасної Росії. В Україні ж, навпаки, дім має бути доглянутим, з садом і палісадником з квітами, більш-менш фундаментальним парканом (навіть плетенем), що огороджує від вулиці та сусідів, солідним туалетом (беремо для порівняння здебільшого сільську місцевість – села, селища, районні центри) і так далі. Радикально відрізняються українська та російська кухні. Українці завжди мали традицію багатого, некваплівого столу. Росіяни – похідного – огірок, шматок м'яса. Навіть яєшня для росіян – уже розкіш.

3.Московити (потім росіяни) діяли в міжетнічних відносинах за законом джунглів: якщо етнос і територія не можуть захищатися, то етнос буде покорений, а територія окупована. Українці ж були зацікавлені в самовиживанні та захисті території. Помилково вони вирішили, що Москва допоможе в досягненні цілей, незалежності, реалізації їх національних інтересів. І стали жертвами закону джунглів, який сповідували московити. Вони були покорені й окуповані Московією.

До середини XX століття зміна парадигми розвитку світової цивілізації відбувалася через революції та війни. Історія світової цивілізації – це епохи воєн, за допомогою яких створюва-

лися глобальні та регіональні цивілізації – давньогрецька, давньєгипетська, римська, монгольська, китайська та інші. І лише в середині XX століття світ почав ставати іншим – почала формуватися світова цивілізація на принципах мирного співіснування, стримування, балансу сил і так далі. Війни ще ведуться, але загроза світової війни зменшилася.

Виникає питання: як не «зійти» з такої парадигми розвитку глобальної цивілізації? Адже регіональні цивілізації прагнуть посилити свій вплив у світі та на різних континентах. Загалом, існують агресивні цивілізації, які розглядають експансію як життєву мету – германська, російська, арабська, північноамериканська та деякі інші. У цьому переліку агресивних цивілізацій начебто «змішані» критерії класифікації. Одні названі за етнічними, інші – за географічними, треті – за регіональними ознаками. Однак у загальному переліку це допустимо. Є цивілізації, які довгий час перебувають у спокійному («сплячому») стані, але потім «прокидаються» і починають поводитися агресивно – давньогрецька, римська, норманська, монгольська, китайська, японська, іспанська та деякі інші. Після експансіоністського «вибуху» вони з низки причин «заспокоюються» і втрачають свій глобальний вплив. Україна, як пряма спадкоємиця Стародавньої Русі, не має «експансіоністських нахилів», приборкавши свою агресію. Натомість Росія, поєднавши експансіонізм слов'ян і татаро-монголів, володіє ними і не може існувати без них.

Науково-технічна революція XX століття та дві світові війни, а фактично три (третя світова війна між блоками НАТО і Варшавським договором хоч і називалася «холодною», але такою не була, привели до формування нової цивілізаційної структури світу. Етнічні цивілізації відійшли на другий план. Навіть Китай не є єдиною етнічною цивілізацією.

На перший план вийшли «економічні» цивілізації. В основі їхньої могутності лежить економічний потенціал. Лідерами у сучасному світі є дві такі цивілізації – США і Китай. Мирна чи воєнна їхня взаємодія визначає долю світу. Звісно, російська або германська цивілізації можуть стати детонаторами нових цивілізаційних потрясінь. Але США і Китай володіють таким

сукупним економіко-військовим потенціалом, що здатні як «заспокоювати» цивілізаційні потрясіння, так і створювати їх на суперглобальному рівні. Мирне співіснування цих двох глобальних цивілізацій є запорукою існування світової цивілізації.

В Україні після здобуття незалежності відбуваються значні зрушення в етнічній сфері, які були б неможливі у межах СРСР. По-перше, почалася зворотна етнічна самоідентифікація. Якщо в СРСР діти від змішаних шлюбів українців із росіянами, як правило, фіксувалися з національністю «росіянин», оскільки це відкривало більші можливості в освіті, кар'єрі, свободі пересування тощо в умовах імперії, то в умовах незалежності не тільки переважна більшість дітей від українсько-російських шлюбів ідентифікувалися як українці, але й частина українців, які в СРСР ідентифікували себе як «росіяни», переідентифікувалися на «українців» чи «українок».

Так, наприклад, за переписом 1989 року росіян в Україні було трохи більше 11 мільйонів, тоді як до 2010 року державна статистика зафіксувала 8 мільйонів. При цьому головним чинником зменшення чисельності була не імміграція чи вимирання, а зміна в етнічній самоідентифікації, причому самоідентифікація була добровільною. Але цей процес не призвів до різких змін у мовній ситуації. Так, трохи більше стало україномовних громадян, але майже не змінилося число російськомовних. Стереотипи мовних орієнтацій виявилися доволі стійкими.

Перепис 2001 року в Україні також спростовував міф про «поліетнічне українське суспільство», хоча російський етнос, як ми вже зазначали, налічує близько 17% населення країни. Щоб бути поліетнічним, суспільство повинно мати не менше трьох мегаетнічних груп. В Україні є лише одна мегаетнічна група – українці. Росіяни, кримські татари, поляки не дотягують до таких груп.

У XX столітті Україна була умовно поліетнічною, оскільки, окрім українців, мала три домінантні меншини – росіян, поляків, євреїв. Геополітичні процеси XIX–XX століть залишили одну домінантну меншість — росіян, і підпорядковану (імпер-

ські підпорядковану) більшість – українців. Кінець 1990-х років XX століття – початок XXI століття змінили ситуацію. Росіяни перестали бути домінантною меншиною, оскільки імперія розпалася, і увійшли до групи 17 меншин, які налічують понад 30 тисяч осіб: росіяни, білоруси, молдовани, кримські татари, болгари, угорці, румуни, поляки, євреї, вірмени, греки, татари, цигани, азербайджанці, грузини, німці, гагаузи. При цьому важливо враховувати, що за переписом 2001 року лише 59,55% росіян і 25,77% білорусів народилися в Україні. Інші – мігранти, що є результатом імперської політики формування «єдиної нації – радянського народу». Переважно з мігрантів складаються ще три етнічні групи – татари (не включаючи кримських татар), азербайджанці, грузини.

Росіяни в Україні не мають спільної етнічної батьківщини. За винятком Криму, який є батьківщиною кримських татар, вони складають більшість лише в трьох містах обласного підпорядкування на Донбасі – Макіївка, Краснодон, Стаханов – і в трьох прикордонних районах – Краснодонському та Станично-Луганському Луганської області та Путивльському Сумської області (причому в м. Путивль українці складають більшість). Тобто, розселення росіян в Україні має дисперсійний характер.

Можна припустити, що найближчий перепис населення України покаже як абсолютне, так і відносне зменшення частки росіян, коли унормувалося отримання українського громадянства військовослужбовцями Росії, які проходили службу в Криму (у складі Чорноморського флоту Росії).

За перші двадцять років незалежності України етнічний склад її населення динамічно змінюється. По-перше, зростає питома чисельність українців у загальній чисельності населення. По-друге, тенденція «поліетнічності населення» змінилася на зміцнення етнічної однорідності населення на базі української поліетнічної (громадянської) нації.

У цій ситуації політично некоректно та науково необґрунтовано відстоювати радянський, а точніше – більшовицький тезис «про російську мову як мову міжнаціонального спілкування». По-перше, неприпустимо, щоб державна мова Росії

була мовою міжнаціонального спілкування. Можливо, буде правильним, що державна мова – українська є мовою міжнаціонального спілкування? По-друге, імперська історія Росії показує, що російська мова була засобом культурної агресії, денаціоналізації етносів, колоніальної адміністрації. По-третє, в умовах культурної деградації сучасної Росії, занепаду рівня її мистецтва, засобів масової інформації та тотального входження матюків у російську мову було б помилкою не побачити всі небезпеки дегуманізуючої функції побутової російської мови, яка ламає навіть «високу» літературу сучасної Росії.

У теперішніх заявах лідерів діючого режиму дивує багато чого. По-перше, Партія регіонів та їхні союзники два роки блокували трибуну Верховної Ради і перешкоджали попередньому скликанню Верховної Ради приймати будь-які закони, зокрема бюджетні. Тепер всі оратори ПР звинувачують попередній режим у неприйнятті необхідного законодавства. По-друге, в 2006–2010 роках усі лідери ПР заявляли, що попередній режим діє неправильно, не розширюючи соціальні програми та беручи гроші в борг у МВФ. Прийшовши до влади, представники Партії регіонів, литвинівців та комуністів різко скоротили соціальні програми і запросили набагато більшу позику у МВФ. По-третє, всі лідери ПР заявили, що у них є відпрацьована стратегія і тактика виходу України з кризи. А віце-прем'єр С. Тигіпко в студії «п'ятого» каналу 10 червня 2010 року урочисто заявив, що у уряду немає необхідної стратегії виходу країни з кризи, законодавчі ініціативи доводиться готувати «з коліс» (виробничий термін, що показує, що запасів сировини на металургійному заводі немає, і роботу доменної печі забезпечують екстрені поїзди, що доставляють сировину, щоб не «загальмувати» доменні печі). Наводячи лише ці приклади, думаєш, на яку ж частину населення розрахована політична демагогія та пряма політична брехня?

Україні як країні, що повернулася «до себе», тобто до існування незалежної держави, потрібно було вирішити цивілізаційну проблему: ціннісної розколотості суспільства. Частина населення, приблизно дві третини (згідно з соціологічними опитуваннями), не тільки підтримувала незалежність країни, але й ідею євроінтеграції. Третина населення, яка була русифі-

кована політично та духовно, орієнтувалася на інтеграцію з Росією або на створення якогось «славянського союзу» в складі Росії, України та Білорусі.

Проблему не можна було вирішити шляхом вигнання русифікованого населення. Це було б негуманно. Розпочалися пошуки (успішні та безуспішні) шляхів створення компромісної цілісності, щоб дві частини суспільства примирилися між собою, щоб досягти компромісу, який не суперечить волі більшості населення і дає шанс меншості інтегруватися в суспільство з євроінтеграційною орієнтацією. Адже є такі приклади компромісної цілісності. В США після громадянської війни 1861–1865 рр. та перемоги Півночі вдалося залишитися цілісною державою. В XX столітті повернулися до своєї цілісності В'єтнам та Німеччина. Україні, розколотій всередині себе, доводиться вирішувати подібну проблему шляхом перевиховання частини населення, виховання молодого покоління в дусі патріотизму та євроінтеграції.

В сучасній Україні деякі регіони стали стратегічно депресивними, їхні жителі добровільно погодилися прийняти найгірший за якістю рівень життя, порівняно з іншими регіонами. За низькою якістю житла, їжі, доріг, побутової інфраструктури, повітря і т.д., на жаль, лідирують серед цих депресивних регіонів Донецька та Луганська області, жителі яких вважають умови їхнього життя цілком нормальними і хотіли б поширити свій спосіб мислення та життя на всю Україну. У містах і селах, на думку значної частини жителів цих регіонів, всі повинні жити за нормами соціалістичного способу життя: в однакових будинках і квартирах, однаково (усереднено) одягатися, «любити» Росію, вважати своїх земляків найрозумнішими та найчеснішими, не засуджуючи їх за корупцію та грабежі, бо вони «наші», говорити російською, пити горілку стаканами, пропивати зароблене, а не будувати будинки, квартири, дачі і т.д.

У своєму цивілізаційному розвитку Україна повинна уникати соціальних ризиків і враховувати, що:

1) міра гуманності цивілізації визначається не дозволяючими юридичними та моральними законами, а законами, які щось забороняють;

2) головним у свободі є не можливість сказати «ні», а право і можливість сказати «так» відповідно до права вільного вибору, що не порушує чужий вільний вибір;

3) істина, моральність у політиці – це право говорити те, що думаєш, навіть якщо це не всім подобається, окрім, звісно, брехні та дурості;

4) було б помилкою вважати, що є «чесні» політики; є прагматичні політики, які діють в інтересах народу, як вони їх розуміють; іноді політику не важливо, щоб інші знали, що він думає; головне для нього – знати, що інші думають про нього згідно з його іміджем;

5) єдине, що перевищує політику за цинізмом, – це великий бізнес. Політик у сучасній Україні – це та людина, яка обіцяє побудувати міст там, де немає річки й ущелини;

6) будь-яке суспільство, будь-яка влада лукавлять; суспільство відбілює себе, хоче, щоб про нього думали краще, ніж воно є; влада – обманює народ по-крупному і по дрібницях, прикриваючись демагогією про прозорість, відповідальність; є тільки один механізм контролю над владою – демократія; сила суспільства і влади – в реальній оцінці себе і своїх цілей;

7) авторитаризм, тоталітаризм, деспотизм страшні не тільки зловживаннями владою, а найбільше ігноруванням думки народу, свободи вибору, придушенням політичної ініціативи всюди, крім підтримки влади за указом.

Розглядаючи проблему формування української регіональної цивілізації, не можна оминути проблему Кримського півострова, «історичної» приналежності цієї території.

Пропагандистські штампи про «російський Крим» далекі як від історичної правди, так і від теперішньої реальності. За часів Стародавньої Русі вплив Києва на Крим був великим. Адже не дарма князь Володимир – хреститель Русі сам охрестився (з частиною дружини) у місті Херсонес. Тоді територія Кримського півострова була лимітрофом між Візантією та Стародавньою Руссю, де існували грецькі міста-поліси, поселення русичів та інших народів. Лимітрофність Криму була вигідна всім державам, які здійснювали на його території торгові операції.

Статус Кримського півострова різко змінився, коли його захопили в 1440-х роках кілька орд татаро-монголів (монголи швидко розчинилися серед більш численних татар), що виділилися з Золотої Орди. Офіційно, як держава, Кримське ханство існувало з 1443 по 1783 рік, хоча з 1475 року стало васалом Туреччини (Османської імперії). У період існування Кримського ханства склад населення різко змінився. Щорічно до Криму вивозилися десятки і сотні тисяч українців як «ясир» — захоплених у полон під час татарських набігів або як плата за військову співпрацю татар з Польщею чи Україною. У деякі періоди, згідно з історичними джерелами, співвідношення українців і татар у Криму становило 5:1. При цьому українці були не лише рабами, але й, створюючи поселення, вирощували сільськогосподарську продукцію, займалися тваринництвом для татар, ремеслами і т.д.

У війнах з Туреччиною, коли вирішувалася і доля Кримського ханства, Україна як частина Московії та Російської імперії брала найактивнішу участь і понесла сотні тисяч жертв. Тому Крим став здобутком не лише для колишньої Московії, а для всієї імперії, включаючи колонії.

У радянський період Крим то переходив під юрисдикцію України, то Російської Федерації. За станом на лютий 1954 року Крим знаходився в складі РСФСР і був у жалюгідному стані – з розваленою економікою і більшою частиною депортованого населення. Причиною цього, звісно, була, в першу чергу, війна з фашистською коаліцією. У 1944 році Крим пережив не тільки труднощі, як і всі окуповані фашистською коаліцією радянські території, але й значно обезлюдів. В перші дні війни з Криму було депортовано більше 50 тисяч німців, які жили тут з часів Катерини II та Потьомкіна-Таврійського.

Під час війни втрати серед жителів Криму були великими. А в 1944 році було депортовано ще близько 300 тисяч татар, греків, вірмен, чехів і болгар. У 1944 році в Криму жило всього близько 500 тисяч людей! Спроби відшкодувати втрати населення за рахунок європейської частини Росії через «організований набір» не дали бажаного ефекту з двох причин: 1) сама європейська частина РСФСР під час війни частково обезлюдні-

ла (особливо великі втрати були серед чоловіків); 2) переселені селяни з Північного Сходу Росії та Нечорнозем'я, що господарювали на болотистих і лісистих землях, не могли пристосуватися до специфічних степових і гірських умов Криму, до його специфічної продукції і частково поверталися в свої села. Залишався один вихід – більш активно підключити до відновлення Криму Україну, яка мала сухопутні шляхи до Криму та населення, більш звичне до ведення господарства в степах і горах.

Передача Криму з складу РСФСР до складу УРСР була проведена юридично бездоганно, відповідно до чинного законодавства СРСР. А після розвалу останнього закріплена як міжнародними угодами, так і міждержавним договором між незалежними Україною і Росією. Такі договори зворотної сили не мають, хоча деякі російські політики й намагаються «піднімати кримське питання» під час своїх виборчих кампаній. Тут нічого не поробиш – у пропаганди свої характеристики, дуже далекі від міжнародного права.

До передачі Криму Україні економічний стан області був жахливим. Площі озимої пшениці в Криму у 1940 році становили 447,5 тис. га, а в 1950 – 257,5 тис. га. Площі технічних культур у 1940 році становили 72,9 тис. га, у 1950 – 53,6 тис. га. Різко зменшилися площі під садами і виноградниками. Що вже говорити про врожайність. У 1913 році середній врожай зернових становив 11,2 ц/га, у 1940 – 10,7, а в 1950 — 1,7 ц/га. У порівнянні з 1940 роком до 1950 року різко зменшилася врожайність тютюну з 7 ц/га до 3,3 ц/га; картоплі – з 68,0 ц/га до 35,0 ц/га; овочів з 120 ц/га до 61 ц/га; винограду – з 26,1 ц/га до 11,5 ц/га. Знизилося виробництво молока, м'яса, вовни.

Вивести Кримську область з економічної прірви радянське керівництво доручило Україні за рахунок внутрішніх ресурсів. РСФСР була звільнена від руйнівного тягаря. При цьому слід врахувати, що рішення про передачу Кримської області Україні було прийняте не спонтанно, а ідеологічно та економічно обґрунтовано на вересневому Пленумі ЦК КПРС 1953 року, присвяченому сільському господарству. На цьому Пленумі з доповіддю виступав щойно обраний Першим секрета-

рем ЦК КПРС М. Хрущов (головою Президії ЦК КПРС залишався Г. Маленков, тоді Голова Ради Міністрів). Позиції М. Хрущова в той момент були не надто сильні в керівництві державою. Тому без підтримки старої сталінської гвардії — Маленкова, Молотова, Кагановича, Ворошилова, Булганіна, Жукова, Мікояна це питання не було б вирішене.

Остаточно М. Хрущов переконався в правильності рішення Пленуму ЦК КПРС під час поїздки до Криму глибокої осені 1953 року. Під час цієї поїздки, як пише зять М. Хрущова (тоді дуже впливова людина) журналіст Олексій Аджубей в статті, опублікованій в журналі «Новий час» (№ 6 за 1992 рік), російські переселенці просто обрушилися на М. Хрущова, скаржачись на нестерпні умови життя та роботи, на нестачу житла та продуктів. «Нас сюди пригнали», «картопля тут не росте», «капуста в'яне», «блохи з'їдають», – кричали вони. Після такої «радісної» зустрічі М. Хрущов терміново виїхав до Києва, щоб умовити керівництво республіки на передачу Криму Україні. І вмовив, хоч і з трудом. Кримський обком КПРС та обласна рада вже в січні 1954 року схвалили ініціативу передачі області до складу України.

Після необхідного розгляду «кримського питання» у Верховній Раді СРСР Президія Верховної Ради СРСР 19 лютого 1954 року одноголосно прийняла Указ «Про передачу Кримської області з складу РСФСР до складу Української РСР»: «Беручи до уваги спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські й культурні зв'язки між Кримською областю та Українською РСР, Президія Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік постановляє: затвердити спільну пропозицію Президії Верховної Ради РСФСР та Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської області з складу Російської Радянської Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки». Указ було опубліковано в пресі 27 лютого 1954 року.

Остаточно передача Кримської області до складу України була здійснена Законом, затвердженим Верховною Радою СРСР 26 квітня 1954 року: «Про передачу Кримської області з складу РСФСР до складу Української СРСР. Закон Верховної Ради СРСР».

Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік постановляє:

1. Затвердити Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 року про передачу Кримської області з складу РСФСР до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

2. Внести відповідні зміни до статей 22 і 23 Конституції СРСР».

Тому міфи «про подарунок М. Хрущова Україні» не мають під собою ні економічних, ні політичних, ні юридичних підстав. Звісно, ніхто з тодішніх керівників СРСР, РСФСР і України не міг передбачити історичних наслідків їхнього рішення в умовах розвалу СРСР і здобуття незалежності України та Росії. Але й А. Гітлер не міг передбачити, що, розпочавши війну проти СРСР, він прирече Східну Пруссію на існування як Калінінградську область у складі Росії. Багато військових і мирних територіальних перерозподілів світу стали об'єктивною реальністю існування в межах інших держав, ніж у період початку історіогенезу. США колись також були колонією Великої Британії, Франції і Росії частиною своїх територій. Час змін охоплює людей, держави, цивілізації.

В сучасній політичній науці, особливо в українському контексті, часто з'являється теза, що для збереження хороших відносин з Росією необхідно знімати з дискусій гострі проблеми, які погіршують відносини, і зосереджуватися тільки на питаннях, які об'єднують країни. Особливо, мовляв, небезпечна цивілізаційна проблематика у плані цивілізаційних відмінностей двох країн.

На нашу думку, це абсолютно хибна позиція. Жоден соціальний об'єкт, починаючи від сім'ї і до світової цивілізації, не уникнув криз, замовчуючи проблеми замість їх позначення, дослідження та вирішення. Невирішена проблема, загнана на задній план конфлікту, руйнує цілісність явища, наприклад, сім'ї, колективи, держави тощо. Особливо небезпечний прихований конфлікт у міжцивілізаційному співробітництві, в міжнародних відносинах. «Ховатися під ковдрою» від реальних проблем – це дитяча хвороба інфантилізму. Чи стане світ безпечнішим, якщо ми закриємо очі на суперництво ісламу та християнства?

Чи сприятиме це зміцненню суверенітету та безпеки України, якщо не висвітлювати, не аналізувати, не вирішувати протиріччя в інтересах України та Росії або хоча б в інтересах їхніх влад? Звісно, ні?

Росія – стратегічний партнер України не лише в економічному, але й в політичному відношенні, як ключовий гравець Євразії від України до Китаю. При цьому не слід знижувати історичну вагу того факту, що це була колишня метрополія колоніальної імперії, з якою Україна пов'язана масою культурних, інформаційних, історичних і міжособистісних зв'язків. І, розглядаючи майбутнє України як регіональної цивілізації, ми не повинні ігнорувати російський фактор ні в плані збереження українського суверенітету, ні в плані економічної, військової та інших видів національної безпеки. Особливо враховуючи ідеологію відновлення Російської імперії та домінування в так званому «русском мире», яке підтримується не лише російським державою, але й Російською православною церквою, виступаючою ідеологічним та політичним агентом російської держави.

Водночас треба враховувати фактор внутрішньої нестабільності самої Росії. За останні двадцять років російській владі і елітам не вдалося сформувати загальнонаціональну ідентичність. І такі регіональні групи населення, як далекосхідники, сибіряки, уральці вважають себе чимось відмінним від москвичів. Недарма в середині 90-х років XX століття з'явилися проекти Далекосхідної, Сибірської, Уральської республік. Тим більше не прості відносини Москви з Якутськом, Татарією, Башкортостаном, Чечнею і іншими автономіями, навіть з Петербургом. З історії ж внутрішньо нестабільних держав відомо, що внутрішня консолідація нації відбувається більш успішно, коли є чітко визначений «зовнішній ворог». В цій ролі побували всі країни Балтії, Україна, Грузія. Кого обере російська влада на роль «зовнішнього ворога» найближчим часом, покаже час.

Найбільш цікавими в цьому плані є взаємини Росії та Німеччини. По-перше, в російському суспільстві функціонує міф, що Німеччина – «історичний ворог» Росії. Достатньо для розуміння цього міфу прочитати російські шкільні підручни-

ки з історії, де трактуються протистояння двох етносів від «Льодового побоїща» (1242 р.) до кінця «холодної війни» (1989–1991 рр.), коли ФРН інтерпретувалася як реваншистська держава, «передовий загін» НАТО у протистоянні з СРСР. По-друге, у сучасної Росії залишився «останній ідеологічний патрон» – Велика перемога у «Вітчизняній війні» 1941–1945 рр. з німецьким «фашизмом» (хоча в Німеччині був не фашизм, як в Італії, а нацизм). Ця перемога подається виключно як перемога «російського народу», мільйони жертв війни з боку України, Білорусі та інших «союзних» республік зняті з історичних рахунків. В ситуації, коли інші ознаки «величі» Росії — Ленін, Сталін, Берія, Брежнєв, Андропов, побудова комунізму і т.д. виявилися фальшивими, залишилася тільки «Велика перемога». Як ніби Гітлер і Сталін не однаково винні в розв'язанні Другої світової війни. По-третє, Росія та СРСР неодноразово вторгалися в інші країни, і єдине вторгнення на територію СРСР дозволяє грати роль історичної жертви і щороку 9 травня розпалювати національно-патріотичний психоз щодо німецьких агресорів. Так, дійсно, агресія була, великі жертви, в яких винні Сталін та його сподвижники разом з Гітлером, були. Була й перемога у Другій світовій війні, і поразка в третій «холодній» війні. Так не пора чи Росії, як це зробив увесь світ, пам'ятати про підсумки Другої світової війни, але жити відповідно до нових історичних реалій, включаючи «нову дружбу» Німеччини та Росії.

На жаль, Росії не тільки не вдалося зміцнити національну ідентичність, але й не вдалося здійснити стратегічний курс на лібералізацію суспільного життя і приєднатися до глобального Заходу як рівноправний партнер у побудові глобальної цивілізації на основі демократії та взаємовигідного співробітництва. Росія вже більше п'ятнадцяти років сповідує принципи ксенофобії, сповідує міф держави, оточеної ворогами, і бачить своїм головним ворогом США. Це може обернутися таким же грандіозним прорахунком, як і дружба з Гітлером у 1939–1941 роках.

Створюється враження, що модернізація Росії зупинилася і політична влада шукає в минулому Росії та СРСР рецепти розвитку країни та управління цим аморфним державним утворенням. Такий підхід може виявитися неефективним. Тради-

ція, особливо консервативна, задушить новації, змусить суспільство обертатися в «колі традицій». А це небезпечне коло, яке спочатку веде до стагнації суспільного розвитку, а потім і до занепаду суспільства, країни.

При цьому ми не ігноруємо позитивної ролі традицій, які зберігають «незмінний фундамент» цивілізації, держави, інститутів суспільства, в тому числі такого інституту, як родина. Проблема лише в тому, на якій основі сформовані традиції і що вони «зберігають».

Вчені часто нехтують роллю релігій та ідеологій у формуванні традицій. Чомусь вважається, що традиції формуються на основі досвіду, що враховує феномен повторюваності подій, зразків мислення і поведінки.

Так, традиції багато в чому залежать від об'єктивних обставин. Якщо англієць голиться і вмивається з закритою пробкою, то ця традиція виникла тому, що потрібно було носити воду в дім із джерел, і вода була цінністю. Традиція діє і зараз, коли вже є водопровід у кожну квартиру.

Для росіянина це прояв дикості. Російські городища і села будували на берегах річок і струмків, для них колодязь, криниця на подвір'ї – норма. Тому поголитися, вмитися на подвір'ї, на «вільній воді» – норма. Він і зараз голиться і умивається з відкритим краном, тобто з проточною водою. Але це в побуті, в процесі функціонування простих традицій.

Складні ж суспільні традиції часто закладаються цілеспрямовано, за допомогою релігії, ідеологій, законодавства, церемоніалу тощо. Наприклад, як були закладені традиції корупції в самій Росії і на колоніальних територіях? Російська імперія не мала такої відлагодженої системи збору податків, як Римська імперія і її спадкоємці, де влада суворо стежила, щоб податки були зібрані і відправлені в казну держави. Звісно, тут теж були зловживання. В Стародавній Русі також існувала чітка система податків – «по людях», «по димах (по пічках)» тощо. Князь Ігор вирішивши стати корупціонером, зібрати подвійний податок і втратив за це голову.

Московщина сприйняла корупційну систему збору податків у татаро-монголів. Великий князь, а потім цар, віддавав

«вотчину» боярину чи дворянину на відкуп. Подай в державну казну певну суму грошей з вотчини, що перевищує встановлену норму, – це твоє, і зарплата, і «приварок». Чиновники в вотчинах зарплату часто отримували символічну. А формували свій дохід корупційним способом – за кожен «папірець», за кожне рішення – плати чиновнику (а він частину доходу платить начальнику, начальник своєму начальнику і так далі до «самого верху»). Тому й сформувалася багатовікова традиція корупції. Більшовики спочатку зламали цю традицію, але потім вона відродилася за часів «брежнєвщини» і розцвітла після розпаду СРСР. Підтвердилися слова В. Леніна – традиція – страшна сила.

Спроба першого президента Росії Б. Єльцина дати більше повноважень регіонам, в пориві спроб демократизувати Росію, призвела до швидкої дезінтеграції, що призвело до війни в Чечні. Незабаром Б. Єльцин зняв лозунг суверенізації регіонів з політичної порядку денного, але руйнівні наслідки реалізації такого одностороннього лозунга усували вже його політичні спадкоємці.

Досить успішне подолання на початку 2000-х років загрози швидкого розпаду російської держави, яке тоді здійснювалося російським керівництвом на чолі з В. Путіним (до речі, стратегія і тактика приведення до влади мало відомого представника служб національної безпеки досі практично не досліджена), призвела до передбачених наслідків: жертвою стали перспективи системної суспільної модернізації та демократичний процес. Така суспільна модернізація, про яку говорив колишній президент Росії, а тепер її прем'єр-міністр Д. Медведєв, – це не системна модернізація, а спроба економічної і науково-технічної модернізації. Без політичної модернізації Росія буде частковою, малопродуктивною і швидко стане бюрократизованою та корумпованою в інтересах якоїсь владно-фінансової групи.

Насправді відкат до традицій радянського авторитаризму і царизму, за підтримки церкви, призвів до чергової в російській історії містифікації та імітації реформ – контрреформ. Створення федеральних округів, щоб обмежити права автоно-

мії, скорочення кількості суб'єктів Російської Федерації за рахунок включення деяких автономій в адміністративні суб'єкти (краї, області), скасування виборів губернатора тощо, збереження радянської символіки в гімні, проголошення неоімперського курсу в державній ідеології, квазіізоляціонізм і кероване протистояння з НАТО і США, проголошення пострадянського простору зоною привілейованих інтересів Росії (2008 р.), фактична реабілітація І. Сталіна (він майже став національним символом в результаті електронного голосування всього електронноозброєного населення Росії в 2009 році) – все це створило конгломерат «реформ – контрреформ», який і визначає специфіку сучасної російської держави – ізоляціоністську державу з авторитарною владою та «управляємою» (а отже – мертвою демократією). А хто є президентом Росії – В. Путін, Д. Медведєв чи хтось інший – це не має значення. Це лише портрет на обкладинці книги, як на обкладинках детективів – напівоголена красуня з пістолетом, яка не має відношення до змісту книги.

Зміни у владі Росії, в ідеології і політиці супроводжувались економічними і соціальними зрушеннями. Незважаючи на величезні запаси нафти, газу, ціни на енергоносії в середині країни виросли більш ніж у десять разів. Можна лише уявити, які надприбутки отримали нафтові і газові компанії на власних громадянах. Росія закуповує за кордоном величезні маси продовольства, одягу, взуття. Автомобілі і західне побутове обладнання заполонили російський ринок. Електроніка, оптика, верстати тощо в Росії майже не виробляються. Щоб не перераховувати далі, слід зробити логічний висновок: Росія стала класичною відсталою в технологічному відношенні країною. На зовнішній ринок вона постачає сировину, а натомість отримує готову продукцію Заходу, Китаю, Гонконгу, Південної Кореї тощо. Відсутність політичної модернізації, науково-технічної революції призвела до того, що Росія відстала в політичному і технологічному відношенні від цивілізованого світу на цілі етапи або назавжди.

Водночас влада Росії має значний потенціал впливу на внутрішні та міжнародні справи, маючи ресурси.

По-перше, створений ще за часів СРСР ядерний потенціал, в умовах, коли Україна, Казахстан і Білорусь добровільно відмовилися від ядерної зброї та передали її Росії, дозволяє російській владі використовувати ядерний потенціал як військовий та політичний важелі залякування народів, а громадянам Росії відчувати себе «великим народом», що відповідає їхній психології. Вони готові ходити голодними, голими та хворими, але почувати себе «великодержавними». Цим вони радикально відрізняються від західноєвропейців та українців, для яких безпосередні життєві умови сім'ї є на першому місці.

По-друге, продаж сировини (нафти, газу, алюмінію, міді, алмазів тощо) забезпечує такі державні доходи, які дозволяють підтримувати більш-менш задовільний рівень життя більшості населення Росії. Ми наголошуємо на більшості населення, оскільки олігархічні групи та влада Росії живуть розкішно за рахунок не тільки продажу виробничих ресурсів, а й експлуатації дешевої робочої сили. Експлуатація дешевої робочої сили – величезний ресурс економічної та політичної влади всіх пострадянських держав. В одних країнах це робиться відкрито і цинічно, в інших — маскується.

По-третє, створення задовільних умов життя, за російськими мірками, а не за цивілізаційними, визначеними ООН, дозволяє російській владі проводити антидемократичну політику обмеження політичних свобод. Населення, століттями привчене до деспотії, без протестів сприймає ці обмеження, демонструючи єдність великодержавного мислення з владою, погоджується з домінуванням однієї партії («Єдина Росія»). Тим більше, що зберігається формальна багатопартійність, ілюзію якої допомагають підтримувати партії-сателіти. Завдяки контролю над суспільною свідомістю населення, перш за все через ЗМІ, здійснюється комплексна програма ідеологічної індоктринації населення міфами історичної виправданості та столітньої спадкоємності імперського курсу Росії, героїзації царів і генералів Росії, які придушували свободи як в самій імперії, так і за її межами, привласнення результатів «Великої перемоги», героїзації чекістів, які знищили в ГУЛАГу десятки мільйонів громадян СРСР, розстріляли сотні тисяч гро-

мадян країн «соціалістичної співдружності» та «інтернаціоналістів».

По-четверте, у 2000-ті роки російська влада провела успішну кампанію деполітизації олігархів, частково витіснивши їх за межі Росії, частково посадивши їх у в'язниці. Решта олігархів слухняно виконує команди Кремля. Таким чином була нейтралізована ліберальна опозиція. Одночасно під контроль взято комуністів, «Справедливу Росію», ліберал-демократів та інші маріонеткові партії. Була закладена законодавча база політичних репресій, щоб «мочити в сортирі» (слова В.Путіна) всіх опонентів влади, як в автономіях, так і на всеросійському рівні.

По-п'яте, у 2000-ні роки була переглянута стратегія тиску на пострадянські країни. В умовах, коли економічний тиск, зокрема нафтово-газова війна, не давав очікуваного ефекту, Росія перейшла до звичної стратегії військової агресії. Вперше пряма агресія була здійснена проти Грузії 8 серпня 2008 року. Загроза військової агресії постійно використовується проти України. Це підштовхнуло спочатку балтійські країни сховатися під захист НАТО. Те саме з часом зроблять Грузія та Україна.

По-шосте, у 2008 році в Росії був сформований специфічний режим — «тандемократія». Формально президентом Росії був обраний Д. Медведєв, а В. Путін став прем'єр-міністром. Але В. Путін залишився лідером влади, залишивши Д. Медведєва декоративною політичною фігурою. Але в будь-якої декоративної політичної фігури, яка отримала реальні повноваження, закономірно виникають політичні амбіції, як і у їх «команд». У 2008–2011 роках загострилися протиріччя як між Д. Медведєвим і В. Путіним, так і між «командами». Особисті рейтинги лідерів вирівнялися, і питання повернення В. Путіна на президентський пост стало проблемним. Тим більше, що ряд впливових країн Заходу вважали Д. Медведєва більш ліберальним і не хотіли б повернення «на трон» відкрито автократичного В. Путіна. Хоча в сучасній Росії особистісний фактор протистояння політиків не призведе до суттєвої корекції внутрішньополітичних і зовнішньополітичних курсів. Тому В.Путін повернувся на пост президента Росії, припинивши всі розмови про демократизацію.

Вищезгадані фактори показують, що в Росії відбулося повернення в м'якшій формі до автократії, при цьому без помітного протесту з боку еліт і більшості народу. У зовнішній політиці сформувалася стратегія: «Домінувати в СНД, зміцнювати зв'язки з ЄС (передусім з Німеччиною та Францією) і проводити «м'яку» або «жорстку» конфронтаційну політику з США», східний вектор зовнішньої політики, як відносно самостійний, стабілізувати за рахунок участі в ряді ініціатив, до яких будуть залучені Китай і Японія. Якщо західний та СНДівський вектори Росії в значній мірі вдалося реалізувати, то східний практично не реалізовано. Китай використав «східні ініціативи» Росії, зокрема Шанхайську організацію співпраці, зміцнив свій вплив у регіоні та світі і розпочав повзучу, мирну колонізацію Далекого Сходу та частини Сибіру. Така стратегія Китаю, при загальній військовій слабкості Росії, і особливо на Далекому Сході та в Сибіру, виглядає цілком перспективною для Китаю. Слов'янське населення цих регіонів розуміє це і масово мігрує в європейську частину Росії. Саме тому економічна еліта Росії динамічно інтегрується в західне співтовариство, переводячи туди свої капітали. Україна в цій ситуації розглядається як засіб такої інтеграції: частина капіталів переводиться через Україну. Звісно, створенню такої ситуації в Росії і навколо Росії допомагали три могутніх гравці.

По-перше, після приходу до влади в США Б. Обами була проведена тонка гра «перезавантаження відносин з Росією» заради укладення нового договору по СНО (стратегічним наступальним озброєнням). Цей договір, зменшивши кількість стратегічних ракет та бомбардувальників, а також ядерних боєголовок, зрівняв їх кількість у США та Росії, дав остаточну перевагу США. Справа в тому, що ядерні озброєння США більш мобільні та ефективні завдяки першості в галузі електроніки, ракетобудування та авіабудування. У Росії — в основному малопрактичні рідинні ракети, а проект твердопаливної ракети «Булава» Росія не може реалізувати вже більше двадцяти років, «Булава» вибухає, летить куди завгодно, тільки не в ціль, і її перспективи туманні. Будівництво літаків, ядерних підводних човнів, авіаносців в США настільки перевищує Росію, що

розрив уже не може бути подоланий в принципі. Авіабудування США настільки швидко прогресує, що не тільки перевищує в рази російське у військовій сфері, але й американські літаки витіснили російські й з внутрішнього ринку Росії. Завдяки розвитку електроніки та нових інформаційних технологій (в тому числі супутникових) США створили високоточну звичайну зброю, яка за ефективністю багаторазово перевищує російську. Вони підійшли до порогу, коли можна вести неядерні війни з надзвичайно низьким рівнем втрат серед людського потенціалу. Тому США, слідом за перемогою в «холодній війні», остаточно виграли гонку озброєнь. Росії в цих умовах потрібно шукати не приводи для військової конфронтації з США, а військове співробітництво, щоб зберегти свої території від посягань з боку «третіх сил». Недарма Росія змушена купувати кораблі-вертольотоносці «Містраль» у Франції.

По-друге, Європейський Союз та Європейська частина членів НАТО втягнули Росію в таке тісне співробітництво, що не стільки Росія може шантажувати ЄС відмовою постачати енергоносії (ЄС відпрацьовує альтернативні шляхи постачання енергоносіїв), скільки ЄС своєю відмовою споживати російські енергоносії може за лічені тижні зруйнувати економічну основу Росії як держави та цивілізації. Росія задихнеться в своєму газі, оскільки не зможе заглушити газові свердловини, і буде залита своєю ж нафтою, оскільки її буде ніде зберігати. Без грошових потоків із Заходу фінансова система Росії повалиться за кілька днів. Тому ще невідомо, з якою довгостроковою метою Німеччина «дружить» з Росією?

По-третє, Китай за останні тридцять років настільки потужно збільшив свій економічний, фінансовий та політичний вплив, прив'язуючи Росію для обслуговування своїх глобальних і регіональних інтересів, що в будь-який момент може дезорганізувати економіку Далекого Сходу та частини Сибіру. Зважаючи на більш ніж десятикратну військову перевагу в цих регіонах, Китай може відрізати ці регіони від Росії, а потім і окупувати. Цікаво, звідки Росія візьме ресурси для протидії такій стратегії? Нанесе ядерні удари по своїй території або звернеться до США за допомогою?

Таким чином, деякі перемоги правлячого режиму всередині країни та тактичні вигоди від продажу ресурсів зовсім не вирішили стратегічних проблем Росії. Внутрішньополітична ситуація стабілізована за більшовицьким зразком. Але ми знаємо ціну й наслідки такої стабілізації. Зовнішньополітичних тріумфів Росії, за винятком неоднозначних результатів вторгнення в Грузію, не видно. В цілому Росія, хоча й прагне, але не може повернути собі втрачені глобальні позиції, концентруючись на протидії «розпаду регіонів» та латанні дірок по периметру кордонів. В економічному та фінансовому плані вона повністю залежить від своїх зовнішніх партнерів, без яких не може ані нагодувати, ані одягти своїх громадян.

Ключовим завданням влади Росії є приборкання і підкорення України та Білорусі, щоб збільшити «слов'янський потенціал» імперії. Без досягнення цієї мети всі надії на відродження імперії та утримання азіатської частини Росії зруйнуються. Тим більше, що Казахстан як стратегічний союзник із значною частиною слов'янського населення втрачено. Сьогодні Казахстан став стратегічним союзником Китаю, хоча і боїться захоплення частини своїх територій, а слов'янське населення «вичавлюється» з Казахстану, куди активно повертаються казахи з країн СНД.

Російська політика щодо України в цивілізаційному та антицивілізаційному вимірі. Деякі аналітики не зовсім чітко розуміють, чому замість концепції «Союзу слов'янських держав», де навіть перенесення столиці такого «союзу» в Київ розглядалося як цілком прийнятне, з'явилася російська ідеолого-політична концепція «русского мира». У цій концепції, до пропаганди якої долучилася й Руська православна церква, немає нічого нового. По-перше, реанімована стара імперська ідея існування «єдиного російського світу» на чолі з Росією. Право на існування України та Білорусі як регіональних цивілізацій ця концепція заперечує безапеляційно. Одночасно заперечується право цих цивілізацій на власну мову, культуру, специфіку способу життя тощо. По-друге, ставиться задача домінування Руської православної церкви в «русском мире», щоб не допустити створення національних церков. Таким чи-

ном, з'являється об'єднувальна «православна ідея». По-третє, стратегія – знову зібрати Росію, Україну, Білорусь у якийсь «союз», це не лише спосіб вирішення демографічної проблеми, але й відправити українських та білоруських хлопців на далекосхідні та сибірські рубежі Росії, забезпечити стійке сполучення з ЄС через територію України та Білорусі, використати їхні землі в умовах продовольчої кризи тощо. Тобто – забезпечити військовий і економічний потенціал відродження імперії.

До 2005 року Росія не мала цілісної політики щодо України. «Помаранчеві потрясіння» в Україні під час президентських виборів 2004–2005 рр. змусили всі гілки влади Росії об'єднатися в розробці та проведенні такої політики, хоча керівництво цими процесами взяла адміністрація президента. Був розроблений комплекс заходів політичного, економічного, інформаційного впливу на Україну, щоб змінити керівництво країни та змінити курс країни з прозахідного вектора на проросійський. Цей вплив, в першу чергу, був спрямований на обрання проросійського президента та зміну політики президента України. Але ця стратегія не була повністю реалізована.

В цій ситуації виникають нові завдання, покликані зупинити всі види агресії Росії проти України.

При цьому не варто помилятися, що орієнтація на нейтралітет зупинить економічну, політичну, інформаційну та інші види агресії Росії. Росія ніколи не дотримувалася договорів «про вічний мир», «про нейтралітет» тощо. Чи зупинив нейтральний статус Афганістану вторгнення радянських військ? А вторгнення в Фінляндію в 1939 році тощо.

По-перше, одностороннє проголошення нейтралітету Україною – це пуста декларація, що ні до чого не зобов'язує потенційного агресора. Нейтралітет оформлюється інакше. Він має бути визнаний ООН і гарантований головними військово-політичними гравцями світу. Якби питання нейтралітету ставилося серйозно, то треба було б ініціювати скликання міжнародної конференції для підготовки договору про його міжнародні гарантії, де державами-гарантами виступали б хоча б постійні члени Ради Безпеки ООН, з застосуванням заходів військового захисту нейтралітету.

По-друге, Росія за жодних умов не погодиться брати участь у такому договорі, оскільки оголосила пострадянський простір, за винятком країн Балтії, які стали членами НАТО, зоною своїх виключних «життєвих інтересів», претендуючи на його повний патронаж. Тому єдина реальна гарантія незалежності України – це вступ до НАТО. Якщо хтось з українських політиків цього не розуміє, то або через дурість, або через злочинний умисел проти незалежності України.

По-третє, на дуже низькому рівні знаходиться історична відповідальність українського народу за свою долю. Продаючи свої голоси на виборах, при цьому часто антиукраїнським політикам, перебуваючи в полоні міфів «про дружбу народів», «слав'янське братство» тощо, ігноруючи історичний досвід топтання Росією цих принципів-привидів, значна частина населення України віддає свою долю в руки історичного випадку або потенційного агресора.

Сучасна українська держава, якщо вона ставить мету збереження української регіональної цивілізації, повинна враховувати прогнози експертів про економічну та політичну перебудову світу, про можливі «великі потрясіння» в Росії, яка намагається знову взяти на себе тягар «великої імперії».

Спочатку зупинимося на гіпотезі «відродження великої імперії Росії». Ця гіпотеза, на нашу думку, ілюзорна через низку факторів: демографічна криза в Росії, особливо в сфері слов'янського населення, нездатність Росії до політичної та економічної модернізації, авторитаризм у системі управління, нераціональне використання (і розкрадання) природних ресурсів, деградація системи освіти та науки тощо. Навпаки, вплив Росії у світі буде невпинно слабшати.

Російська імперія (і СРСР як її змінена форма) була могутньою державою зовсім не за рахунок могутності свого демографічного, політичного та економічного центру – Московії (Московського царства), а за рахунок експансії – втягування в себе України, Білорусії, країн Балтії, Польщі, Фінляндії, країн Кавказу, Центральної Азії, захоплення Сибіру, Далекого Сходу. Русифікуючи інші народи, захоплюючи їх природні ресурси,

Російська імперія нарощувала свою військову та економічну потужність, стала жандармом не лише Європи, а й Азії, Кавказу. Як будь-яка імперія, вона трималася на військовій силі. Україна, Білорусія, країни Балтії примножили військову силу Росії.

Занепад Російської імперії почався не з онімечування імперії, імператорської родини (роду), не з поразок у Першій світовій війні. Це був проміжний етап. Процес занепаду імперії почався раніше – з часів неможливості утримати Аляску, з бездарно-безглуздих Кавказьких воєн, з програшу Кримської війни, з польських повстань, які жорстоко придушували талановиті й безпринципні полководці – російський Суворов, українець Паскевич та інші, з програшу російсько-японської війни. Падіння імперії в 1917 році було закономірним фіналом. Більшовики відродили імперію ціною десятків мільйонів людей у громадянській війні, під час великого терору. Навіть змогли її врятувати під час Другої світової війни, яку самі ж і спровокували. І знову ціною десятків мільйонів людських життів, не вміючи воювати, але вміючи устилати трупами свої та європейські території.

Радянський варіант імперії, а точніше сказати – більшовицький, тримався на тій самій основі – військовій силі, репресіях і страху. Стрижнем цієї імперії була більшовицька партія. Коли вона ослабла, коли відкривалася вся брехня більшовицької ідеології та політики, коли стала зрозумілою неефективність тоталітарної економіки, – Російська імперія остаточно розвалилася. На її місці виникла Російська авторитарно-олігархічна держава та ряд демократичних, напівдемократичних, авторитарно-олігархічних держав.

Зараз російська влада намагається «склеїти» хоча б мінімальну імперію з уламків СРСР шляхом неприродних «союзних, конфедеративних держав», «оборонних союзів», «митних союзів» тощо. Але цей процес скоріше негативний за результатами, ніж позитивний.

Росію практично витіснили з Кавказу, де вона чіпляється за сурогати «державності» і веде перманентну війну проти своїх же регіональних суб'єктів. Україна, ставши незалежною, як

вогню боїться будь-яких «інтеграційних проєктів», країни Балтії приєдналися до Європейського Союзу, Білорусь і Казахстан граються в «кота і мишку». Загалом країни Центральної Азії не бачать сенсу в інтеграції з Росією. Вони ведуть свою азіатську політику з сусідами, ЄС і США. Можна сказати, що Росію активно витісняють із Центральної Азії.

І справа не тільки в тому, що Росія втратила на пострадянському просторі роль глобального інвестора, програвши економічне змагання глобальним західним компаніям, Китаю, ЄС, Японії, Туреччині. Дається взнаки також національна ментальність – психологічний фактор. Народи колоній не можуть пробачити Росії великодержавного шовінізму, придушення спротиву корінних народів при військових захопленнях і спробах звільнитися в 1917–1930 рр., жорстокої русифікації, войовничого атеїзму.

Цю проблему можна поставити лише в теоретико-прогностичному плані: Росія погодиться з таким повільним уходом з пострадянських країн чи в відчаї звернеться до сценаріїв «другого Афганістану»? Ймовірність другого варіанту тиску на пострадянські держави демонструє остання російсько-грузинська війна 2008 року, коли під приводом захисту інтересів Південної Осетії (до речі, грузинської автономії) російські війська вторглися до Грузії. Не має юридичних і моральних підстав для присутності російських військ в Таджикистані, Киргизії та деяких інших країнах. З заміною режимів, сформованих із «радянсько-партійних» кадрів, нові еліти все більше цілеспрямовано починають проводити антиросійську політику. Також слід враховувати, що вторгнення Росії в Центральну Азію безперспективне і з військової точки зору. Росія вже п'ятнадцять років не може завершити Кавказьку війну. Куди ж їй воювати в пустелях і горах.

Ще більшою загрозою для Росії можуть стати «кольорові революції» в Центральній Азії за типом деяких пострадянських і північноафриканських. Кланово-олігархічні режими в Центральній Азії призвели до вражаючого майнового розшарування, до жорстокої політичної та економічної війни кланів. Наприклад, Киргизстан кілька разів вибухав бунтами, які

призводили до заміни політичних режимів. Не за горами такі ж вибухи в інших країнах. Росії не варто сподіватися, що нові режими будуть проросійськими, особливо якщо до влади прийдуть релігійні фундаменталісти. Навпаки, нові історичні образи спливуть на політичну поверхню.

Навіть не революції, а зміна режимів можуть стимулювати антиросійські настрої. Вже сьогодні росіян витісняють з політичних і господарських посад, різко скорочено викладання російської мови в школах і вузах, ця мова витісняється з політичного і господарського спілкування, зате активно вводиться англійська. Це знак ціннісної переорієнтації Центральноазіатських країн. Ще більш очевидний знак мовної переорієнтації. Модернізація промисловості, сервісу здійснюється на західних і південноазіатських технологіях. Росія навіть не розглядається як конкурент цим технологіям, їй просто нічого запропонувати, крім не зовсім комфортних (без клімат-контролю) і з поганою обчислювальною технікою танків, літаків з поганою електронікою. Самовари в Центральній Азії випускають свої.

Крім того, втраті позицій Росії на пострадянському просторі сприяє процес глобалізації. Це не XVIII–XIX століття, коли світ майже не знав про агресію цієї країни в Сибіру, на Далекому Сході, Центральній Азії і на Кавказі. Про це знало вузьке коло політиків, промисловців, фінансистів. У сучасному глобалізованому світі така ситуація неможлива. Вторгнення російських танкових колон в Грузію дивився весь світ через супутникове телебачення. А аналітики і генерали НАТО через військові супутники не тільки відстежували рух цих колон, польоти літаків, але і рухи штабних машин, командних пунктів тощо. І могли в будь-який момент нейтралізувати (м'яко кажучи) цю безумну операцію, страшну для Грузії, але лише політично провокаційну для НАТО. Просто цього разу НАТО зробило останнє попередження Росії. Наступного разу такі дії Росії можуть бути покарані повністю: військовим ударом, економічною та політичною блокадою тощо. Через 10–15 років Європа зможе обходитися без російського газу, а Росія ще більше буде залежати як від Заходу, так і від Китаю.

Пострадянський простір, особливо звільнившись від колоніальної залежності, став полем зіткнення більш могутніх сил. Китай, США, ЄС мають свої інтереси в відносинах з цими країнами. Навіть країни з меншим фінансовим і військовим потенціалом – Іран, Туреччина, Індія, Південна Корея і деякі інші ведуть на пострадянському просторі «свої ігри». Це ігри «титанів», «героїв», «злодіїв» і «карликів». Глобальні, регіональні цивілізації стикаються, конкурують, співпрацюють або віддаються на владарювання гегемонів.

Українській регіональній цивілізації слід враховувати і падіння впливу в світі Росії та ЄС, і наступаючий кінець світової гегемонії США, що розірвали свій економічний організм в надмірних зусиллях вирішити долі світу, і зростаючу не по дням, а по годинах могутність Китаю і «зростаючі зірки» – Індію та Бразилію і так далі.

Важко прогнозувати майбутні відносини (а можливо й конфлікти) Китаю, США, Росії, Індії та їхній вплив на долю України. Але й пасивно чекати «з моря погоди» теж не можна. Необхідно розробляти моделі взаємин із гігантами та сусідами, стратегію і тактику «входження» в об'єднану Європу та реалізовувати їх на практиці. Наприклад, китайська стратегія наразі має інвестиційно-економічний характер. Для України, яка знаходиться далеко від Китаю, відкриваються хороші перспективи використовувати цю стратегію у своїх інтересах, не піддаючись впливу антикитайської риторики російських експертів. Для Росії це одні загрози безпеці, для України – зовсім інші. Незрозумілою виглядає і повільність України у налагодженні взаємовигідних відносин із країнами Центральної Азії, які переживають економічний бум, частково зумовлений економічним відходом Росії та економічною експансією Китаю і США. Швидке зростання рівня життя в країнах Центральної Азії відкриває великі перспективи для українського експорту, особливо зерна.

Усі моделі майбутнього України залежать від її нинішнього стану економіки, політики, культури, науки та освіти. По-перше, неможливо будувати прогресивні моделі в умовах перманентної кризи всієї суспільної системи. За таких умов насе-

лення й надалі скорочуватиметься, адже все більше українців виїжджатимуть за кордон у країни, де умови життя кращі. По-друге, політичні й ділові якості української влади постійно погіршуються. Особливо яскраво це помітно на прикладі президентів України. Перший президент – Л. Кравчук був перехідною політичною фігурою, але політично освіченою і, попри своє комуністичне минуле, чітко дотримувався курсу на євроінтеграцію та демократизацію країни. В умовах розпаду держави, економічної та політичної системи багато його ініціатив залишилися нереалізованими, а падіння рівня життя населення, хоча це був об'єктивний процес, стало чинником завершення його політичної кар'єри. Другий президент – Л. Кучма виявив себе талановитим будівником олігархічного режиму, але шанс для повернення до демократії та підвищення рівня життя залишався. Третій Президент – В. Ющенко прийшов до влади на хвилі сподівань на відновлення соціальної справедливості, демократії, економічного зростання та динамічної євроінтеграції. Але він виявився самозакоханим, неефективним керівником олігархічної держави, створеної його попередником. Він зруйнував надію українців на «світле майбутнє». Проте навіть після нього ще залишалися шанси на євроінтеграцію, демократизацію та економічний прогрес. Четвертий Президент – В. Янукович трансформував олігархічну, корумповану державу на криміналізовану. Якщо олігархічна держава зберігає потенціал до позитивної еволюції, то корумпована й криміналізована веде до політичного та економічного глухого кута. У цьому випадку добре хоча б те, що риси авторитаризму не мають тенденції до укорінення, як у деяких пострадянських країнах.

Тому українське суспільство зберігає потенціал оновлення навіть мирним шляхом перевиборів. Історія показує, що режими, подібні до сучасного українського, швидко розвалюються як шляхом еволюції, так і революції. Симптоми назрівання соціальної ненависті до всіх гілок влади очевидні, про це свідчать усі соціологічні дослідження. Звісно, слабкість неорганізованої опозиції дає владі шанс протриматися ще деякий час. Але, як показали події в Україні наприкінці 2004 року,

у будь-який момент народний протест може визначити лідера, навіть ситуативного.

Якщо більшість не хоче жити в суспільстві соціальної несправедливості, то воно буде прагнути знайти собі нового кумира, хай навіть тимчасового, якого вважатиме рятівником. Згодом більшість може в ньому розчаруватися. Але це буде потім. Юлії Цезарі, Наполеони, Гітлери, Леніни, Троцькі, Сталіни, Брежнєви, Кучми, Ющенки можуть мати різні результати своєї діяльності. Але у певний історичний момент вони стають лідерами країн і змінюють їх у кращий чи гірший бік, а потім зникають у небуття — чи то від рук Брутів, чи тому, що народ прозріває. А XX століття має ще одну особливість – країни-гегемони можуть військовими, фінансово-економічними чи політичними засобами відправляти в небуття небажані режими і небажаних лідерів. Режими, що ведуть свої країни до краху, вчора ще здавалися сильними й непорушними, раптом руйнуються, а їхні лідери або гинуть (Каддафі), або опиняються на лаві підсудних національних чи міжнародних судів. Українським політикам, олігархам, так званим «правоохоронцям», варто було б це враховувати. Навіть Росії може набриднути приймати українських утікачів від суду.

Світ змінюється швидко і не завжди передбачувано. Громадські закони, які прославляв марксизм-ленінізм, не завжди існують об'єктивно. Крах соціалістичної системи, ілюзорність «комуністичної цивілізації» показують, що штучно вигадані закони суспільного розвитку переписує сама історія, люди своїми діями. Так і з цивілізаціями. Частина цивілізацій існує паралельно, частина цивілізацій виростає з попередніх і замінюється наступними.

Наприклад, українська та російська цивілізації існують паралельно. Хоча в них є спільне джерело – Стародавня Русь, але це суттєво різні цивілізації. Українська регіональна цивілізація не має чіткої послідовності форм існування, її розвиток переривався, відновлювався, сповільнювався, поки вона не постала у вигляді незалежної України. Російська регіональна цивілізація, виникнувши як військово-станова політична організація на колоніальних територіях, залишалась, по суті,

традиційною, хоча форми правління також змінювались. Навіть більшовицька держава залишалась військово-становою політичною організацією, хоча правлячий клас змінився. Як і раніше, держава безжально експлуатувала свій народ. Тепер російська держава повертається до імперської форми.

Українська регіональна цивілізація «пішла» з євразійської імперії і поспіхом шукає для себе форму цивілізаційного існування. Дуже хочеться «стати Європою» в економічному, політичному, правовому сенсах. Але соціальна зрілість нації поки що не дозволяє реалізувати цю мету. Водночас мета, слава Богу, «не скасовується» ані законами, ані громадською думкою.

Одночасно в Україні, а особливо в Росії, досить гучно звучать голоси «аналітиків»: «Навіщо Україні євроінтеграція», коли неминучий занепад Європи? Краще інтегруватися з Росією, чиї природні ресурси дозволяють цій країні з оптимізмом дивитись у майбутнє». Розглянемо обидві частини ідеологеми, поки не стверджуючи, чи є вона хибною чи істинною.

Про «занепад Європи» кричали сотні й сотні філософів, політологів, «вождів націй» і так далі. Почнемо з філософів. Ф. Ніцше, О. Шпенглер, Н. Данілевський, К. Леонтьєв намагалися концептуально обґрунтувати цей тезис. Найбільш масштабним проектом цього плану була двотомна праця Освальда Шпенглера «Занепад Європи» (інколи перекладається з німецької як «Падіння Заходу»), видана в 1918–1922 роках після Першої світової війни. Європа була в глибокій кризі, революції бушували як у Західній, так і Східній Європі, і могло скластися враження, що після таких потрясінь Європі вже не піднятися. Але чи не була ця робота плідом творчості розчарованого німця, який представляв германську цивілізацію, що програла війну?

Так, праця справді була багатовимірною, об'ємною, яскраво-інтелектуально оформленою антиутопією, близькою за духом до розчарованої громадської думки Західної та Центральної Європи, до того ж наляканої більшовицькою революцією в Росії, широким поширенням ідей марксизму-ленінізму, які передрікали загибель капіталізму і формування нової комуністичної цивілізації. У багатьох аспектах О. Шпенглер мав

рацію, критикуючи старе європейське мислення, аналізуючи кризу в Європі, особливо в культурній сфері. Дійсно, більшовицькі й нацистські режими, що виникли в таких умовах, могли призвести до глобальної катастрофи в Європі, прагнучи до світового панування, розв'язавши Другу світову війну при потуранні старої, виснаженої, традиційної Європи. Проте Гегель, Маркс, Ніцше, Вебер, Коллінгвуд та інші «видавали на гора» не менш похмурі антиутопії.

О. Шпенглер, на відміну від марксизму-ленінізму, який вважав Першу світову війну та соціалістичні революції початком нової епохи, трактував їх як ознаки занепаду Заходу, а європейський соціалізм оголосив фазою упадку цивілізованої культури. Якщо уважніше розглянути передбачення О. Шпенглера (як і Оруелла), то їх можна вважати частково провидницькими. Так, він недооцінив можливості капіталізму щодо модернізації суспільного життя загалом і самовдосконалення на шляху до «народного капіталізму». Однак критичний настрій до соціалізму як суспільної практики, якщо розглянути долі соціалістичних або «будуючих соціалізм» країн, то його передбачення, висловлені в 1918 році щодо суті соціалізму («соціалізм — всупереч зовнішнім ілюзіям – зовсім не є системою милосердя, гуманізму, миру і турботи, а є системою волі до влади. Все інше – самообман…»), виявились вірними. Тоталітаризм, жорстока експлуатація людини, терор, безкінечні «визвольні війни та антиімперіалістичні революції» — все це розвінчало примітивний марксистсько-ленінський, маоцзедунівський, полпотівський, кастровський соціалізм як окремі форми ілюзорної свідомості та репресивної практики.

Після Другої світової війни капіталістичний Захід не тільки не впав, а використав науково-технічну революцію та ідеї соціальної держави, зробив колосальний ривок у розвитку технологій, у підвищенні рівня життя людей, спровокувавши антисоціалістичні революції та розвал соціалістичного «табору». Тому нові передбачення українських і російських «горе-ідеологів» про «занепад Європи» не мають під собою ані економічних, ані політичних підстав, а труднощі, які переживає ЄС, є глобальними і будуть подолані. Що ж стосується другої части-

ни ідеологеми — про «світле майбутнє Росії», то тут є великі сумніви. Росія живе за рахунок продажу природних ресурсів. Наскільки ще їх вистачить самим росіянам (і особливо їх олігархам)? На 20-30 років? А що потім? Якщо економіка Росії не модернізується, товари Заходу та Сходу майже повністю захопили внутрішній ринок Росії. Навіть авіаносці Росія змушена купувати у Франції, не кажучи вже про електроніку Заходу, яка повністю задушила російську. Так куди ж йти Україні: на інтеграцію з технологічно і соціально розвиненим Заходом чи «падаючою Росією», чиє майбутнє є похмурим?

Відповідь очевидна. Україні життєво важливо вийти в європейську сім'ю народів. Європа найближчим часом подолає кризу фінансово-економічної системи. При цьому треба реально бачити – «кризовий ЄС» – межа мрій щодо умов життя для українців і росіян.

Інше питання – чи захоче ЄС інтеграції з олігархічно корумпованою Україною та ще й у тісному союзі з ще більш олігархічно корумпованою Росією? Можливо, ЄС влаштовує теперішній статус Росії як резервуара природних ресурсів і ринку європейських товарів? А України – як «санітарного кордону» між ЄС і Росією?

Особливо насторожує тісний союз Німеччини і Росії. Тінь осудженого історією пакту Ріббентропа – Молотова стала реальністю в сучасному світі і накриває Європу вже в нових умовах. Німеччина в сучасній Європі знову стала «великою», і за своїм домінуванням готова йти пройденим шляхом. Дешеві ресурси Росії стали економічною підпорою «величі» Німеччини. Керівництво Німеччини «використовує» ресурси Росії для подолання своїх економічних труднощів, на них наживається бізнес-еліта Німеччини, росте військово-політична міць Німеччини, вона захопила провідні позиції в європейських структурах НАТО. Росія знову, як і в 30-40-ті роки XX століття, допомагає становленню свого традиційного ворога, який дуже ефективно здійснює економічними методами традиційну стратегію «Дранґ нах Остен».

Україна поки не задумується над наслідками стратегії Німеччини щодо оволодіння ресурсами Росії. А це очевидний

геополітичний проект. В результаті нової змови Німеччини і Росії Україна опиняється жертвою. Німеччина блокує вступ України в ЄС і НАТО, Росія розоряє її газовими контрактами і послаблює інформаційною агресією. Але у Німеччини більше шансів «окупувати» Україну економічно та політично. Крім того, якщо не враховувати ядерний потенціал Росії, ще не відомо, чи буде він не допущений до використання або нейтралізований НАТО через розвідку та електронні технології, то сучасна армія Німеччини більш професійна і могутня, ніж розвалена народна армія Росії. Армії професіоналів завжди б'ють «народне ополчення». У будь-якому випадку сигнал тривоги для Європи і світу від наслідків ремейку пакту «Ріббентропа – Молотова» (з новими виконавцями) повинен прозвучати. Особливо важливий цей сигнал тривоги (і небезпеки) для України, коли Німеччина і Росія зажимають її в геополітичні лещата. Нова загроза нависає над українською регіональною цивілізацією.

У цій небезпечній ситуації Україні слід звернути увагу на Схід, де існує новий геополітичний і геоекономічний гігант – Китай, який може не допустити реалізації нового союзу між Німеччиною та Росією, ставши стратегічним партнером України.

З 1991 року Китай повільно, але цілеспрямовано і невідступно забирає території Росії. У 2002 році російські експерти Ради Федерації підготували доповідь під назвою «Проблема нелегальної міграції з Китаю в контексті завдань міграційної політики РФ», основний висновок якої полягає в тому, що в середині XXI століття другою за чисельністю національною групою в Росії після росіян стануть китайці, а найгіршим сценарієм може бути ситуація, коли Урал стане російсько-китайським кордоном.

Багато експертів з відносин Росії та Китаю спираються на демографічну карту їх прикордонних регіонів. Далекосхідний Федеральний округ населяють понад 6 млн осіб, а території Китаю, що межують з Росією, — понад 100 млн осіб. Щільність населення на цих китайських територіях у 62 рази вища, ніж на Далекому Сході Росії. Межа між двома державами протяж-

на і «прозора». У Китаї офіційне та приховане безробіття складає 15-20% працездатного населення. Жителі Китаю високомобільні, неприхотливі, дисципліновані та здатні швидко переміщатися в пошуках заробітку та кращих умов життя. Приблизно 250 млн китайців можуть хлинути на територію Росії за сигналом свого уряду, вважають експерти. Проти такої відносно мирної експансії у Росії немає засобів протидії. Не буде ж вона застосовувати ядерну зброю проти «мирних» біженців. Експерти також вважають, що вже більше 3 млн китайців проживають у Росії, хоча і не юридично легально.

«Мирне захоплення» Сибіру китайцями призведе до загибелі російської регіональної цивілізації. Вона стане бідним європейським регіоном без значних природних ресурсів, задворком Європи, який не буде цікавим нікому.

Україна повинна бути готова навіть до такого малоймовірного сценарію, оскільки Росія може здійснювати експансію в бік України та Білорусі. 100 мільйонам росіян просто не вистачатиме життєвого простору, адже більшість європейських земель Росії непридатні для сільського господарства. А промисловість без сибірських ресурсів, включаючи газ і нафту, швидко деградує.

На момент написання цієї роботи світова економічна криза бушувала в повну силу. Хоча вона, як завжди, почалася через економічні зрушення в США, найгостріше проявилася в Європі, що здійснювала перехід до інтегрованих економік, політики, освіти. Як відомо, під час будь-якого переходу колонія, країна, об'єднання країн особливо вразливі для ударів ззовні. Тим більше, що деякі країни Європи, особливо в рамках ЄС, звикли до дешевих кредитів і жили не за засобами. Реальність життя показала, що хороше життя на боргах рано чи пізно закінчується. Борги треба віддавати, і жити треба на ті гроші, які заробляєш.

Не всі європейці були готові раціонально сприйняти реалії життя, частина з них обурювалася політикою жорсткої економії. Саме тоді і стали популярними упадницькі прогнози «Занепаду Європи». Іноді ці прогнози подавалися як «Занепад Заходу», коли Європа розглядалася більш глобально, в

євроатлантичному вимірі, як спільний простір ЄС, США, Канади та Великої Британії (плюс ряд інших країн Європи, формально також частини європейської цивілізації, але не входять до складу ЄС та НАТО).

При розробці стратегічного курсу розвитку української регіональної цивілізації важливо раціоналістично, а не алармістськи, зважити обидва нижче зазначені «прогнози».

Прогноз «Занепаду Європи» не має достатніх підстав, на нашу думку, з огляду на наступні фактори:

1.Економічний потенціал Європи не знизився. Так, є ознаки економічної рецесії. Але скільки разів ці ознаки спостерігалися, Європа їх долала і продовжувала економічний розвиток. І сьогодні, наприклад, Німеччина, найпотужніша економічно країна ЄС, продовжує економічно прогресувати. Велика частина країн ЄС також долає економічний спад. Велика Британія йде їхнім прикладом. Країнам Півдня Європи – Греції, Італії, Іспанії, Португалії, Франції – потрібно жити за коштами, що заробили. Тим більше, що можливості економічного прогресу в них є.

2.Фінансові системи ЄС втомилися під час кризи. Втрати були трохи більшими за звичайні. В найближчі роки фінансові системи стабілізуються, але контроль за фінансовими спекуляціями з боку координуючих органів ЄС і урядів, ймовірно, посилиться.

3.Політична згода в ЄС щодо шляхів виходу з економічної кризи та ухвалення «Конституції ЄС» поки що була порушена, але відновлена. НАТО функціонує.

4.Духовний занепад Європи, незважаючи на кризу традиційних технологій, не простежується.

Таким чином, можна зробити висновок, що крики про «Занепад Європи» були безпідставною панікою.

Наскільки ж обґрунтовані *сценарії «Занепаду Заходу»*, коли мається на увазі, в першу чергу, «Занепад США»? Очевидно, йдеться про те, що США втрачають роль єдиної глобальної наддержави. Якщо говорити про такий аспект проблеми, то можна говорити про кардинальні зміни в світовій системі

економіки і політики. Про це пишуть багато аналітиків. Найглибше цю проблему торкнулися три відомі аналітики: З. Бжезінський у роботі «Стратегічне бачення: Америка і криза глобальної могутності», Р. Каган у роботі «Міф, який створила Америка», Е. Льюїс у книзі «Час задуматися. Америка в період занепаду». Суть цих та інших публікацій більше не про занепад США, а про зміну місця і ролі США в сучасній світовій системі.

Майже чверть століття США функціонували як єдина супердержава, намагаючись керувати світом. Під непосильним тягарем взятих на себе зобов'язань США «порвалися» як в економічному, так і в політико-військовому аспекті. Це призвело до численних міжнародних і внутрішніх проблем США.

Не вистачає військової та економічної потужності гасити міжцивілізаційні конфлікти, нав'язувати за допомогою зброї образ американської демократії, усувати від влади диктаторів і релігійних фундаменталістів. В умовах відступу ще гарчащого, клацаючого зубами тигра (США) Китай і Індія стають одними з світових економічних і політичних центрів (на чолі з Німеччиною, яка стала гегемоном в ЄС), Росія заявляє про свої претензії на статус нової імперії тощо.

Дійсно, однополярний світ трансформується в багатополярний. Криза США долається повільно, і немає гарантій, що друга хвиля кризи не можлива. Разом з тим, економічна і політична вага США в світі залишається величезною. «Тигр» має сили не тільки клацати зубами, але й пустити їх в хід на новому полюванні.

Китай і Індія мають величезний потенціал розвитку, але досягти рівня промислового та сільськогосподарського виробництва США (25% світової продукції), рівня життя громадян, розвитку транспортних систем, засобів масової комунікації тощо — для цього знадобляться довгі роки, а може, ця мета для них взагалі недосяжна.

Усі заяви Росії про зростання до статусу світової імперії, супердержави – не підкріплені ані економічно, ані технологічно, ані політично, ані духовно (у росіян занадто рабська психологія).

В таких умовах багатовекторна політика України є цілком раціональною. Не можна, наприклад, інтегруватися з Росією, яка своєю агресивною, прогнозованою політикою може втягнути Україну у міжнародні та внутрішньо-російські конфлікти.

Водночас багатовекторна політика України не повинна відходити від європейського вектора як пріоритетного, навіть незважаючи на охолодження відносин з ЄС у 2010–2012 роках. Причин тут декілька. По-перше, відхід України від демократії. По-друге, внутрішні проблеми Європейського Союзу, які змушують відкласти питання інтеграції України. По-третє, загальна економічна та політична ситуація не сприяє інтеграції ЄС і України. По-четверте, світове співтовариство не сприймає політику маніпуляцій ідеями, яку проводить українська влада: сьогодні проголошує євроінтеграцію, завтра – євразійську інтеграцію і відхід від ідеї демократичної, правової держави.

Україні протипоказаний курс «вперед-назад». Це курс топтання на місці, з тим, що неоколоніальна залежність від Росії буде зберігатися. Тим більше, Україна, переживши вищий сплеск духу нації під час «помаранчевих подій» 2004 року, не може йти назад до авторитаризму. Якщо авторитаризм подобається білорусам, росіянам та жителям ще деяких пострадянських країн, то це не означає, що він подобається українцям.

Через двадцять років світ кардинально зміниться. Піде в минуле динаміка розквіту США, на сцену економічного розквіту, хоча при відносній бідності населення, вийдуть Китай, Індія, Бразилія та інші країни, США та Європа будуть відчайдушно змагатися з ними. І в перипетіях цієї боротьби буде шукати своє місце Україна.

З часів завершення Другої світової війни пропагандистським штампом, політичним страхіттям стала нібито загроза «третьої» світової війни то чи як наслідок конкуренції світу капіталізму та світу соціалізму, то чи боротьби між США, СРСР, КНР тощо. Насправді діяло старе мислення: окопи, що розділяють воюючі країни. Світ «побачив», що в другій половині XX століття діють нові технології ведення війни. І «третя» світова війна, почавшись у 1949 році, проходила як комбінація локальних «гарячих» воєн (Корея, В'єтнам, війни на Близькому

Сході, в Африці, у Латинській Америці, між Індією та Пакистаном тощо) і глобальної «холодної» війни.

Соціалістичний «табір» програв цю війну і розпався, як розпалися соціалістичні союзи та федеративні держави СРСР, СФРЮ, Чехословаччина, і впали багато псевдосоціалістичних режимів.

Зараз є сенс говорити про «четверту» світову війну, яка почалася у вересні 2001 року терористичними актами в США і світовою кризою 2008–2012 років (невідомо, чи закінчиться вона в 2012 році?!). Ця війна також буде комбінованою. «Гарячі» війни типу Іранської, Афганської будуть спалахувати по всьому світу, з'єднуючись з «революціями» типу Туніської та Єгипетської. Вони будуть доповнені глобальною економіко-фінансовою битвою, боротьбою в світі інформаційних та інтелектуальних технологій та іншими конфліктами. Передбачити переможця «четвертої» світової війни неможливо. Прогноз, що в кінцевому підсумку цю війну виграє Китай, не можна вважати повністю достовірним. Але те, що багато цивілізацій опиняться жертвами цієї війни, в тому числі й українська регіональна цивілізація, такий висновок здається очевидним.

Тим часом, коли російські та українські олігархи ділять і перерозподіляють власні країни, об'єднана Європа шукає свій шлях без диктату США, а маленька Білорусь намагається продовжити радянську авторитарну традицію, в світі визрівають процеси, які корінним чином змінять економічне та політичне обличчя Європи та Азії, і онуки російських і українських олігархів опиняться в новій, несподіваній історичній реальності.

Вже сьогодні готується новий поділ світу, де два гегемони – гравці світової політики накопичують науково-технічний, фінансовий, людський, військовий потенціали для вирішальної сутички за колоніальні території. Перший гравець – це США. Багато аналітиків недооцінюють цю державу, вважаючи, що вона рухається до занепаду. Реальність інша. Якщо порівняти США з тигром, то він тільки вступає в третю фазу. Перша фаза – Перша світова війна. Молодий економічно і політично «тигр» випробовує свою силу в світовій політиці і усвідомлює, що наступає пора його зрілості. Він стає повноцінним учасни-

ком світової політики. США виходять з ситуації традиційного ізоляціонізму. Правда, економічна криза кінця 20-х – середини 30-х років XX століття змушує «молодого тигра» повернутися на свою територію і навіть знову переважати ізоляціоністським мотивом у політиці США.

В Європі та Азії триває традиційна імперська сутичка між Німеччиною (нацистською), Францією, Росією (більшовицькою), Японією, Великою Британією, що вилилася у Другу світову війну. Ця війна змусила США подолати ізоляціоністські настрої і знову вступити в глобальну політику. США змусила до цього не стільки ситуація в Європі, скільки в Азії. Уявивши себе «лисом», Японія напала на володіння «тигра». США були змушені поставити на місце розлюченого «лиса» і втрутитися в європейські справи, щоб врятувати європейську цивілізацію. Вийшовши з Другої світової війни, США стали «зрілим тигром», здатним відстоювати свої інтереси та нав'язувати свою волю іншим хижакам глобального світу. Проте цей американський «тигр» недооцінив потенціал нового хижака (СРСР) до переозброєння, і між цими «тиграми» почалася «третя» світова війна (неправильно названа «холодною», хоча вона була досить «гарячою»). Перемога в цій війні зробила американського «тигра» гегемоном світової політики. «Тигр» змужнів та почав нав'язувати свою волю всьому світу.

Але знову сталася недооцінка світової ситуації. Аналітики США не врахували слова Мао Цзедуна, що Китай буде спостерігати за сутичкою двох «тигрів» – США та СРСР, а потім нападе на ослабленого в цій боротьбі «тигра-переможця». Ситуація розвивалася в такому напрямку, але занадто швидко зазнав поразки Радянський Союз, коли Китай ще не був готовий до вирішальної сутички з переможеним «тигром».

Останні двадцять років «китайський тигр» продовжував готуватися до бою, але уточнив свою стратегію. Китайські політики зрозуміли, що перевершити США за військово-технічною потужністю найближчим часом неможливо, тому було започатковано політику «співіснування двох тигрів», щоб разом здійснити новий поділ світу. Тобто Китай готовий до існування двополюсного світу.

Тим більше, що природно визначилися об'єкти нової колонізації – азійська частина Росії та центральноазійські країни. Для США і Китаю це природне рішення схожих задач – вирішення проблем з придбанням природних ресурсів, а для Китаю, додатково, вирішення проблеми розміщення надлишкових людських ресурсів.

Сучасний світовий порядок ось уже чверть століття тримається на гегемонії США. Спроби Росії, ЄС, Японії порушити цю гегемонію були безуспішними. Але чергова світова економічна криза призвела до зміни політичної складової світопорядку.

Поки країни з ринковою економікою намагалися хоча б стабілізувати національні, регіональні та світову фінансово-економічні системи, Китай з планово-ринковою економікою мінімізував втрати від світової кризи і скористався хаосом у світовій економіці для нарощування фінансово-економічного капіталу. При цьому йому вдалося частково модернізувати свою промисловість, оскільки в умовах кризи була послаблена західна політика щодо охорони науково-технічних секретів. Щоб вижити, західні фірми продавали все – акції, нові технології, науково-технічні проекти, в тому числі і секретні. Одночасно модернізувалося управління китайською економікою, воно замінювалося більш м'якими методами державного регулювання, цілеспрямовано зменшувався ідеологічний і політичний тиск на економіку, населення за допомогою пропаганди привчалося до нових цінностей планово-ринкової господарської діяльності.

У цей же період у Китаю виявилися «вільні» фінансові кошти у національній валюті, на які скуплялися не тільки західні валюти, але й цінні папери уряду США. Це дозволило Китаю стати головним іноземним гравцем на ринку валюти та цінних паперів США, від дій якого цей ринок залежить в величезній мірі.

Тобто нинішня фінансово-економічна криза внесла зміни у глобальний світовий порядок. Головним стратегічним партнером США став Китай (як в позитивному, так і в негативному плані), хоча він поки не може змагатися з ними у військовій потужності. Європейський Союз фактично втратив статус го-

ловного стратегічного партнера США в фінансово-економічній сфері і сам зайняв оборонну позицію в цій сфері проти експансії Китаю, особливо на світовому фінансовому ринку.

Можливі сценарії змін світопорядку. У теперішній ситуації можливі якісно нові сценарії розвитку світопорядку. Найбільш ймовірні чотири сценарії.

Сценарій перший. Відчутних змін у світі не буде. США з союзниками зменшать загрозу терористичних акцій, знищивши їхні бази підготовки в арабському та ісламському світі загалом, а також перекривши джерела фінансування від арабських та ісламських урядів, громадських організацій і бізнесменів. Це призведе до спокійнішого розвитку світу з продовженням домінування США, особливо у військовій потужності, до зміцнення позицій долара як світової валюти. Відновиться повільне економічне зростання в США, інших країнах Заходу, в постсоціалістичних країнах. Більш динамічне економічне зростання буде відбуватися в деяких країнах Азії та Латинської Америки. Африка залишатиметься нестійкою зоною з локальними зонами лиха.

Сценарій другий. Швидке зростання економічної та військової потужності Китаю та повернення до двополюсного світопорядку, де встановиться протистояння США і Китаю. Знижуватиметься вплив ЄС і продовжуватиметься падіння впливу Росії. Найбільш трагічно цей сценарій відобразиться на долі Росії, і це буде усвідомлюватися громадською думкою цієї країни. З населенням близько 140 млн осіб і технологічно відсталою економікою та наукою вона стане країною другого сорту, а її азійська частина може бути поділена між США і Китаєм. У якій пропорції, сьогодні не може передбачити жоден аналітичний центр. У Росії є тільки один шанс уникнути відторгнення азійської частини країни – це союз з НАТО, і в першу чергу зі США, а також з Індією.

Сценарій третій. Домінування в світі Китаю в результаті власного зростання могутності та неспроможності США і ЄС справитися з проблемами економіки, фінансів, а для країн ЄС – етнічна дестабілізація як наслідок масової міграції з країн Африки і Азії. У цьому сценарії очевидна мета експансії Китаю

– території Сибіру та країн Центральної Азії, малонаселені та багаті природними ресурсами. Експансія може здійснюватися як шляхом «мирного» заселення територій, так і шляхом військового тиску. Наприклад, співвідношення збройних сил Китаю і Росії на їхніх кордонах вже сьогодні – десять до одного на користь Китаю. Ядерна зброя через десять-п'ятнадцять років не може бути застосована в ймовірному конфлікті, бо до того часу буде або ядерний паритет між потенційними противниками, або перевага Китаю. Тим більше, що Китай миттєво перерізає шляхи доставки підкріплень і ресурсів з європейської частини Росії.

У цій ситуації постає питання: чи зможе керівництво Китаю усвідомити, що величезний вплив – це величезна відповідальність, і піти на самообмеження геоекономічних та геополітичних апетитів. Реформи і відкритість економіки Китаю сприяли становленню нової супердержави та інтеграції її в світову економіку. Але глобальна нестабільність у світі буде загрожувати й Китаю, тому що, по-перше, загнана в кут Росія здатна на відчайдушні дії. По-друге, більш перспективними для Китаю є не цілі агресії, а стабільна ситуація в своїй країні та економічне і політичне співробітництво на міжнародній арені.

Китай протягом тисячоліть у більшості випадків дотримувався обережної, зваженої політики в міжнародних справах. Зараз, коли Китай є найбільшим експортером і другим імпортером у світі, навряд чи він зацікавлений у різкому зміненні правил і інститутів функціонування існуючого світопорядку. Це показує і більш зважена позиція Китаю при голосуванні в Раді Безпеки ООН. Те ж саме Китай демонструє в сферах світової торгівлі, платіжних систем та навіть у фінансових відносинах з США та світовими фінансовими установами. Єдина небезпечна сфера – це доступ до ресурсів, оскільки Китай в усе більшій мірі залежить від зовнішніх ресурсів.

Той самий досвід розвитку Китаю показує, що і ця країна може скочуватися до хаосу, типу «Великої китайської культурної революції». У світової спільноти залишається надія, що в міжнародних відносинах Китай не піде шляхом «революцій».

Це було б катастрофою як для світової спільноти, так і для самого Китаю.

Сценарій четвертий. Вплив США як сучасного гегемона світової політики падає через проблеми в економіці, підрив позицій долара з боку Китаю (вивід цінних паперів США на ринок та доларових запасів) та панікуючу Європу (та й інші країни, що мають доларові запаси). Але могутність Китаю поки що недостатня для встановлення китайської гегемонії в світі. Людство сповзає в ситуацію «глобальної нестабільності», де повсякденністю стане боротьба регіональних лідерів. При цьому сценарії регіональними «центрами сили» залишатимуться ЄС і Росія, зросте значення таких країн, як Японія, Індія, Бразилія, Австралія та деякі інші. Глобальна нестабільність загрожує посиленням міждержавних та релігійних конфліктів. В кінцевому рахунку, від такої ситуації все одно виграє Китай, на користь якому «працює» час. Країна, яка тисячоліттями чекала своєї гегемонії, може ще почекати кілька десятків років.

В результаті здійснення будь-якого з чотирьох сценаріїв найбільші зміни відбудуться на пострадянському просторі, оскільки Сибір і Казахстан є потенційними пріоритетними об'єктами китайської експансії мирним чи військовим шляхом. У такій ситуації США не може не вступити в конкуренцію з Китаєм, щоб не допустити домінування останнього. Експансія Китаю в Японію, В'єтнам і Індію менш реальна через щільну заселеність. Китаю вистачає і своїх демографічних проблем. А ось ресурсами Сибір і Казахстан значно багатші. Загалом міграція китайців і індусів – це глобальний виклик існуючому світопорядку.

З раціональної точки зору найбільш безпечним видається другий сценарій (хоча Перша і Друга світові війни показали всю ірраціональність світової політики). У цьому випадку світові ринки енергоресурсів, промислових товарів, продовольства, фінансів та інші заспокояться на відносно тривалий проміжок часу. Глобальний розвиток міг би здійснюватися, хоча і повільно, але без різких стрибків. США могли б зберегти лідерські позиції, але з оглядкою на політику Китаю і ЄС. Зсув центру світової політики в бік Китаю відбувався б повільно, без

різких потрясінь. Позиції країн-експортерів енергоресурсів могли б стабілізуватися. А деякі з них, наприклад, Росія, могли б продовжувати спроби економічної модернізації. Хоча «китайський дамоклів меч» продовжував би висіти над Росією і Казахстаном, країнами Центральної Азії, оскільки переселення китайців на їхні території буде продовжуватися при будь-яких сценаріях. Питання лише в темпах міграції китайців, які в значній мірі залежать від стратегії керівництва Китаю.

При такому сценарії розвитку багато регіонів світу в Африці, Азії, Латинській Америці залишатимуться зонами «стабільної нестабільності», особливо в політичному плані. Але якщо США можуть контролювати ситуацію в Північній і Південній Америці (аж до створення конфедерації США і Канади як попереджувальний крок у протидії Китаю), то Африка і Азія стануть зоною китайського впливу. І через двадцять – двадцять п'ять років США і ЄС в цих регіонах доведеться суттєво зменшити свої економічні і політичні амбіції.

Найбільш небезпечний для сучасного світопорядку третій сценарій.

По-перше, величезні території Азії стануть зоною гострого конфлікту стратегій. Особливо враховуючи, що Росія, Китай, Індія і Пакистан володіють ядерною зброєю. Тим більше, що ядерна зброя — це єдиний аргумент Росії в протистоянні з Китаєм, якщо вона не готова добровільно віддати Сибір. Також малоймовірний союз Росії зі США та НАТО перед обличчям антикитайської загрози. Архетипи російської політики настільки консервативні, особливо у сфері імперських претензій, що Росія готова загинути, але не укладе союз зі своїм «ворогом» – США. Хоча США сьогодні не є стратегічним супротивником Росії. Це лише божевільні думки частини російських політиків.

Доля Росії сумна, але не безнадійна. Можливо, Китай обмежить свою експансію Сибіром. Тоді Росія на своїх європейських територіях стане нормальною державою без імперських амбіцій. Вона буде, як і в часи Московського царства, вести війни з Лівонією (сучасна Білорусь), Україною, з кавказькими державами тощо. Колесо долі Росії зробить повний оберт.

Більш невизначена доля України та Білорусі. Якщо Україна

до 2030 року стане членом Європейського Союзу, то, по-перше, це надасть новий життєвий стимул ЄС завдяки своїм сільськогосподарським угіддям, запасам корисних копалин та білому населенню. По-друге, вона буде повільно старіти разом зі старою Європою, зберігаючи незалежність і не боячись ослабленої Росії. Якщо ж Україна не стане членом ЄС, її історична доля буде більш складною. Вступати в тісний союз з технологічно відсталою та вразливою з боку Сходу Росією буде безглуздо й навіть небезпечно. Тому будуть нескінченні маневри між ЄС та Росією, що супроводжуватиметься стагнацією держави і суспільства. Вихід буде один — опора на власні сили в розвитку держави та суспільства.

Білорусь, ймовірно, й далі сповільнюватиме інтеграцію з Росією, тим більше, що згідно з опитуваннями білоруських соціологів, вже сьогодні більшість білорусів не хоче такої інтеграції. Якщо ж позиції Росії й надалі слабшатимуть через протистояння з Китаєм та внутрішню нестабільність, то в Білорусі ставатиме актуальним питання «дружби» з виснаженою «нафтовою бочкою» та «газовою цистерною». У такому випадку Білорусь обере шлях більш динамічної інтеграції в ЄС.

Одночасно не можна відкидати і п'ятий сценарій. Якщо світові економічні кризи стануть буденністю, то сповільниться економічний розвиток усього світу, знизиться попит на багато товарів, за винятком продовольства. Тоді навіть такі економічні гіганти, як Китай і США, перестануть нарощувати економічну та політичну потужність. Економічний ізоляціонізм і протекціонізм можуть спалахнути як противага процесам економічної глобалізації. Ніяка Світова організація торгівлі не зможе цьому протистояти.

Особливо небезпечний такий розвиток подій для Європейського Союзу, коли він може розпастися, і в Європі міждержавна конкуренція відродить ситуацію 30-х років XX століття, коли кожна країна намагалася економічно і політично вижити самотужки. А сьогоднішня глобалізація сприяє об'єднанню Європи, вирішенню її проблем. Глобалізація — це не лише інформаційна та економічна проблема, а й переміщення людей, інтеграція культур. Це дуже складний синтез. Об'єктивна по-

треба ЄС у залученні 20 мільйонів мігрантів (нестача робочої сили через скорочення народжуваності корінного населення та неконтрольованість попиту на громадське споживання) реалізується конфліктно. Важливо також врахувати, що для ЄС не дуже приваблива перспектива інтеграції до свого складу Туреччини та України. Вони занадто великі, їх важко «переварити» ЄС. Водночас для ЄС життєво важливі контакти з Росією як ресурсно багатою країною. Тому «європейський крен» у бік більш широкого співробітництва з Росією, особливо зі сторони Німеччини та Франції, зберігатиметься.

Росія могла б грати ще більш конструктивну роль в Європі, якби всередині країни не нагніталися ізоляціоністські настрої щодо агресивного НАТО та агресивного ЄС. Ні НАТО, ні ЄС не планують окупувати Росію, вони, скоріше, її стратегічні союзники. Такий потенційний стратегічний союз, за умови залишити в спокої з боку Росії Україну, Білорусь та Грузію, посилив би можливості ЄС і Росії впливати на міжнародні справи та зберігати їх статус важливих гравців у підтриманні стабільності світопорядку. Стратегія захисту тільки своїх російських ізоляціоністських інтересів із одночасним акцентуванням на пострадянських країнах як на «зоні» російського виняткового впливу не перспективна. СРСР вже награвся в «соціалістичний табір», саме час Росії використати історичний досвід з таких ігор.

Настав час не лише світу усвідомити, що є Росія сьогодні, але й самим росіянам. На перший погляд Росія представляється напівавторитарною, ізоляціоністською державою, населення якої в переважній більшості підтримує правлячий режим. Але більш глибокі дослідження російських і зарубіжних аналітиків показують, що це не зовсім так.

По-перше, віртуально, всередині країни, Російська імперія, здається, створена. Принаймні, про це говорить офіційна пропаганда. Тоді як для решти світу — це внутрішньо нестабільний конгломерат етносів, соціальних груп, релігій з різними цінностями та прагненнями. Це країна другого сорту, яка не є повноцінним центром сили навіть в військовому плані.

По-друге, не слід однозначно сприймати офіційну пропа-

ганду Росії, хоча вона досить ефективна як засіб маніпуляції громадською думкою росіян. Крім того, влада в Росії не монолітна, там два напрямки ціннісних орієнтацій. Одна група владної еліти (разом із значною частиною бізнесу) дотримується орієнтації, що в Росії зберігається шанс увійти до європейської та світової еліти, і вона налаштована на співпрацю з Заходом. Інша група виходить з того, що Захід — це вічний ворог Росії, і треба обмежити з ним контакти на ціннісній основі, залишивши лише економічні відносини, та й то під жорстким контролем держави. Тобто, існує владна група західників і модернізаторів і друга – носіїв цінностей архаїки та антизахідництва. Яка лінія переможе, покаже майбутнє. Від перемоги тієї чи іншої групи багато в чому залежить доля Росії.

Глобальні зміни світопорядку на різних історичних етапах показують, що протистояння соціального прогресу, базованого на науково-технічному розвитку, та соціального прогресу, базованого на війнах і революціях, у значній кількості історичних випадків виявляється на користь регресу або розвитку по колу. Падіння античних цивілізацій і середньовічний хаос показали це дуже виразно, наочно. Перша, Друга і Третя («холодна») світові війни свідчать, що людство в певні періоди впадає в стан самознищення. Сучасна гонка озброєнь, особливо накопичення термоядерної зброї, теж підтверджує цю тенденцію.

Тому оптимістичні сценарії майбутнього людства не знаходять підтримки в експертному середовищі. Антиутопії (песимістичні сценарії) тіснять утопії, що обіцяють щасливу долю людства. Але й антиутопії бувають різними: апокаліптичними до критико-прагматичних. Конкуренція країн і народів у геополітичній та геоекономічній сфері з історичної арени не зникне. Тому краще бути готовими до нейтралізації жорстких, реалістичних сценаріїв трансформації світопорядку, ніж вірити казкам про альтруїзм людських спільнот, а потім плакати про нещасливу долю людства. Якщо залишиться, кому плакати.

Mykola MYKHALCHENKO
Doctor of Philosophical Sciences, Professor.
Corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine

The future of Ukrainian civilization

Abstract*. This paper examines potential scenarios for the future development of Ukraine, specifically in the context of political, economic, and social transformations. Various development paths are analyzed, taking into account both internal factors (such as reforms and economic growth) and external challenges (including international relations and geopolitical considerations). The study identifies significant distinctions between Ukrainian and Russian civilizations, exploring their ethnic components, national ideologies, and future development prospects.*

Keywords: *Ukraine, Russia, civilizational development, regional civilization, globalization, revolution, traditions, world order.*

Підготував Віктор ЛОЗА

Публікація надійшла до редакції 18.11.2024 р.

© Микола МИХАЛЬЧЕНКО, Віктор ЛОЗА, 2025 р.

Розділ VII

РЕЦЕНЗІЇ

Віра ГАПОНЕНКО
Доктор політичних наук, доцент,
Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана
E-mail: pvagap@ukr.net
ORCID: 0000-0002-1004-3169

ГЕОПОЛІТИКА В УМОВАХ ПЛАНЕТАРНИХ ЗРУШЕНЬ

Рецензія на колективну монографію Геополітика потоків. Монографія. За ред. д. політ. н. Мироненка П. В., д. політ. н., проф. Мокляка С. П. Київ: Видавництво Політія, 2024. 484 с.

У системі вищої освіти геополітичні дисципліни як правило є вибірковими. Проте вони посідають особливе місце в навчальних планах, формуючи активну громадянську позицію та політичне мислення здобувачів. Помітним внеском у комплекс наукової літератури геополітичного спрямування є монографія «Геополітика потоків», підготовлена колективом авторів, до сфери науково-теоретичної та практичної діяльності яких відносяться питання національної безпеки і оборони.

Складена з огляду на особливості тематичного наповнення гуманітарних дисциплін у закладах вищої освіти України, монографія покликана допомогти здобувачам у засвоєнні дидактичної інформації щодо семантики геополітики, дослідження сучасного міжнародного середовища крізь призму геополітичних знань, аналізу інформаційних та міграційних міждержавних потоків, доведення зростаючої важливості сировинних потоків (на прикладі рідкоземельних елементів) тощо. Таким чином, завданнями рецензованої монографії є: надан-

ня методологічної та науково-інформаційної допомоги здобувачам під час підготовки до занять, інформаційне забезпечення заходів самоосвіти, сприяння кращому засвоєнню теоретичного матеріалу, систематизація та закріплення набутих знань, забезпечення адекватного розуміння нової термінології, а також ознайомлення здобувачів із формуванням та становленням основних геополітичних доктрин сучасності.

Автори монографії довели важливу тезу, яка має щоденне підтвердження: в сучасному світі значно прискорюються різнопланові обміни (потоки) між передовими та патріархальними фрагментами цивілізації. У загальній палітрі різнопланових потоків матеріальна складова (сировинно-енергетична, товарна) активно доповнюється нематеріальними обмінами, інтенсивність яких стрімко зростає. Йдеться про інформаційні, морально-психологічні, емоційно-вольові, інші взаємовпливи соціальних суб'єктів. При цьому нематеріальні аспекти соціальної взаємодії досить часто переважають матеріальні. Використовуючи подібну асиметрію, так звані «великі країни» (впливові, авторитетні) намагаються диктувати свою волю залежним політичним системам. У такий спосіб формуються нові планетарні зони впливу, побудовані за принципом «потужна держава як полюс сили – слабкі залежні держави-сателіти».

Відносини між новими центрами сили, що формуються на очах сучасників, можуть коливатися в широкому діапазоні – від дружніх й союзницьких до антагоністичних та ворожих. Ця теза підтверджується численними геополітичними прикладами на кшталт намагань США, КНР, ЄС, лідерів «Глобального Півдня» сформувати власні зони глобального або регіонального домінування та використати їх сукупний потенціал з метою реалізації своїх інтересів.

Беззаперечні геополітичні пояснення має й розпочата в 2014 р. російсько-українська війна. Росія не лише намагається відновити свою владу на пострадянському просторі, а й поширити її на країни Центрально-Східної Європи, Близького Сходу, Центральної Азії, Тихоокеанського регіону, Африканського континенту. Глобальна геополітична присутність Росії дозво-

лить, як вважає кремлівська влада, на рівних взаємодіяти зі світовими державами-лідерами, насамперед Сполученими Штатами. Проте вже зараз очевидною є ілюзорність російських планів, оскільки українська відсіч російській широкомасштабній навалі впродовж 2022-2024 років, здійснювана за активної допомоги країн-партнерів, виснажила російські ресурси та розвіяла російські задуми щодо глобального домінування.

Реалізувати поставлені завдання дала змогу чітка структура монографії, яка складається з п'ятнадцяти розділів, об'єднаних у чотири частини. Інноваційними темами, що відбивають досвід російсько-української війни, розпочатої у 2014 р., слід визнати такі: «Інформаційні потоки: виклики для розвідки і суспільств у геополітичних реаліях сьогодення (аналіз дискурсів і практик)», «Психологічна витривалість фахівців сектору безпеки і оборони України в розрізі метакогнітивного моніторингу в умовах інформаційного протиборства», «Методологічні та практичні засади психологічної реабілітації особистості в умовах протидії інформаційно-психологічним впливам», «Міграційна криза як ефективний інструмент гібридної війни сучасності» та ін. Така структуризацію монографії слід визнати її безумовною перевагою над геополітичними розробками мирного періоду розвитку України (до 2014 р.).

Автори запропонували оновлене розуміння терміну «геополітика», який активно використовується з початку XX ст. Задля цього ними розглянуто наукові витоки геополітики, які не втратили своєї актуальності, базові ідеї (концепти) західної геополітики та їх значення для українського сьогодення, особливості еволюції та специфіку наукового пізнання сучасного геополітичного простору. Ними представлена власна відповідь на ключове питання: «Чи є геополітика наукою?» З метою уникнення однозначності й небажаної категоричності, запропоновано розуміти геополітику як комбінований (міждисциплінарний) науковий підхід, який вдало синтезує гносеологічні потенціали багатьох наук, даючи змогу відповісти на нагальні питання людської практики.

Один з головних висновків монографічного дослідження

звучить так: у сучасному світі державна автаркія (самозамикання) є практично неможливою. Країни XXI ст. приречені на інтенсифікацію взаємних обмінів, їх предметне урізноманітнення та суб'єктне масштабування. Проте матеріальні й духовно-інформаційні міждержавні потоки здатні бути як творчо-конструктивними, так і руйнівними, спрямованими на силове зовнішнє втручання у внутрішні справи держав. Саме тому проблематика національної та міжнародної безпеки, контролю за озброєннями, правового регулювання міждержавних взаємин, інституалізації системи міжнародних відносин на демократичній основі, а також відповідальності країн за наслідки своєї діяльності мають стати визначальними чинниками соціогенезису.

Рецензована монографія повністю відповідає потребам сучасної науки, оскільки є актуальною, інформативною, практично важливою. Авторським колективом розглянуто ряд взаємозалежних питань, які на сторінках фахових видань (наукових, дидактичних, аналітичних, статистичних) висвітлюються епізодично. Монографія адаптована до вимог вищої освіти та з високою вірогідністю сприятиме глибшому оволодінню дидактичними матеріалами та систематизації знань студентів, аспіранті, здобувачів, наукових та науково-педагогічних працівників. Розроблений із урахуванням сучасних методологічних підходів теоретичний матеріал, ґрунтовні узагальнення, доцільні таблиці й малюнки, актуальні дискусійні питання, доступність викладу, продуманість й оптимальність структури роблять монографію концептуально цілісним, оригінальним й актуальним виданням, яка з високою вірогідністю сприятиме зростанню інтересу читацького загалу до геополітичної проблематики, стане джерелом формування критичного мислення, а також забезпечить формування активної громадянської позиції української молоді.

Рецензія надійшла до редакції 15.02.2025 р.

© Віра ГАПОНЕНКО, 2025 р.

Наталя ВЕРЛОС
Доктор юридичних наук, доцент,
Запорізький національний університет
E-mail: verlos79@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3598-2721

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН, ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Рецензія на колективну монографію Конституційно-правові та теоретичні засади модернізації українського парламентаризму в умовах реалізації європейського вибору: монографія / за редакцією академіка НАН України Ю. С. Шемшученка; академіка НАПрН України О. В. Скрипнюка; доктора юридичних наук, професора А. Р. Крусян; доктора юридичних наук, професора О. В. Батанова. Київ, 2025. 444 с.

Серед актуальних проблем становлення конституціоналізму в Україні особливе місце займають питання, пов'язані з публічно-владними інститутами, які функціонують на принципах парламентаризму. Парламентаризм як феномен, політичний інститут та процес, вища форма представницької демократії, а також концептуальна, інституційна та функціональна основа демократичної державності, є одним з найвагоміших надбань людської цивілізації. Парламентаризм безпосередньо пов'язаний із визнанням та реалізацією принципів народного суверенітету, пріоритету прав людини, конституюванням інститутів представницької демократії та ідеєю верховенства парламенту в системі органів державної влади.

Парламентаризм є складною та багатогранною політико-пра-

вовою та соціальною матерією. В ній мають свій прояв особливості історичного моменту, суспільного та державного буття кожної конкретної країни або групи країн, національних традицій, правової культури та політичної волі народу. В силу цього, парламентаризм як явище є завжди динамічною, а не статичною категорією навіть в умовах демократичної форми правління.

Саме тому від правильного розуміння відповідних кваліфікацій парламентаризму залежить функціональність парламенту та ефективність його законодавчої діяльності. З іншого боку, досвід організації та діяльності Верховної Ради України як єдиного органу законодавчої влади в Україні та парламенту свідчить про рецепцію доктрини парламентаризму, сприйняття та послідовне відтворення відповідної системи конституційних цінностей та практики представницької демократії.

Тому, підготовку колективом науковців Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України рецензованої монографії «Конституційно-правові та теоретичні засади модернізації українського парламентаризму в умовах реалізації європейського вибору» слід визнати актуальною та своєчасною, такою, що рефлексує на виклики сучасної конституційної і політико-правової доктрини та практики законотворчої діяльності у фокусі євроінтеграції та глобалізації.

Рецензована монографія висвітлює широке коло актуальних теоретичних та практичних проблем сучасного українського парламентаризму. Так, значний інтерес для тих, хто досліджує, викладає та цікавиться проблематикою парламентаризму та парламентського права має її перший розділ «Концептуальні проблеми парламентаризму», у якому системно висвітлено концептуальні проблеми теорії парламентаризму як конституційно-правового феномену та концепту, історичного явища та процесу, міжнародного стандарту й об'єкту рецепції у конституційному праві. Зокрема, звертається увага на комплекс проблем, відповідно до яких парламентаризм потребує дослідження як в аспекті розкриття його сутності, змісту, принципів, функцій, зміцнення в контексті конституційної реформи, рецепції зарубіжного досвіду парламентської демократії, форму-

вання парламентського права як іманентної складової системи інститутів національного конституційного права тощо.

Метою та завданням цієї частини є дослідження сучасного парламентаризму як важливої ознаки демократичної державності в Україні та окреслення тенденцій його розвитку в умовах викликів сьогодення. Насамперед, доводиться, що для глибокого та різнобічного розуміння парламентаризму та успішного вирішення відповідних концептуальних проблем його формування та функціонування необхідний комплексний, різнобічний підхід. Зокрема, стверджується, що при розгляді окремих конституційно-правових, політичних, управлінських, економічних, фінансових, інформаційних, національних та інших аспектів парламентаризму завжди слід пам'ятати про невіддільно пов'язані із ними сторони парламентської демократії: її принципи, функції, форми здійснення, відповідальність тощо.

Проведений аналіз дозволив авторському колективу рецензованого дослідження дати комплексне визначення парламентаризму. Так, в вузькому сенсі парламентаризм тлумачиться як особливий механізм або навіть алгоритм організації державної влади, структурно і функціонально заснований на відповідних конституційних цінностях та демократичних принципах при провідній ролі парламенту з метою утвердження та розвитку відносин соціальної справедливості та конституційного правопорядку.

У широкому розумінні парламентаризм вбачається багатовимірним соціально-політичним та конституційним явищем: це і ідея, і теорія, і науковий напрям, і соціально-політична та конституційна практика, і конституційна форма існування та функціонування народу та держави (народоправство, народне представництво, парламентська демократія), і історичний стан національної державності та української регіональної цивілізації (національна ідентичність, конституційна традиція), і прояв громадянськості та політичної зрілості (політична та конституційно-правова свідомість, конституційна та парламентська культура, парламентська етика) тощо.

Вагомий науковий інтерес представляють положення дослідження щодо концептуального розуміння парламентаризму як

інституційної та функціональної основи сучасного конституціоналізму. Доводиться, що парламент відіграє важливу роль не лише на організаційному, а й на функціональному рівні системи конституціоналізму. Так, складовою функціонального механізму конституціоналізму є конституційний правопорядок. Для його забезпечення необхідне існування спеціальної системи засобів, спрямованих на створення гарантованих умов для позитивної реалізації конституційно-правових норм усіма суб'єктами конституційного права з метою встановлення конституційної законності.

Заслуговують на увагу положення дослідження, у яких парламентаризм розглядається у фокусі проблеми формування парламентського права в Україні. Зокрема, доводиться, що формування і утвердження парламентського права України є важливим напрямом сучасної юридичної науки та практики. Вказана проблема становить виняткову актуальність та необхідність комплексного дослідження з позицій проведення наукових розвідок та вироблення обґрунтованих нових теоретико-методологічних пропозицій щодо українського парламентаризму, формування та утвердження такої правової категорії як парламентське право, а також удосконалення діяльності парламенту, парламентського процесу та розвитку доктрини парламентаризму.

Зазначається, що найбільш дискусійним у сучасній конституційно-правовій літературі є питання щодо правової природи парламентського права. Значною мірою це зумовлено відсутністю єдності наукових позицій щодо визначення поняття парламентського права та його місця в системі права, розкриття юридичної природи, сутності і змісту, виділення предмета та методів правового регулювання, принципів та джерел парламентського права України, розкриття його основних ознак і атрибутів. Крім того, в теорії та практиці парламентаризму використовують різні терміни для визначення парламентського права, зокрема, «процедура і процес», «право політичних асамблей», «парламентський процес», «парламентське процесуальне право». Одночасно з розвитком парламентаризму парламентське право розвивалося і збагачувалося новими процедурами, традиціями і

звичаями. Ці та інші проблеми парламентського права, насамперед щодо його предмету, методу, джерел, знайшли своє відображення у рецензованому науковому дослідженні.

Важливим є проведений науковцями Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України аналіз теоретичних та практичних проблем парламентаризму в Україні через призму процесів європейської міждержавної інтеграції, що дозволило розглядати його як складний феномен, концепт та міжнародний стандарт у конституційному праві. Звертається особлива увага на ціннісні, онтологічні, функціональні та інші прояви парламентаризму в умовах європейської міждержавної інтеграції, а також доводиться роль процесів парламентаризації як в деяких країнах, так і на окремих континентах та глобалізованому світі в цілому. Розкриття зв'язку між процесами євроінтеграції і теорією сучасного парламентаризму, принципами представницької демократії та фундаментальними інститутами конституційного ладу дозволило авторському колективу розглядати парламентську демократію як інструмент реалізації одного з головних завдань сучасності – поєднання в єдине ціле інтересів держави та громадянського суспільства. У цьому полягає парламентсько-правовий сенс та зміст сучасної стратегії захисту і збереження історії та сталого розвитку української державності.

У дослідженні запропоновано інноваційний погляд на співвіднесення демократії і парламентаризму з огляду на тенденції цифровізації та децентралізації у конституційному праві, проблеми застосування конституційно-правової відповідальності у системі сучасного парламентаризму, а також виклики формування національної ідеї та юридичної доктрини.

Ці та інші аспекти дослідження дозволили сформулювати низку нових методологічних підходів щодо оцінювання демократії в цілому, парламентської демократії, конституціоналізму та конституційного забезпечення євроінтеграційного курсу України на предмет їхньої взаємодії між собою у фокусі актуальних проблем доктрини та практики сучасного парламентаризму.

Системний підхід до аналізу відповідних тенденцій розвитку парламентаризму та парламентського права в умовах європей-

ської міждержавної інтеграції дозволив авторам зробити висновок, що для забезпечення демократичних принципів мають відбутись системні зміни у різних сферах суспільно-політичного життя: права людини, правотворення, законодавчий процес, інформація, економіка, фінанси, національна безпека і оборона, юридична відповідальність тощо.

Слід зазначити, що авторський колектив не обходить гострі або дискусійні проблеми українського парламентаризму. Зокрема, пропонується оригінальна концепція щодо місця і ролі українського парламенту в механізмі поділу влади, акцентується увага на соціально-політичному призначенні українського парламентаризму в умовах становлення правової держави, прогнозується майбутнє системи парламентаризму в Україні. Також, комплексно висвітлюються питання становлення та розвитку структури парламенту, критично аналізуються умови та перспективи реформи парламенту в Україні під кутом зору монокамералізм-бікамералізм.

В той же час, як і будь-якому науковому дослідженні в рецензованій науковій роботі є певні недоліки, спірні або дискусійні положення. Зокрема дискусійними є питання щодо розуміння місця парламентського права у системі сучасного конституційного права. Поза увагою авторського колективу залишилися проблеми парламентаризму в аспекті формування та здійснення установчої влади Українського народу. Але все це не може знизити загальну позитивну оцінку цього дослідження.

Резюмуючи, зазначимо, що монографія «Конституційно-правові та теоретичні засади модернізації українського парламентаризму в умовах реалізації європейського вибору», підготовлена колективом вчених Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України – це актуальне, високопрофесійне наукове дослідження, яке є важливим внеском у вітчизняну теорію конституційного права.

Рецензія надійшла до редакції 25.01.2025 р.

© Наталя ВЕРЛОС, 2025 р.

Дмитро ДУБОВ
Доктор політичних наук,
Національний інститут стратегічних
досліджень (Київ)
E-mail: shinsanshamus@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9728-369X

ПРОТИСТОЯННЯ МИНУЛОГО І МАЙБУТНЬОГО

Рецензія на колективну монографію Грані агресії: деякі узагальнення досвіду російсько-української війни 2014–2024 років. Монографія. Колектив авторів. За ред. д. політ. н. Мироненка П. В., д. політ. н., проф. Мокляка С. П. Київ: Видавництво Політія, 2024. 395 с.

У березні 2014 р. російська федерація, прагнучи знеславити Революцію Гідності та не допустити її поширення на власну територію, віроломно вдерлась до України, анексувала Крим та окупувала східні райони Донеччини й Луганщини. Плани путінської росії полягали в демонтажі української демократичної державності, приведенні до влади проросійських політичних сил, поверненні України до зони російських інтересів, заволодінні її ресурсами та їх використанні власних цілях. Зусиллями вітчизняних національно-демократичних сил ці російські прожекти були зірвані.

24.02.2022 р. рф повторно атакувала Україну, підступно реалізувавши сценарій широкомасштабної агресії. Всупереч підписаним раніше російсько-українським домовленостям наміри російського політичного керівництва на початку 2024 року були максимальними – знищити Українську державність, фізично ліквідувати українське державне керівництво та національно-свідомі категорії населення, викорінити державотвор-

чі прагнення українства, наростити експансію у західному напрямі, зруйнувати загальноєвропейські та євроатлантичні інституції (насамперед НАТО і ЄС), зрештою довести перевагу автократичного світу над демократичним. Своїм стратегічним наміром москва вважала досягнення світового лідерства у взаємодії з іншими автократичними державами, насамперед КНР, КНДР, Іраном, Білоруссю, Венесуелою, деякими іншими країнами глобального Півдня. Розраховуючи на стрімке поневолення України, Кремль вважав цілком досяжним завданням перетворення росії на «полюс» глобальної сили, без погодження з яким жодні світові чи регіональні дії ставали б неможливими. Проте й ці сподівання кремля виявилися нереалізованими.

На шляху російських імперських амбіцій постала згуртована коаліція світових демократичних сил, об'єднавчим чинником яких виступила воююча Україна. З першого дня російського вторгнення Українська держава непохитно й послідовно відстоювала не лише власні національні інтереси, а й загальноєвропейські демократичні цінності, вільний вибір громадян, непорушність міжнародного права.

Виходячи з цього, російсько-українську війну не варто оцінювати виключно крізь призму оперативно-стратегічних або тактичних завдань. Сталося явище цивілізаційного значення: на українській території у смертельній битві зійшлись Майбутнє, що має перспективи загально-цивілізаційного поступу, та Минуле, орієнтоване на силове захоплення чужих територій та розбудову нових імперій.

Керуючись викладеними вище міркуваннями, автори підготували колективне монографічне дослідження, яке можна вважати першим досвідом узагальнення масштабної (на емпіричних матеріалах десяти років) боротьби України за свободу й незалежність у протистоянні з російською великодержавністю. Задля вирішення цієї комплексної проблеми авторським колективом запропонована вдала структуризація монографії, яка включає розділи «Російсько-українська війна», «Національна безпека», «Міжнародні відносини» та «Економіка». Як видно, гносеологічна увага творців монографії поширена на

основні суспільні сфери, причетні до перебігу російсько-українського збройного зіткнення початку XXI ст.

Привертає увагу інноваційність більшості підрозділів монографії, що розривають новітні аспекти міждержавної збройної боротьби. До них, зокрема, слід віднести такі: «Онтологія когнітивної війни: теоретичний та фаховий аспекти», «Цифровий консцієнтальний наступ на Україну: основні кейси», «Порівняльний аналіз підходів США та рф до планування інформаційних операцій: технологія проти провокацій», «Трансформація маніпулятивного потенціалу на основі використання Інтернет-платформ», «Зовнішньополітичні комунікації воєнного часу: Президент України в епіцентрі стратегічних потрясінь», «Вплив керованих міграційних процесів на сучасне безпекове середовище», «Військова трансформація в контексті технологічних інновацій: теорія і практика», «Стратегічні орієнтири забезпечення економічної безпеки України в умовах дестабілізуючого впливу війни», деякі інші.

Особливе місце в аналізі перебігу російсько-української війни займає великодержавна позиція рф стосовно України та інших демократичних держав, на адресу яких правлячі російські сили безперервно демонструють зневажливе ставлення (підрозділ «Генеза зовнішньої політики сучасної російської федерації»). Застосовуючи активне пересмикування фактами історичного минулого, необґрунтовано возвеличуючи власний мілітарний досвід (так звані «переможні дати» та «дні військової слави»), нарощуючи пропагандистський тиск на інші країни, росія невпинно подає себе як реальна міжнародна сила, здатна впливати на євроатлантичні, євразійські, африканські, тихоокеанські та інші процеси. З боку рф не вщухають залякування на адресу інших країн – від загрози застосувати ядерну зброю до підготовки політичних вбивств. Проте на рівні реальної політики, на що звернуто увагу в монографії, росія поступово, але неухильно слабне. Війна проти України не лише виснажила людський, економічний, технологічний, фінансовий та інші потенціали рф, а й породила сумніви у залежних держав та квазі-державних утворень (на кшталт Абхазії, Придністров'я, Південної Осетії) у спроможно-

сті кремля реально «захистити» російськомовне населення та забезпечити «стабільність» його існування.

Реальними підставами російського втручання у світову політику було й залишається намагання невпинно будувати ланцюги залежностей місцевої влади від Москви, створювати механізми одноосібного розпорядження ресурсами упокорених територій. Проте, як засвідчили наведені на сторінках монографії попередні підсумки російсько-української війни, московські плани реставрації глобального домінування залишаються далекими від практичного втілення. Ситуація для путінського режиму поступово погіршується з огляду на те, що в самій рф міцніють тенденції регіонального незадоволення центральною владою, зміцнюються відцентрові настрої національних еліт, посилюються настрої «геть від москви».

Монографія, орієнтуючись на широке коло читачів, з високою вірогідністю сприятиме систематизованій структуризації воєнно-політичних та воєнно-економічних знань, які охоплюють різноманітні аспекти теорії прийняття державно-управлінських рішень у галузі національної безпеки, теорії інформаційних (інформаційно-психологічних) впливів на політичного противника, інноваційні підходи щодо інтерпретації геополітичних цілей та способів їх досягнення тощо. Теми монографії підібрано згідно з програмами підготовки бакалаврів (магістрів) у закладах вищої освіти, де викладаються предмети воєнно-політичної спрямованості.

Російсько-українська війна має багато вимірів, наукове опрацювання яких тільки розпочате. У рецензованій монографії узагальнюються лише деякі воєнно-політичні, безпекові, міжнародні, економічні параметри цієї війни. Проте важливо, що така робота розпочата. З часом до неї доєднаються нові автори, що дозволить продовжити й урізноманітнити процес осмислення поточних проблем людства, конструктивне вирішення яких на користь демократичної більшості є конче потрібним у контексті гарантування майбутнього земної цивілізації.

Рецензія надійшла до редакції 14.01.2025 р.

© Дмитро ДУБОВ, 2025 р.

Захищаючи права авторів, редакція стежить за плагіатом або некоректним використанням статей, опублікованих у журналі. Надіслані статті можуть бути перевірені щодо наявності повторів з текстів, що були опубліковані раніше.

Якщо буде встановлено, що стаття місить плагіат або частини чужих текстів без належного посилання, чи виникнуть сумніви щодо авторства статті, редакція залишає за собою право:

– відмовити у публікації;

– опублікувати спростування;

– повідомити керівництво автора за місцем роботи чи навчання;

– заборонити автору публікуватися у науковому виданні «Суспільно-політичні процеси»;

– вжити інших заходів правового характеру.

Редакція проводить відбір статей виходячи виключно з їхньої наукової цінності. Якщо стаття прийнята до друку, вона розміщується у відкритому доступі, а авторські права належать авторам. Редакція передає отримані матеріали на рецензування члену редакційної колегії журналу та зовнішнім рецензентам.

Вимоги до авторів:

– подавати до друку статті, що раніше не публікувалися, містять нові оригінальні результати;

– коректно оформляти посилання на джерела, використані в ході підготовки статті;

– правильно зазначати авторство. Авторами статті вважаються особи, внесок яких у підготовку статті є суттєвим. Особи, які брали опосередковану участь у її написанні, не можуть зазначатися як автори. У випадку співавторства особа, яка подала статтю, відповідає за те, що усі автори ознайомилися з її остаточною версією і дали згоду на публікацію;

– розкривати наявність конфлікту інтересів. Кожен автор повинен повідомити про наявний фінансовий чи змістовний конфлікт інтересів, який може впливати на зміст і висновки статті, поданої до публікації;

– негайно повідомляти редакцію про виявлені помилки чи неточності у своїй статті та надавати усю необхідну допомогу для їх усунення.

Вимоги до рецензентів:

– попереджати редактора про недостатню кваліфікацію для рецензування роботи, неможливість рецензувати роботу в установлені строки, відмову від рецензування;

– дотримуватися принципів конфіденційності: будь-який текст повинен розглядатися як конфіденційний документ; рецензенту забороняється його обговорювати з іншими особами або показувати будь-якій особі, якщо на це не отримано згоди редактора;

– дотримуватися принципу об'єктивності: критика повинна бути аргументована, мати за мету покращення роботи автора і не містити жодних суб'єктивних міркувань чи персональних зауважень до автора;

– вказувати на літературу, що стосується теми статті, і не була згадана автором.

Вимоги до змісту та оформлення статей у науковому журналі «Суспільно-політичні процеси»

Стаття, що подається для публікації у журналі, повинна містити такі структурні елементи:

1. Постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми та на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.

3. Формулювання мети і завдань статті.

4. Виклад основного матеріалу дослідження з відповідним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

5. Висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Стаття оформляється наступним чином:

– індекс УДК (у верхньому лівому кутку сторінки);

– прізвище, ім'я, по батькові автора (авторів), науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання)

– особистий E-mail та ORCID ID;

– назва статті (по центру, напівжирним, усі літери прописні);

– анотація (мінімум 5 речень) та ключові слова (мінімум 5 слів) українською мовою;

– текст статті, підготовлений у форматі Microsoft Word (*.doc або *.docx); основний шрифт – Times New Roman; розмір шрифту – 14 пунктів; міжрядковий інтервал – 1,5; вирівнювання тексту по ширині; абзацний відступ – 1 см.; посилання на літературу нумерувати по мірі використання або в алфавітному порядку, а список бібліографічних посилань має бути оформлений згідно з ДСТУ 8302:2015. Посилання по тексту слід подавати в квадратних дужках за такими зразками: [10], [12, с. 132], [28, с. 14; 36, с. 122].

До статті обов'язково додаються розширена анотація (3000 знаків) англійською мовою та англомовний переклад використаної літератури. Також зазначаються прізвище, ініціали автора (авторів), назва статті, ключові слова англійською мовою.

Статті приймаються українською або англійською мовами у друкованому і електронному варіанті (у вигляді файлу на носії або листом на електронну пошту aps-m@ukr.net).

Редакційна колегія

Certificate
ICI Journals Master List

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

Certificates that journal

Суспільно-політичні процеси

ISSN: 2518-7546

has been indexed in
the ICI Journals Master List in 2017

Index Copernicus Sp. z o.o.
ul. Kasprzaka 31A lok. 184, 01-234 Warszawa
REGON 145900211, NIP 7010326698
KRS 0000403736

18 December 2018

Date

Signature

Академія політико-правових наук України
Академія «Українська політія»

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

Наукове видання

Випуск 23-24 – 2025

Мова видання – українська

Виходить чотири рази на рік.
Державна реєстрація наукового видання
«Суспільно-політичні процеси»

Ідентифікатор медіа – R30-01263 Рішення No 871
від 14 вересня 2023 року Національної ради
України з питань телебачення і радіомовлення.

Головний редактор
Горбатенко Володимир Павлович

Макетування
Щегельський Павло Григорович

Підписано до друку 7 березня 2025 року
Формат 60x90/16. Ум. друк. арк 34.5
Наклад 300 прим.

Видавництво Політія
Наукової установи «Академія «Українська Політія»
вул. Леонтовича, 5, оф. 303, м. Київ, 01054 Тел. (044)-227-82-02,
e-mail: academy.mpv@gmail.com
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції:
Серія ДК № 8185 від 04.10.2024